colecția social - politic

CAPITALISM FĂRĂ CAPITALIȘTI

G. Eyal, I. Szelényi, E. Townsley

NOUA ELITĂ CONDUCĂTOARE DIN EUROPA DE EST

editura OMEGA Ω

Gil Eyal, Iván Szelényi, Eleanor Townsley

CAPITALISM FĂRĂ CAPITALIŞTI

Noua elită conducătoare din Europa de Est

În românește de
Ionel Nicu Sava și Cristian Mihail Miehs

Prefață de
Ionel Nicu Sava

Ω

EDITURA OMEGA

București, 2001

Editura Omega, Colecția „Social-Politic", București, 2001
Coordonatorul colecției: Ionel Nicu Sava

Redactor literar: Aurelia Năstase
Tehnoredactor: Dragoș Alexandru Burcea
Coperta: Mihaela Șchiopu, Dragoș Alexandru Burcea

Eyal Gil, Szelenyi Iván and Townsley Eleanor,
Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe,
London, New York, Verso Books, 2001.
Copyright © 1998 by Verso Books

© 2001 Editura Omega pentru versiunea în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
EYAL, GIL
Capitalism fără capitaliști. Noua elită conducătoare din Europa de Est / Gil Eyal, Iván Szelenyi, Eleanor Townsley – București: Editura Omega, 2001

În românește de Ionel Nicu Sava și Cristian-Mihail Miehs
p. 368; cm 20,5 x 14,5, (Social-Politic: 1)
Bibliografie
ISBN 973-99460-8-9

I. Szelenyi, Iván
II. Townsley, Eleanor
III. Sava, Ionel Nicu (trad.)
IV. Miehs, Cristian Mihail (trad.)

94(4-11)

Printed in Romania

CUPRINS

Prefață VII

Cuvânt înainte 1
Introducere 3
1. Clase și elite. Structura în curs de schimbare a societăților din Europa Centrală în secolul al XX-lea 25
2. Al doilea proiect de burghezie culturală. Intelectualii în tranziția de la socialism la capitalism în Europa Centrală 63
3. Ideologia elitei de putere postcomuniste 119
4. Managerialismul postcomunist. Controverse teoretice și lupte sociale în formarea noii clase de proprietari 157
5. Concluzii. Controverse privind formarea claselor în Europa Centrală postcomunistă 215

Anexe
I. Sursa datelor: *Stratificarea socială în Europa de Est după 1989* 259
II. Lista elitelor 271
III. Seturile de date create de TARKI 285

Bibliografie 287

Comentarii 307
Michael Burawoy, *Sociologia neoclasică: de la sfârșitul comunismului la sfârșitul claselor* 309
Michael D. Kennedy, *Capitalism, cultură și istorie postcomunistă* 333
G. Eyal, I. Szelenyi, E. Townsley, *Utopia teoriei postsocialiste și ironia punctului de vedere istoric privind sociologia neoclasică* 347

Prefață

Subiectul tranziției este de mare actualitate în România. Editura Omega susține dezbaterea privind tranziția est-europeană prin publicarea versiunilor în limba română a două cărți de referință: ***Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*** *(G. Eyal, I. Szelenyi, E. Townsley, Verso, Londra, 2001) și* ***Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*** *(D. Stark, L. Bruszt, Cambridge University Press, 1999).*

Dezbaterea internațională inițiată în jurul acestor lucrări (vezi comentariile din ***American Journal of Sociology****, vol. 106, nr. 4/2001, o parte publicate și în prezenta carte) ne atrage atenția că ne aflăm în fața unor construcții teoretice valoroase.* ***Capitalism fără capitaliști*** *se bazează pe cercetări desfășurate mai mulți ani, îndeosebi în țările central-europene, și este unul dintre cele mai elaborate puncte de vedere neoweberiene privind rolul elitelor în construcția capitalismului est-european.* ***Traiectorii postsocialiste*** *se ocupă de rețeaua instituțională, formală și informală, a capitalismului postsocialist într-o manieră neodurkheimiană.*

În opinia autorilor lucrărilor menționate, elitele și instituțiile sunt elementele cheie ale înțelegerii tranziției postcomuniste în Europa de Est. Aceasta înseamnă că studierea mentalității noii clase conducătoare, a procesului de privatizare și a modului de funcționare a instituțiilor economiei de piață reprezintă calea potrivită pentru înțelegerea logicii interne a noului capitalism din Europa de Răsărit. Desigur, această perspectivă nu exclude alte puncte de vedere, cum ar fi cele de inspirație neomarxistă propuse de Michael Burawoy (conceptul de postsocialism) sau de Katherine Verdery (metodologia studiilor de țară).

Lucrarea ***Capitalism fără capitaliști*** *are ca subiect tranziția est-europeană, însă semnificația sa trece dincolo de Europa de Est pentru că, în opinia autorilor, ea nu numai că descrie modul în care se construiește capitalismul în această arie, ci identifică și germenii unui nou tip de capitalism.*

Deci, cum se construieşte capitalismul în Europa de Est? Sunt mai multe căi care duc la capitalism, însă nu este obligatoriu ca toţi candidaţii să ajungă la destinaţie. În plus, destinaţia nu este unică. Nu este, de asemenea, obligatoriu să fie reprodus capitalismul occidental în forma sa actuală. De unde ipoteza că, în Europa Centrală şi de Est, se construieşte ***un alt fel de*** *capitalism, care nu este mai puţin capitalism, după cum nu este nici mai puţin modern. Acesta este un capitalism* ***fără*** *capitalişti, diferit de capitalismul nord-atlantic, care a fost construit* ***după*** *apariţia capitaliştilor, şi de capitalismul asiatic, care a fost construit* ***înainte de*** *formarea unei clase de capitalişti.*

*Pentru autori, capitalismul este un termen generic. Importantă este configuraţia instituţională şi socială care face capitalism****ele*** *să difere între ele. De aceea, ideea că există un capitalism japonez alături de capitalismul vest-european şi de cel american acordă în mod implicit şansă apariţiei şi dezvoltării unui capitalism central şi est-european, care ţine seama de specificul presocialist şi, mai ales, de cel socialist şi postsocialist al fiecărei ţări şi al regiunii în ansamblu.*

Pentru cititorul din România, această carte nu este o simplă invitaţie la o lectură inedită, ci o adevărată provocare intelectuală pentru că revelează acţiunea „spiritului capitalismului" într-o variantă neaşteptată: cum se poate construi capitalismul în locul cel mai puţin potrivit (pe ruinele socialismului), de către agenţii cei mai puţin potriviţi (fosta tehnocraţie comunistă) şi cu o ideologie oarecum improprie capitalismului în fazele sale iniţiale (noua stângă). Tocmai de aceea, experienţa construirii capitalismului pe ruinele socialismului este, evident, unică în istorie. (Anecdota cu borşul de peşte care trebuie transformat în acvariu susţine această observaţie.)

Ipoteza autorilor ***Capitalismului fără capitalişti*** *este aceea că, în condiţiile dificile presupuse de construirea democraţiei politice şi a economiei de piaţă, agenţii noului capitalism est-european ar putea să se îndrepte direct spre un nou tip de capitalism. Cine sunt aceşti agenţi? Eyal, Szelenyi şi Townsley identifică agenţii noului capitalism în rândul intelectualităţii central-europene, aliată cu clasa managerială (fosta directorime socialistă) – şi aici avem de-a face cu un* ***capitalism fără capitalişti*** *–, sau în rândul fostei birocraţii socialiste, aliată cu managerii întreprinderilor (încă) de stat – şi aici avem cazul* ***capitaliştilor fără capitalism****.*

Trebuie să recunoaştem că ne aflăm în faţa unuia dintre cele mai interesante puncte de vedere teoretice privind evoluţia capitalistă a fostei Europe de Est. Argumentul lui Eyal şi al colaboratorilor săi este acela că, în Europa Centrală, existenţa unei active disidenţe intelectuale şi a unei puternice ideologii a societăţii civile a creat condiţiile necesare construirii instituţiilor capitaliste în absenţa unei clase capitaliste propriu-zise (burghezia economică). Cu alte

*cuvinte, **intelligentia** central-europeană, printr-o alianță de conjunctură cu clasa managerială, și-a asumat sarcina construirii unei societăți capitaliste și a unei democrații politice.*

În Europa Centrală, consideră autorii, există capitalism dar încă nu există capitaliști: principalele instituții ale pieței și ale democrației au fost create și funcționează. Clasa dominantă în economie este clasa managerială, în timp ce viața publică este dominată de discursul societății civile. În domeniul proprietății, statul a fost scos din ecuație iar fosta proprietate de stat a fost în așa fel „recombinată" încât nu are (încă) proprietari individuali (pentru că nimeni nu ar fi avut banii necesari să cumpere), ci proprietari „multipli" (bănci, fonduri de investiții, fonduri mutuale etc.), ceea ce le asigură managerilor o mare libertate de mișcare și le permite să negocieze asocieri directe cu capitalul străin. O societate civilă puternică și instaurarea timpurie a regulilor pieței au generat stabilitatea noilor instituții capitaliste și funcționarea lor eficientă.

În Europa de Est, slăbiciunea societății civile și întârzierea dezvoltării noilor instituții capitaliste, îndeosebi în Rusia, i-au permis fostei nomenclaturi comuniste să treacă la însușirea sub formă de proprietate privată a bunurilor create în perioada socialistă. Foștii activiști est-europeni au tendința de a se autoreproduce și de a se transforma în noi capitaliști. Ceea ce înseamnă că în (noua) Europă de Est există capitaliști, dar nu există capitalism. Dominația în economie se dispută între diverși „baroni" capitaliști, care sunt la rândul lor controlați de birocrația politică. Întreprinderile au trecut din proprietatea statului în posesia clanurilor politico-birocratice, iar mass-media sunt controlate financiar. Tranziția nu este de la plan la piață, ci de la plan la clan. Cu alte cuvinte, capitalismul est-european este un capitalism de clan (industriile, partidele și mass-media aparțin clanurilor).

În opinia autorilor, una din diferențele semnificative dintre cele două tipuri de capitalism este dată de atitudinea față de capitalul străin. Pentru capitalismul central-european condiția necesară a transformării este asocierea cu capitalul străin, în timp ce, în cazul capitaliștilor est-europeni, atitudinea dominantă este de obstrucționare a capitalului străin. Țările cu investiții mai mari sunt țările cu burghezia culturală cea mai puternică.

*Perspectiva neoweberiană a cărții este, evident, în același timp, o perspectivă **neoclasică**, ceea ce face posibilă, în opinia autorilor, definirea unei **sociologii neoclasice**. Dacă, pentru apariția și dezvoltarea capitalismului, importante erau condițiile prealabile, fără de care capitalismul modern nu poate fi imaginat, la sfârșitul secolului al XX-lea evoluția spre capitalism nu poate fi evitată de nici o țară, indiferent de condițiile existente la un moment dat. De aceea, dacă în epoca globalizării asistăm la decesul ideologiilor iar capitalismul este singura formă de organizare social-politică viabilă, importante devin acum studiul tranziției la*

capitalism a diferitelor ţări şi, o dată cu acesta, studiul diverselor forme sub care poate evalua capitalismul contemporan.

Pentru Eyal, Szelényi şi Townsley noul spirit al capitalismului este dat de ceea ce ei numesc, după Bourdieu, compoziţia capitalurilor psihosociale sub forma habitus-urilor (predispoziţii, atitudini, viziuni ale) agenţilor implicaţi în construcţia noului capitalism. Combinaţia dintre habitus-ul intelectualităţii reformatoare şi habitus-ul managerial asigură avansul pe calea capitalistă. În opinia autorilor, habitus-ul este un fenomen de continuitate istorică. În Europa Centrală, viziunea intelectualităţii reformatoare postcomuniste este inspirată de proiectul precomunist al burgheziei culturale central-europene de la sfârşitul secolului al XIX-lea, atitudinea faţă de proprietate este dată de reziduurile capitaliste presocialiste, în timp ce comportamentul managerial este ghidat de habitus-ul tehnocraţiei socialiste din anii '70 - '80.

Cu alte cuvinte, resursele intelectuale ale tranziţiei sunt preluate din tradiţia central-europeană antebelică şi interbelică (ideologia disidenţei), orientarea către achiziţia de proprietate din perioada precomunistă (anticomunismul), în timp ce practicile de gestionare curentă a economiei şi instituţiilor sunt selectate din perioada socialistă (comunismul reformat). Este o combinaţie stranie, greu de menţinut în echilibru, de unde şi instabilitatea alianţelor şi sincopele apărute.

Spre deosebire de Europa Centrală, în Europa de Est intelectualitatea reformatoare a fost prea slabă pentru a elabora un proiect alternativ la comunism şi pentru a prelua puterea după 1989, în timp ce în anii dinainte tehnocraţia nu a fost suficient de puternică pentru a se desprinde de birocraţia politică şi de stat. Astfel, în această regiune, reforma se face atât cât doreşte aripa reformatoare a birocraţiei, care încă se mai află la comandă.

Dacă există ceva interesant pe harta capitalismului modern la sfârşitul secolului al XX-lea, acest lucru pare a fi tranziţia postcomunistă est-europeană. Pe această bază, autorii încearcă să stabilească şi agenda de cercetare a sociologiei neoclasice. O serie de întrebări îşi aşteaptă răspunsul. Se naşte acum posibilitatea apariţiei unui nou tip de capitalism? Există, în Europa Centrală şi de Est, germenii unei noi societăţi, care plasează ţările din respectiva arie (sau numai o parte dintre ele) direct în orizontul postindustrial? Există posibilitatea apariţiei unei societăţi capitaliste dezvoltate în care rolul clasei de proprietari burghezi să fie preluat direct de clasa managerială postindustrială? Relaţia dintre aria occidentală nord-atlantică şi aria central-est-europeană este una de dependenţă, de integrare sau de competiţie?

Autorii consideră că acestea sunt chestiuni fundamentale nu doar pentru Europa de Est, ci pentru întreaga lume capitalistă. Tocmai de aceea, importanţa Europei Centrale şi de Est constă în posibilitatea ca evoluţiile din această arie să arate direcţia de înaintare a capitalismului secolului al XXI-lea. Avangarda

socialismului de altădată ar putea deveni avangarda capitalismului de mâine sau, dimpotrivă, periferia capitalismului actual. Ceea ce ar fi unul din paradoxurile istoriei rămâne a se confirma sau nu. Europa Centrală, cred autorii, are şansa de a fi această avangardă, în timp ce pentru Europa de Est există riscul rămânerii la periferie.

Ipoteza unui nou capitalism şi a unei sociologii neoclasice mi se pare a fi miza principală a cărţii ***Capitalism fără capitalişti****. Este vorba de înţelegerea tranziţiei capitaliste în Europa Centrală şi de Est ca parte a evoluţiei globale a capitalismului modern. De aici ar rezulta şi semnificaţia deosebită a tranziţiei est-europene, care trece dincolo de graniţele fostei Cortine de Fier.*

Sunt de acord cu ideea autorilor că potenţialul de inovaţie socială în Est este astăzi însemnat. Însă este greu de stabilit, în acest moment, dacă avem de-a face cu un „capitalism de imitaţie" sau cu un „nou capitalism". Deşi autorii susţin ideea unui nou capitalism – îndeosebi în Europa Centrală – cred că inovaţia socială în această arie nu este (chiar) atât de evidentă.

Exemplul cel mai des utilizat este cel al Ungariei, însă modelul maghiar nu este relevant nici măcar pentru întreaga Europă Centrală şi cu atât mai puţin pentru întreaga Europă de Est. Michael Kennedy consideră că „întreaga argumentaţie, făcând abstracţie de invocarea lui Bourdieu, este mult mai consonantă cu lucrările provenite din Ungaria decât cu cele din oricare altă parte". (Observaţii suplimentare în acest sens vezi în comentariul lui M. Kennedy din prezenta lucrare.) Ca o observaţie personală, dacă în Ungaria avem de-a face cu construcţia unui capitalism de imitaţie, evident că ideea de inovaţie şi originalitate trebuie reanalizată. Eventual, s-ar cere a fi mai bine precizat de către autori unde este inovaţia dacă elita (compradoare) ungară construieşte un capitalism în care rolul principal revine capitalului străin. M. Kennedy susţine: „Problema este că aceste elite nu generează un nou spirit. Ele încearcă doar să creeze o societate normală, bazată pe o fuziune între trecut şi exemplele occidentale".

În acest caz, lucrarea lui G. Eyal, I. Szelenyi şi E. Townsley ar putea fi considerată o sociologie a tranziţiei la capitalism în Europa Centrală (îndeosebi în Ungaria) sub influenţa capitalului occidental.

Nu toate ţările au beneficiat de condiţiile Ungariei. A existat o bază de pornire relativ asemănătoare pentru cele mai multe state foste socialiste: economie centralizată, planificare economică şi socială, nomenclatură puternică, nivel de trai mediu pentru marea majoritate a populaţiei. În zece ani, fosta Europă de Est a evoluat pe calea economiei de piaţă şi a democraţiei cu viteze şi traiectorii diferite de la un grup de ţări la altul şi chiar de la o ţară la alta. Stratificarea geografică a tranziţiei a fost generată de proximitatea faţă de aria centrală a capitalismului occidental şi de investiţiile străine, care s-au orientat preponderent către ţările central-europene.

Din perspectiva propusă de autori, în mod evident ţările central-europene sunt campionii tranziţiei. Cehia, Polonia, Ungaria, Slovenia sunt ţări în care reformele sunt „consolidate". În România, Bulgaria, Slovacia şi ţările baltice reformele sunt „întârziate", în timp ce în Rusia şi Ucraina sunt „compromise". (Detalii în acest sens pot fi găsite şi în cartea lui Ionel Nicu Sava, ***Zece ani de tranziţie în Europa de Est****, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 2000.)*

În treacăt fie amintit, mare parte din „atractivitatea" Europei Centrale a fost construită prin selectarea ideologică a tot ceea ce a reprezentat pozitiv regiunea în trecut şi prin exagerarea negativă a tot ceea ce nu este în prezent, în urma unei dezechilibrate operaţii comparative cu zonele adiacente (Europa de Est, Balcanii). Discursul disidenţei a împins toate „relele" spre Balcani şi spre Rusia şi a exagerat nostalgic „excelenţele" Mitteleuropei. Elita intelectuală ungară a fost, încă o dată, deosebit de activă în acest sens.

In sfârşit dar nu în cele din urmă, pentru a pune în evidenţă enunţurile principale, demonstraţia şi argumentele autorilor se desfăşoară meticulos în cele patru capitole de bază ale cărţii: rolul elitei, importanţa proiectelor intelectuale anterioare, ideologia schimbării postsocialiste şi semnificaţia managerialismului ca tehnică socială a reformei. Concluziile din Capitolul 5 nu fac decât să şlefuiască o teorie curajos enunţată în capitolul introductiv şi atent construită pe parcursul capitolelor următoare.

Dacă Eyal şi colaboratorii abordează noul capitalism est-european numai prin deviaţie (pentru ilustrarea mai bună a cazului central-european), Stark şi Bruszt acordă o mai mare atenţie Europei de Est. De unde nevoia de a citi ambele cărţi. Ceea ce recomand cu căldură.

Doresc să menţionez recomandarea acestei cărţi de către profesorul Dumitru Sandu şi consultarea cu unul din autori (I. Szelenyi) înainte de traducerea ei. Apariţia versiunii în limba română nu ar fi fost însă posibilă fără sprijinul firmei Simona Kessler International Copyright Agency.

Ionel Nicu Sava
Bucureşti, octombrie 2001

CUVÂNT ÎNAINTE

Dorim să mulţumim câtorva persoane pentru contribuţia critică, comentariile consistente şi sugestiile valoroase. Mulţumirile noastre se îndreaptă către Szonja Szelenyi şi Donald Treiman, co-directori coordonatori ai proiectului „Stratificarea socială în Europa de Est după 1989".

Suntem totodată foarte recunoscători componenţilor echipelor naţionale din cele trei ţări: Jozsef Borocz, Tamás Kolosi, Imre Kovack, Janos Ladanyi, Petr Mateju, Ákos Rona-Tas, Jacek Wasiliewski, Edmund Wnuk-Lipinski şi regretatului Rudolf Andorka. Mulţumim şi membrilor echipei de la Universitatea California din Los Angeles: Eva Fodor, Eric Hanley, Larry King, Eric Kostello şi Matthew McKeever.

De la Editura Verso, am dori să le mulţumim lui Jane Hindle şi Gillian Beaumont pentru asistenţa editorială şi în mod deosebit lui Perry Anderson, care a citit manuscrisul şi ne-a oferit o evaluare detaliată. Mulţumim de asemenea lui Caleb Southworth şi Rebecca Emigh pentru constructivele lecturi preliminare.

În sfârşit, dorim să facem cunoscut sprijinul instituţional pentru cercetare oferit de *National Science Foundation*, *National Council for Soviet and East European Research*, *Joint Council for East European Studies of the American Council of Learned Societies,* de *Social Science Research Council*, *Institute for Global Conflict and Cooperation*, *University of California, Los Angeles*, *Center for German and European Studies*, *University of California*, *Berkeley* şi de *Institut fur die Wissenschaften vom Menschen,*Viena. Dorim să mulţumim totodată TARKI (*Social Research Informatics Center*) şi, în particular, Matildei Sági, pentru punerea la dispoziţie a datelor din 1993 şi 1996 referitoare la proprietatea de afaceri în Ungaria.

Toate erorile privind fapte sau judecăţi sunt ale autorilor.

Gil Eyal, Iván Szelenyi, Eleanor Townsley
iunie 1998

INTRODUCERE

Această carte oferă o nouă teorie asupra tranziției la capitalism prin prezentarea modului în care este construit capitalismul în absența capitaliștilor în țările foste comuniste din Europa Centrală. Teoretizăm *capitalismul fără capitaliști* ca o strategie nouă și distinctă privind tranziția, adoptată de elitele tehnocrat-intelectuale din societățile în care, anterior introducerii mecanismelor pieței, nu a existat o clasă de proprietari privați. De menționat totuși că, în acest caz, capitalism fără capitaliști nu înseamnă cu necesitate capitalism *fără burghezie*. Dacă s-ar considera *burghezia* la plural – adică s-ar înțelege burghezia ca un grup social compus atât din proprietarii bunurilor materiale (burghezia economică), cât și din proprietarii cunoștințelor și ai bunurilor culturale (burghezia culturală) – atunci s-ar putea susține – iar noi procedăm astfel în această carte – că în perioada postcomunistă capitalismul este promovat de o *intelligentia* definită în sens larg, care este dedicată cauzei societății burgheze și instituțiilor economice capitaliste.

Această abordare a analizei tranziției la capitalism în Europa Centrală diferă în mod necesar atât de teoriile sociale și economice clasice ale lui Adam Smith și Karl Marx, cât și de perspectivele corporatiste sau managerialiste ale secolului al XX-lea ori de alte teorii ale societății postcapitaliste, cum ar fi cele propuse de Ralf Dahrendorf, de Berle și Means sau de Daniel Bell. Pe de o parte, teoreticienii clasici consideră că trebuie să fi existat *capitaliști înainte de capitalism*. De aceea, aceștia și-au orientat eforturile științifice către investigarea procesului de acumulare „inițială" sau „primitivă" a capitalului. Motivul a fost acela că, atât logic cât și istoric, acumularea capitalului privat ar fi trebuit să se producă înainte ca instituțiile pieței să poată opera.[1] Pe de altă parte, una dintre temele care a revenit în

studiul sistemelor capitaliste existente, în particular după 1930, este aceea că importanța proprietarilor privați individuali se diminuează. Studiind procesul de creștere a marilor organizații corporatiste și a rolului instituțiilor financiare sau procesul de sporire a importanței științei și cunoașterii, diferiți teoreticieni ai capitalismului „târziu" au susținut că rolul capitalului drept sursă principală a creșterii economice ia sfârșit.[2] În interiorul acestui grup, nu sunt îndoieli asupra faptului că sistemul capitalist rămâne unul robust; ceea ce se află în dispută este forma pe care o va îmbrăca *capitalismul după capitalism*. Teoria noastră asupra tranziției la capitalism în Europa Centrală împrumută din ambele tradiții teoretice, însă diferă de ele și, în același timp, construiește pe baza lor prin imaginarea posibilității istorice a *capitalismului fără capitaliști*.

Mai întâi, fiind vorba despre „capitaliști *înainte de* capitalism", teoria noastră este, în primul rând, o teorie asupra tranziției. Scopul nostru central este acela de a înțelege și de a explica cum se poate naște capitalismul într-un sistem economic în care nu există o clasă de proprietari burghezi. Dorim să identificăm agenții care construiesc capitalismul postcomunist, în numele cui și scopurile pentru care acționează aceștia. O posibilitate este aceea ca elita tehnocrată din fostele state socialiste să se transforme într-o nouă clasă de proprietari burghezi și, în acest fel, să îndeplinească rolul clasic în cadrul dezvoltării capitaliste. Într-adevăr, așa cum pretind unii analiști – însă cam prematur, după părerea noastră – această transformare a avut loc deja. O altă posibilitate este aceea ca *intelligentia* cu vederi liberale să acționeze ca „avangardă intelectuală a burgheziei economice" în sensul creării unei clase de proprietari, alta decât ea însăși. Îndeplinindu-și misiunea istorică, intelectualitatea poate să se reîntoarcă la munca de creație – scris, cercetare sau profesorat – ori poate să se mențină în managementul întreprinderilor capitaliste, aflate însă deja în proprietatea altora.

Totuși, în cadrul acestor posibilități s-ar putea ca acest capitalism să fie construit în absența unei clase de proprietari individuali. În acest caz, ne putem aștepta la un sistem economic care seamănă cu cele anticipate de teoreticienii „capitalismului *după* capitaliști" din secolul al XX-lea. Dacă este adevărat că viitorul economiilor capitaliste îl reprezintă sistemele în care proprietarii individuali nu joacă un rol semnificativ (iar această afirmație a fost aspru criticată de Zeitlin, Domhoff și alții[3]), atunci este posibil ca societățile central-europene să se dezvolte ca societăți corporatiste sau societăți postcapitaliste fără intervenția istorică a unei *grande bourgeoisie (mari burghezii)*. Cu alte cuvinte, de această dată este foarte probabil ca

elitele postcomuniste să procedeze la o scurtcircuitare istorică în timp şi să se îndrepte direct către stadiul „cel mai avansat" al capitalismului de tip corporatist, fără să mai împartă din puterea lor managerială (nici măcar temporar) cu o clasă de proprietari individuali.

La momentul în care ne aflăm, toate aceste posibilităţi rămân deschise. Într-adevăr, premisa de la care pornim este că schimbările rapide din domeniul drepturilor de proprietate în Europa Centrală reprezintă un teren de dispută unde se derulează intense confruntări sociale ale căror rezultate nu se cunosc încă. Această observaţie este esenţială pentru domeniul în expansiune al *capitalismului comparativ* care, în perioada postcomunistă, include studiul comparativ al socialismului şi al capitalismului.[4] Dorinţa noastră este de a ne aduce contribuţia la acest domeniu al cercetării sociale; sperăm astfel că această carte nu va fi percepută ca aparţinând doar „tranzitologiei" sau ca prezentând interes numai pentru „specialiştii în problemele Europei de Est". De fapt, considerăm că Europa Centrală, ca zonă supusă investigării, asigură material de cercetare cu caracter strategic în ceea ce priveşte posibilele evoluţii ale capitalismului în întreaga lume la începutul secolului al XXI-lea. Pentru a formula şi mai precis, prăbuşirea comunismului poate fi înţeleasă ca o invitaţie adresată sociologilor de a revizui acele domenii clasice de studiu investigate de teoreticieni ca Marx şi Weber. Aşa cum economia neoclasică s-a născut o dată cu decesul statului bunăstării (*welfare state*), prăbuşirea comunismului oferă posibilitatea de a lansa un nou program de cercetare, cu scopul de a se fixa agenda de lucru a unei sociologii neoclasice. Sociologia neoclasică, asemenea teoretizării sociologiei clasice, urmează a fi preocupată în principal de originile şi caracterul capitalismului modern. Totuşi, o dată cu prăbuşirea comunismului, se constată o importantă schimbare a accentului. Pentru Marx şi Weber, întrebarea era: Care sunt condiţiile prealabile care au dat naştere capitalismului modern? Ei au considerat că destinaţia se cunoştea deja. Singura problemă era dacă condiţiile prealabile ar fi sau nu îndeplinite. Totuşi, astăzi capitalismul este construit pe ruinele socialismului, iar tranziţia este condusă de foşti comunişti. Sociologia neoclasică este mai puţin preocupată de condiţiile iniţiale, de vreme ce se pare că agenţii cei mai puţin înzestraţi şi care pornesc de la un punct dificil de admis sunt de fapt cei care construiesc capitalismul. Sociologia neoclasică subliniază diversitatea noului capitalism – pe scurt, materia de studiu a sociologiei neoclasice o reprezintă tocmai capitalism*ele* comparative.

Într-un efort de a aborda aceste posibilităţi fără a fi copleşiţi de puncte de vedere teoretice anterioare, promovăm o strategie analitică triplă. Mai întâi,

pornim de la observația că sunt mai multe căi spre capitalism. De aceea, comparăm tranziția la capitalism în perioade și locuri diferite pentru a descoperi dacă există într-adevăr ceva specific numai cazului central-european. În al doilea rînd, argumentăm că, din punct de vedere al destinației, capitalismul nu a fost și nu va fi niciodată unic. Capitalismul rămâne un termen generic, care descrie tipuri diverse de actori și de instituții sociale. Din acest motiv, comparăm diferite tipuri de capitalism pentru a explora un set de actori și de instituții posibile care pot susține un sistem capitalist funcțional (inclusiv un sistem capitalist fără capitaliști). În al treilea rând, considerăm că atributele sociale ale actorilor, potențialul lor de clasă, precum și consecințele, încă necunoscute din punct de vedere istoric, ale luptelor dintre actori vor fi probabil decisive în explicarea tipului particular de capitalism care este construit în Europa Centrală. De aceea, suntem interesați de studiul comparativ al diferitelor tipuri de capitalism sau de burghezii.

Comparând regiunea noastră de cercetare, Europa Centrală, cu altele – adică cu alte condiții pentru capitalism și burghezie –, am identificat două trăsături unice care considerăm că vor avea consecințe adânci asupra tipului de capitalism ce va fi construit în regiune. Mai întâi, am constatat că tranziția de la socialism la capitalism are dinamici foarte diferite în comparație cu tranziția clasică de la feudalism la capitalism. Deși instituția proprietății private în societățile feudale a fost departe de a fi identică cu cea a capitalismului, în ambele sisteme drepturile de proprietate au fost suficient de similare, iar tranziția la capitalism suficient de lungă pentru a permite creșterea clasei proprietarilor capitaliști și „o întrepătrundere" graduală a aristocrației cu burghezia.[5] Această situație a fost de neimaginat în tranziția abruptă de la socialism la capitalismul postcomunist. În timpul socialismului, proprietatea a fost socializată integral și, chiar și în cele mai liberale țări comuniste, proprietatea privată a fost marginală. Astfel, nu a constituit o surpriză faptul că foștii actori economici secundari (micii proprietari particulari din perioada socialistă – n.trad.) nu au revendicat puterea politică sau economică atunci când sistemul s-a prăbușit. Mai degrabă, puterea a fost preluată de fracțiunea tehnocrată a fostei nomenclaturi comuniste sau de foști disidenți intelectuali ori de o coaliție instabilă a celor două grupări. Acest lucru nu înseamnă că actorii economici secundari nu au jucat un rol important în subminarea legitimității și în erodarea graduală a sistemului socialist de stat – pentru că au făcut-o.[6] Totuși, aceasta nu implică faptul că beneficiarii economiei secundare au fost și beneficiarii principali ai prăbușirii sistemului. Analize mult mai recente arată că o parte importantă a foștilor actori

economici secundari se numără printre marii învinşi ai tranziţiei postcomuniste.[7] În acest context, este clar că tranziţia la capitalism în Europa Centrală nu urmează acelaşi traseu clasic, vest-european, al „capitaliştilor *înainte de* capitalism".

A doua trăsătură distinctivă a cercetării noastre asupra regiunii este aceea că, în ciuda absenţei clasei de proprietari din Europa Centrală, tranziţia la capitalism s-a desfăşurat în contextul unei „societăţi civile" relativ bine dezvoltate. Construirea capitalismului a început sub conducerea unei *intelligentia* care continuă să creadă că misiunea sa istorică şi etică este aceea de a crea instituţiile capitaliste sub supravegherea atentă a unor parlamente alese în mod democratic, supuse, la rândul lor, supravegherii unei prese libere. În acest context, crearea unei clase de proprietari privaţi pare să fie serios rămasă în urma creşterii noilor instituţii ale pieţei. Pentru a explora acest aspect în continuare şi pentru a cerceta de ce dezvoltarea clasei proprietarilor, după prăbuşirea sistemului, a fost mai înceată decât prevedeau teoriile clasice şi neoclasice, trebuie să notăm că acest „capitalism fără capitalişti" pare să fie specific Europei Centrale. Este o evoluţie care s-a produs în ciuda previziunilor teoriilor capitalismului politic* asupra regiunii, însă nu pare să caracterizeze şi sistemele sociale din Europa de Est şi din Rusia.

De pe la mijlocul anului 1988, pe măsură ce vechea elită comunistă se pregătea ea însăşi pentru prăbuşirea sistemului şi devenea conştientă de ceea ce avea să urmeze, mulţi comentatori au suspectat faptul că aceşti comunişti vor elabora acte legislative de privatizare care să le permită preschimbarea poziţiilor de nomenclatură în forme noi de privilegii postcomuniste.[8] În această carte oferim argumente care atestă că, spre deosebire de cazul rus, sunt puţine dovezi ale acestui tip de capitalism în Europa Centrală. Deşi în toate societăţile central-europene au fost cazuri de preschimbare a capitalului politic în proprietate privată individuală, acestea par a fi mai degrabă excepţia decât regula. Prin contrast, realitatea din Rusia şi China sugerează că ipoteza capitalismului politic are o putere explicativă mai mare pentru aceste cazuri decât pentru Europa Centrală.[9] În Europa Centrală, evoluţia instituţiilor pieţei pare că a depăşit dezvoltarea proprietăţii private, în timp ce în Rusia acumularea bogăţiei în forme private este mult mai înaintată în comparaţie cu stabilirea instituţiilor pieţei. În acest caz, spre deosebire de „capitalismul *fără* capitalişti" din Europa Centrală, Rusia poate fi citată ca un caz de *capitalişti fără capitalism*.

* Este vorba despre teoriile clasice ale formării capitalismului modern pe cale politică, de jos în sus – burghezia creează democraţia şi economia modernă de piaţă – n. trad.

Este posibil ca evoluția societății civile și, în particular, dezvoltarea timpurie a parlamentelor și a presei libere să fi permis ca în Europa Centrală instituționalizarea și extinderea corupției să fie mult mai puțin prezente decât în Rusia. Unii analiști ar putea atribui această diferență unei mai mari integrități morale a elitelor central-europene. Aceasta este, bineînțeles, o speculație. Ea este contestată de o largă percepție publică asupra „marelui jaf" la care s-a dedat nomenclatura central-europeană, percepție susținută până la nivelul unor mărturii anecdotice și reflectată chiar de anumite date statistice.[10] Într-adevăr, din acest motiv, atunci când am demarat cercetarea capitalismului postsocialist în Europa Centrală, am pornit mai întâi de la ipoteza capitalismului politic. Însă, pe măsură ce am început să colectăm și să analizăm datele într-un mod mai sistematic, am fost forțați să reformulăm ipoteza inițială.[11] Am fost frapați de faptul că foarte mulți foști membri ai elitei comunise și-au pierdut legătura cu puterea în țările Europei Centrale și am constatat, în același timp, cât de modest trăiesc ei în prezent, cât de puțin sunt implicați în afaceri, cât de redusă pare a fi proprietatea managerială de care dispun și cât de mică este concentrarea de proprietate privată din mâinile lor. Desigur, este posibil ca, atunci când am discutat cu ei, aceștia să nu fi spus întotdeauna adevărul asupra acestor chestiuni, altfel foarte politizate, motiv pentru care am fost destul de circumspecți în ceea ce privește validitatea datelor. În același timp, am observat că, totuși, datele în sprijinul tezei capitalismului politic sunt colectate și mai puțin sistematic. De aceea, există mai puține motive de a suspecta că datele noastre ar fi de mai mică încredere și, din această cauză, avem suficiente temeiuri să credem că ele sunt de departe mult mai reprezentative și sistematice. Chestiunea cea mai importantă este aceea că o cercetare mult mai sistematică este necesară în cazul Rusiei (ca și al Europei Centrale, de altfel).

În ciuda acestor evaluări, considerăm că aspectul distinctiv al cazului Europei Centrale la care se adaugă calitatea datelor de care dispunem pot contribui semnificativ la teoriile tranziției la capitalism, în general, și la înțelegerea potențialului actual de dezvoltare capitalistă în Europa Centrală, în particular. Datele pe care le deținem susțin un caz de tip *prima facie*, conform căruia se constată o diferență între două regiuni postcomuniste: „capitalism fără capitaliști" în Europa Centrală și „capitaliști fără capitalism" în Rusia. Mai mult, „capitalismul *fără* capitaliști" sugerează o interesantă diversitate de forme de evoluție capitalistă, care pun sub semnul întrebării convingerile noastre obișnuite în ceea ce privește tranziția la capitalism. Pentru acest motiv, în ceea ce urmează prezentăm în detaliu teoria noastră

asupra „capitalismului *fără* capitaliști", înainte de a proceda la o analiză a actorilor și a instituțiilor acestei strategii, nouă din punct de vedere istoric, a tranziției la capitalism.

Teza 1: Societatea postcomunistă poate fi descrisă ca o structură socială unică în care capitalul cultural este sursa principală de putere, prestigiu și privilegii. Deținerea capitalului economic aranjează actorii numai în cadrul ierarhiei sociale, iar preschimbarea fostului capital politic în acumulare privată este mai degrabă excepția decât regula. Într-adevăr, preschimbarea fostelor privilegii comuniste în echivalente postcomuniste are loc numai atunci când actorii se află în posesia formei potrivite de capital pentru a putea face această preschimbare. Astfel, cei care au fost în vârful ierarhiei sociale în timpul socialismului de stat pot să rămână acolo numai dacă sunt capabili să procedeze la „o ajustare a traiectoriei" care, în actuala conjunctură, presupune că sunt înzestrați cu capital cultural. Prin contrast, aceia care s-au bazat exclusiv pe capitalul politic din perioada comunistă, mult devalorizat acum, nu sunt apți să preschimbe acest capital în ceva de valoare și sunt supuși unui proces de mobilitate descendentă.

Capitolul 1 oferă o analiză comparativă a societăților postcomuniste, comuniste și precomuniste din Europa Centrală. În această analiză, scopul nostru este de a dezvolta o teorie structuralistă, care este dinamică și poate fi aplicată la condiții istorice și la conjuncturi specifice. Punctul nostru de pornire îl constituie teoria structurii sociale a lui Bourdieu, pe care am reconstruit-o folosind distincția lui Weber dintre societățile de status (*rank*) și cele de clasă (*class*).[12] În acest fel, sperăm să introducem o dimensiune comparativ-istorică în cadrul teoriei lui Bourdieu, care a fost inițial destinată să explice reproducția și mai puțin schimbarea socială. (Acest lucru nu implică vreun fel de critică: domeniul de cercetare al lui Bourdieu este societatea franceză contemporană, în care mișcarea principală este reproducția socială; noi cercetăm istoria socială recentă a Europei Centrale, în care predominante sunt turbulența și schimbarea socială pe scară largă.) De la Bourdieu am împrumutat ideile referitoare la cele trei forme ale capitalului, la spațiul și la habitus*-ul social.

În funcție de aceasta, facem distincție între capitalul social, capitalul economic și cel cultural și definim structurile sociale ca „spații" sociale, care

* Concept central în teoria reproducției culturale și în cercetările de sociologia culturii și de etnologie dezvoltate de sociologul francez contemporan Pierre Bourdieu. În concepția sa, *habitus*-ul

sunt stratificate diferenţial prin distribuţia variată a acestor tipuri de capital. Indivizii „navighează" în interiorul acestor spaţii iar, dacă pe durata vieţii lor apar schimbări ale importanţei relative a tipului de capital, vor încerca să-şi reîmprospăteze portofoliul diferitelor tipuri de capital şi să preschimbe formele degradate în forme reevaluate pentru a se putea menţine pe „traiectorie". Pe această bază, propunem câteva inovaţii specifice pentru a putea explica mai bine natura schimbării sociale din Europa Centrală.

1. *Conceptualizăm precomunismul, comunismul şi postcomunismul sub forma a trei tipuri diferite de regimuri stratificate social în funcţie de dominanţa diferitelor tipuri de capital.* În vreme ce Bourdieu a folosit cele trei tipuri de capital pentru a descrie societatea franceză contemporană, în care capitalul economic este dominant iar celelalte forme de capital sunt subordonate, pe scena atât de schimbătoare a Europei Centrale, în ultimii 50 de ani, distingem trei spaţii sociale diferite calitativ, fiecare definit în funcţie de dominaţia unui anume tip de capital.
2. *Considerăm că postcomunismul este un sistem istoric unic de stratificare în care dominant este capitalul cultural.* Acest lucru ne permite să dezvoltăm o nouă teorie a structurii sociale postcomuniste, care să fie în concordanţă cu argumentele noastre în ceea ce priveşte rolul crucial al tehnocraţiei şi al foştilor disidenţi intelectuali în timpul tranziţiei de la socialism la postcomunism. Definim capitalismul ca un sistem stratificat pe criteriul clasei, în care capitalul economic este dominant, iar comunismul drept un sistem în care capitalul social – instituţionalizat sub forma capitalului politic – a fost sursa majoră a puterii şi a privilegiilor. O dată cu decăderea socialismului de stat şi trecerea la postcomunism, importanţa capitalului politic scade, rolul capitalului cultural creşte, în timp ce capitalul economic este suficient numai pentru a-i plasa pe posesorii săi în cadrul ierarhiei sociale.
3. *Tranziţia la postcomunism reprezintă o trecere de la ordinea de status socialistă la stratificarea de clasă de tip capitalist.* Construind pe

este o formaţie durabilă, transpozabilă şi exhaustivă produsă prin interiorizarea principiilor unui arbitrar cultural, adică a unui ansamblu de cunoştinţe şi valori selecţionate de clasa dominantă, în conformitate cu propriile interese, din capitalul cultural al unei societăţi şi activat de munca pedagogică. *H.* se manifestă prin scheme de percepţie, de gândire, de apreciere şi de acţiune, parţial sau integral identice la toţi membrii unei clase sau categorii sociale, contribuind astfel la producţia şi reproducţia integrării intelectuale şi a integrării morale a acesteia. Identitatea extinsă a *h.* este o realizare, dar şi o aspiraţie, în măsura în care exprimă gradul de realizare culturală sau de competenţă socială legitimă prin care un grup sau o clasă recunosc omul realizat. Cf. *Dicţionar de sociologie*, 1993, p. 277-278.

tipologia lui Weber, definim comunismul ca o societate de status, bazată pe ierarhia socială. Capitalul social a fost dominant şi a dat naştere în socialism unor relaţii sociale de tip superior-inferior (*patron-client relations*). Comparate cu societăţile în care capitalul economic a fost dominant – pe care le considerăm, împreună cu Weber, ca fiind societăţi stratificate pe clase –, societăţile comuniste erau variante ale ordinii de status moderne (*modern rank order*). O dată cu acest înţeles, putem să argumentăm că tranziţia de la comunism la capitalism este, în principiu, o tranziţie de la ordinea de status la societatea de clasă şi reuşim astfel să introducem dinamismul sociologiei istorice a lui Weber în analiza structurală a lui Bourdieu. Postcomunismul actual, ca un sistem al „capitalismului *fără* capitalişti", ocupă, totuşi, o poziţie intermediară pe scala de la ierarhie la clasă. *Bildungsbürgertum** nu este nici ierarhie, nici clasă. Este, mai degrabă, o combinaţie care conţine potenţialul ambelor logici de stratificare socială.

4 *Preschimbarea formelor devalorizate de capital în forme noi este calea pe care indivizii o preferă pentru a se adapta la schimbările din structura socială.* În analiza schimbării sociale intenţionăm să plasăm agenţii în centrul acesteia; de aceea, îl invocăm pe Bourdieu pentru a completa analiza lui Weber. Am pornit de la observaţia că indivizii sau grupurile de indivizi încearcă să rămână pe traiectorie şi să-şi menţină poziţiile sociale relative în faţa masivei schimbări sociale. Fiecare individ este posesorul unui portofoliu compus din „stocuri" sub forma diferitelor tipuri de capital iar, atunci când se confruntă cu schimbarea socială, încearcă să reîmprospăteze acest portofoliu prin abandonarea formelor de capital care îşi pierd valoarea şi prin preschimbarea celorlalte în forme de capital care capătă valoare suplimentară. Preschimbarea unei forme de capital în alta este ca „o şmecherie". Unii trebuie să-şi calculeze bine mişcarea, în timp ce alţii se află în poziţii avantajoase pentru a-şi preschimba capitalul erodat, dacă sunt *deja* bine înzestraţi cu noul tip. De exemplu, în tranziţia postcomunistă, cei care deţin capital cultural sunt capabili să preschimbe

* Burghezia culturală, cei care trăiesc din munca intelectuală – n.trad. *Bildungsbürgertum* a reprezentat o pătură foarte importantă a secolului al XIX-lea. Era compusă din cei cu pregătire academică care, după încheierea studiilor, deveneau independenţi din punct de vedere financiar. Acest lucru a fost posibil în special prin ocuparea unor posturi de funcţionari publici sau prin practicarea unor meserii liberale, ca avocat, medic, profesor. Noţiunea de *Bildungsbürgertum* este folosită şi pentru desemnarea forţelor din acea vreme care au dus la modernizare; multe din posturile importante din birocraţie erau ocupate de membri ai *B.* (*Bildungsbürger*), astfel încât aceştia au devenit purtători ai reformelor şi progresului.

fostul capital politic în rețele sociale informale, care pot fi apoi foarte util angajate pentru a profita de noile oportunități oferite de piață. Prin contrast, cei care nu dețin prea mult capital cultural constată că fostul lor capital politic este un dezavantaj pentru ei.

5. *Există o interacțiune dialectică între habitus-ul social și poziția instituțională: noile poziții îi transformă pe deținătorii lor, în timp ce noii ocupanți ai instituțiilor se sprijină pe habitus-ul lor social pentru a stabili modul în care ar trebui să funcționeze o instituție.* Atunci când se schimbă condițiile obiective ale spațiului social, valoarea unei forme de capital social se reduce, valoarea alteia crește, în timp ce criteriile pentru recrutarea într-o nouă poziție sau pentru menținerea unei poziții vechi se schimbă și ele. Confruntați cu această formă de presiune, indivizii care se străduiesc să se mențină pe traiectorie – adică cei care încearcă să-și mențină pozițiile sau să obțină poziții noi, cu puterea, prestigiul ori privilegiile similare celor pierdute – vor adopta două strategii. Una dintre ele are în vedere adaptarea la noile provocări. Indivizii își vor reîmprospăta portofoliile pentru a scăpa de balastul stocurilor care și-au pierdut valoarea și vor încerca să achiziționeze un alt capital, care a câștigat în valoare. În cea de-a doua, oamenii se vor strădui să învețe noile reguli ale jocului și să-și ajusteze, în acest fel, habitus-ul social spre a se adapta la cerințele pozițiilor din noile instituții. Habitus-ul are, totuși, o anumită remanență iar în fiecare societate – cu atât mai mult în societățile reduse ca mărime din Europa Centrală – există un număr limitat de indivizi care ar putea ocupa poziții-cheie. Rezultatul îl constituie o relație interactiv-creativă între caracteristicile indivizilor care sunt recrutați sau îndepărtați din diferite poziții din instituții și caracteristicile respectivelor poziții. Acesta este un proces fundamental care subliniază fenomenul schimbării sociale: noile poziții schimbă habitus-ul social al indivizilor, însă indivizii recrutați pentru aceste poziții schimbă, la rândul lor, modul în care funcționează instituțiile.

6. *Schimbarea socială poate fi înțeleasă ca un proces de ajustare a traiectoriei. Acest lucru implică faptul că adaptarea treptată la noile condiții și transformarea prin dependența de cale* (path-dependency) *a fostelor instituții/comportamente au loc simultan. Mai mult, indivizii al căror habitus actual nu poate servi ca instrument de orientare de încredere într-o perioadă de schimbare socială ar putea recurge la „arheologie" – în sensul că, în cadrul procesului de ajustare a traiectoriei, experiența socială precomunistă, care a fost reprimată în*

subconştientul colectiv în timpul regimului comunist, ar putea fi de asemenea invocată. Această ultimă inovaţie pune în evidenţă valoarea „cunoaşterii anterioare" în cadrul interacţiunii dintre habitus-ul individual şi caracteristicile poziţiilor pe care le ocupă indivizii. Pe baza acestei observaţii, oferim o sinteză a două teorii ale schimbării sociale, aflate în competiţie una cu cealaltă. Prima este o teorie evoluţionistă, care se sprijină atât pe economia neoclasică cât şi pe decizia raţională (*rational choice*) de tip marxist. Ipoteza acestor două şcoli de gândire este aceea că, dacă se creează instituţiile necesare, acestea îi vor forma pe indivizii care le ocupă, astfel încât comportamentul individual se va conforma constrângerilor şi imperativelor instituţionale. În contextul transformărilor postcomuniste, aceasta este ideea capitalismului-prin-proiect (*capitalism-by-design*): distrugi vechile instituţii ale statului socialist şi le înlocuieşti cu instituţiile care sunt validate în economiile de piaţă avansate. În acest fel, actorii vor învăţa cum să acţioneze în noile condiţii: foştii patroni socialişti (*cadres*) vor deveni antreprenori, în timp ce clienţii (*clients*) vor fi transformaţi în muncitori salariaţi.[13] Cea de-a doua teorie a schimbării sociale, care domină în prezent analiza privind Europa Centrală, este o teorie a involuţiei sau a transformării prin dependenţa de cale.[14] Această abordare consideră că instituţiile postcomuniste sunt create pe ruinele instituţiilor socialiste de stat. Tranziţia nu este de la plan la piaţă, ci de la plan la clan. Teoria ajustării traiectoriei, pe care o propunem noi, porneşte de la trei afirmaţii care, conform opiniei noastre, oferă o sinteză a celorlate două teorii aflate în competiţie prin minimalizarea contradicţiilor dintre ele. Mai întâi, indivizii care sunt capabili să se menţină pe traiectorie în timpul schimbării sociale sunt cei apţi să înveţe; indivizii care sunt capabili să-şi împrospăteze portofoliul de „stocuri" şi să-şi schimbe habitus-ul social sunt într-adevăr parte a procesului de evoluţie socială, adaptându-se pentru a face faţă schimbării sociale. În al doilea rând, acest proces de învăţare nu este, totuşi, copiere. Atunci când indivizii îşi adaptează traiectoria socială, o fac prin dependenţa de cale. Ei îşi reinterpretează în mod colectiv rolurile pe care trebuie să le joace şi, procedând astfel, se bazează pe experienţe comune, pe modalităţi de cunoaştere şi pe sensuri comune. În al treilea rând, atunci când se confruntă cu schimbări bruşte, aşa cum a fost cea din 1989 în Europa Centrală, indivizii îşi dau seama că habitus-ul social pe care l-au moştenit din trecutul apropiat nu este compatibil cu noile condiţii şi încep să caute alte modele sociale şi de comportament care le sunt accesibile. În acest

proces, logica „negării negației" funcționează adesea: este invocat modul precomunist de a face lucrurile. Logica este aceea că, dacă modul comunist a dat greș, ar trebui să ne întoarcem la modul în care se făceau lucrurile înainte de comunism, mai ales la acele modele de gândire și de comportament care au fost respinse de comunism.

Teza 2. In condițiile în care socialismul de stat a împiedicat dezvoltarea unei clase de proprietari privați în Europa Centrală, burghezia culturală („al doilea proiect Bildungsburgertum*") și-a asumat misiunea istorică de creare a unei societăți burgheze și a unei ordini economice capitaliste. Totuși, până în prezent se pare că aceasta a reușit să creeze mai degrabă instituțiile de piață ale capitalismului modern și mai puțin o clasă de proprietari privați individuali, îndeosebi în sectorul corporativ (al societăților pe acțiuni – n. trad.).*

Capitolul 2 urmărește strategia „capitalismului fără capitaliști" de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, analizând originile sale în cadrul relației dintre intelectualitatea central-europeană și societatea burgheză. Inspirându-ne din opera istoricului social german Jürgen Kocka, constatăm că intelectualii central-europeni au fost atrași de diferite proiecte istorice ambițioase destinate reformării propriilor societăți și susținem că, indiferent ce altceva ar mai putea fi, energia care conduce postcomunismul contemporan este asigurată de moștenirea acestor proiecte. Au existat cel puțin trei astfel de proiecte.

În primul proiect, intelectualii central-europeni ai secolului al XIX-lea s-au definit drept burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*). Aceasta vrea să însemne că s-au considerat parte a burgheziei și au crezut că misiunea lor istorică era aceea de a promova idealurile societății burgheze și de a sprijini creșterea clasei de proprietari central-europeni. La vremea aceea, s-a înțeles foarte bine că țările aflate la est de Elba, în interiorul sferei de influență germane, erau înapoiate economic și dispuneau de o clasă de oameni de afaceri relativ nedezvoltată. În același timp, totuși, aceste țări se puteau lăuda cu o clasă de mijloc oarecum numeroasă și educată în Occident, care se considera – ea însăși – ca făcând parte din burghezie. În acest context, s-a argumentat că sarcina modernizării putea fi preluată nu numai de clasa proprietarilor (burghezia economică, în germană *Wirtschaftsbürgertum*), ci și de clasa de mijloc educată (burghezia culturală sau *Bildungsbürgertum*). În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, *intelligentia* central-europeană s-a

considerat o *Bildungsbürgertum* care, în alianță cu o birocrație iluministă, ar fi putut să pună în aplicare ceea ce a fost considerat un *proiect utopic* al societății burgheze.[15]

Al doilea proiect al intelectualității central-europene a fost, în mare măsură, o reacție la ritmul încet al modernizării în regiune. Deziluzionați de idealurile societății burgheze, liderii creatori de opinie ai intelectualității au devenit interesați de ideile antiburgheze. Motivate fie de altruismul modernizării, fie de propriile interese de a-și îmbunătăți pozițiile sociale, segmente importante ale intelectualității au inițiat căutarea unor căi mai scurte către modernizare, care să scurtcircuiteze dezvoltarea capitalistă.[16] Pe la începutul secolului al XX-lea, proiectul *Bildungsbürgertum* a fost abandonat. În loc să se considere un agent istoric menit să promoveze răspândirea valorilor burgheze, intelectualitatea s-a orientat din ce în ce mai mult către radicalismul de stânga sau de dreapta și a devenit ostilă însuși termenului de „burghezie". Într-adevăr, pe la 1920, termenul *Bildungsbürgertum* era folosit peiorativ pentru a desemna o burghezie filistină.[17] Importante segmente ale intelectualității au început să se autodefinească ca „avangarda proletariatului" sau cel puțin ca posesori ai raționalității care urma să corecteze iraționalitatea „mâinii invizibile" a pieței capitaliste. În ciuda unei susțineri neuniforme a unor astfel de idei în rândul intelectualității, pe la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, așa cum este deja cunoscut, ideologiile antiburgheze au devenit dominante în Europa Centrală.

Cel de-al treilea proiect promovat de intelectualii central-europeni s-a născut în timpul erei comuniste. O dată cu înfrângerea radicalismului de dreapta în cel de-al doilea război mondial și în condițiile cenzurii staliniste și ale selecției negative, intelectualii disidenți au redescoperit încetul cu încetul liberalismul burghez. La sfârșitul perioadei comuniste, disidenții și-au unit forțele cu fracțiunea tehnocrată a elitei comuniste într-un efort destinat transformării economiei socialiste și construirii capitalismului. Scopul lor a fost acela de a răsturna ordinea comunistă și de a încerca să edifice capitalismul chiar în absența capitaliștilor. Deși proiectul antiburghez a durat în rândul intelectualilor central-europeni până pe la mijlocul anilor '60 și în ciuda faptului că a fost nevoie de mai mult de un deceniu pentru ca intelectualitatea de stânga cu orientări radicale să înceapă să se considere o nouă *Bildungsbürgertum*, pe la sfârșitul perioadei comuniste acest al treilea proiect – pe care noi l-am interpretat drept cel de *al doilea proiect Bildungsbürgertum* – era deja lansat.

Totuşi, în anumite privinţe, cel de-al doilea proiect *Bildungsbürgertum* se confruntă cu şi mai multe probleme decât burghezia culturală de acum 200 de ani. Ea trebuie să promoveze proiectul utopic al societăţii burgheze cu o clasă de proprietari mai mică şi mai slabă chiar decât cea precomunistă. Mai mult, o dată cu colapsul comunismului a devenit, de asemenea, evident că nici o fracţiune intelectuală nu poate să promoveze acest proiect de una singură. Diferite segmente ale intelectualităţii învaţă acum să constituie alianţe care să depăşească vechile linii de diviziune din interiorul elitei intelectuale. Cel de-al doilea proiect *Bildungsbürgertum* reflectă acest lucru în compoziţia sa sub forma unei alianţe improprii între foştii disidenţi şi foştii tehnocraţi. Este mai degrabă o căsătorie din interes decât din dragoste la prima vedere, însă – aşa cum se arată în capitolul 2 – acest proiect postcomunist are adânci rădăcini istorice în biografia colectivă a intelectualităţii central-europene.

Teza 3: Spiritul perioadei postcomuniste poate fi datat anterior perioadei în care s-a format cel de-al doilea proiect al burgheziei culturale pentru a se putea rezolva astfel conflictul dintre comunism şi anticomunism. Pe măsură ce acest al doilea proiect Bildungsbürgertum *a apărut ca o alianţă între intelectualii disidenţi şi comuniştii tehnocraţi reformaţi, acest spirit şi-a regăsit originile în ideea societăţii civile, pe de o parte, şi în raţionalismul de ordin economic, pe de altă parte. În acest fel, managerialismul* a devenit ideologia noului bloc al puterii. Managerialismul nu înseamnă cu necesitate că managerii sau tehnocraţii conduc. Mai degrabă, managerialismul este o mentalitate sau o mentalitate de guvernare, care cimentează aceste fracţiuni diverse ale elitei postcomuniste într-un bloc de putere dominant.*

Capitolul 3 începe cu o analiză a ideologiei tehnocraţiei postcomuniste. Considerăm că miezul acestei ideologii este monetarismul. Totuşi, confruntată cu problema acută a restructurării instituţionale postcomuniste, tehnocraţia a fost obligată să-şi reformuleze idealurile monetariste. Realitatea politicii economice postcomuniste este reprezentată de bugetele de austeritate care, în locul unei dirijări impersonale de către o mână invizibilă, solicită un management riguros, hotărât, al procesului economic. Noi sugerăm că o astfel de reinterpretare a monetarismului drept o politică de reduceri bugetare a fost mai uşor de realizat de către foştii tehnocraţi comunişti. Ei sunt obişnuiţi să conducă economia în acest fel, în timp ce sistemul redistribuţiei subterane

* *Termen generic prin care autorii desemnează componenta economică a ideologiei transformării societăţii postcomuniste - n. trad.*

care a rezultat creează, de asemenea, spații care le permit managerilor de întreprinderi să angajeze tehnocrația în practicarea negocierii plăților către buget, ceea ce reprezintă o reminiscență a negocierilor de plan din perioada comunistă. Totuși, acest tip de negociere este important în sensul dezvoltării cooperării dintre tehnocrați și managerii de întreprinderi, de vreme ce managementul la nivel de firmă este în mod obișnuit neîncrezător sau chiar declarat împotriva monetarismului, dar foarte dispus să conlucreze cu un guvern care oferă subvenții și promovează politici industriale, politici ale forței de muncă și de comerț exterior.

Foștii disidenți – care s-au constituit din proprie inițiativă în liderii de opinie ai postcomunismului – au parcurs, de asemenea, un drum lung de la punctul de pornire până la găsirea unei căi comune cu tehnocrații și managerii. Punctul de pornire al foștilor disidenți îl reprezintă ideea societății civile. Ca și în cazul tehnocraților, disidenții cred că o mână invizibilă poate regla economia. Acestei credințe i s-a adăugat ideea că se poate exercita un control social de la distanță, mai degrabă decât „de sus și de aproape" ca în vremea sistemului comunist. Totuși, pe măsură ce au fost formați de realitatea guvernării, foștii disidenți au dezvoltat un grup de strategii de control social mai practic. În mod specific, acest lucru s-a întâmplat întrucât spiritul individual civic și cultura civică trebuie create pe ruinele unei realități comuniste poluate, iar avangarda intelectuală a revoluției postcomuniste a dezvoltat practici care servesc ca instrumente de gestionare a problemelor culturale și sociale în perioada de tranziție. Capitolul 4 identifică trei astfel de practici: purificarea, sacrificiul și confesiunea. Aceste ritualuri au fost inițial elaborate în termeni anticomuniști: sistemul comunist a fost impur și trebuie purificat pentru a se putea crea spiritul individual civic, ceea ce solicită sacrificii din partea tuturor și va da rezultate numai dacă cei care au trăit în comunism își vor recunoaște vina colectivă prin intermediul unui ritual de confesiune publică. De la sine înțeles, acest din urmă ritual nu este aplicabil la foștii comuniști de la vârful noului bloc de putere. Drept rezultat, în practicile postcomuniste ale managementului social tonurile accentuat anticomuniste ale acestor ritualuri au fost modificate și transferate către instrumentarul de legitimare a politicilor de restrângeri bugetare promovate de tehnocrație. Aceste ritualuri modificate nu mai solicită purificarea fostelor oficialități comuniste, ci subliniază necesitatea de a purifica populația de modurile de comportament care nu sunt bazate pe principiile pieței, cum ar fi cele de dependență față de asistența guvernamentală. Sacrificiul a fost astfel reinterpretat în termeni economici. Foștii disidenți predică acum faptul că

tranziția la piață solicită amânarea recompenselor: comunismul a fost un sistem în care oamenii au trăit peste propriile lor mijloace, iar acum trebuie să învețe să nu consume ceea ce nu li se cuvine. Această redefinire economică a ritualurilor purificării şi sacrificiului are calitatea de a schimba discursul disidenților despre societatea civilă pentru a fi pe placul fostei tehnocrații comuniste. Într-adevăr, aceste ritualuri reconfigurate servesc acum unor scopuri tehnocratice. Ideologia managerială a postcomunismului a fost, în acest fel, creată prin practicile contradictorii de remodelare a societăților şi a indivizilor în procesul tranziției. În cele din urmă, a fost adoptată de actori cu interese diverse, care au ajuns în postcomunism având origini foarte diferite şi au parcurs traiectorii intelectuale tot atât de diferite. Managerialismul este totuşi funcțional, deoarece mentalitatea de guvernare a societății tranziției solicită ca etosul managementului de mână forte să fie împărtăşit de acei indivizi care remodelează instituțiile economice, politice, sociale şi culturale ale fostelor societăți socialiste.

Teza 4: Teoria generală a capitalismului politic nu oferă o explicație completă a dinamicii de clasă a tranziției postcomuniste. În contradicție cu predicțiile acesteia, mulți dintre membrii fostei elite comuniste nu au reuşit să-şi păstreze pozițiile în timpul transformării postcomuniste. Dacă au fost numai posesori ai capitalului politic, fără a deține însă nici un fel de capital cultural, ei şi-au pierdut privilegiile, puterea şi prestigiul. În acelaşi timp, dacă fostele cadre au posedat, totuşi, capital cultural, este foarte probabil să se numere printre beneficiarii tranziției. Într-adevăr, cele mai multe poziții de conducere în sectorul public postcomunist sunt ocupate de foşti tehnocrați comunişti mai tineri, care erau mai bine pregătiți decât cei în vârstă. Însă nici acest grup nu a promovat capitalismul de tip politic: foştii tehnocrați comunişti exercită autoritatea managerială, dar există puține dovezi care să indice că ar fi achiziționat o avere privată substanțială. Mai mult, acest grup al foştilor comunişti este incapabil să exercite puterea de unul singur; de aceea, a format o alianță cu noua politocrație şi cu elita formatoare de opinie, mulți dintre ei foşti disidenți intelectuali.

Contrar aşteptărilor noastre inițiale şi în ciuda predicțiilor teoriei capitalismului politic, suntem martorii unei substanțiale mobilități descendente în rândul fostei elite comuniste. Mulți dintre cei care se aflau în poziții foarte înalte în timpul comunismului s-au pensionat anticipat şi au renunțat la activitate înainte să fi împlinit vârsta de 60-65 de ani. Mai mult,

fostul capital politic – ceea ce ar echivala cu calitatea de membru al partidului comunist – pare să fi exercitat un efect negativ asupra şanselor de supravieţuire a membrilor nomenclaturii, în timp ce aceia care nu erau membri ai partidului s-au dovedit mult mai pregătiţi pentru a-şi menţine posturile în timpul tranziţiei. De asemenea, este dificil de demonstrat că aceia care s-au pensionat anticipat au intrat în număr mare în afaceri. De fapt, am constatat că foştii nomenclaturişti care au fost capabili să-şi menţină posturile nu declarat că deţin mai multe afaceri decât cei care au optat pentru o pensionare anticipată. Pe scurt, un număr substanţial de foşti membri ai nomenclaturii se află printre învinşii tranziţiei; preschimbarea capitalului politic în capital economic nu a fost o regulă automată. Aceste constatări aruncă o umbră de îndoială asupra validităţii ipotezei capitalismului politic, formulată de Staniszkis şi Hankiss, care susţin că nomenclatura comunistă s-a instalat ca o nouă *mare burghezie (grande bourgeoisie)*.

Următoarea constatare, prezentată în Capitolul 4, contravine, într-un fel, celei anterioare: deşi au fost numeroşi învinşi în rândul foştilor membri ai nomenclaturii, este în acelaşi timp adevărat că marii învingători ai tranziţiei postcomuniste sunt foşti comunişti – în mod deosebit fracţiunea tehnocrată a elitei conducătoare comuniste. Însă contradicţia este mai degrabă aparentă decât reală. Datele noastre evidenţiază foarte clar natura fragmentată a elitei socialiste în anii '80, care este o caracteristică a comunismului târziu, teoretizată pentru prima dată de Erzsebet Szalai.[18] Într-adevăr, anul 1989 poate fi cel mai bine înţeles ca o revoluţie reuşită a fracţiunii tehnocrate a conducerii comuniste de stat împotriva fracţiunii birocrate – a fost o victorie a „experţilor" asupra „celor roşii". Majoritatea covârşitoare a ocupanţilor poziţiilor de conducere economică provin din rândul foştilor manageri ai epocii comuniste, îndeosebi al acelora de la nivelul managementului mijlociu. Cei mai mulţi dintre aceşti manageri posedau nu numai capital politic, ci, în egală măsură, şi capital cultural.

Într-o anumită privinţă, datele noastre diferă de predicţiile lui Szalai. Staniszkis şi Hankiss au anticipat că foştii comunişti îşi vor utiliza puterea pentru a deveni noii proprietari ai întreprinderilor în postcomunism, în vreme ce Szalai argumentează mult mai concret faptul că elita tehnocrat-managerială era candidatul cel mai potrivit pentru a realiza acest obiectiv. Totuşi, datele pe care le avem sugerează că ambele predicţii şi-au greşit ţinta. Proprietatea managerială sau managementul prin cumpărarea firmelor de stat (*management buy-out* – adjudecarea pachetului majoritar de acţiuni ale întreprinderilor de către managerii proprii – n.trad.) nu este principala

problemă a postcomunismului. Într-adevăr, cei mai mulţi manageri din sectorul public şi industrial nu au achiziţionat nici un fel de proprietate. În plus, aproape jumătate din cei care au afaceri deţin majorităţi nu în firmele pe care le conduc, ci în firme mai mici, subcontractante. În final, am constatat că aceia care posedă acţiuni la firmele pe care le conduc sunt cel mai probabil manageri şi la firme mai mici şi de obicei deţin numai o mică parte din bunurile firmei mai mari. Cu alte cuvinte, foştii tehnocraţi comunişti nu deţin puterea de decizie economică finală în calitate de proprietari, aşa cum a prevăzut Szalai; mai degrabă ei exercită puterea în calitate de experţi şi de manageri.

Pentru că datele pe care le deţinem în ceea ce priveşte relaţiile de proprietate în marile companii sunt incomplete şi s-ar putea să nu fie reprezentative, dovezile pe care le avem la dispoziţie sprijină ipoteza avansată pe bază de observaţii etnografice de David Stark şi Larry King.[19] Stark a descoperit că în marile firme central-europene proprietatea este „recombinată", adică nu este nici publică, nici privată. King a descoperit şi el companii cu proprietate „recombinată", însă a identificat, de asemenea, un număr de strategii alternative de privatizare care, în cele mai multe cazuri, nu au dus către proprietari ce pot fi nominalizaţi. Şi datele noastre despre proprietate pun în evidenţă pattern-uri difuze de privatizare în Europa Centrală postcomunistă şi, cu excepţia companiilor străine (care sunt, de fapt, semnificative numai în Ungaria), este foarte greu de spus cine sunt proprietarii reali. Proprietatea publică directă sau indirectă, proprietatea încrucişată de tip instituţional, proprietatea băncilor, care la rândul lor sunt deţinute de guvern sau de agenţiile de privatizare de stat, şi proprietatea multiplă (firme care deţin firme), toate acestea sunt ceva specific. Împreună, creează baza materială pentru o substanţială autonomie şi putere exercitată de tehnocraţii şi managerii lipsiţi de proprietate.

În sfârşit, în timp ce marii învingători ai tranziţiei postcomuniste sunt foştii tehnocraţi comunişti, am constatat că aceaştia nu pot guverna de unii singuri. Ei au fost forţaţi să creeze un bloc de putere dominant împreună cu noua elită politică şi cu elita intelectuală formatoare de opinie, iar aceste două grupuri sunt compuse în mare măsură din foşti disidenţi intelectuali.[20] Imediat după căderea comunismului, noua politocraţie şi elita intelectuală au făcut o încercare de eliminare de la putere a fostei tehnocraţii comuniste. Au constatat însă foarte curând că nici una dintre fracţiunile elitei intelectuale nu putea să guverneze singură. La cel de-al doilea tur electoral postcomunist, mulţi dintre foştii disidenţi au fost înlăturaţi de la putere, în timp ce

comuniştii pragmatici de factură recentă s-au alăturat noii elite politice. Într-adevăr, sunt combinaţii ciudate, însă ele formează ceea ce se numeşte „ticăloasa alianţă" a postcomunismului.

Teza 5. Formarea claselor în perioada postcomunistă este un proces foarte disputat. Există diverşi candidaţi care ar putea să constituie o nouă clasă de proprietari – elita tehnocrat-managerială, investitorii străini în alianţă cu elita locală compradoare, precum şi noii antreprenori care pornesc cu afaceri mici şi au speranţa că vor creşte.*

Este posibil ca postcomunismul să se încheie cu un sistem în care să se formeze o clasă de proprietari privaţi. Totuşi, în momentul actual, formarea unei astfel de clase este foarte contestată. Membrii ei ar putea fi recrutaţi, eventual, din rândul foştilor tehnocraţi şi manageri comunişti. Alternativ, noii antreprenori privaţi ar putea să le acorde fostelor cadre şansa de a-şi utiliza banii agonisiţi sau aceste sisteme socio-economice ar putea să funcţioneze, pe termen lung, cu o burghezie autohtonă redusă, însă cu cele mai importante mijloacele de producţie deţinute de investitori străini. Este, de asemenea, posibil, aşa cum am argumentat anterior, ca tehnocraţii şi managerii să reuşească să creeze relaţii de proprietate difuze şi, pe această cale, să menţină controlul economic în lipsa proprietăţii. Nu în cele din urmă, ne aşteptăm ca natura burgheziei în formare să fie profund afectată de faptul că proiectul tranziţiei a fost inventat şi aplicat de un bloc de putere postcomunist, cu rădăcini adânci în disputa istorică dintre fracţiunile elitei intelectuale. Rezultatul actualei lupte pentru proprietate şi control este încă neclar.

Odată, cu ocazia unei conversaţii întâmplătoare, am încercat să explicăm punctul de pornire al acestei cărţi unui vechi prieten australian, membru fidel al Partidului Laburist. A ascultat atent povestea despre foştii comunişti care sunt acum ocupaţi cu construirea capitalismului. A înclinat capul a incredere: „Vreţi să-mi spuneţi că aceste personaje, care au eşuat în construirea socialismului în Europa de Est, sunt acum pe cale să eşueze şi în construirea capitalismului?" Sociologilor în vogă le place să spună: ceea ce contează sunt agenţii. Aceasta a vrut să spună şi prietenul nostru. Însă nu trebuie să accepţi mesajul politic implicit al Partidului Laburist de stânga (socialismul a eşuat pentru că oameni nepotriviţi au încercat să-l aplice),

* Comprador – agent autohton de afaceri al unei companii străine în China, cf. *The Oxford English Dictionary*, Oxford University Press, 1996. Termenul este cunoscut îndeosebi din sociologia neocolonialismului, unde este folosit cu semnificaţia de *agent al capitalismului comercial*.

pentru a putea recepționa substanța acestei discuții: nu numai instituțiile îi formează pe actori, ci și biografiile colective ale actorilor care fac istoria își vor lăsa amprenta asupra instituțiilor în interiorul cărora sunt puși să lucreze.

Capitolul 5 concluzionează că s-ar putea percepe capitalismul cel mai bine sub forma unei diversități de destinații posibile. După căderea socialismului, realitatea mondială nu o constituie existența unui sistem unitar în conformitate cu lucrările de economie ale Școlii de la Chicago ci, mai degrabă, o lume a mai multor tipuri de capitalism – ceea ce înseamnă o lume a sistemelor socio-economice cu o mare varietate de relații între clase și de arhitectură instituțională.

Acest capitol de concluzii reprezintă o propunere pentru studierea comparativă a capitalismului și, în același timp, o invitație pentru ceea ce s-ar putea numi „sociologia neoclasică". Este vorba despre un program de cercetare care, asemeni sociologiei clasice, are ca principală sarcină explorarea originii și a naturii capitalismului. Teoria socială clasică își concentrează atenția asupra „condițiilor inițiale" ale construcției capitalismului modern. În contextul în care aceste condiții inițiale au fost precare și numeroase, capitalismul a fost gândit în termenii unui miracol – a fost un miracol că toate aceste condiții s-au putut manifesta în același timp și în același loc. Proiectul neoclasic își începe analiza total diferit, și anume prin studierea modului în care capitalismul este construit de agenții cei mai nepotriviți și în regiunile cele mai puțin propice. În cazul nostru, capitalismul este construit pe ruinele socialismului de fostele cadre comuniste și de foștii lor critici cu orientare de stânga. Sociologii clasici, de la Marx la Weber, au conceptualizat capitalismul ca având o destinație unică (deși, în cazul marxist, nu și finală). O dată cu dispariția oricărei alternative realizabile de sistem economic, comentatorului de sociologie neoclasică i-a devenit în scurtă vreme clar că forma actuală de capitalism este, de fapt, un mozaic al celor mai diverse structuri și instituții socio-economice. Astfel, sarcina nu este aceea de a explica „începuturile" capitalismului. Mai degrabă, întrebările la care trebuie să răspundem sunt: cum afectează condițiile inițiale ale transformărilor capitaliste modelul de capitalism care urmează să fie construit, unde va fi acesta construit și de cine?

NOTE

1. Karl Marx, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*, Hamburg, Meissner, 1919; Adam Smith, *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford, Oxford University Press, (1779) 1976.

2. Despre creşterea marilor corporaţii şi consecinţele sale, vezi lucrări clasice cum sunt: Adolf Berle şi Gardiner Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New York, Harcourt Brace Jovanovici, (1931) 1968 şi Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, 1959. Pentru o discuţie asupra creşterii rolului instituţiilor financiare, vezi Neil Fligstein, *The Transformation of Corporate Control*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1990, iar în ceea ce priveşte argumentele care susţin încetarea rolului capitalului ca motor principal al creşterii economice în capitalismul modern, vezi, de exemplu, Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York, Basic Books, (1973) 1976.

3. Vezi, de exemplu, Maurice Zeitlin, „Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class", în *American Journal of Sociology*, nr. 79(5), 1974, p. 1073-1119; G. William Domhoff, *Who Rules America?*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1967; G. William Domhoff, *The Higher Circles: The Governing Class in America*, New York, Random House, 1970, şi G. William Domhoff, *Who Rules America Now? A View from the 1980s*, New York, Simon and Schuster, 1986.

4. Neil Fligstein, „Networks of Power or the Finance Conception of Control?", în *American Sociological Review*, nr. 60(4), 1995, p. 500-503.

5. Perry Anderson, „The Notion of Bourgeois Revolution", în *English Questions*, de Perry Anderson, Londra, Verso, (1976) 1992, p.105-118.

6. Iván Szelenyi, *Socialist Enterpreneurs*, Madison, University of Wisconsin Press, 1988; Iván Szelenyi şi Szonja Szelenyi, „Circulation and Reproduction of Elites in Post-Communist Transformation", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 615-638; Ákos Rona-Tas, *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997.

7. Eric Hanley şi Iván Szelenyi, „Changing Social Structure During Market Transition: The Case of Central Europe". Comunicare ştiinţifică prezentată la seminarul cu tema *Economic Transformation and the Reform of the State*, Washington, DC, National Academy of Sciences, 1996.

8. Jadwiga Staniszkis, *The Dynamics of Breakthrough*, Berkeley, University of California Press, 1991; Elemer Hankiss, *East European Alternatives*, Oxford, Clarendon Press, 1990.

9. Vezi, de exemplu, Roman Frydman, Kenneth Murphy şi Andrzej Rapaczynski, „Capitalism with a Comrade's Face", în *Transition*, nr. 2(2), 1996, p. 5-11.

10. Ákos Rona-Tas, „The First Shall Be The Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism", în *American Journal of Sociology*, nr. 100(1), 1994, p. 40-69.

11. Pentru descrierea datelor utilizate în această carte vezi Iván Szelenyi şi Donald Treiman, "Social Stratification in Eastern Europe after 1989", 1993-1994, în *Anexa I.*

12. Pierre Bourdieu, „The Forms of Capital", în *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John G. Richardson, New York, Greenwood Press, (1983)1986, p. 241-258; Pierre Bourdieu, *Distiction: A Sociological Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, MA, Harward University Press, 1984; Max Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, (1915) 1978, p. 926-938.

13. Pentru acest tip de controversă, vezi Jeffrey Sachs, „Postcommunist Parties and the Politics of Entitlements", în *Transitions*, nr. 6(3), 1995, şi Anders Aslund, *Private Enterprise in Eastern Europe – The Non-Agricultural Private Sector in Poland and the GDR, 1945-1983*, New York, St. Martin's Press, 1985.

14. David Stark, „Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe", în *East European Politics and Societies*, nr. 6(1), 1992, p. 17-51.

15. În germană, termenul este *Burgerliche Gesellschaft*. Vezi Jürgen Kocka, „Einleitung", 1987, p. 7-20, în *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht şi Lutz Niethammer, „Einführung bürgerliche Gesellschaft als Projekt", în *Burgerliche Gesellschaft in Deutschland*, ed. Lutz Niethammer, München, Fischer Taschenbuch Verlag, 1990, p. 17-41.

16. Pentru o descriere bună a acestui proces în domeniul producţiei culturale, vezi Ivan Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1998.

17. Vezi Ulrich Engelhardt, *Bildungsbürgertum, Begriffs- und Dogmengeschichte eines Etiketts*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1986, p. 191.

18. Erzsebet Szalai, *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvesek és nagyvállalati érdekek*, Budapesta, Kozgazdasági şi Jogi Konyvkiado, 1989.

19. David Stark, „Recombinant Property in East European Capitalism", în *American Journal of Sociology*, nr. 101(4), 1996, p. 993-1027; Larry King, *Pathways from Socialism: The Transformation of Firms in Hungary, the Czech Republic and Slovakia*, disertaţie de doctorat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1997.

20. Erzsebet Szalai, „The Power Structure in Hungary after the Political Transition", în *The New Great Transformation*, ed. Christopher G.A. Bryant şi Edmund Mokrzycki, Londra şi New York, Routledge, 1989, p. 120-143; Erzsebet Szalai, *Utelagazás. Hatalom es értelmiseg az államszocializmus után*, Budapesta, Pesti Szalon Kiado, 1989.

1
CLASE ŞI ELITE. STRUCTURA ÎN CURS DE SCHIMBARE A SOCIETĂȚILOR DIN EUROPA CENTRALĂ ÎN SECOLUL AL XX-LEA

Acest capitol dezvoltă cadrul conceptual necesar studierii dinamicii structurii sociale în societățile aflate în schimbare rapidă. Concentrându-ne asupra Europei Centrale drept caz de studiu, reinterpretăm ideile lui Bourdieu cu privire la „capital" şi la „habitus" pentru a putea analiza modul în care oamenii au traversat schimbările rapide şi masive ale structurii sociale. Din acest punct de vedere, perspectiva noastră este neobişnuită, dacă ținem cont de faptul că Bourdieu este considerat, în general, un teoretician al reproducției sociale, teorie ale cărei idei sunt marcate de contextul stabilității sociale în care au fost elaborate – mai precis, Franța capitalistă. Cu toate acestea, considerăm că ideile lui Bourdieu sunt utile cazului aflat în atenția cercetării noastre deoarece, deşi este vorba despre o schimbare socială masivă, *plus ça change, plus c'est la meme chose.*

În ceea ce urmează, încercăm să detaliem această zicală populară – conform căreia „cu cât lucrurile se schimbă mai mult, cu atât rămân aceleaşi"– prin invocarea critică a noțiunii de „habitus" pe care Bourdieu o definește drept „o gramatică generativă a practicii sociale". Noi înțelegem prin habitus „cunoaşterea regulilor jocului", care le permite diferiților actori implicați în variate tipuri de relații să traverseze spațiile sociale cu care intră în contact şi care se schimbă foarte rapid. De aceea, deşi ideea de habitus poate fi înțeleasă în moduri diferite, dorim să ne distanțăm de înțelegerea habitus-ului ca fiind pur şi simplu pozițiile ocupate de actori în spații sociale stabile. În loc de aceasta, subliniem interacțiunea dialectică dintre actori (dispozițiile, obiceiurile, biografiile şi memoriile lor colective) şi pozițiile pe care le ocupă (în instituții, în relațiile de clasă şi în rețelele sociale). Utilizând această înțelegere, construim o teorie a schimbării sociale care plasează în centrul analizei actorii şi strategiile lor de viață. Ne interesează modul în care

oamenii au încercat să se mențină „pe traseu" în condițiile schimbărilor sociale masive din Europa Centrală – cu alte cuvinte, modul în care oamenii și-au reinterpretat experiența și și-au reformulat viziunile asupra lumii pentru a putea înțelege și a se conforma logicii sociale de schimbare foarte rapidă.

Însă, înainte de a intra în teoria schimbării sociale, este nevoie de o înțelegere a „spațiului" social sau a structurilor sociale cu care se confruntă actorii central-europeni în ultimele șase sau șapte decenii. Pe durata de viață a unei singure generații, criteriile care au definit ceea ce este „sus" și ceea ce este „jos" în structura socială au fost reconfigurate de mai multe ori. Pentru a înțelege aceste schimbări, am dezvoltat un cadru de analiză care combină distincția lui Weber dintre „ierarhie" și „clasă" cu teoria „tipurilor de capital" a lui Bourdieu și, pe această bază, comparăm „structurile spațiale" ale societăților precomuniste, comuniste și postcomuniste din Europa Centrală.

Să notăm, totodată, că, raportat la sarcina analizării ansamblului acestor structuri, scopul acestei cărți este unul mult mai modest. Lucrarea de față se concentrează numai asupra vârfului ierarhiei sociale. În termeni neomarxiști, nu ne îndreptăm atenția spre conflictul dintre clase, ci spre cel din interiorul claselor și, mai precis, din interiorul elitei. Acest lucru nu înseamnă că stările conflictuale dintre clase nu ar fi de o importanță vitală în formarea caracteristicilor acestor societăți. Mai degrabă, se poate spune că, în această conjunctură istorică, în care vechile clase și elite se dizolvă iar noile clase nu sunt încă formate, cercetarea luptelor din interiorul elitelor este teoretic și istoric justificată. Într-adevăr, unul dintre punctele fundamentale ale cărții este acela că elita de putere postcomunistă este serios angajată în crearea claselor – adică este în căutarea unei noi burghezii (și, pe cale de consecință, în termeni marxiști, a unui nou proletariat). Totuși, dinamica principală care dă formă acestor conflicte nu este lupta dintre burghezie și proletariat. Dinamica principală este lupta pentru crearea acestor clase pe care elitele încearcă în final să le reprezinte, clase pentru care elitele doresc să devină intelectualitatea lor organică.

Argumentul central al acestei analize comparative a structurilor sociale este acela că „spațiul" social al capitalismului postcomunist este diferit de regimurile de stratificare care l-au precedat, deoarece este un sistem în care capitalul cultural (educația, deprinderile, referințele) este mult mai important decât capitalul economic (proprietatea deținută) sau capitalul social (legăturile din rețeaua socială) pentru atingerea statutului de elită, pentru obținerea puterii și a privilegiilor. În plus, subliniem că forma particulară pe care o iau relațiile sociale postcomuniste în diferite țări rămâne o posibilitate

istorică deschisă. Elitele care conduc aceste societăți sunt compuse, în primul rând, din agenți cu biografii și repertorii de strategii de viață dezvoltate ca disidenți, ca tehnocrați sau manageri socialiști, iar noi considerăm că acest lucru are profunde consecințe asupra tipului de capitalism pe care agenții postcomunismului îl vor construi.

CONTINUITATE ȘI SCHIMBARE

În Europa Centrală de dinaintea războiului, care era prosperă, a fi bun creștin sau a fi de origine nobilă era o sursă de mândrie și prestigiu. În acel timp, dacă cineva dorea să te insulte, îți putea spune „țăran împuțit" sau „proletar ticălos". Dacă erai comunist, erai delincvent. Era de ajuns să fii socialist, „stângist" sau ateu pentru a deveni suspect. Totuși, pe la sfârșitul anilor '40, prosperitatea moștenită din familie sau originile nobiliare au devenit un handicap. Aveai parte de discriminare dacă se întâmpla să aparții unei familii nepotrivite – adică unei foste familii bogate. Așa cum au considerat maoiștii la câteva mii de kilometri depărtare, erai „un ou clocit dintr-un coș nepotrivit". Foarte probabil puteai să-ți pierzi serviciul, sau erai nevoit să muncești de două ori mai mult pentru a fi promovat. Ți se recomanda să-ți găsești sau să-ți inventezi un țăran sărac printre străbunici și să-ți ascunzi, din dormitor, fotografia unchiului preot. Combinată cu aderența la partidul comunist și cu loialitatea, originea din țărănimea sau proletariatul sărac era ascensorul către înălțimile puterii și ale privilegiilor. Chiar a fi numai „specialist" era dubios în perioada stalinistă de la începutul anilor '50; totuși, faptul că erai „specialist" se putea trece cu vederea dacă erai „roșu" fără nici un fel de îndoială.

Pe măsură ce stalinismul s-a relaxat, în urma reformei comuniste din anii '60, ierarhiile de status au devenit mult mai echilibrate. Acum nu mai era de ajuns să ai origini umile și să fii membru de partid. În perioada revoluționară, dacă doreai să-ți menții postul și să fii promovat, trebuia să te întorci la școală pentru a obține diplomele de învățământ necesare. În același timp, loialitatea față de partid și față de șefii acestuia a rămas de o importanță considerabilă. Erai mândru dacă cunoșteai oameni importanți din partid și puteai să te folosești pentru a se vedea ce relații ai. Pe măsură ce sfârșitul socialismului se apropia, pregătirea și munca contau din ce în ce mai mult, iar politica din ce în ce mai puțin. Se părea că trecutul și chiar comportamentul cotidian nu mai erau folosite împotriva oamenilor. Dacă erai religios, nu te mai simțeai

stânjenit în momentul în care colegii te vedeau intrând în biserică; poza unchiului preot reapărea printre fotografiile de familie din sufragerie, alături de alte obiecte amintind de trecutul burghez.

Apoi, în 1989, lumea s-a mai schimbat o dată. Acum era vremea „negării negației", iar desăvârșita ordine precomunistă se întoarcea cu dorință de revanșă. Din nou „comunist" era un cuvânt interzis. Peste noapte uitai că ai făcut cândva parte din partid și, dacă ți se reamintea cumva că s-a întâmplat așa, compensai fiind mai catolic decât Papa. Nu-ți mai aminteai numele prietenilor din Comitetul Central, însă aveai o bună memorie a tuturor eroicelor acte anticomuniste pentru care fuseseși pedepsit. Dacă nu-ți puteai ascunde trecutul în partid sau considerai că ai fi lipsit de caracter dacă ai face acest lucru, erai discriminat încă o dată. Te aflai din nou în situația de a-ți pierde serviciul, mai ales atunci când era unul important sau dacă trecutul tău politic era suspect. Din nou, erai respins de la promovare, care era acordată unui coleg ce nu avea un trecut în partid (sau reușise să și-l ascundă mai bine). Din nou, a fi bogat era mai respectabil decât a fi sărac. Încă o dată, îți prezentai originile distinse ale familiei. Toate turbulențele ultimelor decenii au fost în van: istoria s-a întors iar ultima jumătate de veac a fost o „rătăcire". Revoluțiile și contrarevoluțiile au creat valuri mari la suprafață, însă în straturile adânci ale experienței individuale și colective liniștea a fost suverană.

Așa că, într-adevăr, *plus ça change, plus c'est la meme chose!* După cum într-un mod impresionist sugerează cele scrise anterior, ceea ce a rămas constant în Europa Centrală este perpetua preocupare pentru originea socială în condițiile unei schimbări sociale masive. În particular, separația dintre ceea ce este corect și suspect din punct de vedere politic continuă să influențeze modul în care actorii percep și clasifică lumea socială. Totuși, în același timp, alterările fundamentale ale comportamentului și convingerilor surprinse de această zicală istorică sugerează că societatea umană nu a încetat să fie maleabilă: un mare număr de oameni și-au transformat radical strategiile de viață pe măsură ce instituțiile și regulile jocului s-au schimbat în jurul lor.

Organizarea prezentului capitol oglindește această interacțiune dialectică dintre agenți și structuri. În prima secțiune ne-am concentrat asupra structurii sociale, extinzând noțiunile lui Bourdieu de „spațiu social" și „forme ale capitalului" pentru a examina modul în care „logica socială" sau „regulile jocului" au schimbat Europa Centrală în ultimele șase sau șapte decenii. Deși Bourdieu nu a folosit niciodată diferitele forme ale capitalului pentru a analiza sistematic, din perspectivă istoric-comparativă, societatea capitalistă

modernă, în lectura noastră o astfel de analiză este implicită. Considerăm că trei forme principale ale capitalului – economic, cultural şi social – joacă roluri diferite în constituirea structurilor sociale pentru formaţiuni sociale distincte. Sugerăm că se poate vorbi de capitalism atunci când capitalul economic este determinant; în economiile precapitaliste, capitalul social este mai important, în timp ce în societatea socialistă, unde „politica este la comandă", capitalul politic – o formă specială de capital social – este dominant. Utilizând această logică, prezentăm o imagine „la minut" a structurii sociale în Europa Centrală, comparând societăţile precomuniste, comuniste şi postcomuniste. În partea a doua a capitolului, ne concentrăm asupra agenţilor pe măsură ce luăm în discuţie tranziţia istorică a acestor diferite structuri spaţiale din Europa Centrală. În acest capitol prezentăm propria teorie privind tranziţiile la capitalism ca o extensiune a teoriei despre habitus a lui Bourdieu, utilizând-o ca explicaţie alternativă la teoriile economice neoclasice şi la explicaţiile de tip dependenţa de cale referitoare la schimbările sociale din Europa Centrală de azi.

DIFERITE TIPURI DE CAPITAL

Conceptele lui Bourdieu privind formele de „capital"[1] sunt utile pentru a medita la legăturile dintre schimbarea structurii sociale şi strategiile şi preferinţele agenţilor din Europa Centrală. Atunci când ne sprijinim pe distincţia lui Weber dintre ierarhie şi clasă,[2] sugerăm, de asemenea, că unele dintre schimbările din Europa Centrală au fost mult mai complexe decât ar putea cuprinde o expresie lingvistică în doi termeni. Diferenţierea lui Bourdieu în funcţie de tipurile diferite de capital ne ajută să conceptualizăm diferenţe mult mai subtile în logica socială a societăţilor central-europene.[3]

Analiza noastră porneşte de la modul în care Bourdieu înţelege tipurile diferite de „capital", în primul rând capitalul economic, cultural, social şi simbolic (deşi, ocazional, el foloseşte chiar mai multe tipuri: capitalul „artistic" sau „academic" etc.). Importanţa noţiunii de capital rezidă în specificarea conceptului de structură socială ca set de relaţii sociale care definesc ceea ce Bourdieu numeşte „spaţiul social": ca într-un câmp magnetic, locaţiile în spaţiu (poziţii şi agenţi) se definesc în funcţie de „încărcătura" pe care o deţin – adică de suma şi compoziţia capitalurilor. Noi sugerăm că, printr-o minimă simplificare, capitalul economic poate fi măsurat prin intermediul proprietăţii deţinute, capitalul cultural prin atestatele

educaționale, capitalul social prin mărimea rețelelor și poziția ocupată în cadrul acestora și, în final, capitalul simbolic prin capacitatea cu ajutorul căreia diferitele tipuri de capital pot fi preschimbate în alte avantaje (de exemplu, cât de ușor se poate ca statutul de „specialist" să fie preschimbat în prosperitate financiară sau cum poate cineva „să-și cumpere" un loc în cadrul elitei).

În această schemă, societățile capitaliste moderne, precum Franța, sunt înțelese în termenii deținerii a două tipuri de capital: economic și cultural. În timp ce ambele tipuri de capital sunt utile pentru avansul în cadrul ierarhiei sociale franceze, posesia capitalului economic are o importanță aparte. La vârful societății franceze se află cei care dețin o mare parte a capitalului economic: membrii bogați ai marii burghezii (*la grande bourgeoisie*) economice și managerii marilor corporații. Prin contrast, cei care au achiziționat mai mult capital cultural și mai puțin capital economic – de exemplu, doctorii, oamenii de știință sau reprezentanții de vârf ai profesiunilor liberale – aparțin, conform lui Bourdieu, „fracțiunii dominate a clasei dominante". Prin extrapolarea acestor ipoteze, putem viziona întreaga hartă de clasă a societății franceze contemporane. Sub clasa dominantă, care posedă atât capital economic cât și cultural, ne așteptăm să găsim „clasele de mijloc". Ele sunt compuse din indivizi care dețin capital cultural, dar nu au capital economic (de exemplu, liber-profesioniștii ori înalții funcționari), sau care posedă capital economic, fără a avea prea mult capital cultural (mica burghezie). În sfârșit, la baza ierarhiei sociale se găsesc clasele populare, care nu dețin nici capital economic, nici capital cultural.

În contrast cu societățile capitaliste, în societățile socialiste de stat capitalul economic a avut o importanță minimă (la începuturile socialismului, deținerea anterioară a unei forme de proprietate era mai curând un handicap decât un avantaj). În schimb, capitalul social, care a fost puternic instituționalizat sub forma aderenței la partidul comunist, a fost dominant. Având în vedere forma sa instituționalizată, propunem specificarea noțiunii de „capital social" prin introducerea conceptului de „capital politic" în cazul fostelor societăți socialiste de stat din Europa Centrală. Nu intenționăm să sugerăm că forma de „capital politic" este reductibilă numai la membrii de partid, deși „apartenența la partid" rămâne o variabilă deosebit de importantă în studierea structurii societății socialiste. Capitalul politic este interpretat aici, mai degrabă, drept un caz special al capitalului social, adică acel tip al capitalului social care a fost instituționalizat prin intermediul practicilor partidului comunist. În următoarele analize, membrii de partid reprezintă un substitut pentru apartenența la o rețea extrem de puternică și de influentă.

Deținerea unei funcții oficiale permitea legături formale și informale care erau extrem de productive în condițiile socialismului de stat. Beneficiind de asemenea relații, se putea chiar compensa neapartenența la partid. De exemplu, copiilor demnitarilor li se iertau multe, iar cei care colaborau cu serviciile secrete avansau mai rapid în carieră, fără să fie membri de partid. Poliția secretă nu avea voie să recruteze membri de partid ca informatori. Și, de vreme ce membrii de partid „informau" despre colegii lor pe canalele de partid, serviciilor secrete interne li se permitea să recruteze numai nemembri de partid. În termeni de capital politic, a fi informator al poliției secrete a însemnat, în acest caz, un echivalent funcțional al calității de membru de partid. Alte forme, mult mai generalizate, de capital social au afectat, de asemenea, stratificarea socială în Europa Centrală, însă capitalul politic a fost în mod clar cea mai importantă formă de capital în perioada comunistă.

În ceea ce urmează, utilizăm acest înțeles reformulat al distribuției capitalului pentru a descrie societățile Europei Centrale și modul în care ele s-au schimbat în timp. Ideea noastră centrală este că și-au menținut traiectoriile sociale relative în condiții de schimbare indivizii care, deținând mai mult decât o singură formă de capital, au fost capabili să-și preschimbe resursele în momentul în care valorile sociale care defineau „succesul" s-au schimbat. Să ne amintim că logica și legile stratificării central-europene s-au modificat profund în acest secol al XX-lea. Oamenii care au acum peste 50-60 de ani au trăit în cel puțin trei structuri sociale distincte: în societatea precomunistă, sub comunism și, din 1989 – iar în Rusia din 1991 – în postcomunism. Aceste trei „structuri spațiale" sociale diferite au fost caracterizate de criterii total opuse de ascendență și descendență socială, astfel încât a trebuit ca o persoană să dețină tipuri de capital total diferite pentru a avea mereu succes. Într-adevăr, pentru a se menține în „vârf", un individ a fost nevoit să învețe să navigheze printre aceste „structuri spațiale" schimbătoare: trebuia să învețe să se dispenseze de capitalul depreciat și să achiziționeze acele tipuri de capital care își sporeau valoarea; de asemenea, a trebuit să învețe să preschimbe capitalul vechi și devalorizat într-unul nou, mult mai apreciat. Așa că, în timp ce principiile de organizare socială specifice celor trei perioade, dar absolut diferite între ele, s-au succedat, indivizii nu au fost deloc caracterizați de discontinuitate. Fiecare „structură spațială" multidimensională a fost conectată istoric la o tranziție, în care au fost păstrate elemente ale vechii structuri sociale, dar au fost introduse noi reguli ale jocului, în timp ce oamenii încercau să se conecteze la amândouă în cadrul unui efort de a se menține „pe direcție" în noul spațiu social.

Diferențele din logica structurii sociale sunt rezumate în Tabelul 1.1. Ca și Weber, considerăm că societățile precomuniste au fost sisteme dublu stratificate, caracterizate de competiția dintre logica socială a ordinii ierarhice feudale și cea a claselor economice moderne.[4]

Tabelul 1.1. Determinanții structurii sociale în diferite tipuri de societăți

	Tipuri de capital		
Tipuri de societăți	ECONOMIC	CULTURAL	SOCIAL
Modelul de bază: „ideal-tipul" capitalismului modern	+++	++	+ (Rețea socială de tip rațional)
Precomunist, Europa de Est (înainte de 1948)	++	++	+++ (Apreciere tradițională de status)
Modelul clasic (stalinist) al socialismului (1949 – jumătatea anilor '60)	– | | | V	+	+++ (Instituționalizat drept capital politic)
Modelul de reformă a socialismului ('60 – 1989)	+	++	+++ (Instituționalizat drept capital politic)
Societatea postcomunistă de tip managerial (1989 –)	++	+++	++ (Dezinstituționalizat și raționalizat ca rețele sociale)

Comuniștii au abolit decisiv acest sistem la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50, însă dominația instaurată de ei a fost serios afectată de faptul că revoluțiile s-au produs în societăți în care nu se dezvoltaseră încă relații de clasă de tip modern. Într-adevăr, comuniștii au distrus legăturile clientelare de tip feudal bazate pe status, dar, în același timp, sistemul socialist de stat a reinvocat logica statusului pe o cale diferită calitativ. În acest caz particular al ordinii de status moderne[5] a fost instituționalizat un sistem de patronaj socialist prin intermediul capitalului politic sub forma adeziunii la partidul comunist. În același timp, statutul relativ al capitalului economic și cultural a fost în mod decisiv depreciat. Pe măsură ce stalinismul anilor '50 s-a relaxat grație reformelor comuniste din anii '60, capitalul cultural a devenit o formă secundară de capital, cu o importanță crescândă, ca expresie a nevoii de control al codului simbolic al marxism-leninismului, în primul rând, și al

obiectivelor expertizei tehnice şi ştiinţifice în condiţiile socialismului, în al doilea rând. De asemenea, reformele sistemului socialist de stat din anii '60 au permis refacerea importanţei capitalului economic, însă semnificaţia sa a fost în mod clar de locul trei, după capitalul cultural. Politica a rămas „la comandă" în Europa Centrală până la „revoluţiile" din 1989, când logica structurii sociale a fost din nou reconfigurată. În contrast cu precedentele structuri sociale ale Europei Centrale, societăţile postcomuniste sunt dominate de logica capitalului cultural. Capitalul politic a fost dezinstituţionalizat şi depreciat, iar din fosta ierarhie a antreprenorilor sau a birocraţiei de stat nu a rezultat o burghezie proprietară suficient de puternică. În acest context, noi argumentăm că au preluat „comanda" cei care deţin capital cultural. Postcomunismul prezintă un set de relaţii sociale instabile, al căror potenţial de evoluţie nu este cunoscut încă.

SCHIMBĂRI ALE STRUCTURII SOCIALE ÎN EUROPA CENTRALĂ ÎN CURSUL SECOLULUI AL XX-LEA

Structura socială în Europa Centrală precomunistă: dualitatea ierarhie-clasă

Ipoteza noastră principală este că structura socială a Europei Centrale a fost organizată pe baza a două logici, aflate în competiţie, ale stratificării sociale: ordinea bazată pe clasă şi cea bazată pe status. Averea conta, însă la fel de importante erau educaţia, descendenţa familială şi stilul de viaţă nobiliar. În mod specific, susţinem că puterea şi privilegiile erau bazate pe deţinerea capitalului social tradiţional, însă această stare de lucruri era în permanenţă subminată de o burghezie în formare (definită de deţinerea capitalului economic) şi de o *intelligentia* cu preocupări modernizatoare (definită de deţinerea capitalului cultural). Rezultatele disputelor şi negocierilor dintre aceste grupuri de actori sociali au generat variaţii în ceea ce priveşte dimensiunea modernizării şi „deschiderii" specifice diferitelor ţări.

Tabelul 1.2. descrie ipoteza noastră pentru specificitatea procesului în funcţie de ţară, evidenţiind variaţiile măsurii în care diferite societăţi din Europa Centrală erau dominate de logica socială a ierarhiei şi a clasei în perioada precomunistă. Considerăm că, la vremea respectivă, logica clasei a fost probabil mai puternică în Republica Cehă, care dispunea de un proletariat şi de o burghezie mai bine formate. Intelectualii cehi se considerau o

Tabelul 1.2. Caracteristicile structurii sociale şi dezvoltarea economică după primul război mondial în trei ţări central-europene: ipoteze

Ţara	Caracterul sistemului de stratificare	Nivelul de dezvoltare economică
Republica Cehă	Ordine bazată pe ierarhie de tip slab, proletariat şi burghezie bine formate, o anumită profesionalizare în curs de realizare	Înalt
Ungaria	Sistem dublu stratificat bine definit, clasă proprietară slabă, intelectualii constituiţi sub forma unei burghezii culturale	Scăzut/Mediu
Polonia	Clasă proprietară slabă, rezistenţa vechilor relaţii feudale, îndeosebi în mediul rural, burghezie culturală redusă şi slabă în condiţiile absenţei statului naţional polonez	Scăzut

Bildungsbürgertum, iar organizarea lor profesională era mult mai avansată decât în Ungaria şi Polonia.[6] De cealaltă parte, Polonia precomunistă a fost caracterizată de o logică centrată pe ierarhie şi pe persistenţa relaţiilor feudale tradiţionale, mai ales în lumea rurală. Ungaria, prin contrast, era mai apropiată de ceea ce Weber înţelegea prin ordinea de stratificare dual㠂. În aceste condiţii, logica închisă a societăţii bazate pe ierarhie continua să blocheze mişcarea pe verticală şi procesul de formare a claselor, îndeosebi în zona rurală, în timp ce un strat relativ închis de intelectuali, care se reproducea în timp, a generat condiţiile pentru crearea unui proiect al burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*) în rândul clasei de mijloc educate.

În ciuda dezvoltării relaţiilor capitaliste de clasă în întreaga regiune, anumite forme ale capitalului social tradiţional au jucat un rol important în toate societăţile precomuniste din Europa Centrală. În Ungaria şi Polonia – şi, am putea sugera, într-o măsură chiar mai mare în Rusia prerevoluţionară – capitalul social era de tip tradiţional, bazat pe ierarhia socială feudală, motiv

pentru care puterea nobilimii a rămas intactă pe parcursul perioadei precomuniste. Drept rezultat, procesul de creştere a burgheziei în aceste ţări a fost blocat, deviat sau încetinit. O ţărănime tradiţională, de mărime medie, s-a reprodus la periferia societăţii, fără prea mari şanse de mobilitate pe verticală. Nobilimea ocupa unele din posturile de conducere importante în stat şi în economie şi, într-o oarecare măsură, a reuşit să aducă în sânul ei reprezentanţi ai clasei de mijloc educate şi ai burgheziei în formare, atrăgându-i la modul de viaţă nobiliar şi blocându-i astfel într-un sistem tradiţional de patronaj. O situaţie similară s-a întâlnit şi în societatea cehă de dinainte de independenţă, însă în anii interbelici nobilimea germană şi austriacă a fost înlăturată şi astfel au început să se formeze o structură de clasă capitalistă modernă şi un proletariat. Fără îndoială, este probabil ca şi în prima republică cehoslovacă logica ierarhiei – adică a clientelismului – să fi putut supravieţui în perioada interbelică.

Din aceste motive, subliniem că sistemul precomunist de stratificare în această parte de lume nu poate fi descris doar în termenii autorităţii tradiţionale, în sensul weberian al termenului. În măsura în care a funcţionat logica claselor, spaţiul social din perioada interbelică a fost caracterizat de o creştere a importanţei capitalului economic şi cultural şi poate fi descris de schema prin care Bourdieu obişnuia să analizeze stratificarea socială în Franţa contemporană lui. În aceşti termeni, importanţa relativă a acestor două forme de capital nu a fost, totuşi, similară în diferite regiuni ale Europei: în Germania – şi, într-o măsură chiar mai mare, în Europa Centrală nongermană – capitalul economic a jucat un rol modest, în timp ce capitalul cultural a avut o semnificaţie mai mare decât în Europa de Vest. În termenii lui Bourdieu, acest lucru poate fi interpretat ca o diferenţă în ceea ce priveşte ponderea atribuită capitalului economic şi cultural. În Anglia şi în Franţa, capitalul economic a fost în mod clar determinant, în timp ce capitalul cultural a fost numai complementar. Prin contrast, în Germania şi în Europa Centrală, capitalul economic şi cel cultural au avut o importanţă aproximativ egală şi au acţionat într-un mediu marcat de continuitatea importanţei capitalului social tradiţional. Şi, atâta vreme cât logica statusului – sau a *Stand*-ului, în termenii lui Weber – a continuat să determine dinamica inegalităţii sociale în Europa Centrală, reţelele sociale tradiţionale semifeudale, bazate pe stilul de viaţă al nobilimii, au rămas dominante. Pe scurt, înainte de apariţia comunismului, aceste societăţi se aflau pe calea spre stabilirea dominaţiei de tip legal-raţional, însă procesul formării claselor moderne a fost suficient de întârziat iar logica societăţii de status suficient de puternică pentru a justifica ipoteza că acestea

erau sisteme cu stratificare dual㠠. Figura 1.1. prezintă ideal-tipul, propus de noi, al structurii sociale precomuniste, structură socială stratificată în baza logicii competitive dintre status şi clasă.

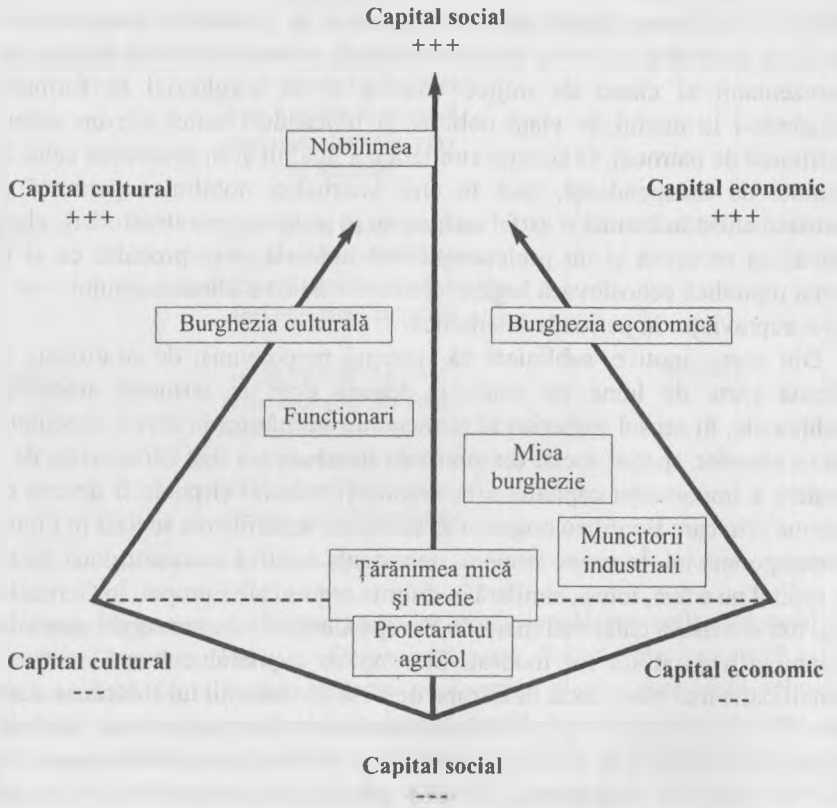

Figura 1.1: Spaţiul social al societăţii precomuniste

Structura socială în comunism: primatul capitalului politic şi creşterea importanţei capitalului cultural

Revoluţiile comuniste de la sfârşitul anilor '40 au abolit ordinea feudală de status şi au blocat procesul de îmburghezire şi proletarizare, care erau în curs de desfăşurare în perioada interbelică în ţările central-europene. În sistemul de

stratificare socială care a rezultat în anii '50, diferit calitativ, capitalul economic şi-a pierdut importanţa şi a devenit un handicap. Membrii fostei burghezii proprietare au devenit „duşmani de clasă". În mod similar, comuniştii au lichidat clasa proprietarilor de pământ şi au eliminat dominaţia politică şi culturală a clasei nobiliare.[7] În perioada clasică a socialismului de stat, chiar şi deţinătorii de capital cultural din perioada precomunistă au fost suspectaţi, în ciuda faptului că intelectualii s-au aflat în fruntea tranziţiei comuniste. Numai cei care au devenit membri ai partidului comunist au avut şansa să ajungă în vârful ierarhiei sociale. S-au putut bucura de succes doar cei a căror loialitate faţă de şeful politic a fost în afara oricăror îndoieli şi a căror dedicare pentru ţelurile marxist-leniniste a fost dincolo de orice dubiu. Pe scurt, posesorii noului capital politic se aflau în vârful ierarhiei comuniste. Dacă doreau să se menţină „pe direcţie", sau să rămână „în vârf" (ori numai să rămână în viaţă) în noul sistem, cei care deţineau alte forme de capital erau nevoiţi să achiziţioneze noile forme apreciate de capital – cu alte cuvinte, capitalul politic, adică apartenenţa la partid, şi ocuparea unei poziţii în puternicele reţele comuniste. Acest lucru a fost în mod special valabil pentru cei care posedaseră capital economic în trecut sau care proveneau din familii nobiliare distinse.

În acest context, rolul capitalului cultural a dobândit o semnificaţie particulară. Deoarece loialitatea faţă de partid şi cea faţă de liderul carismatic erau intangibile, atestatele educaţionale au devenit un indicator important al afilierii şi al valorii politice. Atestatele educaţionale – o diplomă universitară sau, în absenţa ei, absolvirea şcolii de partid la Universitatea de marxism-leninism – erau folositoare, dacă nu chiar necesare. Ele indicau nu numai posedarea unui capital uman (o calificare şi cunoştinţe tehnice), ci şi iniţierea în tainele noului cod simbolic al hegemoniei marxism-leninismului. Pentru cei care, în perioada de început a comunismului, fuseseră promovaţi în poziţii de autoritate fără instruirea profesională adecvată, obţinerea unei diplome pe parcurs, chiar şi de la o şcoală de partid sau de la cursurile serale organizate pentru „cadrele clasei muncitoare", a fost esenţială pentru menţinerea poziţiei politice. Cei care posedau numai capital cultural de tip precomunist au avut şansele cele mai mici de a ajunge în vârf în timpul erei staliniste. Au fost şi câteva excepţii. Până pe la mijlocul anilor '60, chiar şi cei mai buni medici nu erau numiţi directori de spital dacă nu se înscriau în partid. Acest fenomen, numit contraselecţie, însemna că oamenii competenţi erau foarte rar numiţi în poziţii de conducere dacă nu erau membri de partid. Pe scurt, deşi a constituit un bun valoros la începutul perioadei comuniste, capitalul cultural a fost secundar în comparaţie cu capitalul politic: de obicei,

capitalul cultural putea fi valorificat numai de cei care posedau şi capital politic, în mod curent sub forma apartenenţei la partid.

Din acest motiv, susţinem că societăţile comuniste timpurii, precum societăţile precomuniste din Europa Centrală, erau caracterizate şi de ordinea socială de status. De fapt, sistemul comunist timpuriu a fost denumit „socialism feudal" deoarece loialitatea faţă de protectori şi încrederea în punctul de vedere al acestora reproduc logica ordinii clientelare şi de status specifică societăţii feudale. Deşi socialismul a fost o ideologie profund modernă, iar sistemul nomenclaturii a fost impregnat de raţiunea acestei ideologii, analogia menţionată ne ajută să înţelegem că vârful ierarhiei sociale în socialismul de stat a fost mai degrabă „o castă conducătoare" decât „o clasă conducătoare". Într-adevăr, structura socială a stalinismului clasic ar putea fi descrisă cu o oarecare acurateţe sub forma unei dihotomii care cuprinde o castă conducătoare dominantă suprapusă unei „mase" relativ imobile şi pasive. Analiza lui Djilas privind birocraţia stalinistă ca „o nouă clasă" a fost un element novator, mai ales pentru că a reuşit să surprindă, pentru prima dată, conflictul fundamental de interese dintre birocraţia partidului-stat şi restul populaţiei.[8] Totuşi, utilizarea termenului de „clasă" a fost oarecum imprecisă. Birocraţia stalinistă nu a reuşit să devină o clasă numai într-un singur sens al termenului. Ea nu s-a constituit într-un mod complet „raţional". Coeziunea şi autoritatea sa se bazau pe relaţia patron-client, încât a fost vorba mai mult despre status sau despre castă şi mai puţin despre clasă – cel puţin în sensul weberian al termenului.

În plus, precum clerul feudal, această castă a fost recrutată pe baze foarte largi, din toate straturile societăţii central-europene şi se pare că a avut dificultăţi în reproducerea sa de-a lungul generaţiilor. În contextul existenţei unor relaţii de tip nonraţional, problemele reproducerii intergeneraţii subliniau inabilitatea castelor conducătoare staliniste de a stabili o dominaţie bazată pe argumentele raţionale, ştiinţifice ale proiectului socialist. Aceste probleme constituiau o sursă importantă de instabilitate a ordinii sociale în statul socialist. Mulţi copii ale cadrelor de partid nu au dorit să devină, la rândul lor, cadre de partid: unii au ajuns disidenţi iar mulţi au optat pentru cariere profesionale, de cele mai multe ori fără aprobarea părinţilor. Din acest motiv, în majoritatea ţărilor socialiste, nomenclatura a fost împrospătată în continuare din straturile joase ale societăţii. Rezultatul a fost o continuă „circulaţie a elitelor comuniste" în sensul paretian al termenului. Fosta Uniune Sovietică a fost, probabil, una dintre excepţiile de la această regulă, pentru că nomenclatura a reuşit să-şi transfere privilegiile birocratice către

progenituri. Leon Troţki a surprins cu destulă acurateţe această caracteristică a nomenclaturii sovietice în ideea sa privind casta birocratică. Fără a accepta întregul bagaj ideologic al lui Troţki, suntem de acord că elita birocratică conducătoare din Rusia sovietică s-a separat de la sine de restul societăţii prin bariere de castă. Totuşi, după cum vom vedea, în Europa Centrală existau anumite limite ale abilităţii unor caste birocratice atât de închise de a se reproduce.

Natura castei conducătoare şi în special măsura închiderii sociale pe care a realizat-o au variat în funcţie de ţări în modalităţi care au rezultat în urma ieşirii din stalinism. În unele ţări, ca Ungaria, casta stalinistă conducătoare era precum preoţimea medievală, adică relativ deschisă mobilităţii pe verticală a indivizilor. Această deschidere relativă avea dublul avantaj de a menţine legitimitatea prin prezervarea imaginii castei conducătoare ca fiind „a poporului pentru popor" şi de a asigura disciplina internă prin alimentarea insecurităţii noilor veniţi, de cele mai multe ori rapid promovaţi pe baza capitalului lor politic, însă adesea fără a deţine calificarea şi pregătirea necesară. Patronajul caracteriza nu numai raporturile dintre casta conducătoare şi „mase", ci şi relaţiile din interiorul castei. În alte ţări, ca Rusia stalinistă şi, într-o oarecare măsură, România şi Coreea de Nord, birocraţia conducătoare a început să se reproducă pe sine însăşi. Copii nomenclaturii au început să ocupe poziţiile din nomenclator, motiv pentru care închiderea socială a birocraţiei faţă de mase a continuat să se adâncească. Caste conducătoare ce se autoreproduceau, aceste birocraţii se confruntau, totuşi, cu probleme de legitimitate şi întâmpinau dificultăţi în menţinerea disciplinei interne şi a legitimităţii populare.[9]

Comunismul reformat

De pe la mijlocul anilor '60, ordinea socială stalinistă a început să se degradeze în cele mai multe ţări central-europene şi, o dată cu modernizarea sistemului de stratificare care a rezultat, au apărut şi germenii relaţiilor de clasă. Aici observăm din nou o tensiune între o ordine de status dominantă şi forţele în curs de constituire ale stratificării de clasă. Această tensiune reaminteşte de sistemele precomuniste de stratificare de tip dual şi de analiza weberiană a logicilor conflictuale de status şi de clasă: în ambele perioade, precomunistă şi comunistă, s-au contrapus ordinea de status dominantă cu forţele orientate către formarea claselor şi raţionalizarea sistemului de stratificare socială. Totuşi, această asemănare nu trebuie exagerată. Birocraţia

socialistă de stat, spre deosebire de mişcarea iuncherilor (mişcare a nobilimii prusace în secolul al XIX-lea – n.trad.), nu şi-a asociat şi nu a denaturat forţele pieţei. Mai degrabă, a restricţionat din punct de vedere legal activitatea economiei secundare şi a utilizat existenţa economiei secundare în scopul legitimării politice. Retrospectiv, putem de asemenea observa că, atunci când birocraţia socialistă s-a confruntat cu problema raţionalizării, s-a dovedit mult mai puţin rezistentă decât nobilimea central-europeană din perioada interbelică. Dominaţia nobilimii a fost înlăturată abia după două războaie modiale şi o revoluţie, în timp ce, în 1989, dominaţia birocraţiei socialiste a fost eliminată într-un timp relativ scurt.

Formarea noilor clase ale perioadei staliniste târzii a socialismului de stat a urmat două traiectorii diferite. Mai întâi, până la jumătatea anilor '60, principiile recrutării pe bază de merite din cadrul unor ocupaţii prestigioase şi influente a câştigat teren. În timp ce capitalul politic a rămas principala resursă pentru mobilitatea verticală, faţă de perioada anterioară se acordă din ce în ce mai multă importanţă deţinerii de capital cultural sau de capital uman, care şi-au sporit valoarea în mod proporţional. Apoi, în a doua parte a anilor '70, capitalul economic proaspăt achiziţionat a început să joace un rol în generarea inegalităţilor sociale.

Ambele procese de schimbare au fost deosebit de evidente în Ungaria. După jumătatea anilor '60, regimul lui Kádár a eşuat în încercarea sa de a-i recruta pe cei mai tineri şi talentaţi absolvenţi de universitate pentru poziţiile din partid şi din birocraţia socialistă. Apartenenţa la partid, relaţiile aferente şi loialitatea au rămas importante, însă a devenit posibilă ascendenţa socială în absenţa capitalului politic. Cineva putea deveni director sau profesor titular fără a se mai înscrie în partid, iar proporţia celor calificaţi profesional a crescut chiar şi în rândul cadrelor politice.

Alte ţări erau mai apropiate sau mai îndepărtate de modelul ungar. Polonia, şi, într-o oarecare măsură, Iugoslavia erau cele mai apropiate, în timp ce Rusia şi România erau poate cele mai îndepărtate. În timpul primului mandat al lui Gierek, în anii '70, sistemul polonez s-a apropiat cel mai mult de modelul ungar. Era momentul în care a fost cooptată intelectualitatea tehnocrată, prin utilizarea cu succes a ideologiei „celei de-a doua Polonii", sau a „celei de-a doua industrializări a Poloniei". Şi Cehoslovacia s-a deplasat spre modelul ungar în anii '60, însă în 1968 *intelligentia* tehnocrată reformistă cehă a fost strivită şi nu şi-a mai revenit niciodată. În Rusia s-au înregistrat numeroase tentative de a coopta *intelligentia* tehnocrată. Prima încercare a fost imediat după Revoluţia din Octombrie şi a durat până pe la

mijlocul anilor '20. Măsurile lui Hruşciov au deschis un al doilea capitol al reformelor destinate să atragă intelectualitatea; oarecum abandonate în timpul lui Brejnev, au fost reluate energic de Gorbaciov. Care au fost consecinţele acestor reforme poststaliniste în Europa Centrală?

Prima consecinţă a fost aceea a slăbirii ordinii sociale socialiste bazate pe status. Birocraţia de stat a ajuns la un *modus vivendi* cu noua mică burghezie socialistă, dar a avut dificultăţi mult mai mari în relaţiile cu posesorii capitalului cultural – şi anume cu intelectualitatea. Casta birocratică stalinistă s-a bazat mult pe simpla coerciţie şi pe carisma liderului pentru a-şi menţine puterea. Reformele epocii poststaliniste au dus la creşterea valorii capitalului cultural, care a început să submineze ambele surse ale autorităţii birocratice. În căutarea legitimităţii, birocraţia poststalinistă s-a îndreptat spre intelectualitatea tehnocrată, a cărei influenţă era în creştere, asemeni modului în care a prezis Alvin Gouldner viitorul intelectualilor (în *The Future of Intelectuals and the Rise of the New Class*).[10] Casta birocratică conducătoare a încercat să recruteze intelectuali tehnocraţi – desigur, să atragă intelectualitatea în întregime – căutând cadre competente care să poată justifica natura raţională, ştiinţifică a proiectului socialist pe care să-l adopte. În măsura în care intelectualii au acceptat invitaţia adresată de birocraţie, în cea de-a doua parte a anilor '60 s-a putut forma o nouă clasă în societăţile socialiste de stat. Totuşi, această nouă clasă nu se baza integral pe birocraţia stalinistă, după cum se aştepta Djilas. Mai degrabă, noua clasă a început să se formeze prin procesul de fuziune dintre birocraţie şi tehnocraţie şi apoi a pornit să redefinească proiectul „socialismului ştiinţific". Scopul a fost „raţionalizarea economiei redistributive" a socialismului de stat prin intermediul „revoluţiei tehnico-ştiinţifice". Noua clasă a intenţionat să construiască „socialismul cu faţa umană" cu care să înlocuiască despotismul birocratic stalinist. În acest caz, nu este greşit să spunem că, la sfârşitul anilor '60 şi începutul anilor '70, începe să se producă o tranziţie de la ordinea socialistă de status la o stratificare socialistă de clasă.[11]

Forţele care orientau formarea acestei noi clase şi tranziţia de la ordinea socialistă de status la societatea socialistă stratificată pe clase erau reale, însă până la urmă proiectul a eşuat. O contraofensivă birocratică împotriva tehnocraţilor la sfîrşitul anilor '60 şi la începutul anilor '70 a blocat sau a distrus proiectul noii clase în întreaga Europă Centrală. Acest lucru a fost cel mai evident în Cehoslovacia după august 1968, însă tendinţe similare s-au instaurat în Germania de Est şi în Polonia, precum şi, în cele din urmă, în Ungaria. Rigiditatea ordinii de status staliniste în Uniunea Sovietică condusă

de Brejnev ar putea fi, în ultimă instanță, responsabilă pentru eșuarea proiectului noii clase în întreaga regiune. Totuși, aceste proiecte eșuate și-au lăsat amprenta și de atunci birocrația nu a putut evita utilizarea diplomelor drept criterii de recrutare pentru pozițiile din elita conducătoare. În acest fel, în anumite privințe victoria birocrației s-a dovedit a fi înșelătoare, de vreme ce elitele statului socialist au devenit din ce în ce mai „intelectualizate".

Și alte reforme poststaliniste au supraviețuit eșuării proiectului noii clase. Din 1963 până în 1964 regimul lui Kádár din Ungaria nu numai că a încercat să coopteze intelectualitatea, ci a oferit concesii și clasei muncitoare. Cea mai importantă concesie pentru muncitori a fost toleranța regimului față de economia secundară. Funcționarilor de stat li s-a permis să se angajeze în alte mici activități, specifice pieței, după programul de lucru oficial și să lucreze în mici asociații de ordin familial. Drept urmare, pe la mijlocul anilor '70 existau două traiectorii alternative pentru ascendența socială: pe de o parte, ascensiunea pe calea birocratică și, de cealaltă parte, posibilitatea de a învăța regulile noii piețe. În acea vreme, cele mai bune vile din cartierele budapestane ale vârfurilor clasei de mijloc, ca și casele cele mai aranjate din comunitățile rurale erau locuite de două categorii de oameni: cadre, în special înalți funcționari, și liber-profesioniști sau mici antreprenori care munceau după program. Astfel era în curs de constituire „o nouă clasă" socială. Au apărut pe scenă noii agenți, localizați între o mică burghezie tradițională întreprinzătoare și proletariatul clasic. Aceștia erau oameni care își păstraseră locul de muncă din sectorul public, dar reușeau să strângă venituri suplimentare importante din activități private. S-au putut observa tendințe similare și în Polonia după promulgarea legii marțiale, când Jaruzelski a încercat să coopteze intelectualitatea tehnocrată la elita de putere, promovând în acest fel un sector semiprivat și tolerând o economie secundară sau subterană destul de amplă.

În contrast cu Ungaria și Polonia, Cehoslovacia după 1968 poate fi caracterizată ca o ordine socială neostalinistă.[12] După înăbușirea Primăverii de la Praga – o mișcare similară reformelor comuniste din Ungaria și Polonia de la sfârșitul anilor '60 – casta birocratică și-a restabilit în forță dominația. Birocrația și-a făcut cunoscut foarte puternic punctul de vedere, și anume că nu era dispusă să facă un compromis cu *intelligentia*, iar regimul ceh, spre deosebire de alte țări din regiune, nu a făcut concesii clasei muncitoare prin deschiderea supapei economiei secundare. Dimpotrivă, între 1968 și anii '80, sistemul cehoslovac de dominație poate fi caracterizat drept „paternalism neostalinist". Pe de o parte, pacea socială era creată prin coerciție și, pe de

altă parte, statul garanta locuri de muncă pentru toți, stabilitatea prețurilor și o aprovizionare suficientă cu bunuri de consum primare. În acea vreme, analiștii subliniau în mod curent natura coercitivă a societății cehoslovace, pentru că a fost, într-adevăr, mult mai dură față de disidenți și foarte puțin preocupată de violarea drepturilor civile în comparație cu regimurile din Ungaria sau Polonia. Stabilitatea, securitatea și relativa egalitate pe care regimul lui Husák a fost capabil să le asigure au constituit baza exercitării relativ legitime a unei autorități de tip neostalinist. Prin contrast, în Ungaria și Polonia, pe măsură ce reformele pieței progresau, inegalitatea socială creștea, inflația se mărea iar sărăcia se extindea. Privind la vecinii lor, cehii și

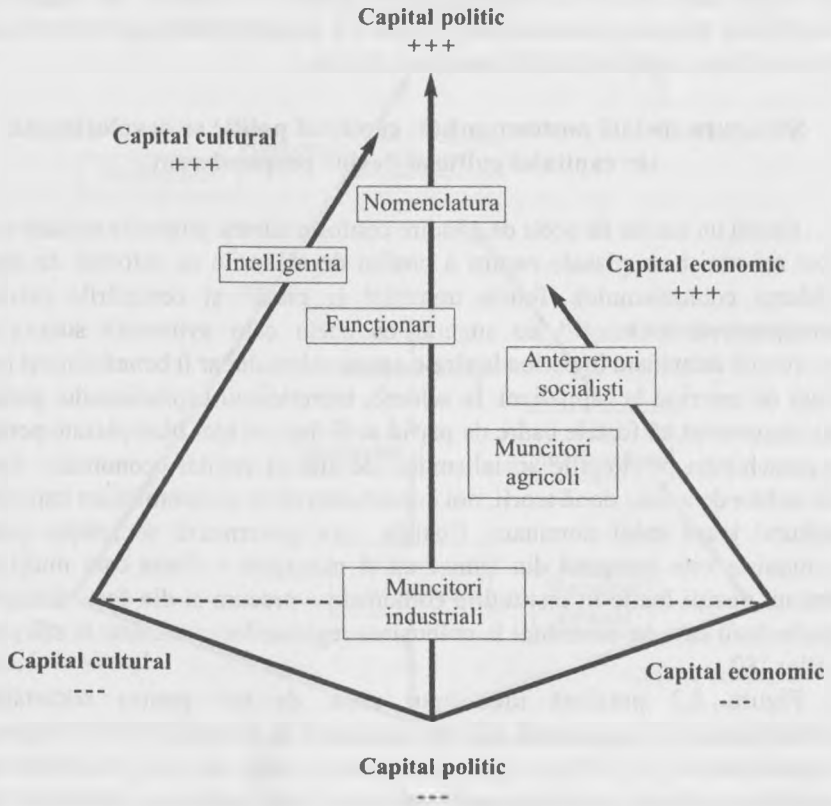

Figura 1.2: Spațiul social al comunismului reformat

slovacii considerau că o duc mai bine şi, într-o oarecare măsură, chiar aşa era.

Aşadar, pe la sfârşitul anilor '60, structura societăţilor socialiste de stat a devenit mai complexă faţă de modelul statului socialist clasic. În cele mai multe ţări, deţinerea capitalului politic a rămas sursa majoră a puterii şi privilegiilor, însă importanţa relativă a capitalului cultural a crescut, selecţia negativă a fost redusă foarte mult iar deţinerea capitalului economic a început să joace un rol în deschiderea oportunităţilor de viaţă. De notat că tipul economic de capital a rămas în continuare slab asociat cu distribuţia puterii politice şi şi-a consolidat poziţia de „locul trei" în termeni de importanţă în rândul factorilor care stabileau ascensiunea sau decăderea socială în comunismul reformat. În ciuda acestei complexităţi, coexistau sisteme duale de stratificare, în care domina ordinea bazată pe status, iar logica de stratificare pe clase era secundară. Figura 1.2 prezintă ideal-tipul creat de noi în ceea ce priveşte societăţile socialiste de stat.

Structura socială postcomunistă: capitalul politic se devalorizează, iar capitalul cultural devine preponderent

Există un număr de şcoli de gândire conform cărora grupurile sociale ar fi fost cel mai bine plasate pentru a profita de măsurile de reformă de după căderea comunismului. Teoria tranziţiei la piaţă[13] şi cercetările privind antreprenorii socialişti[14] au sugerat că aceia care avuseseră succes în economia secundară în perioada târzie a comunismului ar fi beneficiat cel mai mult de tranziţia la capitalism. În schimb, teoreticienii capitalismului politic au argumentat că fostele cadre de partid ar fi fost cel mai bine plasate pentru a preschimba privilegiile socialismului de stat în capital economic.[15] Spre deosebire de aceste două teorii, noi considerăm că în postcomunism capitalul cultural joacă rolul dominant. Coaliţia care guvernează societăţile post-comuniste este compusă din tehnocraţi şi manageri – dintre care mulţi au deţinut poziţii înalte în instituţiile comuniste – precum şi din foşti disidenţi intelectuali care au contribuit la prăbuşirea regimurilor comuniste la sfârşitul anilor '80.

Figura 1.3 prezintă ideal-tipul creat de noi pentru societăţile postcomuniste. El sugerează că, deşi a crescut în importanţă după căderea comunismului în 1989, capitalul economic încă nu are însemnătatea capitalului cultural în selecţionarea celor care deţin puterea şi privilegiile în noile formaţiuni sociale postcomuniste. În plus, am găsit dovezi concludente care arată devalorizarea masivă a capitalului politic în timpul tranziţiei. Deşi

rețelele, acum dezinstituționalizate, ale erei comuniste pot fi folositoare unui individ sau altuia pentru a urca spre vârful ierarhiei structurii sociale postcomuniste, ele sunt utile numai pentru cei care dețin, în același timp, capital cultural. Cu alte cuvinte, pozițiile în fostele rețele comuniste sunt valabile numai ca o formă secundară și dependentă de capital în postcomunism, similar modului în care capitalul cultural a fost util pentru a completa capitalul politic în perioada comunistă: un individ își poate pune în valoare capitalul său secundar numai dacă este înzestrat suficient și cu forma de capital primar.

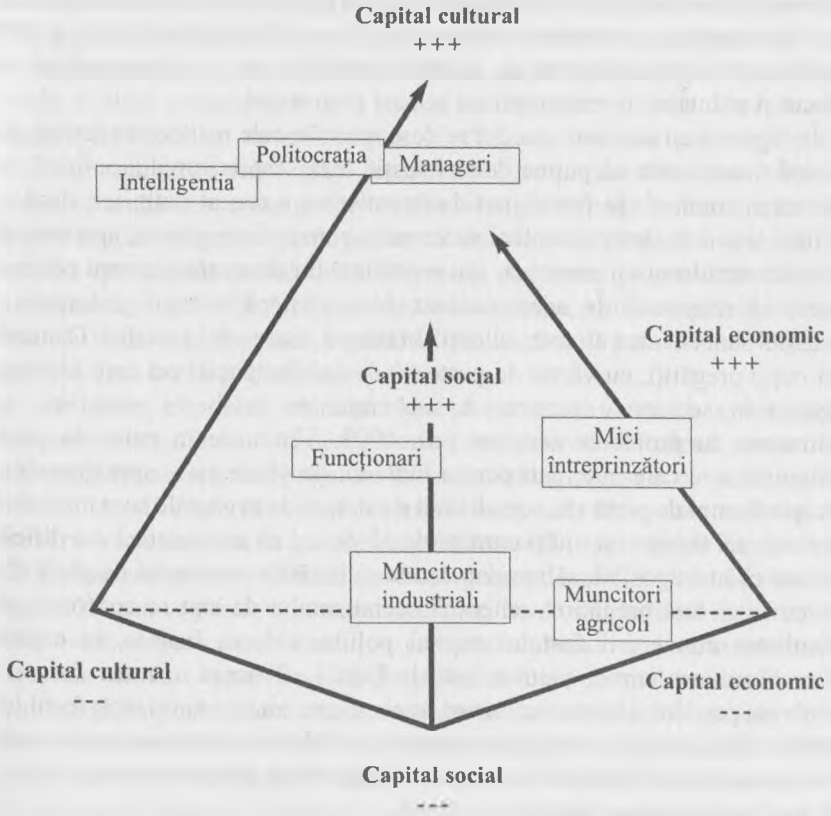

Figura 1.3: Spațiul social al societății postcomuniste

Aceste schimbări – dezinstituționalizarea capitalului politic și reevaluarea capitalului cultural și economic – caracterizează societățile în care se produce o reajustare substanțială a structurii sociale pentru a se adapta imperativelor unei economii integrate de piață.[16] Până în prezent, beneficiarii principali în procesul de transformare au fost indivizii de vârstă medie cu pregătire superioară. Reprezentanții acestui grup sunt cel mai puțin expuși șomajului și cei mai mulți își au propriile lor afaceri. Mai departe, dacă acești indivizi bine pregătiți provin din familii care au avut mici afaceri în perioada presocialistă sau dacă au ocupat poziții birocratice în 1988, este foarte probabil că și-au deschis mici afaceri cu angajați proprii, intrând în acest fel în categoria celor cu venituri mari și cu acumulare de capital. În plus, indivizii de vârstă medie și pregătiți profesional sunt suprareprezentați la nivelul categoriilor de populație cu veniturile cele mai mari. Dacă aceștia sunt oamenii care au dus-o bine și înainte de 1989, după 1990 transformările postcomuniste au mărit inegalitățile, ceea ce înseamnă că au crescut și avantajele corespunzătoare acestui grup social.

În legătură cu acestea, una dintre descoperirile cele mai controversate ale lucrării noastre este că puține dovezi susțin teza „capitalismului politic". Se pare că apartenența la fostul partid comunist nu a contat mult, iar, dacă se verifică și ceilalți determinanți ai succesului, cum ar fi pregătirea, apartenența la fostul partid sau nu contează, sau reprezintă un dezavantaj pentru cei care doresc să reușească. În acest context, observăm că învinșii principali ai tranziției sunt cei care au fost „clienți" în timpul sistemului socialist. Oamenii mai puțin pregătiți, cu vârste de peste 50 de ani, în special cei care fuseseră angajați în sectoarele economice subvenționate masiv în socialism, se confruntau cu probleme serioase prin 1993. Veniturile în perioada post-comunistă sunt cele mai mari pentru indivizii de 40 de ani – spre deosebire de capitalismul de piață sau socialismul de stat, unde veniturile sunt mari abia zece ani mai târziu – și mulți oameni de 50 de ani au constatat că era dificil, dacă nu chiar imposibil, să se adapteze la solicitările economiei de piață. Cu alte cuvinte, fără pregătire, „clienții" socialismului de stat se confruntă cu dificultatea convertirii fostului capital politic, valoros înainte, în capital cultural sau economic, valoros astăzi. Faptul că acești oameni fuseseră membri ai partidului comunist nu are, în acest caz, nici o importanță; foștii lor tovarăși din partid îi pot ajuta numai dacă dețin o calificare care este folositoare în condiții de piață, deoarece fosta calitate de membru de partid nu mai are, în sine, nici o valoare.

Pe lângă clienții socialismului de stat, „clasa mijlocie" socialistă – adică cei care au beneficiat de implicarea în economia secundară – și-a pierdut și ea

avantajele relative în timpul transformărilor de după 1989. Partea din venitul social total care le revine acestora s-a diminuat substanțial din 1989 încoace. Mai mult decât atât, decalajul dintre mijloc și bază s-a micșorat, în timp ce discrepanța dintre mijloc și vârf s-a mărit. Săracii au devenit și mai săraci, însă evoluția cea mai izbitoare în postcomunism este aceea că oamenii nu atât de săraci au devenit și ei săraci.[17]

Ajungând, în final, la indivizii care au fost cei mai puternici și privilegiați în perioada comunistă, am constatat că acest grup se divide în câștigători și învinși ai tranziției. Cei mai mari câștigători au fost cei care au deținut niveluri înalte de capital cultural. Într-adevăr, dacă acești oameni ocupau poziții în elita birocratică din perioada comunistă, dacă sunt tineri și, mai ales, dacă nu au fost membri de partid, cel mai probabil că o duc foarte bine acum. Chiar și foștii membri de partid pot compensa umbrele care planează asupra lor dacă sunt bine pregătiți. Prin contrast, după cum se pare, membrii mai vechi ai elitei comuniste se află printre învinșii cei mai mari. Nu este vorba despre faptul că au devenit săraci, ci că sunt mult mai puțin influenți și oarecum mai puțin privilegiați. Aceștia erau membri ai elitei care adesea nu aveau o pregătire corespunzătoare. Erau cei promovați în funcții pentru că aveau origine muncitorească, pentru că obținuseră diplome cu ușurință de la școlile speciale de partid. În 1989, mulți din acest grup atinseseră vârsta pensionării și, chiar dacă nu erau de vârsta pensiei, unii au fost trimiși sau au ieșit de bună voie la pensie, în ciuda faptului că ar fi putut munci încă mulți ani, dacă nu s-ar fi prăbușit comunismul.

Pe scurt, capitalul cultural domină structura socială a societăților postcomuniste. Peste tot, câștigătorii sunt indivizi de vârstă medie, bine educați, îndeosebi cei cu pregătire în domeniul ingineresc și economic. Dintre aceștia, marii câștigători sunt membrii fracțiunii tehnocrate a fostei elite birocratice comuniste, în special cei care fuseseră promovați în funcții în anii '80, când competența tehnică devenise preponderentă față de loialitatea de partid în ceea ce privește numirea managerilor. Acești indivizi dețin capitalul dominant al postcomunismului – capitalul cultural – și, prin intermediul acestuia, au fost capabili să își preschimbe fostul capital politic în resurse valoroase în postcomunism. În combinație cu rețelele lor sociale din era comunistă (acum dezinstituționalizate, dar încă puternice), acești indivizi au reușit destul de bine să-și mențină traiectoriile sociale. Prin contrast, marii învinși sunt clienții orânduirii socialiste de stat: oameni care nu și-au dezvoltat abilități pentru economia de piață sau au trăit în sectorul public pe seama bugetului de stat din perioada socialistă. Aceștia se află în poziții foarte

dezavantajoase pentru a putea fi competitivi în noile condiții de piață. Și foștii lor patroni din birocrația de stat se numără printre învinși. Acești birocrați s-ar putea să nu fi alunecat chiar până la baza ierarhiei sociale, deoarece se pare că există o plasă de salvare sub forma rețelelor de partid, a avutului acumulat legal sau ilegal în perioada comunistă și, câteodată, a unor pensii respectabile. Fără îndoială, este foarte clar că, o dată cu dezintegrarea sistemului socialismului de stat, mulți se găsesc în situația din ce în ce mai dificilă de a-și preschimba vechiul capital politic într-o formă nouă, mult mai valoroasă.

Până acum am comparat „fragmente" ale structurii sociale central-europene la diferite momente din timp. Orientăm acum analiza către subiectul tranziției, oferind o teorie a schimbării sociale pentru a surprinde tranzițiile multiple de-a lungul timpului în spații sociale absolut diferite din Europa Centrală.

TEORII ALE SCHIMBĂRII SOCIALE

Faptele sociale ale continuității și ale schimbării în condițiile transformării sociale din Europa Centrală pun întrebări istorice fundamentale pentru care nu s-au găsit încă răspunsurile. Care indivizi și care grupuri au reușit în timp să negocieze cu succes tranziția între structurile sociale? Cum și de ce au reușit? În particular, cine a urcat spre vârful ierarhiei și cine a coborât? Aceste întrebări au o profundă importanță politică pentru transformarea post-comunistă: ele arată ce traiectorii sunt urmate, ce alegeri și decizii vor fi luate, cine va câștiga și cine va pierde în lupta pentru construirea capitalismului pe ruinele comunismului. Mai mult, ca sociologi, considerăm că, până nu înțelegem „cum" și „de ce" s-a produs schimbarea socială în Europa Centrală în acest secol, nici măcar nu putem să ne gândim la cum va arăta viitorul.

Așa cum am declarat la început, deși structura socială se schimbă, există un element de continuitate de-a lungul acestor schimbări. Pornim de la înțelegerea faptului că oamenii doresc să rămână „pe traiectorie". Acest lucru înseamnă că, în contextul unei schimbări sociale rapide, oamenii sunt interesați să-și diversifice portofoliile și să-și preschimbe capitalul de care dispun în tipuri noi de capital, mult mai valoroase. În acest proces, oamenii își mobilizează înțelegerea specifică a „regulilor jocului" – acest lucru înseamnă că habitus-ul lor social îi ghidează pe măsură ce încearcă să înțeleagă schimbarea structurilor sociale. De asemenea, așa cum arată instantaneele noastre, caracteristica cea mai rezistentă a structurilor sociale central-europene este relativa dominanță a capitalului social sub toate formele sale

până în perioada comunistă. Aceasta este ceea ce contează pentru obsesia originii sociale în Europa Centrală. Chiar dacă regulile jocului s-au schimbat în timp, în fiecare formațiune socială succesivă problema originilor sociale – alianțe din trecut, complicități și chiar înțelegeri nemărturisite – s-a impus ca principala cale de a da un sens schimbării, de a înțelege noile criterii ale privilegiilor și de a plănui cea mai sigură traiectorie socială în condiții noi și schimbătoare.

Evoluție sau involuție: teorii ale schimbării sociale

Teoriile existente privind schimbarea socială în Europa Centrală nici măcar n-au început să discute paradoxul caracteristic pe care l-am descris anterior, și anume ciudata continuitate în mijlocul unei masive schimbări sociale. Noi am constatat că dinamica schimbării sociale în Europa Centrală este considerată *fie* evolutivă, *fie* involutivă, însă niciodată de ambele tipuri. Pe de o parte, economiștii neoclasici – la care se adaugă și mulți jurnaliști de la publicații occidentale – precum și mulți, dacă nu cei mai mulți, politicieni postcomuniști consideră că regiunea se află pe o traiectorie evolutivă, care duce de la un comunism înapoiat la un capitalism dezvoltat. Această convingere pornește de la observația că proprietatea de stat a fost privatizată, că au fost create piețele de muncă și de capital și că economiile central-europene s-au deschis către piețele externe. Adepții acestei idei declară că există un proiect de construcție a capitalismului și că nu va mai fi nici un fel de „experiment". Este pur și simplu o problemă de copiere atentă a instituțiilor funcționale ale pieței capitalismului occidental. S-ar putea ca Europa Centrală să nu fi ajuns la destinația comună a tuturor societăților, însă trenul capitalismului liberal este deja pe calea cea dreaptă. Dispunând de instituții „corespunzătoare", nu există nici o barieră în calea dezvoltării unei societăți de piață de tip occidental. Premisa acestui argument este aceea că oamenii învață și se adaptează, că sunt raționali și că evoluează. Se poate deduce că, având la dispoziție o structură inițială „corespunzătoare", oamenii se vor comporta ca actori antreprenoriali de piață. Chiar dacă șocul tranziției ar putea genera căderi temporare ale unor indicatori sociali (șomaj, salarii etc.), se promite că perioada de tranziție se va încheia curând, iar Europa Centrală se va bucura în scurtă vreme de toate beneficiile și avantajele unui capitalism sănătos și dinamic. Sfârșitul istoriei este evident.

Alți observatori ai tranziției postcomuniste subliniază continuitatea. Naționaliști xenofobi, precum Csurka, Milosevici sau Meciar, fac acest lucru

cu mândrie. Îndoindu-se că Europa Centrală va rezista virusului cosmopolitismului, aceştia susţin prezervarea culturii sale, care este superioară civilizaţiei comerciale occidentale. Şi alţii – ca, de exemplu, liberalii deziluzionaţi de ritmul lent al schimbărilor – susţin acelaşi punct de vedere, chiar cu tonuri mai pesimiste. După Timothy Garton-Ash, 1989 nu a fost decât o „refoluţie", sau, ca să folosim formularea lui David Stark, Europa Centrală nu a urmat calea de la redistribuţie la piaţă, ci mai degrabă se confruntă cu o schimbare „de la plan la clan".[18] Vechea structură a puterii s-a reprodus în noile condiţii. „Suspecţii de serviciu", vechii comunişti, şi-au păstrat puterea şi privilegiile în timpul transformării postcomuniste. Acest punct de vedere este susţinut de analize care arată că beneficiarii principali ai privatizării au fost mai degrabă cadrele de partid şi mai puţin antreprenorii capitalişti,[19] în ciuda teoriei anterioare care sugerează că, de fapt, cei mai bine plasaţi pentru a beneficia de avantajele reformelor pieţii au fost antreprenorii din economia secundară.[20] Societăţile postcomuniste construiesc capitalismul nu „*pe* ruinele socialismului", ci „*cu* ruinele socialismului". Asta vrea să spună David Stark când afirmă că tranziţia postcomunistă este „dependentă de cale" (*path-dependent*).[21] Stark se îndoieşte că, dacă începem analiza cu ipoteza teleologică conform căreia este în curs „o tranziţie la capitalismul de piaţă", există riscul să formulăm întrebări eronate în ceea ce priveşte dinamica transformărilor. În loc să căutăm o clasă capitalistă în formare, el propune să analizăm procesul specific de privatizare din fiecare ţară şi să identificăm elemente ale vechii structuri de proprietate precum şi aranjamente de tip instituţional care au fost încorporate în cele noi. Pe scurt, Stark subliniază că, deşi se păstrează o moştenire comunistă în Europa Centrală, au intervenit schimbări instituţionale majore. În loc să se deplaseze de-a lungul unei linii evolutive direct spre o destinaţie comună bine definită, societăţile central-europene urmează o rută involutivă a dependenţei de cale.[22] Involuţia nu implică faptul că nu există schimbare. Sugerează numai că, în loc să cunoască progresul sau evoluţia, societăţile şi actorii sociali folosesc idealuri, comportamente şi logici sociale vechi pentru a se adapta la condiţiile noi.

Punctul nostru de vedere în dezbaterea actuală privind caracterul evolutiv sau involutiv al schimbării sociale postcomuniste porneşte de la observaţia lui Stark, după care faptul că acest capitalism este construit într-o societate cu o istorie recentă a conducerii de tip comunist are consecinţe importante. În controversa dintre evoluţionismul neoclasic şi dependenţa de cale, noi ne plasăm mai aproape de poziţia dependenţei de cale, însă încercăm să o depăşim în câteva aspecte. Concret, încercăm să dezvoltăm o sinteză a

perspectivei neoclasice şi a dependenţei de cale asupra schimbării, prin plasarea actorilor în centrul analizei. Definim actorii individuali şi colectivi ca aparţinând claselor sau elitelor, ca actori al căror comportament este afectat de natura instituţiilor pe care le folosesc pentru a acţiona în comunism (de unde schimbarea este dependentă de cale), însă care au învăţat să se adapteze la presiunile generate de schimbările impuse pe cale externă (când aceşti agenţi sunt expuşi şi presiunilor de tip evolutiv). Traiectoriile de viaţă ale acestor actori sunt create prin abilitatea lor de a se plasa astfel încât să poată ocupa poziţiile altor actori vulnerabili, care, la rândul lor, vor încerca să obţină o nouă poziţie socială pe care şi-o doresc sau o poziţie vacantă. Aceasta este recomandarea noastră în ceea ce priveşte studierea schimbării sociale: să examinăm ceea ce numim „ajustarea traiectoriei", sau să analizăm procesul de „corectare a traiectoriei". Şi, în legătură cu aceasta, considerăm că indivizii care sunt capabili să-şi ajusteze cu succes traiectoriile pentru a face faţă schimbării sociale sunt cei care deţin cel mai divers portofoliu, compus din tipuri diferite de capital. În acest caz, în continuarea teoriilor neoclasice, suntem de acord că se constată într-adevăr presiuni în sens evolutiv: există modele de comportament şi de instituţii care se află la dispoziţie pentru a fi copiate sau adaptate în noul context postcomunist. Suntem, de asemenea, de acord cu ideea fundamentală a teoriei dependenţei de cale: moştenirea fostelor comportamente şi instituţii generează consecinţe în prezent. Actorii sociali sunt tentaţi să se întoarcă spre „ceea ce ştiu" atunci când se confruntă cu situaţii noi. Pe scurt, oamenii se adaptează prin modalităţi date de „dependenţa de cale". Ideea ajustării traiectoriei ia în considerare ambele forţe aflate în acţiune şi subliniază importanţa actorilor sau a agenţilor în legătură cu aceasta. Noi considerăm că actorii care se confruntă cu situaţii noi, dar acţionează în vechile cadre instituţionale, se vor comporta inovator.

Rezultă din această idee că rămâne o întrebare deschisă: ce tip de structură socială capitalistă se va dezvolta în societăţile postcomuniste? Aceasta se va decide însă în cadrul unor lupte cu final necunoscut între actorii sociali, conflicte care au rădăcini adânci în modul socialist de a face lucrurile. Din acest motiv, sugerăm că până şi cele mai simple presupuneri – faptul că o clasă de proprietari privaţi este pe cale să se nască în Europa Centrală şi că ea va îndeplini identic funcţiile claselor similare din Vest – trebuie supuse unor verificări critice. Într-adevăr, procesul de privatizare poate fi un fenomen *sui generis*, diferit de construirea capitalismului timpuriu şi mult mai intim legat de negocierile şi disputele de dinainte de 1989 dintre principalii actori sociali. Pe această bază, observăm că literatura care se concentrează pe dezvoltarea

prin dependența de cale a *instituțiilor* postcomuniste foarte rar se ocupă de modul în care *agenții* tranziției îndeplinesc sarcina construirii societăților postcomuniste. Acești agenți, care construiesc capitalismul în Europa Centrală, sunt altceva decât capitaliști, sunt agenți care au în comun biografii de manageri și tehnocrați comuniști sau de foști disidenți.[23] Considerăm că acest lucru este hotărâtor pentru modul în care ei vor conduce transformarea postcomunistă. Pe lângă studierea drepturilor de proprietate sau identificarea originilor organizării instituțiilor actuale în cele socialiste de stat, sugerăm examinarea acestor *agenți* ai tranziției și a modului în care au rezolvat problema prăbușirii comunismului și nașterea instituțiilor postcomuniste. Pe scurt, în centrul analizei noastre se află o detaliere istorică *a interacțiunii* dintre agenți și structură în cadrul transformării postcomuniste: agenții contează la fel de mult ca instituțiile.

Din această perspectivă, slăbiciunea principală a economiei neoclasice și a principalei sale ipoteze referitoare la decizia rațională o reprezintă concepția sa anistorică privind acțiunea umană. Din punctul de vedere al economiei neoclasice, oamenii sunt goliți de biografie și de experința anterioară. Indivizii sunt analizați ca fiind mânați de interes și comportându-se ca niște automate raționale, colectori de informații privind costurile și beneficiile, acționând să obțină maximum de rezultate cu minimum de efort. Dacă dorești să construiești capitalismul pe aceste premise, recomandarea politică este să schimbi setul de oportunități sociale, astfel încât actorii sociali să aibă un comportament antreprenorial, să fie orientați către piață și motivați de profit. Nu este luat în considerare faptul că ar putea exista înțelegeri construite istoric și fixate social care generează motivații nonraționale pentru opțiunea individuală în timpul tranziției postcomuniste.[24]

În ceea ce privește modelul dependenței de cale, problema este complet diferită. Teoria și cercetarea în acest domeniu au fost relativ sensibile la continuitățile dintre socialismul de stat și structurile postcomuniste. Cu toate acestea, în accentul pe care îl pune asupra continuității și variației instituționale, teoria dependenței de cale tinde să subestimeze rolul pe care îl au actorii în definirea schimbării instituționale prin modalități istorice neașteptate și noi. Teoriile capitalismului politic duc această tendință și mai departe, subliniind corupția și necinstea ca aspecte definitorii ale tranziției.[25] Deși corupția evident că a apărut, noi ne îndoim că acesta este lucrul principal pe care îl putem afirma despre transformarea postcomunistă. Când atenția este concentrată asupra reproducției sociale, se neglijează următoarea întrebare: care sunt condițiile instituționale și istorice pentru preschimbarea

privilegiilor comuniste în privilegii postcomuniste? În nici una din cele două teorii, capitalismul politic sau dependența de cale, nu se acordă suficientă atenție analitică dinamicii *interacțiunii* dintre agenți și structurile sociale. De aceea, deși suntem de acord în linii generale cu critica lui Stark asupra „tranzitologiei", dorim să adaugăm o altă dimensiune ideii dependenței de cale, în care viziunea oamenilor despre lume, biografiile și structura socială sunt văzute ca fiind în mod fundamental interconectate. În ceea ce urmează, dezvoltăm o astfel de teorie folosind ideile lui Bourdieu de habitus și capital, într-o încercare de a înțelege conexiunea fundamentală dintre practica socială, viziunea despre lume și structura socială. Dorim să trasăm continuitatea prin extinderea către „subsolul" ideologic al „revoluțiilor" din Europa Centrală, pentru că vrem să descriem, în acest fel, modul în care oamenii s-au străduit să rămână „pe traiectorie" într-un mediu social în schimbare rapidă.

Habitus

Supraviețuirea în Europa Centrală în ultima jumătate de secol poate fi comparată cu o călătorie în spațiul cosmic încercând să găsești traseul cel mai sigur; nu știi întotdeauna unde este „sus" și unde „jos", sau care îți este destinația ori dacă într-adevăr există o destinație. Învățând cum să navighezi în acest mediu ciudat și în permanentă schimbare, foarte probabil că ți se va întări încrederea în forțele proprii. Ai rămas în cursă, indiferent ce s-a întâmplat. Dacă a fost necesar, ți-ai rescris biografia, așa cum Schweik scria pedigree-ul corciturilor pe care le vindea. În acest proces, oamenii au reinterpretat categoriile aparent obiective ale judecății sociale care le conduceau viața. În încercarea noastră de a conceptualiza acest proces în cazul Europei Centrale, am constatat că se poate aplica modelul lui Bourdieu în aceea ce privește dilema obiectivismului și constructivismului social. Viziunea lui Bourdieu asupra structurii sociale, ca „spațiu de călătorie" prin care actorii navighează încercând să rămână în cursă fără a avea în mod necesar o percepție „corectă" asupra destinației lor, se potrivește cu fenomenul empiric pe care ne străduim să-l descriem cât mai bine.[26]

Pe de o parte, Bourdieu teoretizează structura socială ca un spațiu multidimensional prin care indivizii aflați în posesia unor tipuri variate de capital călătoresc pe diferite traiectorii, angajându-se în lupte de clasificare (diferențiere) unii cu ceilalți pentru a negocia semnificația socială a pozițiilor, a frontierelor și a identităților colective.[27] Rezultă că ceea ce sociologii

numesc clase sunt de fapt numai „clase pe hârtie", frontiere trasate de sociologi pe harta claselor: în cel mai bun caz, ele sunt ipoteze asupra locului în care cel mai probabil se formează actorii colectivi sau identitățile. În acest fel, Bourdieu încearcă să transceandă linia „obiectivistă" convențională de gândire asupra claselor care, după cum afirmă el, este în mod particular specifică marxismului. Totuși, pe de o parte, Bourdieu dorește să evite capcana „constructivismului", în care fenomene precum clasele există *numai* „în ochii celui care analizează". Subliniind că frontierele de clasă trasate de sociologi există numai pe hârtie, Bourdieu argumentează totodată că spațiile sociale pe care le studiem sunt *reale*: există poziții și dispoziții reale în jurul cărora are loc formarea claselor. Este vorba despre ideea *interacțiunii* dintre agenții sociali și relațiile sociale pe care aceștia *le formează* și, în același timp, *le înfruntă*, idee care îl face pe Bourdieu atractiv pentru demersul nostru de a conceptualiza dinamica schimbării structurii sociale în biografiile actorilor care au trăit în Europa Centrală de-a lungul acestui secol turbulent.

Ideea de *habitus* este crucială pentru încercarea lui Bourdieu de a evita excesele obiectivismului și constructivismului, iar noi considerăm că este deosebit de utilă pentru a medita la interdependența reciprocă a agenților și a structurilor într-un mod inovator și foarte divers din punct de vedere empiric. Bourdieu definește habitus-ul ca „o structură de structurare" (*structuring structure*) a spațiului social.[28] Pe de o parte, habitus-ul reprezintă o interiorizare a relațiilor sociale obiective, o experiență rezultată dintr-o poziție particulară în spațiul social. Pe de altă parte, aceste relații devin „o gramatică generativă a practicii sociale", adică sursa coerenței modurilor de viață și a judecăților claselor și populațiilor.[29] Habitus-ul ghidează indivizii în viața socială, asigurându-le o înțelegere implicită a „regulilor jocului". Habitus-ul unui individ începe să se formeze încă din vremea copilăriei, pe măsură ce își însușește poziția „obiectivă" a familiei lui în spațiul social, adică a „originii de clasă". Ca predispoziții adânc înrădăcinate, habitus-ul îi ajută pe oamenii să navigheze prin viața socială într-un mod nonconștient și nonrațional: suntem dirijați de habitus-ul nostru tocmai atunci când nu ne gândim la opțiuni, ci ascultăm acele „voci interioare" care ne spun clar ce este bine și ce este rău.

Teoria habitus-ului reprezintă una dintre cele mai extraordinare „provocări" la adresa interpretărilor „deciziei raționale" în acțiunea socială. Teoria deciziei raționale consideră că indivizii fac calcule raționale atunci când trebuie să aleagă. Și dacă, în practicile noastre lumești, suntem ghidați de habitus, s-ar putea să nu încercăm să strângem toate informațiile necesare

pentru o decizie raţională. Este suficient numai să ne ascultăm „vocea interioară": ne îndrăgostim de persoana cu care ne căsătorim, cumpărăm o casă pentru că ne place, ne luăm o slujbă pentru că nu putem rezista tentaţiei. Toate aceste exemple subliniază elementele nonraţionale (dar departe de a fi iraţionale) ale acţiunii sociale. Atunci când decid cu cine mă căsătoresc, nici nu mă gândesc că ar fi necesar să fac o analiză a disponibilităţilor de pe piaţa căsătoriilor. Am încredere în habitus-ul meu, care mă va ghida pe calea potrivită. Atunci când cumpăr o casă, pot pretinde că mă port ca un actor raţional, însă este mult mai probabil să cumpăr una care se aseamănă cu locul unde a trăit tatăl sau bunicul meu. Ideea este aceea că s-ar putea să nu analizez în mod raţional costurile şi beneficiile unor posibilităţi alternative, aşa cum adesea ne place să credem că procedăm. Multe dintre cele mai importante decizii din viaţa noastră sunt luate prin ascultarea „instinctelor" – „habitus-ul" nostru – mai degrabă decât prin analiza opţiunilor într-o manieră rece şi raţională. Globalistic vorbind, suma tuturor acestor decizii reflectă faptul că suntem creaturi determinate social: adesea, deciziile re-creează mediul locului nostru de origine sau, deseori, mediul social propice căruia îi suntem „destinaţi" în virtutea logicii sociale predominante.

Din acest motiv, habitus-ul nu trebuie considerat doar subiectiv. Dispoziţiile unui participant la jocul social sunt distribuite în mod ierarhic: cum să faci diferite lucruri, cum să ieşi din necazuri, ce să îţi placă şi ce să îţi displacă, ce să eviţi şi la ce să aspiri – toate aceste abilităţi diferă în funcţie de „punctul de pornire" al fiecăruia la începutul jocului şi sunt foarte strâns legate de originile ocupaţionale şi educaţionale ale familiei; cu alte cuvinte, habitus-ul este generat de structura de clasă. Totuşi, acest lucru nu înseamnă că habitus-ul este ceva inflexibil sau complet rigid. Ca produs al socializării timpurii el este relativ stabil, însă se poate schimba în timp pe măsură ce condiţiile instituţionale se modifică, relaţiile de clasă se dezvoltă sau statutul social al individului se schimbă. Pe scurt, ideea habitus-ului leagă structura socială de motivele individuale, de viziunile asupra vieţii şi de acţiuni printr-o relaţie *determinată şi relativ autonomă* în acelaşi timp.

O dată cu acest înţeles, devine clar că habitus-ul agenţilor care deţin poziţii în spaţiul social este la rândul său un principiu generator în funcţie de care aceştia reproduc sau schimbă relaţiile obiective care constituie „spaţiul social" pe care îl ocupă. În contextul unor societăţi relativ stabile, această idee este utilă pentru a surprinde relaţia de sprijin dintre predispoziţiile agenţilor, pe de o parte, şi poziţiile sociale şi relaţiile pe care agenţii le au, pe de altă parte. De fapt, în unele cazuri această interacţiune poate produce un cerc

aproape impenetrabil: dacă agenții cu înclinații antimoderne ocupă poziții într-o structură socială premodernă, schimbarea socială devine imposibilă.

Totuși, foarte adesea schimbarea se produce, însă nu „în conformitate cu planul". În societățile care traversează schimbări sociale structurale, credem că ideea de habitus poate fi chiar mai folositoare pentru că asigură instrumente de analiză pentru examinarea modului în care interacțiunea dintre predispozițiile agenților și logica schimbării sociale poate genera opțiuni și strategii de viață noi din punct de vedere istoric, întrucât indivizii încearcă să rămână „în cursă" și să-și mențină traiectoria socială. În acest caz, interacțiunea dintre habitus și structura socială este ceva în genul unui *bricolage* (pentru a invoca cunoscuta metaforă a lui Lévi-Strauss). „Noile" structuri sociale sunt construite din ceea ce se află la îndemâna agenților, prin utilizarea oricăror materiale „disponibile", ca și a ideilor și practicilor adânc sedimentate în propriul lor habitus. Nu este vorba, pur și simplu, de faptul că formele instituționale sunt reproduse în timpul schimbării sociale, așa cum ar presupune modelul dependenței de cale, ci de faptul că actorii sociali construiesc și/sau schimbă instituțiile și relațiile sociale în încercarea lor de a rămâne pe traiectoria socială – de a-și urma propriul habitus și de a-și prezerva o parte cât mai însemnată din propria identitate – într-un spațiu social care se schimbă cu rapiditate.

Această conceptualizare ne poate ajuta să înțelegem, de exemplu, de ce crearea ordinii de status socialiste a fost profund afectată de faptul că s-a încercat construirea socialismului în societăți care nu avuseseră niciodată de-a face cu hegemonia burgheziei și care erau încă profund fixate în sistemul de patronaj (de tip feudal – n.trad.). Unele cadre comuniste s-au comportat precum nobilimea de dinainte de comunism pentru simplul motiv că acesta era unul dintre puținele modele de comportament existente. Stilul nobiliar era o idee de comportament de conducere care supraviețuise revoluției comuniste sub formă de practici și înțelesuri (habitus) ale actorilor sociali ale căror biografii au traversat tranziția de la lumea precomunistă la cea comunistă. Pe baza acestei logici, sugerăm că nu este improbabil sau surprinzător că antreprenorii postcomuniști seamănă, în unele privințe, cu funcționarii comuniști, deoarece este semnificativ faptului că îmburghezirea se produsese în societăți apărute din clientelismul socialist, marcate de dezintegrarea proiectului intelectualilor privind „noua clasă". În același timp, ideea de habitus ne poate ajuta să conceptualizăm de ce, în unele cazuri, actorii postcomuniști continuă să se bazeze pe înțelesurile și viziunile precomuniste pentru a se inspira în procesul de construcție instituțională.

Rezultă din argumentul nostru că suntem într-un puternic dezacord cu cei care gândesc că, dacă sunt create instituțiile „potrivite", va apărea în mod inevitabil comportamentul „potrivit".[30] Dimpotrivă, considerăm că instituțiile și ocupanții pozițiilor din instituții se formează unii pe alții în modalități ce nu pot fi prevăzute. De exemplu, știm că revoluționarii comuniști au greșit atunci când au crezut că ar putea crea „colectivele" prin eliminarea proprietății private și instituirea unor relații de proprietate „potrivite". Forme vechi de comportament și idei anterioare au continuat să dirijeze acțiunile indivizilor în cadrul noilor „colective". Având în vedere un astfel de precedent istoric, de ce ar trebui să-i credem pe ideologii capitalismului de tip *laissez-faire* atunci când pretind că, prin stabilirea unor proprietari concreți, vor lua naștere în mod automat noii burghezi (*Bürger*), adică antreprenori capitaliști și cetățeni? Habitus-ul agenților postcomuniști ar putea submina, constrânge sau obstrucționa schimbarea instituțională radicală. Ideea aici este că acest habitus leagă actorii individuali de determinanții sociali structurali și, în acest proces interactiv, *ambele părți sunt supuse schimbării*.[31] Teoria noastră asupra schimbării sociale, pe care am numit-o corectarea traiectoriei, este comparată cu modelele de schimbare socială evidențiate de teoria dependenței de cale și cu modelele neoclasice în Figura 1.4.

Schimbarea socială și tranzițiile capitaliste

Această carte se referă la tranziția postcomunistă înțeleasă ca o formă de corectare a traiectoriei. Este însă și o lucrare despre *tranziția la capitalism*. Suntem de aceea conștienți că teoretizarea noastră este succesoarea unei îndelungate tradiții sociologice, pentru că ne întoarcem la unele dintre întrebările fundamentale ale sociologiei clasice. La fel ca Marx și Weber, ne întrebăm: care sunt originile capitalismului, care este dinamica tranziției capitaliste? Abordăm însă aceste probleme dintr-o perspectivă istorică și cu instrumente analitice total diferite față de iluștrii noștri înaintași.

În timp ce Weber s-a concentrat și el asupra actorilor și a ideologiilor lor și a promovat, de asemenea, o analiză comparativă a capitalismului, comparând formele vechi și noi, viziunea sa asupra capitalismului era aceea a unei destinații unice, apărută miraculos într-o constelație istorică unică, care cuprindea agenții „potriviți" și viziunile „potrivite" asupra lumii, în condiții socio-economice propice. Weber nu s-a gândit la multitudinea de *forme diverse de capitalism* care s-au dezvoltat în lumea modernă globală. Noi nu credem că el și-ar fi putut imagina regiunea noastră de cercetare care, din

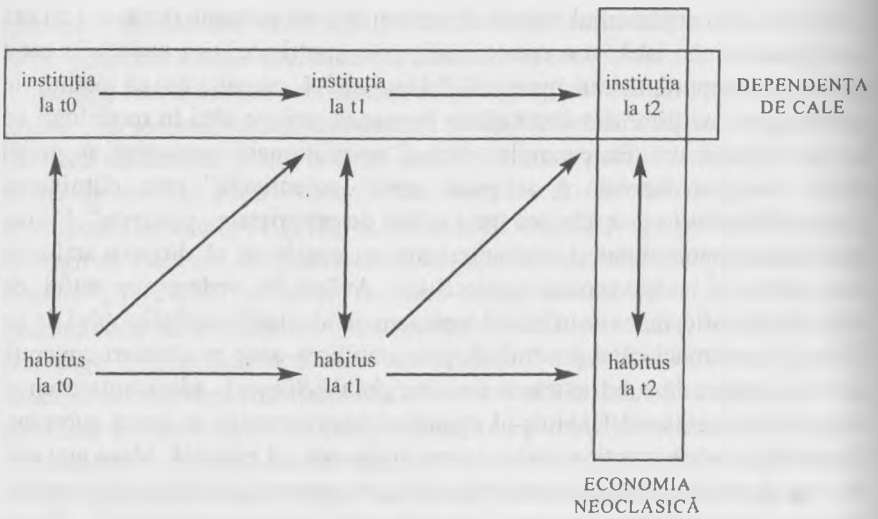

Figura 1.4. Modelul schimbării sociale prin corectarea traiectoriei

oricare perspectivă clasică, este compusă din agenți „nepotriviți" cu „înclinații nepotrivite" într-un context istoric foarte diferit. După toate probabilitățile, Weber nu și-ar fi putut imagina un proiect de construire a capitalismului pe ruinele comunismului. Fără îndoială, mergem pe urmele lui Weber de vreme ce considerăm că actorii și ideile lor sunt importante. Pur și simplu, nu considerăm un miracol construirea capitalismului la sfârșitul secolului al XX-lea, deși este cu certitudine vorba despre un mozaic teoretic și empiric de ordinul întâi.

La urma urmelor, singura și cea mai importantă preocupare a acestei cărți este modul în care se poate construi capitalismul pe bazele unui sistem socio-economic în care proprietatea privată nu există și într-o structură socială unde nu există o clasă de proprietari particulari. Întrucât pornim de la această situație, radicalizăm unele dintre chestiunile sociologiei clasice. Nu ne întrebăm doar care este geneza capitalismului, ci și care sunt diferitele tipuri de capitalism. Cu alte cuvinte, condițiile istorice noi pe care le analizăm presupun și o nouă abordare. Mai întâi, trebuie să luăm în considerare pe bază comparativă diferite tipuri de societăți capitaliste și să ne plasăm analiza privind agenții tranziției într-un cadru comparativ. Lăsând aroganța deoparte, acesta este sensul în care ne considerăm *sociologi neoclasici*, revizuind problematica clasică a tradiției sociologice și, în același timp, radicalizând-o.

Având acest lucru în minte, în capitolul următor trecem la o analiză comparativă a burgheziilor, plasând *intelligentia* central-europeană într-o perspectivă istorică comparativă.

NOTE

1. Pierre Bourdieu, *Distinction: A Sociological Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1984, p. 114.

2. Max Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, (1915) 1978, p. 936-937.

3. În capitolul 2 prezentăm o reconstrucție extensivă a distincției de ordin istoric pe care a făcut-o Weber între ordinea de status și cea de clasă. Aici observăm pur și simplu că, dacă istoricizăm teoria formelor de capital, devine evidentă similitudinea cu sociologia istorică a lui Weber. Weber face o distincție critică între două sisteme de stratificare socială: una pe clase și alta în funcție de ordinea de status. Stratificarea pe clase este bazată, evident, pe capitalul economic, în timp ce ordinea de status poate fi percepută ca fiind bazată pe capitalul social privit fie în sens larg – ne referim la distincția oferită de status – fie mult mai îngust, și avem în vedere capitalul politic.

4. Există două aspecte ale teoriei lui Weber referitoare la ordinea de status și de clasă. Primul este binecunoscuta lui percepție multidimensională a structurii sociale. Al doilea oferă o ipoteză specifică privind dezvoltarea istorică. Conceptul de stratificare dual a fost dezvoltat în contextul analizei societății prusace de la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu accent pe problema subdezvoltării. Preocuparea principală a lui Weber în această direcție a fost aceea că dominația continuă a iuncherilor ar fi distorsionat sau obstrucționat dezvoltarea relațiilor de clasă în Prusia. Din această perspectivă, Weber considera societatea prusacă un sistem cu o stratificare dual: forma dominantă de stratificare – ordinea de status – a împiedicat evoluția relațiilor de clasă moderne. Când ne referim la un sistem dual de stratificare, folosim teoria lui Weber privind ordinea de status și de clasă, în acest al doilea sens al termenului.

5. La o primă vedere, termenul de „ordine de status modernă" ar putea apărea ca o contradicție între termeni. Totuși, prin ordine de status înțelegem, pur și simplu, un sistem de stratificare în care capitalul social este dominant; prin urmare, el poate fi și modern. Cu alte cuvinte, vrem să scoatem din cadrul ei istoric distincția făcută de Weber între status și clasă, astfel încât să o putem combina cu viziunea lui Bourdieu privind formele de capital.

6. În capitolul 2 dezvoltăm în continuare ideea de burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*). Observați că ea se referă la un proiect de modernizare a societăților central-europene, formulat de obicei de clasele de mijloc occidentalizate și educate.

7. Din acest motiv, socialismul de stat – chiar și în perioada sa stalinistă – trebuie să fie perceput ca un pas major spre modernizare, deoarece comuniștii au fost aceia care au inițiat ruperea dramatică de ordinea de status feudală din Europa Centrală.

8. Milovan Djilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System*, New York, Holt, Rinehart & Winston, 1957.

9. Pentru o analiză mai detaliată privind dispariția claselor la vârful societăților

central-europene, vezi Gil Eyal şi Eleanor Townsley, „The Social Composition of the Communist Nomenklatura: A Comparison of Russia, Poland, and Hungary", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 723-750.

10. Alvin Gouldner, *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, The Continuum Publishing Corporation, 1979.

11. George Konrád şi Iván Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, New York şi Londra, Hancourt Brace Jovanovich, 1979.

12. Victor Zaslavsky, *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity and Consensus in Soviet Society*, Armonk, NY, M.E. Sharpe, 1982.

13. Victor Nee, „A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism", în *American Sociological Review*, nr. 54(5), 1989, p. 663-681.

14. Iván Szelényi, *Socialist Entrepreneurs*, Madison, University of Wisconsin Press, 1988.

15. Ákos Rona-Tas, „The First Shall Be The Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism", în *American Journal of Sociology*, nr. 100(1), 1994, p. 40-69.

16. Pentru datele privind modificarea structurilor de angajare, diferitele tipuri de recrutare pentru munca pe cont propriu şi schimbările în structura inegalităţii sociale, vezi Eric Hanley şi Iván Szelényi, „Changing Social Structure During Market Transition: The Case of Central Europe", comunicare ştiinţifică la seminarul *Economic Transformation and the Reform of the State*, Washington, DC, National Academy of Sciences, 1996.

17. Pentru femei, problema este mai complexă, deoarece în postcomunism sexul se intersectează în alt fel cu oportunităţile decât în capitalismul matur. În general, în socialismul de stat femeile au primit o educaţie mai bună decât în capitalismul de piaţă, astfel încât, în medie, erau mai bine educate decât bărbaţii. De asemenea, probabilitatea ca femeile să fie membre al partidului comunist era mai mică. Acum, în tranziţia la piaţă, capitalul uman a fost reevaluat, ocazie cu care capitalul politic a pierdut mult din influenţa pe care o avea. În acest context, femeile par să fi fost afectate mai puţin de greutăţile tranziţiei decât ar fi fost în alte condiţii. Vezi Éva Fodor, „Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland and Slovakia", în *East European Politics and Societies*, nr. 44(3), 1997, p. 470-500; Éva Fodor, *„Power, Patriarchy and Paternalism: An Examination of the Gendered Nature of State Socialist Authority"*, disertaţie de doctorat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1997. De exemplu, în 1993, în Ungaria, femeile erau mai puţin ameninţate de şomaj decât bărbaţii sau au optat în număr mai mic pentru pensionarea anticipată. Mai mult, sexul nu pare să fi afectat şansele femeilor de a continua să fie angajate în Republica Cehă sau în Slovacia. Polonia este singura ţară în care, în timpul tranziţiei, faptul de a fi femeie a avut un efect negativ asupra păstrării locului de muncă. Aceasta se datorează, probabil, valorilor familiale conservatoare promovate de Biserica Catolică, care a avut ca rezultat expulzarea femeilor din rândul forţei de muncă. În ciuda avantajelor reale păstrate de bărbaţi, în perioada post-comunistă femeile nu s-au dat bătute cu uşurinţă. Aproape fără să vrea, ele au constatat că posedă resurse foarte valoroase – educaţia şi lipsa unui trecut ca membru de partid –, ceea ce le-a ajutat să supravieţuiască relativ bine tranziţiei postcomuniste, dar observăm că alte forme de sprijin material pentru activităţile plătite ale femeilor sunt periclitate în întreaga regiune. Acestea se referă la serviciile de îngrijire a copiilor şi la accesul la metode fiabile de contracepţie, fertilitate şi avorturi, plătite de stat.

18. David Stark, „Privatization in Hungary: From Plan to Market of from Plan to Clan?", în *East European Politics and Societies*, nr. 4(3), 1990, p. 351-392.

19. Elemér Hankiss, *East European Alternatives,* Oxford, Clarendon Press, 1990; Jadwiga Staniszkis, *The Dynamics of Breakthrough*, Berkeley, University of California Press, 1991; Iván Szelényi şi Szonja Szelényi, „Az elite cirkulációja?", în *Kritika*, nr. 10, oct. 1990, p. 8-10.

20. Victor Nee, „A Theory of Market Transition"; Iván Szelényi, *Socialist Entrepreneurs.*

21. David Stark, „Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe", în *East European Politics and Societies*, nr. 6(1), 1992, p. 17-51.

22. Pentru ideea de involuţie, vezi Clifford Geertz, *Agricultural Involution: The Process of Ecological Change in Indonesia*, Los Angeles, University of California Press, 1963; Philip Huang, *The Peasant Family and Rural Development in the Yangzi Delta, 1350-1988*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1990.

23. Din această cauză, problema centrală privind privatizarea din timpul transformării central-europene nu poate fi „cine ce *posedă*?", ci va fi „cine ce *controlează*?". Această problemă este deosebit de importantă, mai ales dacă este adevărat că nu capitalul economic defineşte relaţiile sociale postcomuniste. În absenţa unei mari burghezii şi prin discreditarea comuniştilor şi a politicii, capitalul cultural – sub forma unor deprinderi specifice sau de capital uman, ca şi prin stăpânirea noilor discursuri ale societăţii civile şi ale monetarismului – ar putea deveni capitalul dominant în postcomunism. În lucrările noastre de început, am prezentat dovezi că acesta este cazul real: în prezent, instituţiile economice, politice şi culturale ale postcomunismului sunt controlate de o clasă managerială care mânuieşte cu pricepere capitalul cultural, nu de o clasă capitalistă, care manevrează cu pricepere capitalul economic. Vezi Gil Eyal, Iván Szelényi şi Eleanor Townsley, „Capitalism Without Capitalists: The Theory of Post-Communist Managerialism", în *New Left Review*, nr. 222, 1997, p. 60-92.

24. Adepţii teoriilor deciziei raţionale ar putea replica că, dacă se face o alegere raţională pe baza experienţei istorice a modului optim de a lua decizii concurenţiale sau de aplicare a unui comportament de maximalizare a profitului, atunci şi acest lucru este raţional. Ceea ce vrem să accentuăm este că efectele socialismului de stat asupra biografiei ar putea consta în urme adânci, neraţionale, nu neapărat imediat disponibile, lăsate actorului respectiv. Cu alte cuvinte, ar putea exista o amprentă culturală profundă, care să desfidă procesele simple de calcul.

25. Roman Frydman, Kenneth Murphy şi Andrzej Rapaczynsky, „Capitalism with a Comrade's Face", în *Transition*, nr. 2(2), 1996, p. 5-11.

26. Bourdieu, *Distinction*, p. 169-244.

27. Ibid., p. 169-170, 244-245.

28. Ibid., p. 170.

29. Ibid., p. 172.

30. Anders Aslund, *Private Enterprise in Eastern Europe: The Non-Agricultural Private Sector in Poland and the GDR, 1945-1983*, New York, St. Martin's Press, 1985.

31. În prezent, teoria impune ca oamenii de succes din Europa Centrală să fie înzestraţi cu „deprinderi manageriale", prin care economiştii occidentali înţeleg cunoştinţele care sunt predate în şcolile comerciale occidentale. Dar disproporţiile induse de experienţa

obiectivă a „socialismului de piață" scot cu claritate la iveală un gen diferit de „personalitate antreprenorială" în Europa Centrală. Deşi probabil că sunt mai puțin dinamici şi calculați decât omologii lor occidentali, antreprenorii central-europeni aplică o altă metodă de calcul şi îi atribuie termenului de „întreprindere" o semnificație aparte.

2
AL DOILEA PROIECT DE BURGHEZIE CULTURALĂ.
INTELECTUALII ÎN TRANZIȚIA DE LA SOCIALISM LA CAPITALISM ÎN EUROPA CENTRALĂ

Paradoxul principal al „marii transformări" ce are loc în prezent în Europa Centrală îl reprezintă crearea unei societăți capitaliste în absența unei burghezii proprietare. Pe de altă parte, este imposibil să nu recunoaștem că instituțiile capitaliste cele mai importante – piața muncii și piața de capital – funcționează deja. În același timp, clasa posesorilor de proprietăți, „protagoniștii" al căror rol de neînlocuit în această mare transformare este acceptat practic de toți consilierii și analiștii, nu se regăsește nicăieri. Obiectivul acestui capitol este să clarifice ceea ce pare a fi un paradox. Susținem că tranziția de la socialism la capitalism, pe care în Capitolul 1 am conceptualizat-o drept tranziția de la sistemul socialist cu „stratificare dual" la societatea structurată pe clase, a fost orchestrată și condusă de „o burghezie culturală". Această burghezie reprezintă o „a doua *Bildungsbürgertum*", în compunerea căreia intră cei mai neașteptați aliați – foștii disidenți intelectuali și fosta elită tehnocrat-managerială comunistă. Este adevărat că această asociere este ciudată, dar cele două fracțiuni ale *intelligentia* și-au asumat rolul istoric al burgheziei: să civilizeze propriile societăți și să creeze instituțiile de piață. Împreună cu managerii marilor întreprinderi de stat sau semiprivatizate, ele au reușit să se transforme într-un „bloc de putere" care controlează toate pozițiile-cheie de conducere a societății postcomuniste.

Este firesc ca o astfel de teză să nască următoarele întrebări: în ce sens se poate concepe un capitalism fără o burghezie proprietară și cum se poate clarifica acest paradox? În prima parte a acestui capitol, încercăm să stabilim legitimitatea unui astfel de concept. Punctul nostru de vedere principal este că trebuie să se facă o distincție conceptuală clară între analiza generică a instituțiilor economice capitaliste și analiza genetică a agenților și a claselor

în capitalism. Avem în vedere câteva „situri de cercetări strategice", amplasate în alte perioade istorice şi regiuni decât Europa Centrală contemporană, în care instituţiile capitaliste au fost construite sau conduse de agenţi care nu făceau parte din burghezia proprietară.

Partea a doua a capitolului dezvoltă un cadru conceptual pentru o sociologie istorică a agenţilor capitalişti, şi anume a claselor şi păturilor burgheze. Elemente pentru o astfel de sociologie există deja în lucrările istoricilor sociali ai Europei Centrale, în special în distincţia pe care o face Jürgen Kocka între clasa mic-burgheză proprietară şi clasa intelectuală, adică între burghezia economică (*Wirtschaftsbürgertum*) şi burghezia culturală (*Bildungsbürgertum*). Am încercat să construim această lucrare pornind de la Weber şi Bourdieu, pentru a dezvolta o tipologie conceptuală mai bine ajustată a claselor burgheze. Definim burghezia culturală drept o coaliţie istorică a grupurilor şi fracţiunilor, a căror putere şi privilegii se bazează pe posesia unui capital cultural şi al căror obiectiv este impulsionarea tranziţiei de la ordinea de status la un sistem bazat pe stratificarea de clasă. Această definiţie ne permite să comparăm şi să confruntăm „prima *Bildungsbürgertum*", formată din „clasele de mijloc educate" ale secolului al XIX-lea, cu „cea de-a doua *Bildungsbürgertum*", compusă dintr-o coaliţie postcomunistă de disidenţi, tehnocraţi şi manageri.

Partea a treia a capitolului urmăreşte istoricul apariţiei blocului de putere postcomunist şi strategia sa de construire a capitalismului. Aici ne îndepărtăm de comparaţia tipologică dintre „prima" şi „cea de-a doua" *Bildungsbürgertum,* în favoarea unei analize istorice a asemănărilor şi deosebirilor dintre ele. În timp ce afirmăm că blocul de putere postcomunist este un moştenitor direct şi conştient al *intelligentia* secolului al XIX-lea – fapt ce explică multe din asemănările dintre cele două grupuri – subliniem şi deosebirea istorică crucială dintre ele: cea de-a doua *Bildungsbürgertum* apare din ruinele proiectului *New Class* (noua clasă), ceea ce înseamnă un periplu istoric prin cele două încercări ale intelectualităţii central-europene de a construi o societate capitalistă. Se remarcă amprenta experienţei eşecului, care creează, paradoxal şi oarecum inconsistent, o legătură între diferitele sale fracţiuni.

Aşadar, acest capitol aşază temeliile unei analize a tranziţiei postcomuniste conform liniilor directoare sugerate în Capitolul 1. Primul pas într-o astfel de analiză constă în identificarea *agenţilor* schimbării şi în trasarea traiectoriilor acestora. Tocmai asta dorim şi noi să facem cu conceptul de *Bildungsbürgertum.*

SE POATE CONCEPE „CAPITALISMUL FĂRĂ CAPITALIŞTI" ? ANALOGII ISTORICE ŞI PRECURSORI

Primii exegeţi ai originii capitalismului (Smith, Marx şi, până la un punct, chiar Max Weber) s-au concentrat aproape exclusiv asupra Europei de Vest şi în special asupra Angliei şi Franţei. Toţi au presupus – şi, până la un anumit nivel, au şi demonstrat – că primul pas necesar în tranziţia către capitalism a fost apariţia unei burghezii proprietare. Pentru toţi aceştia era evident că acumularea primitivă a capitalului în mâini private a avut loc înainte de apariţia capitalismului de piaţă. Deşi erau în dezacord cu privire la sursele şi mecanismele prin care s-a realizat acumularea primitivă de capital, toţi au considerat acest fapt punctul de pornire pentru analizele lor. Nici unul din participanţii la primele dezbateri – sau la cele care au urmat – cu privire la „tranziţia de la feudalism la capitalism" nu a pus sub semnul întrebării această ipoteză; în schimb, istoricii tranziţiei au arătat că originile sociale ale burgheziei proprietare pot fi depistate într-o diversitate de grupuri sociale, cum ar fi mica nobilime (*gentry*) în Anglia şi meşteşugarii şi negustorii în Ţările de Jos şi Franţa.[1] Totuşi, aceste descoperiri nu au alterat teza atât de evidentă a „capitaliştilor înainte de capitalism": indiferent de originile lor sociale, a trebuit ca aceşti agenţi să se transforme în deţinători individuali de proprietăţi încă înainte de dispariţia feudalismului.

Teoria lui Marx privind tranziţia a dezvoltat această idee, afirmând nu numai că burghezia s-a format în sânul feudalismului, ci şi că forţa socială care a dus la revoluţia antifeudală a fost burghezia. În analiza lui Marx, burghezia economică *a trebuit* să fie clasa revoluţionară, deoarece reprezenta „starea generală" a orânduirii feudale; ea a fost singurul actor istoric interesat de sfârşitul orânduirii feudale şi capabil să ducă până la capăt o revoluţie. Doar burghezia a fost în stare să determine abolirea conducerii în baza statusului, deoarece aceasta era singura cale prin care putea deveni clasa conducătoare într-o societate organizată pe clase.

Mai recent, unii cercetători au început să pună la îndoială faptul că trebuie să existe „capitalişti înainte de capitalism". În ultimii zece ani, istorici şi sociologi au identificat un număr de zone relevante pentru cercetări, de unde reiese fie că apariţia capitalismului a avut loc fără ca în procesul de transformare să se evidenţieze rolul conducător al burgheziei proprietare (adică a existat un „capitalism înainte de capitalişti"), fie că în prezent funcţionează un capitalism în absenţa unor proprietari individuali distincţi (în această variantă se vorbeşte de obicei despre „capitalism după capitalişti"). În

continuare vom prezenta contexte sociale relevante într-o ordine logică, pornind de la acelea care sprijină cea mai „slabă" afirmație – că burghezia nu trebuie cu necesitate să joace un rol important în „revoluția burgheză", care distruge orânduirea feudală – până la cea mai „puternică", și anume „teza managerialistă", conform căreia capitalismul avansat este marcat de dispariția clasei de proprietari privați în favoarea capitalului impersonal și a agenților lui, managerii.

O interpretare revizionistă a Revoluției Franceze

Chiar și pentru „cazul clasic" al tranziției de la feudalism la capitalism din Franța secolului al XVIII-lea, există specialiști care pun sub semnul întrebării importanța rolului jucat de burghezia proprietară în prăbușirea așa-numitului *ancien régime* (vechiului regim monarhic de dinaintea revoluției din 1789 – n. trad.). Istoricii francezi „revizioniști" demonstrează că revoluția nu a fost nici organizată, nici înfăptuită de burghezie. Cercetările lor arată că la baza ei au stat luptele dintre diferitele fracțiuni ale elitei de stat: aristocrația, mica nobilime și clerul. Ei pun în evidență și rolul deosebit jucat de intelectuali, dar nu găsesc nicăieri dovezi că burghezia urbană ar fi condus masele sau ar fi opus rezistență puterii monarhiei.[2]

Desigur, această interpretare nu a rămas necontestată, dar în cursul marii dezbateri ce a urmat s-au născut și mai multe întrebări. Concret, unii istorici au observat că burghezia franceză *nu ar fi putut* conduce revoluția împotriva vechii orânduiri deoarece era profund implicată în relațiile feudale și cooptată în elita statului feudal.[3] Această provocare i-a determinat pe unii marxiști, și în special pe Perry Anderson, să regândească conceptul de „revoluție burgheză".[4] Anderson critică teoria marxistă a revoluției burgheze, așa cum a fost formulată de teoreticieni ca Plehanov și Lenin, susținând că principalul lor interes a fost să elaboreze strategiile pentru apropiata revoluție socialistă. De aceea, argumentează Anderson, teoriei marxiste a revoluției burgheze i-a lipsit capacitatea de a explica diferența esențială dintre tranziția de la feudalism la capitalism și tranziția de la capitalism la socialism. Prima are loc între două sisteme economice (diferite, totuși) bazate pe proprietatea privată,[5] în timp ce ultima este trecerea de la proprietatea privată la „proprietatea socializată". Prin urmare, afirmă Anderson, este foarte probabil ca tranziția de la feudalism la capitalism să fi arătat foarte diferit de revolta violentă avută în vedere de socialiștii ruși. Date fiind similitudinile dintre relațiile de proprietate în feudalism și capitalism, burghezia proprietară s-a putut

dezvolta în feudalism fără a periclita orânduirea feudală. Într-adevăr, foarte firesc, prin „tranzacții mutual avantajoase" între burghezie și nobilimea latifundiară, nobilimea s-a transformat treptat într-o componentă a burgheziei proprietare.[6]

Reformularea teoriei marxiste a revoluției burgheze făcută de Anderson pare a fi nu atât un răspuns dat revizioniștilor francezi, cât o reinterpretare ingenioasă a doctrinei marxiste, pentru a o ajusta în spiritul noilor dovezi avansate de revizioniști. Rezultatul este că, în acest fel, conceptul de „revoluție burgheză" este împins în planul al doilea, în favoarea unei distincții clare între tranziția „preindustrială" și cea „industrială", care se aseamănă foarte mult cu distincția pe care o făcea Weber între ordinea de status (*rank order*) și stratificarea pe clase (*class stratification*).[7] Noi nu suntem nici istorici, nici specialiști în istoria Franței; prin urmare, în această dezbatere nu suntem pregătiți să susținem o teorie sau alta. În aceste condiții, observăm pur și simplu că afirmația mai „slabă" devine plauzibilă: prăbușirea orânduirii feudale și instaurarea relațiilor sociale capitaliste trebuie să fi fost realizate nu de o burghezie proprietară, ci de alți agenți. Mai mult decât atât, această afirmație este plauzibilă chiar și în cazul clasic al transformării capitaliste. Revizioniștii francezi au dezbătut cu succes un element important al metodei lui Marx, și anume că o acțiune istorică a unor actori colectivi derivă din interesele ce le sunt atribuite în virtutea poziției lor în cadrul relațiilor de producție. Revizioniștii sugerează că „poziția contradictorie de clasă" a burgheziei în interiorul orânduirii feudale nu era suficientă pentru a o transforma într-un agent revoluționar sau, exprimat mai metodic, că analiza teoretică a relațiilor de clasă nu poate fi înlocuită de analiza empirică a formării istorice a identităților și intereselor agenților colectivi.

Ultimii veniți pe calea modernizării

Din momentul în care, la sfârșitul secolului al XIX-lea, sistemul capitalist a început să se extindă pe întregul glob, provocarea de „a ajunge din urmă" a fost acceptată de multe țări care s-au regăsit la periferia sau la semiperiferia sistemului mondial: țări cu instituții de piață relativ subdezvoltate sau cu structuri sociale arhaice, tradiționale. Cursa pentru „a ajunge din urmă" și a se moderniza a impulsionat numeroase încercări, făcute în multe țări, de a introduce relațiile economice capitaliste și tehnologia industrială, de a crea clase de proprietari privați și de a sprijini acumularea de capital, toate acestea în scopul de a îmbunătăți situația țării în comerțul internațional și de a ieși din

„starea de înapoiere". În acest fel au avut loc unele cazuri celebre de transformare capitalistă cu succes, dar şi unele eşecuri răsunătoare. Indiferent de rezultat (succes sau eşec), noi observăm totuşi că, practic, toate încercările de „a ajunge din urmă" au fost iniţiate de agenţi care nu reprezentau o clasă capitalistă. Fie că făceau parte din mica nobilime cultivată, fie că erau birocraţi din administraţia publică sau intelectuali educaţi în Occident şi devotaţi valorilor occidentale, toţi aceşti agenţi şi-au asumat sarcina de modernizare socială şi economică, în absenţa unei clase de proprietari privaţi. Practic, au considerat lipsa unei astfel de clase ca pe ceva ce trebuia să fie corectat de ei.

Restauraţia Meiji din Japonia poate fi citată drept cazul, care s-a bucurat de cel mai mare succes, în care o clasă profesională educată în Occident s-a folosit de instituţiile guvernamentale pentru a introduce transformări capitaliste.[8] Similar, Gerschenkron afirmă că, la sfârşitul secolului al XIX-lea, statul rus a înfăptuit „o revoluţie de sus", încununată cu un succes rezonabil, prin care au fost modernizate instituţiile economice şi sociale.[9] În aceste cazuri fie exista o burghezie autohtonă slabă, fie nu exista deloc. După cel de-al doilea război mondial, în Africa postcolonială s-au desfăşurat proiecte similare de construire a capitalismului – până la urmă fără succes –, de obicei conduse de birocraţi civili sau de militari.

Tuturor acestor ultimi veniţi pe calea modernizării le este comun modelul „capitalismului politic", adică introducerea instituţiilor capitaliste „de sus în jos", de către stat şi de către elitele „luminate". De obicei, absenţa sau prezenţa slabă a unei clase de proprietari privaţi este considerată un obstacol în calea modernizării. Într-adevăr, din punctul de vedere al statului, rolul unei burghezii proprietare este perceput adesea ca un izvor de creştere a puterii sale. Opinia noastră este că, datorită ultimilor veniţi, de fapt nu mai analizăm naşterea capitalismului, ci „răspândirea" sa pe tot globul. Într-o astfel de analiză, problemele majore nu se referă la acumularea de capital, ci la imitarea unor modele de capitalism existente şi la identitatea şi caracterul conştient al agenţilor care recunosc „nevoia" unei astfel de imitări. Noi susţinem că, în cele mai multe cazuri de răspândire a capitalismului, nevoia de imitaţie este recunoscută de elitele interesate în protejarea şi dezvoltarea „economiei naţionale" (deşi, în unele cazuri, se dovedeşte că şi-au folosit poziţia şi funcţiile politice în special pentru a acumula averi personale). Altfel formulat, alte „raţiuni de stat" decât cerinţele unei clase capitaliste autohtone au fost adesea factorii majori ce s-au aflat în spatele răspândirii capitalismului. În felul acesta, devine plauzibilă chiar o versiune mai

puternică a teoriei „capitalismului înainte de capitalişti": transformarea capitalistă este adesea condusă de stat cu scopul de a crea o clasă de proprietari privaţi, care va contribui la dezvoltarea generală şi la creşterea puterii economiei naţionale.

Burghezia culturală (*Bildungsbürgertum*) în Europa Centrală

Un caz particular al ultimilor veniţi pe calea modernităţii este cel al Europei Centrale în cursul secolului al XIX-lea.[10] Evaluarea particularităţilor acestui caz ne permite să ne îndepărtăm de modelul centrat pe stat al „capitalismului politic", spre a trece la o abordare sociologică a actorilor sociali care iau conducerea procesului de modernizare. Deşi rămâne discutabil faptul că modelul de „capitalism politic" este prusac, este adevărat că, în această regiune a lumii, capitalismul politic şi-a găsit un aliat redutabil în clasele de mijloc educate. Ele, şi nu burghezia proprietară destul de slabă, au fost agenţii sociali care şi-au asumat sarcina de a construi capitalismul, fiind interesate de mai mult decât de simpla creştere a puterii statului.

Lucrarea lui Jürgen Kocka este deosebit de utilă din acest punct de vedere.[11] În loc să presupună pur şi simplu că apariţia capitalismului nu poate fi decât urmarea formării unei burghezii proprietare, el pune problema tranziţiei în mod empiric: se întreabă cine sunt actorii sociali interesaţi în eliminarea vechii ordini de status, capabili, în acelaşi timp, să înfăptuiască un proiect de modernizare, cu scopul de a întemeia o societate bazată pe clase. Kocka elaborează un cadru ambiţios, tripartit, pentru a compara Europa Occidentală, Europa Centrală şi Europa de Est, făcând distincţie între cele două tipuri de burghezie: clasa capitalistă proprietară sau burghezia economică (*Wirtschaftsbürgertum*), pe de o parte, şi clasa mijlocie educată sau burghezia culturală (*Bildungsbürgertum*), pe de altă parte.[12] Ambele clase au motive să nu fie satisfăcute de ordinea de status existentă şi sunt interesate de un sistem de stratificare pe clase mai raţional, pe bază de merit. În Europa Occidentală, capitalismul a fost construit în special de burghezia economică, ceea ce explică de ce burghezia culturală din Occident, care a apărut pe scenă atunci când capitalismul de piaţă fusese deja creat, este cel mai bine caracterizată drept „o clasă profesională".[13] Spre deosebire de aceasta, Kocka afirmă că, dacă ar fi fost ca Rusia secolului al XIX-lea să reprezinte locul apariţiei capitalismului, acesta nu ar fi putut fi construit decât de burghezia culturală. Burghezia economică din Rusia era deosebit de redusă numeric şi compusă în majoritate din străini, în timp ce, la sfârşitul secolului al XIX-lea, intelectulitatea rusă

creştea rapid şi era interesată de occidentalizarea societăţii. În sfârşit, Kocka afirmă că, în contrast cu Europa Occidentală şi Rusia, capitalismul din Europa Centrală a fost „binecuvântat" de o alianţă între clasa de mijloc educată şi o clasă proprietară relativ bine formată. În această alianţă, burghezia culturală era partenerul conducător, fiind mai veche, mai numeroasă şi mai bine plasată în aparatul de stat şi în universităţi.[14]

Pe baza analizei lui Kocka, îndrăznim să afirmăm că regiunea de cercetare central-europeană ne permite să formulăm o ipoteză mult mai puternică privind „capitalismul fără capitalişti" decât oricare din celelalte regiuni pe care le-am cercetat. Analiza lui Kocka sugerează nu numai că destrămarea orânduirii feudale şi tranziţia spre capitalism pot fi iniţiate de alţi agenţi decât de o clasă proprietară şi că, în unele cazuri, clasele proprietare sunt produsul eforturilor conştiente ale agenţilor statului de a crea o dezvoltare capitalistă, ci şi că însuşi înţelesul termenului de „burghezie" nu ar trebui relaţionat exclusiv cu imaginea unor capitalişti posesori de proprietăţi. Vom explora această afirmaţie şi ramificaţiile sale în subcapitolul următor. Aici notăm, pur şi simplu, că este totuşi destul de limitată deoarece, din perspectiva lui Kocka, capitalismul nu poate să se dezvolte pe deplin „fără capitalişti". Pentru Kocka, burghezia culturală din Europa Centrală ar putea avea succes numai cu sprijinul unei clase proprietare, chiar dacă este una slabă. Mai mult, Kocka sugerează că, cu cât burghezia culturală *(Bildungsbürgertum)* avansează în acţiunea de transformare capitalistă, cu atât este mai probabil ca burghezia economică *(Wirtschaftsbürgertum)* să o înlăture.[15] Fără o alianţă cu o clasă proprietară, aşa cum a fost cazul în Rusia, proiectul capitalist ar fi fost mult mai puţin atractiv pentru intelectualitate, care mai mult ca sigur că l-ar fi abandonat în favoarea unor proiecte populiste sau etatiste. Pe scurt, toate regiunile de cercetare pe care le-am explorat până acum sunt atât de „şubrede" încât nu ne permit să imaginăm o economie capitalistă funcţională condusă de altcineva decât de o clasă de proprietari privaţi. Este totuşi posibil ca dificultatea să se datoreze, pur şi simplu, faptului că până acum am examinat doar cazuri relativ „subdezvoltate" ale capitalismului de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui de-al XX-lea.

Managerialismul în capitalismul avansat

Una din dezbaterile majore privind dezvoltarea capitalismului avansat gravitează în jurul afirmaţiilor unor analişti care pretind că suntem martori atât la o separare progresivă şi graduală a proprietăţii de conducere, cât şi la

apariția unei noi clase de manageri și tehnocrați.[16] Acești analiști afirmă că, o dată cu multiplicarea corporațiilor moderne, proprietarii privați individuali încep să dețină părți din ce în ce mai mici de proprietate, cedându-le managerilor nu numai controlul administrării de fiecare zi a capitalului productiv, ci și dreptul de a lua decizii strategice.

Mai mult, unii teoreticieni ai managerialismului capitalismului avansat sugerează că, până la un anumit nivel, trăim deja „un capitalism fără capitaliști", dar nu pentru că acest capitalism ar fi fost impus unei societăți relativ subdezvoltate, ci deoarece însuși capitalismul s-a dezvoltat dincolo de necesitatea sprijinirii sale pe capitaliștii individuali. Într-un astfel de sistem, actorii care exercită autoritatea și puterea efectivă sunt alții decât proprietarii. Acești actori își legitimează controlul mijloacelor de producție nu prin doctrina și ideologia proprietății private, ci prin afirmarea unui *know-how* tehnic sau managerial. Deși analiști mai vechi afirmau, pe această bază, că managerialismul ar reprezenta depășirea capitalismului modern și începutul societății postcapitaliste, formulările ulterioare s-au focalizat asupra managerialismului și declinului clasei capitaliste, ca parte a raționalizării suferite în prezent de orânduirea capitalistă. Ținând seama de toate acestea, managerialismul poate fi caracterizat drept o teorie a „capitalismului fără capitaliști".

Trebuie totuși remarcat că prezumția managerialistă care susține că proprietatea și nivelurile de conducere au fost separate în capitalismul avansat a fost efectiv demolată de Maurice Zeitlin.[17] El a arătat că greutatea argumentelor atârnă în favoarea tezei controlării continue a corporațiilor americane de „sfere de influență familiale" și a pledat convingător că motivațiile și politicile manageriale nu diferă de cele ale capitaliștilor, goana nemiloasă după profit fiind caracteristică atât managerilor, cât și proprietarilor. Deși dezbaterea .continuă,[18] credem că majoritatea argumentelor lui Zeitlin rămân valabile. Pentru scopurile noastre, să reținem totuși că, în critica sa, Zeitlin se referea la *actualitatea* tezei managerialiste și nu la *posibilitatea* ei. Cu alte cuvinte, teza managerialistă poate fi reinterpretată ca afirmând că instituțiile capitalismului avansat oferă *potențialul* pentru controlul managerial, în timp ce, după cum s-a arătat, critica lui Zeitlin ar putea fi prezentată ca având în vedere reacția istorică specifică a clasei capitaliste americane la creștera autorității manageriale. Într-adevăr, critica lui Zeitlin demonstrează că, de fapt, capitalismul este capabil să funcționeze „fără capitaliști", din moment ce arată că managerii au reușit să mențină rate înalte ale profitului. Mai mult, analize recente ale

transformărilor structurii corporatiste americane indică hegemonia capitalului financiar în cadrul acestei structuri şi dezvoltarea concomitentă a „concepţiei controlului prin mijloace financiare" în rândul managerilor corporaţiilor publice.[19] Aceşti analişti afirmă că puterea crescândă a managerilor financiari, pentru care corporaţiile reprezintă în primul rând un maldăr de acţiuni, poate garanta continuarea coordonării şi funcţionării economiei capitaliste chiar şi în absenţa unei clase de proprietari privaţi. În contextul acestei literaturi, opinia noastră este mult mai modestă. Noi afirmăm că, într-o constelaţie de clase, diferite de cele din America, nu este de neconceput ca managerii să fie capabili să controleze capitalul productiv şi să coordoneze deciziile investiţionale fără intervenţia proprietarilor privaţi. Practic, este exact ceea ce susţinem că se întâmplă în Europa Centrală postcomunistă.

Tranziţia de la socialism la capitalism în Europa Centrală: managerialism postcomunist?

În timpul tranziţiei de la socialism la capitalism s-a creat o situaţie istorică fără precedent. Pe de o parte, instituţiile de piaţă, care au apărut destul de repede, se modelează din ce în ce mai mult după acelea din Occidentul avansat. Aşa cum am arătat anterior, aceasta duce la hegemonia capitalului financiar şi creează premisele pentru controlul managerial. Pe de altă parte, dezvoltarea unei burghezii autohtone proprietare a fost relativ lentă, iar proiectele transformărilor capitaliste au fost conduse de foştii tehnocraţi şi manageri comunişti, în cooperare cu foştii disidenţi intelectuali. Aceste grupuri controlează instituţiile de stat *şi* capitalul productiv; ei sunt urmaşii conştienţi ai *intelligentia* care a modernizat Europa Centrală în secolul al XIX-lea, dar beneficiază de cunoştinţele tehnice şi prestigiul social acumulat sub comunism. Prin urmare, două condiţii care nu au coexistat niciodată înainte – în formularea noastră „capitalism înainte de capitalişti" şi „capitalism după capitalişti" – caracterizează acum situaţia postcomunistă din Europa Centrală. Iată de ce am conceptualizat acest sistem drept „capitalism *fără* capitalişti". Termenul „managerialism postcomunist" surprinde cealaltă latură esenţială a acestei situaţii noi în istorie. El descrie agenţii care au condus procesul de modernizare şi de transformare capitalistă – tehnocraţii şi managerii – precum şi baza puterii şi autorităţii lor: *know-how*-ul managerial şi poziţia executivă.

Vom încheia această secţiune cu două puncte de vedere interdependente. Mai întâi, prin identificarea diferitelor regiuni, pe care apoi le-am supus cercetării, şi prin raportarea cazului nostru la acestea, am sugerat că se poate

construi un capitalism – care să şi funcţioneze – fără să existe o burghezie proprietară. Dacă acceptăm această poziţie, ipoteza noastră privind managerialismul postcomunist merită să fie testată. Apoi, în timp ce sistemul postcomunist este similar altor cazuri de „capitalism fără capitalişti", noi accentuăm faptul că această asemănare este, în cel mai bun caz, doar o *analogie* istorică. Există unele diferenţe importante între cazurile noastre şi cazurile analoage.

În primul rând, aşa cum a susţinut şi Anderson, pleiada de actori implicaţi în tranziţia de la socialism la capitalism este diferită, în esenţa ei, de cea a actorilor implicaţi în tranziţia de la societatea feudală sau premodernă la capitalism. În majoritatea tranziţiilor de la feudalism, există o clasă de proprietari. În unele cazuri, ea a fost prea slabă sau prea profund implicată în relaţiile sociale feudale pentru a putea conduce tranziţia, astfel încât, în locul burgheziei, misiunea de a sfărâma vechea orânduire a fost îndeplinită de fracţiunile în curs de modernizare ale elitei feudale. În transformarea postcomunistă nu există vreo clasă posesoare de proprietăţi. Astfel, deşi numele ei este invocat în mod constant, nu ne putem sprijini pe ea în formarea instituţiilor capitaliste.

În al doilea rând, în comparaţie cu ultimii veniţi pe calea modernizării, postcomunismul este binecuvântat (sau blestemat, în funcţie de punctul de vedere al fiecăruia) cu un nivel înalt de acumulări de capital realizate în perioada socialistă. Prin urmare, chiar dacă elitele care conduc tranziţia pot fi întrucâtva asemănătoare cu cele din ţările pornite mai târziu spre capitalism – funcţionari civili şi intelectuali, în cazul ultimilor veniţi, tehnocraţi, manageri şi intelectuali, în cazul Europei Centrale –, conştiinţa care le caracterizează şi, prin urmare, alianţele pe care probabil le vor face sunt totalmente diferite. Tehnocraţii şi managerii din Europa Centrală nu sunt impregnaţi cu „raţiuni de stat" şi, de aceea, nu încearcă să concentreze resursele productive în scopul întăririi naţiunii. Mai degrabă, ei îşi înţeleg misiunea ca una de dezmembrare a redistribuirii centralizate, abordarea lor tipică fiind cea „managerialistă", ce constă într-un reglaj fin, realizat cu atenţie, al procesului de transformare.

În sfârşit, managerii postcomunişti ar putea părea similari cu managerii din ţările capitalite avansate din Occident atât în ceea ce priveşte modul în care îşi legitimează autoritatea, cât şi potenţialităţile structurale ale poziţiilor lor în marile întreprinderi industriale. Totuşi, accentuăm faptul că aceste similitudini sunt mai mult aparente decât reale. Managerii postcomunişti şi cei din ţările occidentale avansate ocupă poziţii în instituţii capitaliste aflate în stadii de dezvoltare diferite şi acţionează în contexte de clasă mult prea

diferite. Managerii postcomuniști au fost formați în socialism, nu în școli comerciale din Ivy League*; ei conduc întreprinderi foste socialiste de stat, care nu sunt multinaționale și nici nu se găsesc sub supravegherea disciplinară sau tutela unei burghezii proprietare, deoarece aceasta nu există.

Toate diferențele menționate derivă din specificul genezei istorice a agenților sociali care s-au angajat în proiectul transformării capitaliste din Europa Centrală. Concluzia pe care am vrea să o formulăm din această secțiune este următoarea: dacă cineva încearcă să înțeleagă rezultatele concrete ale transformării capitaliste din Europa Centrală, nu poate lucra cu un model abstract de „capitalism" bazat pe o analiză generică a instituțiilor economice capitaliste cum „ar trebui" să fie sau cum sunt „în Occident". Trebuie întâi recunoscut că, de fapt, capitalismul nu este numai „un sistem" ci și *o societate împărțită în clase*, compusă din diferite constelații de clase și fracțiuni. În plus, afirmăm că atât caracteristicile acestor clase, cât și alianțele dintre ele, așa cum se formează din punct de vedere istoric, conjunctural și întâmplător, sunt importante în ceea ce privește rezultatul final. De aceea, nu putem să nu trecem la o analiză genetică a agenților capitaliști și a claselor din capitalism.

CARE BURGHEZIE? UN CADRU CONCEPTUAL PENTRU O SOCIOLOGIE ISTORICĂ A AGENȚILOR CAPITALIȘTI

Cea mai bună analogie istorică cu tranziția postcomunistă de la socialism la capitalism o reprezintă proiectul *Bildungsbürgertum,* inițiat în secolul al XIX-lea de către intelectualitatea central-europeană. De fapt, în următoarele două secțiuni vom încerca să demonstrăm că între cele două există afinități teoretice și istorice puternice, nu doar o simplă analogie. În următoarea secțiune, vom istorisi câte ceva privind intelectualitatea central-europeană: despre modul în care clasele de mijloc educate din secolul al XIX-lea au lansat un proiect de îmburghezire; despre cum au făcut ocoluri largi pentru a trece prin fascism și comunism, care le-au fost aproape fatale; despre cum au aspirat să devină „o nouă clasă", care să înlocuiască atât burghezia, cât și clasa socială conducătoare în comunism, în chip de conducători luminați ai noii societăți proiectate; și cum, în final, pe la mijlocul anilor '80, au revenit

* Grup de colegii din nord-estul SUA care formează o ligă pentru campionate sportive inter-colegii; termenul se folosește adesea pentru a descrie moda, standardele și atitudinile asociate cu studenții acestora - n.trad.

pe traiectoria părăsită în secolul al XIX-lea, asumându-şi din nou rolul de burghezie culturală. Înainte de a plonja în valurile istoriei, trebuie totuşi să lămurim cadrul teoretic care ne va permite să identificăm asemănările esenţiale dintre cele două perioade.

Problema poate fi pusă, la început, în termeni simpli. Aparenta similitudine dintre cele două epoci constă în aceea că unii dintre actorii principali sunt, în ambele cazuri, intelectuali. Pentru a ne exprima analitic, asemănări pot fi observate şi în poziţia lor specială de „neangajaţi social". Poziţiile pe care le ocupau aceşti intelectuali, datorită educaţiei şi cunoştinţelor acumulate, nu le-au fost oferite de societate în nici una dintre epoci. Prin urmare, conştiinţa lor era asemănătoare. Ei se simţeau frustraţi întrucât se considerau excluşi din sfera puterii politice şi credeau că erau mai potriviţi să conducă decât cei cu funcţii politice, fie ei aristocraţi sau activişti comunişti. Prin urmare, exista o similitudine între interesele şi proiectele lor conştiente: ambele grupuri de intelectuali erau interesate de transformarea vechii orânduiri (condusă de mica nobilime sau de comunişti) într-o societate civilă. În fine, pretenţiile lor nu se bazau numai pe faptul că aveau atestate educaţionale mai bune decât cei care ocupau funcţii politice (deşi nu uitau niciodată să menţioneze acest lucru). În ambele cazuri, pretenţiile lor de a accede la putere se bazau pe prestigiul aparte pe care îl aveau „oamenii cu idei" în Europa Centrală. Aceşti intelectuali aveau mai mult succes decât omologii lor din Occident în a convinge societatea cu privire la rolul lor de lideri morali şi spirituali. Ei nu au fost percepuţi niciodată ca simpli „profesionişti", ce monopolizează cunoştinţele tehnice, ci drept „intelectuali" cu responsabilitate etică specială faţă de societate, în întregul ei. Erau consideraţi a fi farurile ce iscodesc viitorul, erau sufletul naţiunii.[20]

În ciuda similitudinii rolurilor acestor două grupuri de intelectuali, există şi diferenţe fundamentale între cele două epoci. La urma urmei, aproape prin definiţie, intelectualii nu sunt decât o fracţiune – şi nu neapărat cea dominantă – atât din *intelligentia* postcomunistă cât şi din clasa de mijloc educată din secolul al XIX-lea. În cele două perioade, intelectualii s-au aliat cu grupuri diferite. Funcţionarii civili de profesie – o categorie socială ce a fost distrusă de comunism – formau o parte importantă din *intelligentia* modernizatoare de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Tehnocraţii şi managerii – o categorie ce nu exista în vremea primului proiect *Bildungsbürgertum* – au jucat un rol major în tranziţia de la comunism la capitalism. De ce, atunci, numim intelectualitatea postcomunistă „a doua *burghezie culturală*"? Din ce motive pretindem că, în ciuda diferenţelor de compoziţie dintre cele două alianţe,

există un proiect şi o coerenţă similară între aceste două grupuri din epoci diferite în timp? Pentru a răspunde la această întrebare, începem prin a lămuri conceptul de *Bildungsbürgertum*.

Înţelesul noţiunii de burghezie (*Bürgertum*)

Termenul „burghezie" este destul de simplu de înţeles în engleză şi chiar mai simplu în franceză.[21] Sensul său, cel puţin pentru oamenii de ştiinţă, se referă la o clasă de proprietari privaţi. În mod similar, „societate burgheză" este sinonim, în aceste limbi, cu capitalism. Desigur că viaţa socială modernă nu poate fi redusă la interese şi instituţii economice dar, încă din secolul al XVIII-lea, oamenii de ştiinţă englezi şi francezi, care se ocupau de ştiinţele sociale, aveau la îndemână suficienţi termeni pentru a considera „politica" şi „cultura" ca relativ autonome de „economie". Unealta conceptuală cea mai utilă în acest scop a fost ideea de „societate civilă" (şi de cetăţean). Ea denotă o realitate socială care are puternice afinităţi istorice şi teoretice cu pieţele şi relaţiile de clasă capitaliste, dar nu poate fi redusă la acestea şi rămâne, prin urmare, separabilă analitic de capitalism şi de burghezie.

Cei care au scris lucrări din domeniul ştiinţelor sociale în limba germană (şi în alte limbi în care logica ştiinţelor sociale a fost modelată de limba germană[22]), au fost atât binecuvântaţi cât şi condamnaţi de faptul că, în această limbă, nu se poate face o distincţie clară între burghezie, drept clasă de proprietari, şi burghezie ca cetăţeni şi, prin urmare, nici între capitalism şi societatea civilă. Conceptul german de *Bürger* sau *Bürgertum* este, în acelaşi timp, mai imprecis dar şi mai bogat decât conceptul de *bourgeoisie*.[23]

De exemplu, dublul înţeles al acestui concept a creat o zonă de ambiguitate în lucrările lui Marx, care a fost exploatată de marxiştii de mai târziu pentru a-l interpreta în diverse moduri pe părintele fondator. În lucrările sale de început, dinainte de 1845-1846, Marx foloseşte termenul *bürgerliche Gesellschaft* (societate burgheză, în lb. germană – n.trad.) pentru a descrie societatea modernă.[24] În lucrările sale mai târzii, şi în special acolo unde s-a străduit să aplice o anume rigoare analitică, el a folosit termenul „societate capitalistă".[25] Totuşi, termenul *bürgerliche Gesellschaft* a mai putut fi regăsit în lucrarea *Grundrisse*,[26] dar a fost utilizat rar în textele „autorizate" de Marx. Probabil că, la maturitate, iritat de ambiguitatea conceptului, Marx s-a hotărât să abandoneze noţiunea de *bürgerliche Gesellschaft*. După ce şi-a dezvoltat complet teoria materialismului istoric, el nu a mai văzut ce beneficii ar fi putut aduce folosirea sa în continuare. În teoria materialismului istoric,

fenomenele politice şi culturale, cuprinse în noţiunea de „societate civilă", erau atât subordonate cât şi secundare în comparaţie cu fundamentalele instituţii economice şi relaţii de clasă. Un concept care a dus la fuzionarea acestor două categorii de fenomene disparate a fost folosit doar pentru a mistifica relaţiile dintre ele dar, la maturitate, Marx nu a mai avut nevoie de astfel de mistificări. „Tânărul" Marx a ajuns mai târziu sursa unor dispute fără sfârşit între marxişti în parte şi pentru că termenul *bürgerliche Gesellschaft* putea fi tradus fie ca „societate civilă", fie ca „societate capitalistă", o libertate de alegere care era departe de a fi inocentă din punct de vedere ideologic sau politic.

Dacă ne-am decide pentru una din cele două traduceri, aşa cum au făcut unii marxişti, ar însemna să abandonăm buna cunoaştere ce poate fi obţinută ca urmare a ambiguităţilor inerente termenului *Bürgertum*. Tocmai pentru că termenul este „ambiguu", afirmăm că ideea de *Bürger* şi de *Verbürgerlichung* (foarte imprecis tradusă ca *îmburghezire*) captează mai precis înţelesul de „mare transformare" a lumii moderne.[27] Mai mult, reprezintă o descriere mai exactă a procesului de modernizare din Germania din secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea. Aparentul „dublu" înţeles al termenului *Bürger* derivă dintr-un context social concret, nu dintr-o inexplicabilă atracţie a germanilor pentru imprecizia analitică, prezentă atât la Marx cât şi la mulţi oameni de ştiinţă anglo-americani din domeniul ştiinţelor sociale.

Termenul *Bürger* semnifică, în acelaşi timp, clasa de proprietari şi categoria de cetăţeni. Este posibil ca termenul să accentueze ceva mai mult ideea de cetăţean şi mai puţin pe aceea de proprietar. La urma urmei, iniţial termenul a fost inventat pentru a-i descrie pe „cei care locuiesc în cetăţi".[28] El era destinat să descrie un mod de viaţă diferit de cele ale claselor dependente de pământuri – adică al micii nobilimi şi al ţăranilor. *Bürger* sunt ceva mai prosperi decât ţăranii şi, cu siguranţă, mai bine educaţi. În acelaşi timp, ei se deosebesc de nobilime, deoarece sunt sobri şi utilitarişti, în timp ce nobilii sunt obligaţi să se angajeze în „consum ostentativ" pentru a-şi menţine onorabilitatea statusului. Aşadar, educaţia micii nobilimi (care poate fi considerabilă) este considerată de *Bürger* ca „inutilă" faţă de educaţia lor orientată spre meserii. Membrii micii nobilimi studiază mai cu seamă artele, şi nu matematicile, filosofia şi nu ştiinţele exacte, retorica şi nu ştiinţele juridice.[29] Cea mai importantă caracteristică distinctivă a *Bürger* este că sunt liberi – sau, pentru a fi mai precişi, că au câştigat anumite drepturi politice. *Bürgertum* implică „autonomie urbană": dreptul cetăţilor de a se autoguverna, dreptul de a emite legi proprii şi de a avea propriile curţi de justiţie precum şi

dreptul de a strânge propriile impozite şi de a nu fi subiect de impozitare de către seniorii feudali.

După cum a explicat Weber, semnificaţia acestei autonomii deosebit de importante a constat în transferarea modului de determinare a identităţii de la descendenţa de neam sau de sânge la teritorialitate.[30] Cetăţenii (*Bürger)* sunt cei care domiciliază în cetăţi. Chiar şi şerbii fugiţi puteau deveni „cetăţeni" doar în virtutea rezidenţei, dacă locuiau suficient de mult în cetate. Domiciliul urban a înfrânt puterea descendenţei de neam şi l-a obligat pe senior să renunţe la drepturile sale asupra şerbului. Aceasta deoarece *„Stadtluft macht frei"* (aerul de oraş te face liber, în lb. germană – n.trad.), motiv pentru care Weber a numit sistemul de autoritate al cetăţilor „nelegitim". Era nelegitim tocmai deoarece contesta instituţia de bază a autorităţii tradiţionale, relaţia personală dintre stăpân şi şerb, stabilită pe criterii de descendenţă.

Prin urmare, termenul de *Verbürgerlichung* nu denotă numai, sau nici măcar preponderent, dezvoltarea pieţelor şi a proprietăţii private capitaliste, ci şi răspândirea unui mod de viaţă asociat libertăţilor civile de care se bucură cetăţenii *(Bürger).* El se referă la modernizarea relaţiilor sociale, la sfărâmarea ordinii de status şi la înlocuirea sa cu o stratificare mai logică, pe clase. Nu doar „individualismul posesiv" este asociat cu noţiunea de *Verbürgerlichung*, ci şi valorile drepturilor civile, autonomia, meritocraţia, autocontrolul, cultura şi atestatele educaţionale.

Înţelesul noţiunii de *Verbürgerlichung* este specific Europei Centrale. El reflectă procesul inegal de modernizare a regiunii.[31] La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de-al XIX-lea, Europa Centrală era clar înapoiată din punct de vedere economic: instituţiile de piaţă şi dezvoltarea industrială erau mult rămase în urma Franţei postrevoluţionare, a Ţărilor de Jos sau a Angliei. Mai mult, influenţa economică şi politică a clasei de proprietari privaţi nu era, nicăieri, cel puţin la fel de dezvoltată precum aceea a omologilor lor din vestul Europei, deşi aceştia erau mult mai prosperi. În acelaşi timp, Europa Centrală era aproape „modernizată" în sensul că stilul de viaţă burghez era deja destul de avansat. Sistemul educaţional era amplu şi bine reglementat, astfel încât clasa de mijloc educată din Europa Centrală era mai numeroasă şi, probabil, avea o mai mare influenţă decât intelectualii şi liber-profesioniştii occidentali din aceeaşi vreme. În acest context de „dezvoltare inegală" s-a formulat ideea unei *Verbürgerlichung* specifice Europei Centrale. Încet dar sigur, intelectualii din Europa Centrală şi „mandarinii" (înalţi funcţionari, deschişi procesului de înnoire, termen similar mandarinilor din China antică – n.trad.) au început să refacă înţelesul

noțiunii de *Bürgertum*. Acum nu mai însemna doar autonomia locuitorilor cetăților, ci și cultura și educația (*Bildung*) claselor învățate.[32] La urma urmei, eroii acestei culturi – Goethe, Schiller, Kant – erau ei înșiși cetățeni *(Bürger)* eminenți, prototipuri a ceea ce însemna a fi „modern". Membrii clasei educate erau, așadar, incontestabil de partea lumii moderne, a societății civile și a modului de viață tip *Bürger*.

Educația și reforma educației reprezentau substitute central-europene pentru ceea ce revoluțiile din Anglia sau Franța realizaseră în Occident: răspândirea stilului de viață burghez. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, programele școlilor au fost modificate, pentru a se pune un accent mult mai mare pe științe. Studiul istoriei nu se mai axa pe povești despre regi și regine ci, într-un mod specific burghez, se întorsese la Cicero, la Republica Romană și la noțiunea de „educație civică". Una din cele mai edificatoare reforme a constat în mutarea multor școli cu internat de la țară la oraș, în zona protejată a cetăților. Inițial, copiii aristocrației erau educați acasă, de către profesori particulari, care erau, de obicei, tratați ca servitori. În noile școli urbane cu internat, copiilor burgheziei urbane, ai micii nobilimi, ai clerului și ai meseriașilor, care locuiau și studiau împreună, li se inculcau valorile educației și respectului pentru „omul de cultură". Acestea erau incubatoarele în care a crescut burghezia culturală *(Bildungsbürgertum)*, aflată în formare, unde copiii cu origini sociale diferite erau adunați și învățați un nou *esprit de corps*, un mod de „a fi modern" prin cultură și educație.[33]

Aceasta este esența argumentelor noastre: nu definim burghezia „structural", prin poziția sa în relațiile de producție, ci „istoric", drept clasa al cărei proiect istoric îl reprezintă modernizarea societății.[34] O sociologie istorică a burgheziei nu-i va putea identifica diferențele relative doar prin forța definițiilor, adică definind burghezia numai după criterii pur economice. O sociologie istorică a burgheziei va trebui să caute să identifice agenții colectivi purtători ai proiectului de modernizare. De asemenea, nu credem că cititorul ar trebui să beneficieze de o versiune „mai slabă" a gândirii de tip economic, prezentată anterior, și anume că *Bildungsbürgertum* reprezintă „un surogat de burghezie", un înlocuitor secundar al „burgheziei propriu-zise", adică al burgheziei economice. După cum știm din dezbaterea franceză, clasa de proprietari poate fi adânc implicată în relațiile feudale, mulțumită de rolul său de clasă *rentieră* și de finanțator al monarhului. Prin urmare, clasa de mijloc educată poate fi un agent mult mai eficace al modernizării decât membrii elitei economice. Urmându-l pe Kocka, afirmăm că tranziția spre modernizare a Europei Centrale s-a întâmplat astfel: în loc să fie condusă de

burghezia economică tradițională și slabă, „marea transformare" a fost condusă de burghezia culturală.[35] La urma urmei, tranziția de la ordinea de status la stratificarea pe clase este tot atât de importantă pentru introducerea modernizării ca și acumularea de capital privat. În această misiune, burghezia culturală a fost de multe ori de departe cel mai eficace agent de modernizare.

Înțelesul noțiunii de *Bildung*: cultura reprezintă un capital și o dominație simbolică

Până acum am explicat semnificația folosirii conceptului de burghezie la plural, în special atunci când analizăm societățile din Europa Centrală. În aceste societăți, nu o clasă burgheză, ci multiple burghezii au vegheat la leagănul modernizării. În plus, am afirmat că a ști care dintre aceste burghezii a fost forța motrice aflată în spatele „marii transformări" este doar o chestiune empirică. În acest context, ne întoarcem la problema de a ști care este sensul afirmației, făcută anterior, că *intelligentia* central-europeană a fost „o burghezie culturală".[36] *Autodefinirea* clasei modernizatoare a Europei Centrale s-a făcut în jurul ideilor de cultură și de educație (*Bildung*), dar ne este oare la îndemână să folosim categoria *folk* (popor) pentru a răspunde problemei de *classness* (apartenență de clasă), adică putem să înțelegem acest ansamblu de actori ca un agent colectiv organizat pe baza unei relații de apartenență la „cultură"?

Răspunsul nostru este un „da" argumentat și se bazează, în mare măsură, pe lucrările lui Pierre Bourdieu. La urma urmei, Bourdieu a câștigat faimă de timpuriu prin introducerea noțiunii de „capital cultural", deși – după cum am arătat în discuția despre „habitus" – el l-a folosit în special pentru a analiza reproducția socială, nu tranziția spre lumea modernă.[37] De aceea, sugerăm că trebuie să completăm și să determinăm istoric cadrul său conceptual, folosind sociologia istorică a lui Weber cu privire la formele de stratificare. În felul acesta, putem reașeza conceptul de „capital cultural" ca piatră de temelie, esențială pentru definiția noastră teoretică a noțiunii de *Bildungsbürgertum*, deoarece ne permite să evaluăm „identitatea de clasă" a claselor de mijloc educate, adică gradul în care sunt capabile să acționeze ca un agent colectiv, căruia i s-a încredințat misiunea de a construi civilizația modernă.

Definiția „capitalului cultural" dată de Bourdieu este complexă și se bazează pe o analogie cu analiza capitalului economic, făcută de Marx, și cu dialectica alienării pe care o cuprinde această analiză. Esența argumentului său constă în distincția dintre cele două forme de cunoaștere: „cunoașterea de

ordin practic", care ia de obicei forma unor cunoştinţe implicite, de fiecare zi, obişnuite şi chiar încorporate, şi „cunoaşterea de ordin simbolic", care reprezintă capacitatea discursivă de a codifica, teoretic sau abstract, ceea ce fac sau spun alţii.[38] „Capitalul cultural" este suma totală a înclinaţiilor, poziţiilor şi titlurilor care le permit indivizilor şi grupurilor să-şi însuşească mecanismele discursive ale „cunoaşterii de ordin simbolic". Efectul folosirii acestor mecanisme este crearea unei distanţe sociale între cei care se angajează în activităţi practice de toate zilele şi cei care pot reformula „principiile" acestor practici.[39] Totuşi, efectul utilizării acestor mecanisme într-un mediu de tip şcolar este maxim, deoarece distanţa socială devine o ierarhie a excelenţelor şi primeşte pecetea de aprobare a instituţiei. De aceea, acumularea de capital cultural este dependentă de instituţia care privează de eficacitate „cunoaşterea de ordin practic" (la fel cum acumularea de capital economic depinde de exproprierea muncitorilor de mijloacele lor de subzistenţă): în cazul capitalului cultural, instituţia este şcoala modernă şi sistemul educativ, în general.[40]

Totuşi, vrem să accentuăm că nu trebuie să considerăm *ad litteram* capitalul cultural ca fiind analog cu acumularea de capital economic. Desigur, sistemul educaţional creează o situaţie în care, prin însuşirea mecanismelor „cunoaşterii de ordin simbolic", indivizii pot accede la funcţii mai bine plătite şi la poziţii influente. Dar aceasta este o consecinţă relativ nesemnificativă în comparaţie cu efectul general al sistemului educaţional, care duce la reproducerea „dominaţiei simbolice" şi a distanţei sociale („a distincţiei") dintre cei care „ştiu" şi cei care „nu ştiu". Ca şi acumularea de capital economic pentru burghezia economică, „dominaţia simbolică" constituie un proiect colectiv al clasei educate.

În acest sens, proiectul colectiv al celor educaţi tinde să-i transforme în agenţi ai modernizării, adică într-o burghezie culturală. Pe măsură ce construiesc noi instituţii de învăţământ, cum ar fi universităţile moderne, şi creează un sistem de educaţie universală, ei transformă într-un postulat al modernizării ceea ce oricum se găsea, în mod implicit, în poziţia de „oameni şcoliţi", şi anume respingerea „cunoaşterii de ordin practic". Deoarece se străduiesc să se deosebească de restul societăţii, „mandarinii" intelectuali glorifică valoarea educaţiei ca pe o noblețe spirituală şi resping orice formă de cunoaştere care este numai „practică". Totuşi, ca şi în cazul burgheziei economice, acest proiect colectiv nu aduce burghezia culturală, inevitabil sau în întregul ei, de partea modernizării. În căutarea prestigiului şi distincţiei, cei învăţaţi creează atestate de merit şi titluri pentru ei înşişi. Ei năzuiesc să

devină „o nobilime spirituală", ceea ce reprezintă un echivalent al distincției specifice nobilimii. După cum vom vedea în continuare, astfel de intelectuali pot fi ușor seduși de perspectiva înnobilării.[41]

Forme de capital în spațiile sociale ale societăților precapitaliste, capitaliste și socialiste

Așa cum este posibil să te gândești la capitalul economic ca la o bogăție materială, în special ca la o posesie a mijloacelor de producție, de tipul unei afaceri sau al acțiunilor și obligațiunilor, poți considera atestatele educaționale drept cea mai bună aproximare a ceea ce semnifică capitalul cultural.[42] Pentru scopul lucrării noastre, punctul crucial este faptul că Bourdieu afirmă că aceste două forme de capital sunt surse alternative de putere și privilegii și că, în formarea sistemului de stratificare socială, capitalul cultural este cel puțin „relativ autonom" față de cel economic.[43]

Conform lui Bourdieu, poziția socială este determinată de volumul și compunerea capitalurilor pe care cineva le deține. Astfel, poziția unui individ „în vârf" sau jos de tot, în „centrul de putere" sau la periferia sa reprezintă în mare măsură o reflectare a faptului că posedă sau nu capital și, dacă posedă, cât și de ce natură. Am discutat deja observația empirică a lui Bourdieu că, în ierarhia socială a societății franceze, posesia de capital economic este, în general, cea mai utilă și că, deși joacă un rol important, capitalul cultural este secundar în stabilirea poziției unei persoane în respectiva ierarhie.

Totuși, analiza faptică este ceva mai complicată și mai realistă, din moment ce Bourdieu discută despre alte forme de capital care joacă un rol în structurarea ierarhiei sociale. Cel mai important dintre acestea este „capitalul social", adică legăturile și rețelele sociale care, independent de atestatele de studii sau de banii cuiva, pot ajuta la câștigarea puterii și prestigiului. Cel care este mai bine conectat în acest tip de rețea – adică cel care cunoaște mai mulți oameni și, ceea ce este mai important, cel pe care *îl cunosc* mai mulți oameni – este mai influent; cu cât îi sunt obligați mai mulți, cu atât se poate pune mai multă „bază" pe negocierile pe care le poartă cu ceilalți. Cu alte cuvinte, el deține mai mult „capital social". Bourdieu afirmă că, în societatea franceză, capitalul social joacă, în general, un rol marginal în structurarea ierarhiilor sociale în rîndul claselor și păturilor sociale. Capitalul social îi deosebește de ceilalți pe indivizii care au mai mult succes sau pe cei care au reușit să devină „reprezentativi" pentru grupurile din care fac parte. Prin simplul fapt că aparțin clasei dominante, indivizii din elită posedă mai mult capital social

decât ceilalți, dar pe baza acestui capital social nu se pot face distincții de clasă importante; nici o fracțiune de clasă nu este structurată pe baza acestui capital. Și aceasta pentru că, spre deosebire de capitalul economic și cultural, capitalul social este slab instituționalizat în Franța contemporană.[44]

Pe scurt, societățile capitaliste moderne sunt caracterizate de o structură de clasă sau de un regim stratificat, în care capitalul economic este dominant, în timp ce capitalul cultural este relativ autonom, dar joacă un rol secundar în stratificarea clasei dominante. Capitalul social este subordonat și dezinstituționalizat. Desigur, rețelele de relații personale au mare importanță într-o societate capitalistă modernă, dar poziția unui individ în spațiul social este definită în special de bogăție și, în plus, de certificatul său de acreditare și de atestare a educației. Astfel, deși legăturile personale pot media efectele bogăției și ale atestatelor educaționale prin funcționarea fluentă a celorlalte forme de capital, capitalul social arareori înlocuiește sau contracarează capitalul economic și capitalul cultural.

Pentru a complica și mai mult lucrurile, ar fi util să meditățm din perspectivă comparativă la societățile capitaliste avansate. S-ar putea ca Bourdieu să pună accentul pe relativa autonomie a capitalului cultural pentru că el descrie doar particularitățile societății franceze. Ar fi greu să nu se observe că gândirea sa a fost puternic influențată de rolul deosebit pe care îl joacă în Franța *Les Grandes Écoles* (marile școli): *École normale supérieure, École Nationale d'Administration, École des Hautes Études Commerciales, École Polytechnique* etc.[45] Practic, întreaga elită franceză a trecut prin aceste școli care, toate, au un sistem unic de îndoctrinare în ceea ce privește „dominația simbolică" și servesc ca instituții exemplare de creat distincție. Pe celălalt taler al balanței, probabil că Japonia reprezintă cel mai bun exemplu de țară capitalistă avansată unde capitalul social este cel mai influent și relativ autonom. Capitalismul japonez este structurat de extraordinarele rețele care conectează firmele atât pe verticală cât și pe orizontală precum și de rețelele din sânul întreprinderilor, care leagă între ei angajații și angajatorii prin relații de loialitate și responsabilitate. În felul acesta, poziția unui individ în structura socială japoneză nu depinde doar de bogăție și educație, ci și de locul său în aceste rețele.[46] Problema nu o reprezintă faptul că atât capitalul cultural din Franța cât și capitalul social din Japonia pot surclasa primatul capitalului economic, ci că în societățile capitaliste avansate importanța educației și a rețelelor sociale este variabilă, tinzând să deosebească o formă de capitalism de alta. De exemplu, capitalismul american poate fi conceptualizat ca fiind, din acest punct de vedere, un caz mediu între Franța

şi Japonia. Diplomele acordate de şcolile din *Ivy League* şi de alte prestigioase şcoli comerciale şi de drept sunt deosebit de importante pentru reproducţia elitei afacerilor din America, dar efectul lor este cel mai bine explicat de apartenenţa majorităţii candidaţilor la aceste şcoli la clasele superioare şi de legăturile lor personale în reţea.[47] În SUA, atestatele educaţionale sunt necesare pentru a avansa, dar nu au importanţa din Franţa; legăturile în reţele sunt şi ele esenţiale pentru a face afaceri, dar nu sunt vitale ca în Japonia.

Cele trei forme de capital ne asigură mijloace relativ simple, dar sigure, pentru a reprezenta şi compara diverse regimuri de stratificare şi pentru a analiza tranziţia de la un astfel de regim la altul, cum ar fi tranziţia spre modernitate sau tranziţia postcomunistă. În felul acesta, putem continua clarificarea conceptului de „burghezie culturală" şi a asemănărilor dintre *intelligentia* postcomunistă şi burghezia culturală *(Bildungsbürgertum)* din secolul al XIX-lea.

Ipoteza noastră este că societăţile tradiţionale precapitaliste sunt de obicei marcate de dominanţa capitalului social. Dacă la prima vedere acest argument pare forţat, aceasta se datorează probabil şi tendinţei noastre de a înţelege capitalul social ca o reţea de relaţii interpersonale, precum şi faptului că nu reuşim să distingem cum un întreg regim stratificat ar putea fi construit pe o bază atât de inconsistentă. Dar această lipsă de înţelegere derivă, desigur, din faptul că trăim în societăţi capitaliste, în care capitalul social este cel mai difuz, aflându-se în stadiul său cel mai puţin *instituţionalizat*. Însă, într-o societate feudală, posesorii capitalului social nu trebuie să se bazeze pe o mobilizare constantă şi laborioasă a obligaţiilor şi îndatoririlor personale. De fapt, obligaţiile faţă de ei sunt garantate de titlurile pe care le poartă, de poziţia pe care o ocupă în ordinea de status tradiţională, de loialitatea personală pe care le-o datorează supuşii. Pe scurt, capitalul social este foarte puternic instituţionalizat în sistemele feudale şi – ca să folosim o expresie a lui Max Weber – ia forma de *onoruri datorate statusului*. În societatea feudală, capitalul social instituţionalizat nu este doar cel mai important indicator al statusului privilegiat, ci şi principiul după care sunt evaluate celelalte forme de capital. Astfel, posesia de capital economic şi cultural asigură resurse importante chiar şi în societatea feudală, dar în limite clar delimitate de ordinea de status.

De asemenea, am sugerat deja că este posibil să considerăm societăţile socialiste de stat ca societăţi în care, chiar dacă într-o formă modernă, capitalul social a fost dominant. În comunism, sursa fundamentală de putere şi de privilegii au fost *partidul* şi reţeaua de legături şi obligaţii puternic

instituționalizate pe care acesta le constituia. Capacitatea unei persoane de a conduce această rețea și de a-și însuși puterea și beneficiile pe care aceasta le producea nu a fost dată de forma tradițională a descendenței de sânge, ci de organizarea politică cvasimodernă, cvasirațională, a „funcției" pe care o ocupa. Prin urmare, capitalul social a fost instituționalizat sub formă de „capital politic" fie prin calitatea de membru al partidului comunist, fie de membru al nomenclaturii sau al Comitetului Central. Devotamentul și loialitatea față de partid, față de șefi și față de ideologia comunistă, pe de o parte, și conștiința de a executa activitățile necesare funcționării mașinăriei-rețea a partidului, pe de alta, au fost principalele criterii pentru stabilirea poziției și promovarea în spațiul social al comunismului.

Aici se regăsesc asemănările importante dintre intelectualitatea postcomunistă și burghezia culturală din secolul al XIX-lea. Ambele au adoptat o strategie de îmburghezire și au încercat să-și pună în valoare propriul capital cultural în lupta împotriva deținătorilor de capital social instituționalizat. Dar tot aici se regăsesc și principalele diferențe dintre cele două grupuri. Nu suntem noi primii care scoatem în relief analogia dintre feudalism și comunism dar, urmându-l pe Bourdieu, sperăm să realizăm o comparație mai riguroasă din punct de vedere conceptual și, prin urmare, mai nuanțată. De aceea, afirmăm că a caracteriza comunismul drept „un socialism feudal" sau „neotradiționalism", după cum au făcut unii analiști,[48] înseamnă a trece cu vederea diferențele importante dintre cele două perioade. În primul rând, în socialism și în feudalism capitalul social este instituționalizat total diferit. Capitalul social feudal era instituționalizat ca onoruri datorate statusului, singurul mod în care putea fi obținut fiind prin moștenire sau prin descendență de sânge. După cum a arătat și Mark Bloch, stratificarea feudală a evoluat numai în acest fel. După instituționalizarea capitalului social, sistemul cavaleresc, relativ bazat pe merite, a fost restrâns la moștenirea legală.[49] Spre deosebire de acesta, capitalul politic comunist a fost instituționalizat sub forma apartenenței la o organizație rațională modernă. Prin urmare, nu numai că nu era atașat personalității reprezentate de un individ anume, ci nici nu excludea un element de performanță personală și de mobilitate.

O a doua diferență – înrudită cu prima – constă în faptul că rolurile jucate de celelalte două forme de capital diferă, și ele, în sistemul feudal și cel comunist. În comunism, loialitatea politică nu putea fi garantată de mecanismul tradițional de rudenie și de fidelitate, așa cum era în feudalism, astfel încât numai atestatele educaționale tindeau să devină un indicator suplimentar, demn de încredere, al loialității. Prin urmare, dacă indivizii

doreau să își păstreze noile funcții și pozițiile de autoritate, „partidul" aștepta de la ei, chiar dacă erau promovați pe baza capitalului lor politic, să obțină atestate educaționale adecvate. În acest sens, în comunism capitalul cultural a jucat un rol pe care nu îl avusese în feudalism. Atestatele educaționale erau cerute ca o demonstrație suplimentară de loialitate – altfel spus, capitalul cultural era subordonat capitalului social dar, în același timp, capitalul cultural devenea un factor determinant din ce în ce mai important pentru o șansă suplimentară în viață și tindea să fie „relativ autonom" de calitatea de membru de partid. Nu același lucru se poate spune despre capitalul economic. Poziția sa în societatea comunistă a fost, probabil, analoagă poziției capitalului social din societățile capitaliste occidentale. El era subordonat, neimportant și neinstituționalizat. Mai mult, în faza postrevoluționară a comunismului timpuriu, posesia anterioară de capital economic devenise mai curând un handicap decât un bun de valoare. Foștii membri ai burgheziei proprietare fie au decăzut, fie au fost nevoiți să-și compenseze trecutul burghez prin demonstrarea posesiei unui *capital cultural* deosebit de oportun. Uneori, ei au fost obligați chiar să supraliciteze față de comuniști, demonstrându-și angajarea ideologică și loialitatea față de partid.[50]

În societatea feudală situația era tocmai opusă: atestatele educaționale erau ca și inexistente și, oricum, nu jucau un rol de indicator suplimentar al loialității. Nobilii erau educați, dar conținutul educației era determinat în mare parte de „starea a treia" (*the third estate*). Pe scurt, capitalul cultural era subordonat, nesemnificativ și neinstituționalizat. Pe de altă parte, capitalul economic juca un rol mult mai important, din moment ce – după cum afirmă Perry Anderson – atât nobilii feudali cât și protocapitaliștii burghezi erau posesori individuali de proprietăți. Fluxul monetar a intrat gradual în funcțiune, parțial ca substitut al fluxului de loialitate. Nu numai că a devenit posibil „să cumperi" titluri nobiliare și funcții ci, încă de la început, alianțele feudale se mențineau datorită unor legături realizate prin bani și obligații monetare.

O reinterpretare a distincției weberiene între status (*Stand*) și clasă (*Klasse*)

Analogia dintre poziția dominantă a capitalului social în spațiul social feudal și în cel socialist aruncă o lumină nouă asupra distincției lui Weber dintre „ordinea de status" *(rank order)* și „stratificarea de clasă" *(class stratification)*. Ea ne permite să păstrăm câteva din cele mai instructive elemente ale acestei distincții și să depășim antinomia dintre „tradiționalism"

şi „modernism" cu care era impregnată. Această antinomie, pe care Weber a împărtăşit-o cu mulţi alţi intelectuali ai secolului al XIX-lea, a fost discreditată mai târziu de alţi oameni de ştiinţă; nici noi nu o agreăm întru totul. După părerea noastră, a încadra acest fenomen al socialismului secolului al XX-lea în distincţia caracteristică secolului al XIX-lea înseamnă a trece cu vederea ceea ce este mai semnificativ în proiectul socialist: faptul că a încercat să depăşească această antinomie. La urma urmei, socialismul a fost un proiect de modernizare, rezultat din ideile iluminismului. Nimeni nu credea cu mai multă ardoare în valorile iluminismului decât Karl Marx, deşi nu se poate spune acelaşi lucru şi despre discipolii săi. În ciuda faptului că socialismul central-european a reprodus multe dintre caracteristicile societăţii cvasitradiţionale care l-a precedat, este adevărat că, în practică, „socialismul real" a pus un accent mai mare pe meritocraţie, în detrimentul tiraniei caracteristicilor atribuite (*ascribed characteristics*). Când au venit la putere, regimurile socialiste au iniţiat o adevărată revoluţie în procesul de recrutare şi au criticat capitalismul şi proprietatea privată tocmai pentru că nu erau suficient de meritocratice.[51] În acelaşi timp, socialismul poseda multe trăsături analoage cu cele pe care Weber şi discipolii săi le-au clasificat cu regularitate ca „tradiţionale": integrarea economiei în relaţiile politice şi sociale; accentuarea raţionalităţii individuale; acordarea unei mari importanţe rolului jucat de concepţiile despre lume şi de ideologii; rolul conducător al partidului comunist.

Vom spune fără ocolişuri care este punctul nostru de vedere: distincţia dintre tradiţie şi modernitate nu ne ajută să înţelegem ce a fost socialismul. Totuşi, credem că, prezentând teoria lui Bourdieu – şi în special conceptul de „capital social" – atunci când discutăm distincţia făcută de Weber între „status" şi „clasă" reuşim să depăşim acest arhaism, salvând „miezul raţional" al analizei lui Weber.

Ambiţia noastră teoretică este de a dezvolta un concept de „status" care să nu descrie neapărat o ordine socială tradiţională. Teoria lui Weber despre structura socială a fost interpretată în feluri diferite. Unii – dintre care cel mai elocvent a fost Runciman – au înţeles că Weber ar fi propus o abordare multi-dimensională pentru analiza stratificării.[52] Conform acestui punct de vedere, noţiunile de *clasă*, *status* şi *putere* avansate de Weber reprezintă trei din dimensiunile inegalităţii sociale. Totuşi, în interpretarea noastră, Weber rămâne un sociolog istoric, care descrie două logici distincte ale stratificării: ordinea de status (*Stand*) şi stratificarea de clasă (*Klasse*). În această interpretare, puterea nu este cea de-a treia dimensiune, ci o variabilă

dependentă. Întrebarea-cheie este următoarea: care este baza socială a puterii exercitate într-o societate dată, clasa sau statusul?

Dacă nu interpretăm cele două logici ca pe o mişcare evolutivă dinspre tradiţional spre modern, variabila principală devine *starea de includere (embeddedness)*: în lucrarea lui Weber, noţiunea de *clasă* presupune o structură socială din care economia a fost „separată" *(disembedded)*, putând fi concepută ca o sferă a realităţii sociale, în sine şi despre sine. O dată întâmplate toate acestea, funcţionarea inexorabilă a instituţiilor economice începe să determine şansele în viaţă ale indivizilor şi, prin urmare, identităţile lor precum şi grupurile pe care urmează să le formeze. Desigur, aşa cum au arătat mulţi analişti, centrul politic, precum şi grupurile etnice şi reţelele de relaţii interpersonale joacă un rol important în stabilirea modului de distribuţie a puterii şi în efectele acţiunilor sociale,[53] dar ele acţionează astfel în special cu rol de „caracteristici secundare".[54] Noi privim indivizii şi grupurile ca posedând pachete de diferite acţiuni sau având în mână cărţi de joc de diferite culori. Printre aceste acţiuni, cărţi de joc sau „capitaluri" se va găsi întotdeauna unul care este dominant, noi afirmând doar că, în stratificarea pe clase, cartea de joc sau cărţile de joc cu rol de „atu" sunt reprezentate de capitalul economic. Capitalul social şi cultural joacă doar un rol complementar. La fel ca la bursă, oamenii sunt atenţi să nu-şi pună toate ouăle într-un singur coş. Ei investesc în acţiunile cele mai profitabile, dar şi în altele, poate mai puţin profitabile, dar mai sigure, pentru cazul în care ceva ar merge prost. Pentru indivizii care trăiesc în capitalism, capitalul social constituie în special un „fond de pensii"; el reprezintă o strategie de supravieţuire pentru cazul când orice altceva ar da greş.

Analizând şi celălalt termen al distincţiei, descoperim că ideea de „status", enunţată de Weber, reprezintă o stratificare în care instituţiile economice sunt încă integrate în structuri politice şi de drept feudale. În acest sistem, distribuţia puterii şi a şanselor în viaţă este determinată mai ales de structura obligaţiilor reciproce şi, în cadrul lor, mai cu seamă de supunerea datorată unui stăpânitor personal, a cărui pretenţie la autoritate se bazează pe regulile din vechime şi pe „onoruri cuvenite statusului". Această conceptualizare cuprinde două elemente: primul este sugestia că baza puterii sociale constă în reţeaua de legături şi obligaţii sociale iar al doilea că atât capacitatea de monopolizare a acestei puteri, cât şi cea de acumulare a ei sunt justificate prin trimitere la „autoritatea tradiţională". Dacă renunţăm la cel de-al doilea element, specific din punct de vedere istoric, inclus în noţiunea de „status", devine posibilă o analogie cu socialismul. Din punct de vedere calitativ, socialismul reprezintă

un tip nou al ordinii de status, în care instituțiile economice sunt reincluse în structurile politice ale partidului comunist-stat. Ca și în feudalism, politica este în prim plan în timp ce loialitatea față de stăpân este cea mai importantă. Diferențele dintre cele două se referă mai mult la modul de justificare a acestei rețele de putere și mai puțin la proprietățile lor structurale. Politica, aflată la comandă într-o societate comunistă, este justificată de criterii raționale, nu de tradiție. Partidul este un stăpân politic, nu unul personal. Partidul-stat nu este un sistem dat, ci unul voluntar. Desigur că partidul-stat încearcă să se legitimeze afirmând că a fi de partea sa este o problemă de „alegere" – respectiv că este o organizație la care se aderă în mod voluntar.

Dar dacă ideal-tipul noțiunii de ordine de status se bazează pe capitalul social iar ideal-tipul de stratificare de clasă se bazează pe capitalul economic, cum își va găsi locul în analiza noastră capitalul cultural? Experiența istorică pare să indice că până acum nu a existat vreo orânduire stabilă în care capitalul cultural să fi fost dominant. Nu au lipsit intelectualii care au visat la o „societate bună", în care principala sursă de onoare și putere să fie cunoașterea, dar ei nu au avut nicicând destulă influență politică pentru a duce la îndeplinire acest ideal.

Prin urmare, dominanța capitalului cultural a apărut în istorie ca un fenomen tranzitoriu. Capitalul cultural devine dominant numai atunci când se prăbușește o logică de stratificare și o alta nu a fost încă instaurată. Rolul capitalului cultural în teoria noastră este asemănător cu rolul „carismei" din teoria lui Weber despre schimbările sociale. Într-adevăr, am putea fi chiar atât de îndrăzneți încât să sugerăm că, utilizând-o, vom rezolva o serie de ambiguități și dificultăți observate în legătură cu conceptul de „carismă".

După Weber, „termenul de carismă va fi aplicat unei anumite calități a unei personalități individuale, în virtutea căreia ea este considerată extraordinară și tratată ca și când ar fi înzestrată cu puteri sau calități specifice supranaturale, supraumane sau, cel puțin, excepționale". În același timp, Weber afirmă că această carismă este o calitate a unui individ, dar că trebuie să-i fie „atribuită" individului, de unde rezultă că nu este un atribut tocmai obiectiv al persoanei care este percepută ca un lider carismatic.[55] În mod similar, capitalul cultural trebuie să fie „reorganizat" pentru a deveni eficace. Cei care practică „o cunoaștere de ordin simbolic" o pot face doar pentru că reușesc să-i convingă pe ceilalți de validitatea pretențiilor lor sau de utilitatea cunoștințelor lor, nici una dintre ele neputând fi judecată după criterii obiective.[56]

Totuși, în cazul „carismei" va exista întotdeauna un individ despre care se presupune că are toate aceste caracteristici supraomenești, iar Weber nu poate

să scape niciodată cu adevărat de insinuarea că acest individ este, cu adevărat, excepțional. Așadar, ideea de *Übermensch* (supraom) plutește în teoria lui Weber privind carisma. Aceste conotații sunt, pentru a spune doar atât, o sursă de disconfort pentru cititorul sfârșitului de secol 20, care știe că Weber se situează, în timp, la jumătatea drumului dintre Nietzsche și Hitler. În acest context, conceptul de capital cultural devine atractiv, deoarece dislocă chestiunea, mutând-o de la individ spre *discurs*. Ceea ce trebuie recunoscut nu sunt caracteristicile individuale, ci validitatea pretențiilor de adevăr și procedurile discursive de producere și manifestare a validității.

Atunci, ce fel de logică a stratificării reprezintă capitalul cultural? Afirmăm că un sistem în care puterea și privilegiile derivă în special din posesia unui capital cultural poate fi prezentat doar ca un soi de „amestec" între tipurile ideale de „ordine de status" și de „stratificare de clasă".[57] O astfel de societate nu ar fi bazată nici pe status, nici pe clase, ci ar fi caracterizată de atributele ambelor logici de stratificare. Acest fapt este evident în cea mai comună instituționalizare a capitalului social sub formă de „atestate educaționale". Vom exprima această observație în teorema următoare, derivată din lucrările lui Randall Collins: *„Cu cât instituțiile economice sunt mai autonome față de relațiile sociale, cu atât este mai ușor să se acumuleze și să se preschimbe capital economic, dar nu același lucru este valabil și pentru capitalul cultural. Cu cât instituțiile de acordare a atestatelor educaționale sunt mai autonome față de relațiile sociale, cu atât este mai greu să se acumuleze și să se preschimbe capital cultural.*[58] Așadar, cu cât este mai dominantă social acordarea de atestate educaționale, cu atât mai evocator este procesul prin care cineva poate accede într-un grup de status, în comparație cu includerea într-o clasă socială: sunt implicate ritualuri și ceremonii de inițiere, de exemplu examene și conferirea de diplome, menite să sporească recunoașterea socială a discursului grupului și să creeze o comuniune și o solidaritate între membrii săi. În plus, o mulțime de alte caracteristici sociale „irelevante" – ca apartenența la un grup etnic sau rasial, stilul de viață, gusturile – sunt de obicei de o foarte mare importanță în definirea grupurilor sociale constituite pe baza capitalului cultural și în diferențierea „intelectualilor autentici" de restul lumii. În același timp, cu cât capitalul cultural este mai autonom, cu cât el va funcționa într-un mod mai „pur" pentru a se apropia de logica stratificării pe clase, cu atât va tinde să dezvolte mecanisme de dezinstituționalizare și de delegitimare, care fac identificarea dificilă și discutabilă. Victoria celor „luminați" asupra oponenților lor, reprezentată de universalitatea adevărului, cultura discursului

critic sau forța argumentului mai puternic reprezintă, în același timp, și degradarea lor inevitabilă.

În teoria noastră privind schimbările sociale, un regim stratificat, în care capitalul cultural este forma dominantă, joacă același rol ca și carisma în teoria lui Weber. Cu ceva lipsă de modestie, vom afirma că această teorie este superioară teoriei lui Weber, deoarece ne permite să explicăm schimbările sociale nu numai pe baza caracteristicilor unor indivizi de excepție, ci și prin identificarea mecanismelor sociale specifice prin care sunt induse schimbări istorice. Aceste mecanisme reprezintă delegitimarea ideologiilor dominante ce justifică logici sau anumite stratificări precum și generarea unor ideologii antihegemonice, care reprezintă probabil cele mai importante acte revoluționare din istorie. O vom spune cu alte cuvinte, în tradiția marxistă: intelectualii care constituie ei înșiși o burghezie culturală vor deveni cel mai probabil „o stare generală", din moment ce reprezintă expresia logicii stratificării de clasă. Totuși, deși constituie grupul de status care are interesul să elimine „ordinea de status" și să impună o logică a stratificării de clasă – deoarece sunt un grup organizat pe baza capitalului cultural – este improbabil ca ei să instaureze o conducere a propriei lor clase.

NAȘTEREA STRATEGIEI POSTCOMUNISTE A TRANSFORMĂRII CAPITALISTE

În subcapitolul anterior am încercat să oferim o bază conceptuală mai clară pentru a putea face distincția dintre diferitele tipuri de burghezii. Am arătat cum burghezia culturală, definită prin posesia de capital cultural, ar putea face o încercare credibilă de a conduce procesul de tranziție de la o societate bazată pe ordinea de status spre una bazată pe stratificarea de clasă. Înțelegând socialismul drept o ordine de status modernă, am sugerat că agenții care au transformat socialismul din Europa Centrală ar putea reprezenta un „al doilea proiect *Bildungsbürgertum*" și că eforturile lor ar putea fi considerate analoage celor ale „primului *Bildungsbürgertum*" de la sfârșitul secolului al XIX-lea. În acest subcapitol, intenționăm să prezentăm aceleași lucruri, dar din punct de vedere istoric. În acest scop, vom schița istoria socială a intelectualității central-europene ca pe un proces de „îmburghezire întreruptă" – „întreruptă" nu atât din cauza intervenției unor forțe externe, ci întrucât primul proiect al burgheziei culturale nu a putut susține transformarea capitalistă și a început o legătură amoroasă de durată cu

radicalismul de stânga şi de dreapta. Această legătură a culminat cu proiectul *New Class*, care a dat greş la mijlocul perioadei comuniste. Cu aspiraţiile zdrobite, intelectualii central-europeni au reinventat căsătoria legitimă cu capitalismul şi s-au reîntors pe traiectoria transformării capitaliste sub forma unui al doilea proiect *Bildungsbürgertum*. Să compunem acum istoria socială a intelectualităţii central-europene ca pe o sonată în trei părţi.

Una din caracteristicile distinctive ale istoriei moderne a Europei Centrale o reprezintă faptul că, din secolul al XIX-lea încoace, expansiunea sistemului educaţional a precedat dezvoltarea pieţelor. Din motive istorice, burghezia economică era redusă numeric, iar urbanizarea şi industrializarea erau destul de lente.[59] În acelaşi timp, din motive economice, aristocraţia a avut puţine stimulente pentru a se transforma într-o clasă dornică să producă profit. Ea şi-a păstrat caracterul de *Junker**, agricultura dezvoltându-se după „modelul prusac", orientat spre producţia extensivă şi bazat pe o forţă de muncă ieftină.[60] În acest context, sistemul de universităţi relativ extins şi bine dezvoltat era principala cale de mobilitate socială a acelor grupuri sociale dizlocate prin emanciparea şerbilor şi abolirea sistemului de bresle, adică mica nobilime posesoare de pământuri, exclusă din clasa iuncherilor, meşteşugarii şi evreii. Totuşi, această clasă, relativ numeroasă, a profesioniştilor cu pregătire universitară nu putea fi absorbită de economia de piaţă aflată abia la începuturi. În aceste circumstanţe, clasele de mijloc educate erau de două ori „dislocate": desprinse de curând din vechea orânduire, dar fără a avea încă un loc clar în cea nouă.

Acesta a fost fenomenul pe care Mannheim l-a denumit empiric „intelectualul neînregimentat social".[61] Ca propunere generală privind rolul social al intelectualilor, acest concept este mai degrabă neconvingător, dar ca descriere a intelectualilor evrei şi a micilor nobili central-europeni de la sfârşitul secolului al XIX-lea este foarte clar. Dacă nu practicau activităţi independente, aceştia găseau adesea cu greu o slujbă. Deoarece în aceste economii relativ subdezvoltate cererea de expertiză profesională era extrem de limitată, situaţia dificilă de a nu fi „înregimentaţi" se răsfrângea asupra multora dintre intelectuali. Ea putea fi şi rezultatul unei opţiuni, ca în cazul intelectualilor proveniţi din mica nobilime, care posedau avere familială suficientă, ce le permitea să nu dorească să aibă un loc de muncă. Pentru aceşti „gentilomi intelectuali", a fi „neînregimentaţi" reprezenta un

* *Junker*, în rom. *iuncher* – membru al aristocraţiei latifundiare prusace, clasă asociată în trecut cu reacţionarismul politic şi militarismul, practicate în scopul păstrării identităţii şi a însemnatelor privilegii politice şi sociale – n.trad.

privilegiu. Ei puteau să-şi organizeze viaţa „căutând adevărul" în loc să intre în serviciul cuiva. Indiferent dacă accedeau la alegere sau de nevoie la condiţia de „neînregimentaţi", indivizii educaţi căutau un rol sau o poziţie pentru ei înşişi; de aceea, erau actorii clasei cu cele mai puternice imbolduri de a transforma societatea. Ei erau cei care urmau să devină agenţii schimbării în Europa Centrală – nu burghezia, relativ redusă numeric, sau proletariatul, care nu era încă bine implantat în orânduirea existentă, şi cu atât mai puţin aristocraţia, principalul beneficiar al acestei orânduiri.

Care erau schimbările la care năzuia intelectualitatea central-europeană? După cum vom vedea, proiectul său s-a tot schimbat în timp dar, cel puţin la început, intelectualii erau interesaţi de îmburghezire, adică de crearea unei clase capitaliste şi a unei economii de piaţă, deoarece erau interesaţi de occidentalizare. Aceasta se datora faptului că, în distinsele universităţi ale Europei Centrale, studenţii erau socializaţi după principiile ştiinţei moderne şi după valorile iluminismului occidental. De aceea era natural să aspire la transformarea propriilor societăţi după aceste linii directoare. Conceptul unui proiect de *Bildungsbürgertum* este cel mai potrivit pentru a descrie natura şi activităţile acestor grupuri occidentalizate şi occidentalizante.

Conceptul de *Bildung* exprima aspiraţiile specifice acestei clase, iar transformările ei reflectau procesele de formare şi de dezintegrare. În prima fază, prin Kant, s-a exprimat viziunea unei istorii a raţiunii avansând pe căile raţionalismului către o destinaţie bine definită, pe scurt, spre „iluminare". În acest timp, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, încă nu se făcuse legătura cu ideea de *bürgerliche Gesellschaft* (*societate burgheză*).

Abia după o generaţie, prin Goethe, cele două idei au fost corelate, o dată cu începerea formării burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*) central-europene şi a elaborării proiectului său. Cu toate acestea, Goethe avea o percepţie acut de tragică a antinomiei dintre cele două idei.[62] Deşi era ferm ataşat atât de iluminism cât şi de dezvoltarea societăţii burgheze, el a accentuat că *Bildung* a fost iniţial un ideal aristocratic al unei dezvoltări complete şi armonioase a personalităţii, ce nu ar fi putut fi realizat într-o societate burgheză. După cum spunea Goethe, burghezii erau nevoiţi să se adapteze la *Zeit der Einseitigkeiten* (*vremea specializărilor*); în felul acesta, *Bildung* a devenit *Ausbildung* (*perfecţionare*) sau *Berufsbildung* (*vocaţie profesională*). Aşadar, Goethe avea o percepţie tragică a rolului tranzitoriu al *Bildungsbürgertum*: dacă ar fi vrut să aducă la îndeplinire proiectul său de transformare capitalistă, aceasta ar fi trebuit să se desfiinţeze mai întâi pe sine.

Viziunea tragică asupra noțiunii de *Bildung* a dispărut după Goethe. Pentru liberalii central-europeni de la mijlocul secolului al XIX-lea, *Bildung* era un sinonim german al unei *căi speciale* (*Sonderweg*) către o societate burgheză.[63] Ei afirmau că dezvoltarea Germaniei, în special după jumătatea secolului, reprezenta „calea de mijloc de aur" dintre cultură și civilizație, dintre burghezia culturală și cea economică și dintre stabilitatea socială și industrializarea rapidă. Evident că de aici răzbat siguranța de sine a unei clase aflate în ascensiune și pretenția ei de a fi reușit să înfăptuiască o nouă „sinteză".

Într-adevăr, din 1870 până spre 1890, în regiunea central-europeană a avut loc o modernizare substanțială, pe direcțiile concordante cu viziunea împărtășită de *Bildungsbürgertum*. Societatea se îmburghezea rapid, în sensul că procesul de urbanizare și cel de industrializare erau accelerate, iar regimurile din Prusia și Austro-Ungaria începeau să experimenteze, cu prudență, o lărgire a drepturilor cetățenești și să creeze culturi publice. Totuși, nu afirmăm că *Bildungsbürgertum* ar fi atins o poziție de hegemonie în Europa Centrală. Ea avea un dușman cumplit în aristocrație și nu a reușit niciodată să-și impună în societate stilul de viață și valorile. În plus, relativ slaba sa putere și influență politică a putut fi obținută numai printr-o alianță incomodă și autolimitatoare cu birocrația din administrația de stat.

Firește, părerea noastră este că *Bildungsbürgertum* a fost construită în secolul al XIX-lea în Europa Centrală de o alianță între intelectualii umaniști și acea parte din *intelligentia* care își alesese o carieră în administrația publică. Această alianță este cel mai bine reprezentată de poziția ambivalentă a profesorilor „mandarini" germani, în același timp și înalți funcționari, care erau, simultan, și intelectuali de o statură remarcabilă, însă ocupau și funcții înalte în serviciul statului. Prin urmare, ei erau mai curând conservatori, iar stilul lor de viață se asemăna mai mult cu acela al ocupanților unor funcții importante în administrația de stat decât cu al intelectualilor din *avangardă*. Este însă tot atât de adevărat că acești „mandarini" intelectuali serveau ca model și tutori pentru o parte substanțială a celor aflați în administrația din Prusia și din Austro-Ungaria; prin urmare, identitatea și viziunea asupra lumii a acestor funcționari pot fi cu greu descrise ca „birocratice", cel puțin în sensul familiar al cuvântului. Noțiunea de „clase de mijloc educate" li se potrivește mai bine.

Atunci, în ce sens ar fi posibil să ne gândim la acest grup social ca la un grup de *Bürger*? Faptul că erau în serviciul statului reprezenta o antiteză directă cu rolul lor de cetățeni? Baza legitimității lor nu o reprezentau cunoștințele acumulate, ci funcția pe care o ocupau și autoritatea care le

fusese delegată de stat. Nu este mai puțin adevărat că, pentru a putea accede la funcții în administrația publică, de obicei trebuia ca ei să dețină atestate educaționale, să fi dobândit o educație universitară semnificativă, timp în care au venit în contact cu înalți funcționari intelectuali și au învățat să le recunoască autoritatea culturală. Această influență, precum și legăturile obișnuite cu *Bildung* explică de ce tipul social al celor aflați în administrația de stat din Prusia și Austro-Ungaria avea puternice afinități cu stilul de viață burghez. În general, acești slujbași aflați în serviciul statului se prezentau pe ei înșiși ca „luminați"; ei împărtășeau stilul de viață burghez cu cei mai umaniști intelectuali, erau atașați de raționalismul procedural, de valorile eficienței și predictibilității; credeau că guvernele sub care serveau reprezentau adevărate vehicule ale reformei, schimbării și modernizării.

Proceduralismul și raționalismul, caracteristice birocrațiilor administrației publice central-europene a secolului al XIX-lea, ar putea explica unele dintre elementele cele mai complexe ale controversatei teorii a lui Weber cu privire la birocrație. Fără a lua în calcul grupul istoric specific, cu legăturile sale profunde cu *Bildungsbürgertum*, credința lui Weber că birocrația este cea mai pură formă a autorității legal-raționale pare mai curând confuză.[64] Pentru mulți învățați, în special pentru cei care studiau socialismul, această aserțiune părea fără sens. Ea contravine și celor îndeobște cunoscute de toată lumea, și anume că birocrația este asociată cu fenomenul cunoscut sub numele de *red tape** și cu ideea de ineficiență. Într-adevăr, birocrațiile central-europene ale secolului al XIX-lea erau ele însele suficient de „kafkiene" pentru a fi percepute astfel. Este tot atât de adevărat că „miezul rațional" al ideal-tipului lui Weber – sau, pentru cazul nostru, al teoriei lui Hegel, care prezenta birocrația drept *clasa universală* – rezida în general în caracterul „luminat" al acestor birocrații și în capacitatea lor de a-i prezenta clasei de mijloc educate recrutarea în administrația de stat ca pe o „vocație".

Ar fi util să facem o distincție conceptuală între actorii administrației publice și membrii *Bildungsbürgertum* și să-i etichetăm ca *Beamtenbürgertum* sau „burghezia funcționarilor publici". Important este că făceau parte integrantă din proiectul central-european de îmburghezire, servind astfel ca aliați naturali ai burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*). A existat o circulație considerabilă de personal între intelectualii umaniști și funcționarii guvernamentali și aceasta întrucât pentru clasa de mijloc educată existau

* Denumire dată aplicării rigide a actelor și regulamentelor oficiale, care duce la mari întârzieri, etimologia bazându-se pe culoarea roșie a panglicilor folosite în acea vreme pentru legarea actelor oficiale – n. trad.

relativ puține oportunități de a găsi un loc de muncă în afara sectorului public. Mai mult, fără această reprezentare a serviciului în administrație, proiectul *Bildungsbürgertum* nu ar fi avut șanse reale de materializare. În concluzie, conceptul de *Beamtenbürgertum* este semnificativ doar pentru că, folosind la identificarea proiectului „primei *Bildungsbürgertum*", reprezintă doar o alianță esențială între intelectualitatea umanistă, al cărui stil de viață și valori gravitau spre un model de viață burghez, și serviciul administrației publice, care avea unele capacități de acțiune politică și de construire de instituții și pentru că a fost profund atașat de raționalismul de ordin procedural.[65]

Tot atât de adevărat este că, atunci când alianța s-a destrămat și intelectualitatea umanistă a adoptat stiluri de viață „contraculturale" și a început să ridiculizeze, în loc să preamărească, administrația publică (pe la începutul anilor 1910), aceasta a indicat încheierea proiectului „primei *Bildungsbürgertum*" și începutul poveștii de dragoste a intelectualității umaniste central-europene cu radicalismul de dreapta și de stânga. „Adevărații intelectuali" ai anilor '20 nu se mai percepeau ca burghezi, drept pentru care au considerat termenul *Bildungsbürgertum* ca un sinonim peiorativ pentru *Bildungsphilister* (*filistini culturali*, lb. germană – n. trad.).[66]

Cu toate acestea, colapsul proiectului de îmburghezire este greu de înțeles, dacă nu se iau în calcul și cel mai mare dușman al său – aristocrația – și presiunile de contracarare, alături de tentația de înnobilare pe care o reprezenta. Există câteva dovezi că, până și înainte de primul război mondial, în loc ca aristocrații să se transforme în cetățeni burghezi în adevăratul sens al cuvântului, exponenții *Bildungsbürgertum* din grupurile etnice care dețineau puterea politică (în special germani și unguri) erau înnobilați. Ca o ironie, chiar și familiile evreilor intelectuali asimilați nu au rămas imune față de atracția reprezentată de stilul de viață nobiliar. Astfel, Georg Lukács și-a publicat prima carte sub numele de Georg von Lukács, iar interiorul locuinței lui Polányi de la începutul secolului, pe care o cunoaștem din fotografii de epocă, era identic cu al oricărei case nobiliare urbane din acea perioadă. Birocrații din serviciul statului nu erau nici ei imuni la înnobilare, fapt pe care îl cunoaștem din Germania. Funcționarii de rang înalt din administrație și profesorii-funcționari, dacă nu se întâmpla să facă parte din familii de iuncheri, erau avizi să aparțină acestei clase fie prin căsătorie, fie, cel puțin, imitându-i stilul de viață.

La începutul secolului al XX-lea remarcăm o polarizare crescândă și o dezintegrare a „burgheziei culturale", până atunci destul de omogenă.[67] Există mai multe tendințe opuse, care au destrămat acest grup: creșterea pieților și a

industriei le-a oferit unora dintre cei educaţi, care aveau şi calificări căutate pe piaţă, perspectiva profesionalizării în sectorul privat. Alţi oameni educaţi, marginalizaţi de aceste evoluţii, au fost atraşi de idei „radicale" anticapitaliste. În fine, un alt segment al clasei de mijloc educate, în special cel provenit din familii vechi sau prestigioase, a fost înnobilat sau cel puţin a adoptat stilul de viaţă al marii burghezii. Aceste schisme sociale din sânul claselor de mijloc educate s-au manifestat sub forma unor amare dispute ideologice, în special în jurul ideilor de capitalism şi „modernizare".[68] În felul acesta, dezintegrarea burgheziei culturale coincide cu impasul proiectului utopic de construire a unei societăţi burgheze.

Partea a doua: magia radicalismului de dreapta şi de stânga şi atracţia proiectului *New Class* (noua clasă)

Dacă gradul de extindere a înnobilării înaintea primului război mondial continuă să fie un element de dispute între istoricii sociali,[69] nimeni nu contestă faptul că, la sfârşitul primului război mondial, proiectul *Bildungsbürgertum* murise deja. Deşi aristocraţia a fost considerabil slăbită de război, dezintegrarea proiectului nu se datora în primul rând declinului puterii aristocraţiei. Mai curând sprijinul pentru proiectul *Bildungsbürgertum* fusese erodat de deziluzia crescândă produsă de capitalismul accelerat de război. Intelectualitatea central-europeană a fost prima care şi-a pierdut entuziasmul pentru burghezia economică, considerată responsabilă de izbucnirea războiului. Din acest moment, *intelligentia* a început să pună sub semnul întrebării chiar viabilitatea şi oportunitatea transformării capitaliste. Războiul a distrus şi alianţa dintre intelectuali şi funcţionarii civili, deoarece funcţionarii civili au rămas ataşaţi de interesele statului, chiar dacă erau agresive şi iraţionale. Războiul a distrus vechile imperii şi, o dată cu ele, baza puterii administraţiei de stat.

Ca o ironie, colapsul proiectului *Bildungsbürgertum* s-a produs tocmai când în societăţile central-europene era în plină desfăşurare o transformare capitalistă. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea a avut loc în regiune un proces substanţial de urbanizare şi industrializare. Berlinul şi Budapesta au fost metropolele europene cu cea mai rapidă creştere, într-un ritm comparabil la vremea respectivă doar cu cel al oraşelor Chicago şi New York. Deşi Europa Centrală rămăsese la semiperiferia sistemului mondial capitalist, probabil că nu s-a aflat nicicând mai aproape de nucleul capitalismului avansat decât în primii ani ai secolului al XX-lea. Într-adevăr,

regiunile vestice ale Germaniei şi Boemia se găseau la acelaşi nivel de dezvoltare economică ca şi nucleul capitalist al acelei vremi.

Cu toate acestea, încă înainte de război tonul intelectualităţii liberale a vremii se transformase într-unul de dezamăgire şi „disperare". Ea îi reproşa aristocraţiei şi conducerii continue exercitate de aceasta ceea ce considera a fi eşecul inevitabil al modernizării. Max Weber a fost unul dintre aceşti „liberali disperaţi", astfel încât, din acest punct de vedere, este interesantă dezvoltarea lui intelectuală. Primele lui lucrări, scrise şi publicate în secolului al XIX-lea, sunt o reflectare tipică a *Bildungsbürger*. În timpul acela, Weber era ferm ataşat idealului transformărilor capitaliste, fiind iritat de natura arhaică şi reacţionară a ordinii sociale şi politice prusace. Înainte de a suferi depresiunea nervoasă, Weber a fost un reformist ce ştia exact care ar fi trebuit să fie funcţia societăţii germane. Cu toate acestea, în secolul al XX-lea Weber a devenit, în multe privinţe, o cu totul altă persoană. În prima sa lucrare substanţială scrisă după însănătoşire, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (*Etica protestantă şi spiritul capitalismului*), caracterul modern devenise o „cuşcă de fier" iar povestea modernizării „o dezamăgire": lumea raţională a modernităţii capitaliste era atât dezumanizantă, cât şi lipsită de alternativă. Deşi Weber a rămas toată viaţa un liberal convins, experienţa războiului, cu cruzimea şi iraţionalitatea sa fără precedent, l-a făcut dureros de conştient cu privire la preţul transformării capitaliste. El a început să considere acest preţ tot mai apăsător, deşi nu a ajuns niciodată la concluzia că era prea ridicat spre a merita să fie plătit.

Totuşi, unii dintre contemporanii lui Weber au ajuns la această concluzie. În ochii lor, lumea de operetă a kaiserului Franz Josef şi cuşca de fier a birocraţiei prusace se autoreproduceau la infinit. Ca rezultat, radicalismul, atât de dreapta cât şi de stânga, s-a extins. Nu se poate nega faptul că ideologiile de dreapta au atras unii intelectuali proeminenţi dar, după părerea noastră, stânga radicală, revoluţionară, a avut o putere de atracţie mai mare şi mai irezistibilă. Principala cauză a acestei atracţii a fost, cu siguranţă, faptul că oferea intelectualităţii nealiniate central-europene o misiune istorică, care nu numai că se potrivea cu proiectul burgheziei culturale, ci îl şi depăşea. În plus, radicalismul de stânga apela la îndoielile permanente pe care mulţi intelectuali le aveau cu privire la burghezia economică. Ei se simţeau stingheriţi de hegemonia raţiunii instrumentale şi erau aproape înfiorați de perspectiva de a se angaja în ceva concret, cunoştinţele lor fiind reduse doar la un *know-how* tehnic. Radicalismul de stânga şi în special proiectul socialist de inspiraţie marxistă promiteau un rol alternativ pentru „oamenii cultivaţi": intelectualii

puteau deveni avangarda istoriei, teoreticienii revoluției care urma „să-i atribuie" proletariatului misiunea istorică.

În acest sens, traiectoria intelectuală a lui Georg Lukács este semnificativă. În anii petrecuți la Heidelberg, el s-a apropiat de Weber – nu numai ca prieten de familie, ci și ca gânditor. Este clar că, în acea perioadă, Weber și Lukács au avut fiecare un impact substanțial asupra gândirii celuilalt. S-ar putea ca noțiunea de „demitizare" a lui Weber să fi fost primul imbold pentru ca Lukács să pornească pe direcția de gândire care, în cele din urmă, a dus la formularea *teoriei reificării* (materializarea unui concept abstract, a unei abstracțiuni – n.trad.), dar și ca interesul lui Lukács pentru problema alienării să-l fi stimulat pe Weber să formuleze antinomiile dintre caracterul modern și conceptul de „demitizare". Oricare ar fi situația, este clar că până și în acea perioadă de început Lukács era mai radical decât Weber. Cât timp au împărtășit percepția lumii moderne ca realitate „demitizată", ca lume în care oamenii rămâneau fără „cămin", Lukács a căutat și o soluție. Din perspectiva sa, deși lumea modernă fractura existența umană, recâștigarea ei era posibilă. Lukács a găsit-o, de exemplu, în arta greacă, iar în lucrarea *The Theory of the Novel* (*Teoria romanului*) a întrezărit posibilitatea împlinirii umane în literatura rusă a vremii sale.

Pe scurt, antinomia productivă expusă de Goethe – și anume tensiunea dintre „cultură" și „civilizație" și sensul ambivalent al noțiunii de *Bildung* – începuse, în prima parte a secolului al XX-lea, să dobândească o valoare și un înțeles diferit. În loc să fie considerată un element important al modernizării, parțial în tensiune, parțial în consonanță cu creșterea pieței și a proprietății private, cultura a început să implice noțiunea de *Sonderweg* (*cale specială*), conform căreia, în ciuda relativei înapoieri economice a Europei Centrale, calea central-europeană nu numai că era diferită de calea spre modernizare a Occidentului, ci îi era și superioară.[70] În termenii pe care i-am dezvoltat în acest capitol, putem spune că înaintașilor culturali le era evident, aproape de la sine, că făceau parte dintr-o burghezie culturală ca aliați sau chiar ca avangardă a transformării capitaliste. În schimb, pentru Lukács, chiar și în perioada sa premarxistă, această identificare era plină de contradicții. Lukács avea un sentiment antiburghez în creștere, datorită căruia echivala apariția societății capitaliste cu degradarea culturii, cu utilitarismul relațiilor interumane și cu hegemonia rațiunii de ordin instrumental. Atât pentru Lukács, cât și pentru contemporanii săi, singura speranță de a scăpa de această hegemonie se găsea în cultură. Pentru ei, cultura era un refugiu, un „cămin" sau chiar o forță revoluționară. Într-adevăr, cu mult înainte să devină

un revoluționar marxist, Lukács el a fost un „revoluționar cultural" care a crezut că împlinirea putea fi atinsă prin cultură. Abia la sfârșitul anului 1918 el a făcut saltul calitativ: faptul că tânjea după un „cămin" l-a condus spre Marx și partidul comunist. A devenit marxist, s-a alăturat partidului și – precum Saul, pe care Pavel l-a convertit pe drumul spre Damasc – Lukács, intelectualul burghez contracultural, s-a transformat, practic peste noapte, în „proletar".

Traiectoria lui Lukács, ca și a lui Saul, a devenit un loc de pelerinaj pentru intelectualii Europei Centrale de la începutul secolului până prin anii '50. Și aceasta s-a petrecut nu numai în Europa Centrală, ci și în Europa Occidentală (în special în Franța și Italia), unde, dacă voiai să devii intelectual autentic, era obligatoriu să ai cel puțin o mică aventură prin stânga revoluționară. În acest context, aducerea la cunoștința opiniei publice a ororilor regimului stalinist a fost amânată cât mai mult cu putință și orice mesager era „ucis" din punct de vedere intelectual (practic, până la cel de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice și până la reprimarea de către Uniunea Sovietică a revoluției populare din 1956 din Ungaria). Ceea ce este mai aparte în biografia lui Lukács este fidelitatea lui față de doctrină și partid. În timp ce, pentru majoritatea intelectualilor, radicalismul de stânga nu a reprezentat decât un scurt popas, Lukács i-a rămas loial partidului până la sfârșitul vieții. Atât de mare era anxietatea stârnită de lipsa unui cămin, încât el nu a putut să mai părăsească căminul pe care îl găsise.

Deși aventura cu radicalismul de stânga nu s-a derulat deosebit de fericit, scurta excitație produsă de revoluția rusă transformându-se în masacre datorate stalinismului, intelectualilor central-europeni (ca Lukács) le-a venit greu să renunțe. Până la sfârșitul anilor '60, la baza angajamentului lor a stat credința că reformarea socialismului de stat era posibilă și iminentă. Reforma le oferea un rol ce le fusese promis dar refuzat de comuniști: rolul de *intelectuali teleologi**. Prin urmare, ei prevedeau reforma socialismului ca un proces de raționalizare, în care clasa conducătoare comunistă va fi obligată până la urmă să împartă puterea cu întreaga intelectualitate. A trebuit să mai treacă un deceniu și să aibă loc drama Primăverii de la Praga (21 august 1968), pentru ca intelectualii să-și dea seama că nu era posibilă împărțirea puterii cu birocrația. De aici s-a ajuns foarte repede la concluzia că socialismul trebuia răsturnat, nu reformat.

Aici trebuie să notăm că anticapitalismul revoluționar de stânga a fost numai unul din drumurile deschise de intelectualitatea central-europeană

* *Teleologia* – doctrină filosofică, potrivit căreia totul în natură este organizat cu un anumit scop și are o anumită finalitate – n.trad.

atunci când şi-a pierdut credinţa în lumea modernă capitalistă. Acest drum a fost străbătut în special de intelectualii umanişti şi nu de funcţionarii civili sau de indivizii din clasele de mijloc educate, care nu deţineau funcţii publice. Mulţi dintre aceştia au optat mai târziu pentru un anticapitalism populist, care avea uneori şi nuanţe de stânga, convergent cu marxismul revoluţionar, dar mai cu seamă cu obiectivele şi practicile dreptei radicale. În timp ce intelectualitatea de stânga şi-a croit pentru sine o funcţie socială, devenind „intelectualitatea organică" a clasei muncitoare, populiştii vorbeau în numele „poporului", devenind apoi lideri ai partidelor ţărăniste, ai mişcărilor fasciste sau ai dictaturilor militare autoritare. Linia de despărţire dintre stânga şi dreapta era, pe vremea aceea, una destul de îngustă: pentru unii, „poporul" erau muncitorii, pentru alţii, sufletul necorupt al naţiunii, în special ţărănimea, care era contrapusă elementelor „etnice" păcătoase, adesea venetice, care dominau viaţa urbană.

Capitolul aventurilor de dreapta a durat destul de puţin pentru intelectualitatea central-europeană, luând sfârşit o dată cu cel de-al doilea război mondial. Povestea de dragoste cu stânga a fost mai de durată şi, după cum am explicat anterior, exercita o atracţie insidioasă. În special pentru generaţia mai tânără, ajunsă la majorat în timpul războiului, chemarea stângii era mult mai atractivă decât reluarea proiectului burgheziei culturale. Să nu acordăm totuşi circumstanţe atenuante intelectualilor central-europeni o dată cu reinventarea istoriei în care au fost angajaţi în ultimul deceniu, şi în special de la căderea comunismului; să nu acceptăm suprimarea memoriei biografiilor lor colective sau povestea lor, prin care vor să spună că intelectualitatea, în întregul său, a fost, încă de la început, într-o permanentă coliziune cu comunismul. Adevărul în această chestiune este că, în jurul anului 1945, în Europa Centrală liberalismul era o ideologie slabă. El reprezenta o atracţie minoră în rândul celor sub 30-35 de ani, care găseau mult mai atractiv proiectul revoluţionar marxist. Nazismul nu era perceput ca un frate geamăn al stalinismului, cum afirmă azi unii intelectuali, ci ca o urmare logică a dezvoltării capitaliste. Prin urmare, pentru generaţia mai tânără de intelectuali, antinazismul mergea mână în mână cu anticapitalismul.[71]

Este greu de judecat acum cât de răspândit a fost radicalismul de stânga în anii postbelici. După ce regiunea a fost ocupată de Armata Roşie, intelectualii anticomunişti au tăcut, au fost reduşi la tăcere sau au plecat în Occident (în special cei mai burghezi dintre ei). Singurul lucru pe care îl putem afirma este că, pentru cei rămaşi care se puteau face auziţi, ideologia dominantă nu era proiectul burgheziei culturale din secolul al XIX-lea, ci ideologia care

le atribuia tinerilor intelectuali misiunea istorică de a conduce societatea.

Această cohortă de intelectuali a început să intre într-o derivă care i-a îndepărtat, treptat-treptat, de comunism. Pentru unii, deziluzia a început încă din 1953; în 1956, foştii tineri comunişti au jucat un rol crucial în mişcările antistaliniste din Ungaria şi Polonia. Dar povestea este mai complexă. Intelectulitatea antistalinistă de la sfârşitul anilor '50 era mai curând înclinată să perceapă stalinismul ca pe deformarea ideii de socialism decât ca expresia sa cea mai consistentă. Prin urmare, stalinismul a fost exclus din ceea ce era perceput ca poziţie socialistă „autentică".

Din acest punct de vedere, în Ungaria, anul 1956 este lămuritor. Retrospectiv, ştim că revoluţia a adunat la un loc elemente foarte diferite: unii erau „comunişti reformatori", tineri comunişti intelectuali tipici, care voiau să înlocuiască stalinismul cu „socialismul real" (nu fac aici nici un calambur); alţii erau „luptători pentru libertate", adesea descendenţi ai familiilor privilegiate din perioada precomunistă, care doreau să restaureze ordinea socială precomunistă. După înfrângerea revoluţiei, au început bătălii teoretice pentru încadrarea mişcării sub o etichetă. Neostaliniştii, care încercaseră să restaureze orânduirea comunistă, insistau să i se spună „contrarevoluţie", termen care, în mod ironic, era considerat potrivit şi de mulţi dintre „luptătorii pentru libertate". La urma urmei, regimul lui Horthy, construit pe ruinele Republicii Comuniste din 1919, se autointitulase cu mândrie *contrarevoluţionar*. Cu toate acestea, reformatorii comunişti nu puteau accepta această etichetă. Din moment ce continuau să fie ataşaţi de teoria marxistă a evoluţiei socio-economice, insistau că doar ei erau „adevăraţii revoluţionari", agenţi ai schimbărilor istorice progresiste.

Oricât de intense ar fi fost, luptele pentru etichetare nu au supravieţuit testului timpului şi evoluţiei intelectualităţii central-europene. În timp ce, în anii '60, mulţi erau pe cale de a-şi pierde locurile de muncă sau chiar de a intra în puşcărie, problema dacă mişcarea din 1956 fusese o „revoluţie" încetase să-i mai preocupe pe tinerii intelectuali ai anului 1989. Când Imre Nagy, eroul comunist reformist (ale cărui ultime cuvinte, înainte de a fi executat, exprimau dorinţa ca rolul său istoric să fie judecat de „proletariatul internaţional"), a fost reînhumat, în iunie 1989, la eveniment au asistat puţini oameni, majoritatea de vârstă mijlocie sau de vârsta a treia. Pentru tânăra generaţie, el nu a fost decât victima unei dispute interne între comunişti. Tinerii nu erau pregătiţi să-i preia cauza, însuşindu-şi-o. Deci, reînhumarea lui Nagy a marcat divorţul final dintre „comuniştii reformişti" şi „luptătorii pentru libertate". Aceştia din urmă voiseră, în 1956, să se organizeze ca o

mişcare naţionalistă, al cărei scop era restaurarea rolului bisericii, al religiei şi al valorilor tradiţionale culturale şi sociale ungureşti. Cei dintâi au început să-şi eticheteze foştii aliaţi ca profascişti şi şi-au reinterpretat propria mişcare ca o luptă pentru valorile civice şi pentru democraţia liberală.

Important de reţinut este faptul că transformarea colectivă a foştilor intelectuali comunişti în liberali burghezi – deşi a făcut obiectul multor dispute de clasificare, deosebit de intense – nu a avut loc până în 1968. La începutul anilor '60, intelectualii păreau să fi îmbrăţişat ideea socialismului tehnocrat sau a reformelor de piaţă ale socialismului de stat, percepându-se pe ei înşişi mai curând ca socialişti sau social-democraţi decât ca liberali. În unele cazuri, ei chiar s-au considerat plasaţi în „stânga" neostalinismului. Pe scurt, drumul parcurs de intelectualii central-europeni de la aventura pe care au avut-o cu radicalismul de stânga până la noile identităţi de neoliberali a trecut prin ceea ce, retrospectiv, apare a fi fost fundătura socialismului reformist.

Ideologia dominantă a acelei perioade era reforma comunismului – adică ideea că socialismul ar putea fi transformat pentru a funcţiona relativ eficient ca sistem economic. O parte importantă a acestei viziuni a constat în dorinţa de a vedea eliminată „antiselecţia" birocratică stalinistă, astfel încât, în virtutea pretenţiei lor de a deţine cunoştinţe la nivel de experţi, intelectualii să poată ocupa poziţii-cheie de conducere în societate.

Diferitele fracţiuni ale intelectualităţii central-europene aveau motive diferite pentru a fi interesate de reformarea socialismului. Unii, în special cei din „vechea stângă", erau atraşi de posibilitatea ca reforma să ducă, în sfârşit, la realizarea promisiunilor revoluţiei socialiste, trădate de stalinism. Renaşterea leninismului la sfârşitul anilor '50 a fost rezultatul direct al acestor interese ideologice. Pentru alţii, în special pentru tehnocraţi, „reforma" purta conotaţia unei ordini sociale mai raţionale, a unei ordini sociale în care ştiinţa să fie principala forţă de producţie, astfel încât raţiunea să poată înfrânge anarhia pieţei. Sloganul „noului mecanism economic" a captat viziunea unei reforme constând în crearea unui mecanism perfect de redistribuire, pe care să-l administreze pe baza cunoştinţelor lor de experţi. Alţii, în special intelectualii mai tineri din „noua stângă", erau mânaţi de promisiunea unui „socialism cu faţă umană". Ca şi Lukács, ei erau interesaţi de „împlinirea", de transformarea socialismului într-un cămin în care toate relele Occidentului – consumatorismul, alienarea, egoismul – să fie evitate şi, în acelaşi timp, în care să fie recuperată supremaţia culturii. În critica pe care o formulau faţă de stalinism, pe care îl interpretau uneori ca pe fratele geamăn al capitalismului,

se puteau auzi ecouri ale resentimentului pe care intelectualii de la începutul secolului al XX-lea îl aveau împotriva „civilizației".

În ciuda diferențelor dintre ele, toate aceste grupuri aveau în comun credința că discursul intelectual rațional va avea un rol conducător în schimbările sociale și în conducerea societății. Ei împărtășeau credința că, în anii '60, „civilizația" se găsea la „răscruce" și că ei erau actorii meniți să o îndrepte spre un viitor mai bun. Din perspectiva cunoștințelor noastre actuale, această credință ar putea părea naivă, dar la vremea respectivă nu era chiar nerealistă. După moartea lui Stalin, comunismul din Europa Centrală a intrat într-o criză de legitimitate, iar birocrația stalinistă a căutat cu disperare aliați, atât pentru legitimitate, cât și pentru idei noi. Toate aceste grupuri reprezentau candidați viabili care ar fi putut aduce știința, umanismul sau radicalismul revoluționar într-o astfel de alianță.

O dată cu reformele de la începutul anilor '60, au intrat în scenă cei doi agenți menționați anterior: tehnocrații și reprezentanții a ceea ce ar putea fi numit „noua stângă" central-europeană. Ambele grupuri erau, în general, mai tinere decât „comuniștii reformiști" și „luptătorii pentru libertate" din 1956. Tehnocrații nu aveau o ideologie clară. Ei erau interesați doar să facă socialismul să funcționeze și credeau că acest lucru se putea realiza dacă erau aplicate proceduri potrivite pentru o selecționare meritocratică – cu alte cuvinte, dacă birocrația stalinistă incompetentă le-ar fi predat, sau cel puțin ar fi împărțit cu ei, puterea de decizie.

„Noua stângă" din Europa Centrală flirta și cu ideea compromisului, dar acest flirt nu a durat tot atât de mult ca acela dintre tehnocrație și birocrație. Mulți membri ai „noii stângi" erau copiii foștilor comuniști, dintre care unii fuseseră victimele epurărilor iar alții chiar cei ce făcuseră epurările. Acești copii ajunseseră până la urmă la concluzia că reformele pragmatice de tip tehnocratic trădau obiectivele reale ale socialismului. Într-un fel, revolta lor împotriva regimului era, de fapt, o revoltă împotriva părinților lor. Întâi, ei s-au înscris în Uniunea Tineretului Comunist sau în Partidul Comunist și au încercat să promoveze schimbările din interior. Când și-au dat seama cât era de greu să realizezi schimbări în acest fel, au intrat într-o confruntare directă cu birocrația. Exemplele lui Kuron și Modzelewski din Polonia, Kis și Bence din Ungaria sau Kavan și Uhl din Cehia sunt tipice.

La mijlocul și la sfârșitul anilor '60, se născuse o competiție serioasă între aceste grupuri – birocrații duri, tinerii tehnocrați, intelectualii „noii stângi", „comuniștii reformiști" și „luptătorii pentru libertate" – pentru ocuparea unor poziții. În acel moment istoric, singura posibilitate era ca aceste grupuri să

renegocieze distribuția puterii între ele şi, prin urmare, cursul şi caracterul reformelor. În ciuda neînțelegerilor permanente dintre diferitele fracțiuni, afirmăm că, în comunitatea formată prin această luptă, putem identifica ceea ce ar putea fi etichetat ca proiectul de putere al intelectualilor, sau proiectul „noii clase". În contextul reformei, exista posibilitatea ca aceste fracțiuni diferite ale intelectualilor să preia funcții de conducere în sistemul politic şi economic.[72]

Principala noastră aserțiune este că, după începutul secolului al XX-lea, timp de 50-60 de ani, ideologia dominantă a intelectualilor din Europa Centrală a fost antiburgheză. Înainte de prăbuşirea nazismului, ei au fluctuat între radicalismul de stânga şi cel de dreapta. După cel de-al doilea război mondial, s-au poziționat cu hotărâre spre stânga, chiar şi după ce au devenit antistalinişti. În fine, au fost atraşi de posibilitatea de a aduce anticapitalismul la o concluzie logică, prin construirea unei poziții pentru ei înşişi nu ca *Bürger,* ci ca intelectuali teleologi, devenind astfel o „nouă clasă", nu o burghezie culturală.

Punctul de cotitură în parcursul istoric al intelectualilor central-europeni a fost anul 1968. O dată cu evenimentele din Polonia şi cu zdrobirea Primăverii de la Praga, intelectualitatea central-europeană a început să aibă îndoieli în ceea ce priveşte posibilitatea unui compromis cu aripa dură a birocraților. Dacă esența proiectului de putere al intelectualilor din anii '60 consta în *apropierea* dintre aripa dură a birocraților, tehnocrați şi intelectualii umanişti critici, este evident că acest proiect nu mai putea fi sprijinit după evenimentele din 1968. Această lecție nu a fost învățată imediat peste tot. Probabil că în Cehoslovacia a fost însuşită cel mai repede, deşi chiar şi acolo mulți dintre activiştii „socialismului cu față umană" au rămas loiali pentru multă vreme acestui vis (unii chiar până astăzi). În Polonia, trezirea la realitate a fost, de asemenea, destul de rapidă, dar mai lentă în Germania de Est (Republica Democrată Germană) şi în Ungaria. Timp de câțiva ani, mulți intelectuali din aceste două țări au continuat să creadă că evenimentele din 1968 au reprezentat numai un recul temporar al „procesului de reformă". Cu toate acestea, abia spre sfârşitul anilor '70, în aceste țări, un grup notabil de intelectuali au devenit radicali. În acel moment, ei au ajuns la concluzia că socialismul nu putea fi reformat şi au început să se considere parte a unui nou proiect. Drapelul sub care s-au adunat a fost – şi nu surprinzător – acela al „societății civile"; într-adevăr, în unele cazuri, unde trezirea la realitate cu privire la socialism a fost cea mai completă, proiectul era privit ca „o îmburghezire", ca proiectul unei tranziții de la socialism la capitalism.

Partea a treia: intelectualitatea central-europeană se reîntoarce la proiectul de îmburghezire

La sfârşitul anilor '70, când intelectualitatea central-europeană şi-a asumat din nou rolul istoric de lider al transformării burgheze, a făcut-o cu o conştiență vizibil diferită şi încheind un set de alianțe evident diferite de primul proiect *Bildungsbürgertum*. Cel de-al doilea proiect *Bildungsbürgertum* central-european este reprezentat de disidenți – majoritatea proveniți din „noua stângă" a anilor '60 – şi din tehnocrați – dintre care unii activaseră în favoarea reformelor din 1968 –, dar majoritatea aparține unei generații mai tinere. Aceste două grupuri au parcurs traiectorii diferite în cursul anilor '70 şi '80 şi au început să se contopească abia prin 1988-1989.

În cursul anilor '60 au existat multe tensiuni între intelectualii tehnocrați şi cei din „noua stângă", dar în procesul de reformă au fost uniți de percepția că adevăratul clivaj nu era între grupurile lor, ci între ei şi birocrație. O cauză importantă a fost faptul că ambele grupuri erau atrase de ceea ce Gouldner numea „cultura discursului critic".[73] Ambele grupuri prețuiau validarea rațională, discursivă, a pretențiilor de adevăr şi nu recurgerea la autoritate. Până la un anumit punct, ele aveau şi rețele sociale comune, din moment ce erau atrase de înalta cultură şi se regăseau fraternizând în sălile de concert şi în teatrele supraaglomerate sau în „saloanele" societății literare din Praga, Budapesta sau Varşovia.

Evenimentele din 1968 au zdruncinat această unitate precară dintre pragmaticii tehnocrați şi criticii ideologici ai noii stângi. Noua stângă a trecut rapid la disidență şi la o confruntare directă cu regimul. Pentru aceia dintre ei care fuseseră „epurați" în urma intervenției sovietice în Cehoslovacia sau în timpul represiunii din Polonia, disidența a devenit un stil de viață – unii ar zice chiar că „o vocație". În acea vreme, ei nu se mai temeau de statul polițienesc şi nu mai erau interesați să câştige influență politică. Este foarte posibil ca disoluția proiectului clasei intelectuale să fi dus şi la disoluția încrederii lor în ideologie, dar ei au aflat în disidență o cale de regăsire a purității sufleteşti pierdute, o reminiscență a statutului de „nealiniați" voluntari pe care îl avea mica nobilime intelectulă dinainte de război. Lor nu le păsa dacă erau arestați şi ținuți în închisoare pentru câteva săptămâni, ba chiar considerau aceasta ca pe o ceremonie de inițiere în „comunitatea sfinților" disidenți.

Spre deosebire de aceştia, fracțiunea tehnocrată a *intelligentia* urmărea cu îngrijorare dezvoltarea disidenței. Ea continua să fie atașată mai curând de pragmatism, compromisuri, reformă decât de revoluție iar membrilor ei nu le

prea păsa de sufletele lor. De aceea, după 1968, tehnocraţii şi disidenţii au pornit pe două căi divergente. Disidenţii îi considerau pe tehnocraţi buni cel mult pentru rolul de colaboratori, în timp ce tehnocraţii reformişti îi evitau şi îi îndepărtau pe disidenţi, considerându-i nişte „zurbagii" iresponsabili. Chiar şi reţelele sociale, care îi apropiaseră în anii '60, se destrămaseră. Disidenţii se angajaseră în activităţi ilegale, făcând să circule publicaţii *samizdat*, organizând în apartamente secrete seminarii în care învăţau arta conspiraţiei. Ca rezultat, trăiau în cercurile lor relativ strâmte ca în ghetouri. Pe de altă parte, tehnocraţii nu voiau să rişte, dacă erau văzuţi că se asociază cu disidenţii, pierderea a ceea ce percepeau drept un posibil impact pozitiv. Pe de altă parte, făceau eforturi să se delimiteze cu claritate de „ideologi" şi de „disidenţi".

Prin urmare, tehnocraţii şi disidenţii se deosebeau unii de alţii prin stilul de viaţă şi gusturi. Disidenţii ajunseseră la vârsta majoratului în anii '60, fiind socializaţi în „noua stângă". În consecinţă, aveau o mentalitate „contraculturală" aparte. În ceea ce priveşte stilul de viaţă, gusturile artistice, moravurile sexuale şi atitudinea faţă de autoritate, familie şi religie, ei erau aproape tot atât de antiburghezi ca şi „generaţia *beat*". Astfel, atunci când au început, în sfârşit, să formuleze un proiect de îmburghezire, le-a trebuit aproape un deceniu până să reconcilieze antinomiile ideologiilor lor explicite cu valorile şi stilurile lor de viaţă imanente. Pe de altă parte, tehnocraţii erau nişte „buni cetăţeni socialişti", cu o viaţă de familie preţuită şi, în măsura în care ajunseseră la majorat în perioada sobră a anilor '70, făcuseră cel mai repede şi mai uşor mişcarea spre stilul de viaţă burghez. Stăteau cu privirile aţintite spre Occident şi, în multe privinţe, căutau să-i imite pe conservatorii occidentali.

Ca o ironie a istoriei, tocmai când se izolaseră una de cealaltă, cele două fracţiuni ale intelectualităţii au început să se schimbe, în special ca răspuns la şocul anului 1968, în moduri care, până la urmă, au făcut posibilă, şi chiar necesară, o *reapropiere*. În cazul disidenţilor, aceasta s-a întâmplat atunci când au renunţat la marxism şi în general la ideologie şi la toate formele marii teoretizări. Singura lor invenţie de la sfârşitul anilor '70 a fost discursul „antipolitic". Acesta afirma că poziţia centrală a fost preluată de cultura discursului critic, ca metodă de „a gândi diferit", care a servit apoi pentru formularea unor ideologii alternative. Conţinutul ideologic a fost lăsat de o parte, dar noua „gramatică" a fost folosită ca armă ce ar fi putut delegitimiza regimul. Prin urmare, ei erau gata să ignore diferenţele ideologice, dar să îmbrăţişeze orice le-ar fi susţinut această nouă gramatică.

În ceea ce priveşte tehnocraţia, conflictul ei cu birocraţia se intensifica, iar credinţa în posibilitatea de a reforma socialismul scădea. Tehnocraţii au început să caute arme pentru a putea duce bătălia împotriva birocraţiei, descoperind astfel că şi ei ştiau să folosească cultura discursului critic, în special în noua sa versiune disidentă, golit de conţinutul ideologic. Astfel că, prin anii '80, tehnocraţii puteau fi găsiţi citind presa ilegală *samizdat* şi ţinând seminarii secrete pe tema lucrărilor lui Hayek, Milton Friedman şi a altora asemenea lor. Pentru noi este important să notăm că elementul comun, care îi lega pe intelectuali şi tehnocraţi, a fost din nou, aşa cum fusese şi pentru predecesorii lor din secolul al XIX-lea, *Bildung* – cultura discursului critic.

Prin reinventarea „societăţii civile", intelectualitatea disidentă a început să se apropie tot mai mult de tehnocraţi. În prima sa etapă, pe la sfârşitul anilor '70, aceasta nu devenise cu claritate un proiect capitalist. Într-adevăr, avea prea puţine în comun cu economicul, deci prezenta o atracţie foarte mică pentru tehnocraţi. Era, în primul rând, un program antibirocratic, cu accent pe „contractul social" şi pe drepturile şi libertăţile omului, îndreptat „împotriva statului". Unii dintre disidenţi chiar credeau în posibilitatea unei „societăţi civile socialiste", prin urmare într-o libertate nu în sens formal burghez, ci în sens de libertate economică sau, dacă ne-am permite să spunem aşa, de „independenţă".

Astfel, deşi prin anii '80 părea că accentul pus de disidenţi pe societatea civilă şi interesul tehnocraţilor pentru pieţe libere şi disciplina monetară aveau prea puţine în comun, de îndată ce ambele categorii au ajuns la concluzia că socialismul a murit, şi-au dat totodată seama că, deşi existau diferenţe, reprezentau de fapt cele două feţe ale aceleiaşi medalii – adică o societate capitalistă liberală.[74]

Adevărata apariţie a celui de-al doilea proiect *Bildungsbürgertum*, compus din disidenţi şi tehnocraţi veniţi din direcţii diferite, a avut loc în perioada 1985-1988. Ca şi predecesorii lor din secolul al XIX-lea, ei au formulat o viziune utopică a transformării capitaliste şi şi-au reinventat propriile roluri de lideri ai transformării. Dovezile în acest sens sunt copleşitoare. De exemplu, dovada pe care a adus-o Kocka pentru rolul important jucat de *Bildungsbürgertum* în transformarea capitalistă s-a bazat, în parte, pe un studiu al compoziţiei sociale a Adunării Naţionale din Frankfurt, din anul 1848-1849. Trei din patru delegaţi aveau diplome universitare, dar numai 7% proveneau din clasele proprietare.[75] Spre comparaţie, practic toţi delegaţii din toate noile parlamente create în Europa Centrală după căderea comunismului aveau diplome universitare, mulţi dintre

ei chiar şi doctorate. Mai este important faptul că, practic, nici unul dintre aceştia nu poseda proprietăţi. Dacă, la începutul secolului al XIX-lea, calea central-europeană spre capitalism era excepţională, deoarece era parcursă în condiţiile existenţei unei burghezii economice slabe aflate sub conducerea unei burghezii culturale, cu cât este acum mai excepţional şi mai uluitor proiectul de a crea „capitalism fără capitalişti" sub conducerea celui de-al doilea proiect al burgheziei culturale?

NOTE

1. Aceste dezbateri sunt rezumate în două volume: R. J. Holton, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New York, St Martin's Press, 1976; T.H. Aston şi C. H. E. Philips, *The Brenner Debate*, Cambridge University Press, 1985.

2. Pentru un sumar al dezbaterii vezi excelentul volum editat de Ralph W. Greenlaw, *The Social Origins of the French Revolution: The Debate on the Role of the Middle Classes*, Lexington, MA, 1975, D.C. Heath, în special polemicile lui François Furet (p. 61-98) şi Alfred Cobbam (p. 101-129, 140-149) şi reacţia marxistă din partea lui Claude Mazauric (p. 30-58, 137-139).

3. Această opinie a fost exprimată de François Furet, „The Catechism of the French Revolution", şi de George V. Taylor, „Capitalism and the Origins of the French Revolution", p. 61-97, 150-159, în Greenlaw (ed.), *The Social Origins of the French Revolution*.

4. Perry Anderson, „The Notion of Bourgeois Revolution", p. 105-118, în P. Anderson, *English Question,* Londra, Verso, 1992.

5. Robert Brenner (comunicare privată) afirmă că o formulare mai precisă ar fi că proprietatea *individuală* (în loc de proprietatea *privată*) este comună celor două sisteme.

6. Anderson, „The Notion of Bourgeois Revolution", p. 111.

7. Ibidem, p. 116-117.

8. Herbert Passin, *Society and Education in Japan*, New York, Columbia University Press, 1965; Bernard S. Silberman şi H. D. Harootunian (ed.), *Modern Japan Leadership: Transition and Change*, Tucson, University of Arizona Press, 1966.

9. Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1996.

10. Prin „Europa Centrală" înţelegem zona geografică care include landurile din estul Germaniei cele mai puţin dezvoltate economic, câteva landuri din centrul Germaniei şi „sfera de influenţă germană", mai spre est, ca Boemia şi regiunile vestice al Poloniei şi Ungariei.

11. Jürgen Kocka, „Einleitung", p. 7-20, în *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, ed. J. Kocka, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. Vezi în special p. 10, unde el notează că acel *Sonderweg* german se datorează relativei inegalităţi în dezvoltarea burgheză. Vezi şi Jürgen Kocka, „Bürgertum und Bürgerlichkeit als probleme

der Deutschen Geschichte von spaeten 18. zum frühen 20. Jahrhundert", p. 21-63, în *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, 1987, unde consideră că înapoierea economică a Germaniei se datorează în mare măsură claselor de mijloc educate

12. Jürgen Kocka, „Bürgertum und Bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklung und Deutsche Eigenarten", p. 11-78, în *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, vol 1, ed. J. Kocka, München, Deutsches Taschenbuch Verlag, 1988; Hans-Jürgen Puhle, „Einleitung", p. 7-13, în *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit: Wirtschaft, Politik, Kultur*, ed. H.J. Puhle, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.

13. Prin urmare, „profesionalismul" reprezintă proiectul de mobilitate colectivă a claselor de mijloc educate din Europa Occidentală şi America. Este o pretenţie la un status special în limitele unui raţionalism al hegemoniei de piaţă (care acceptă hegemonia burgheziei economice). Vezi Iván Szelényi şi Bill Martin, „The Legal Profession and the Rise and Fall of the New Class", p. 256-288, în *Lawyers in Society*, ed. Richard L. Abel şi Philip S.C. Lewis, Berkeley, University of California Press, 1989. Putem să ne facem şi o mică autocritică, deoarece din acel articol reieşea că „profesionalismul" ar fi ideal-tipul strategiei clasei de mijloc educate în capitalism (considerat, în general, o societate de piaţă integrată). Kocka ne-a învăţat să practicăm un capitalism comparativ şi să înţelegem „profesionalismul" în întreaga sa specificitate şi proiecţie istorică.

14. Desigur, pretenţiile lui Kocka nu sunt acceptate de toţi specialiştii. Este important de reţinut că el este doar o voce (este adevărat, importantă) în dezbaterea, destul de veche, privind „excepţionalismul" *(Sonderweg)* central-european sau german. Comparativ cu Anglia şi Franţa, unde capitalismul, liberalismul şi democraţia s-au dezvoltat împreună, excepţionalismul a bântuit istoriografia germană încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Iniţial, excepţionalismul central-european a fost subliniat de ideologii conservatori. După cum evidenţiază Brüggermeier, „cultura" germană era percepută ca superioară „civilizaţiei" occidentale, cu materialismul ei liberal neruşinat. Vezi Franz-Joseph Brüggermeier, „Der deutsche Sonderweg", p. 224-249, în *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland*, ed. Lutz Niethammer, München, Fischer Taschenbuch Verlag, 1990, în special p. 246-247. Totuşi, după cel de-al doilea război mondial, intelectualitatea liberală germană şi-a schimbat centrul atenţiei, concentrându-se pe dezvoltarea amânată a burgheziei proprietare central-europene şi a îmburghezirii în general, care au reprezentat cauza fundăturii istorice a regiunii şi a atracţiei ei fatale spre fascism. Vezi Jürgen Kocka, „Einleitung", p. 9-26, în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, vol.1, ed. Werner Conze şi Jürgen Kocka, Stuttgart, Klett-Cotta, 1987, în special p. 11. Această poziţie a fost anticipată de afirmaţia lui Max Weber conform căreia rămânerea în urmă a dezvoltării Germaniei se datora faptului că burghezia proprietară era „feudalizată" mai mult decât era „îmburghezită" clasa iuncherilor: Kocka, „Bürgertum und Bürgerlichkeit", p. 52. Această idee a fost dezvoltată ulterior într-o ambiţioasă teorie comparativă de Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston, MA, Beacon Press, 1966. În sfârşit, neomarxiştii şi-au pus întrebarea dacă fascismul a apărut din cauza slăbiciunii burgheziei sau a fost generat, după cum afirmă ei, de puterea nelimitată a unei burghezii, care a culminat cu apariţia autoritarismului de dreapta. Vezi Geoff Eley, *From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past*, Boston, MA, Allen & Unwin, 1992.

15. De aici anxietatea specifică a clasei educate, în special în încarnarea ei sub forma

„mandarinilor" (înalți funcționari) germani, și tendința sa de „a pune frâna" când și când în procesul de transformare. Pentru o relatare privind partea cea mai conservatoare a *Bildungsbürgertum*, vezi Fritz Ringer, *The Decline of the German Mandarins*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1969.

16. Formulările clasice sunt, desigur, date de Adolf Berle și Gardiner Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, (1931) 1968; James Burnham, *The Managerial Revolution*, Bloomington, Indiana University Press, (1941) 1962.

17. Maurice Zeitlin, „Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class", în *American Journal of Sociology*, nr. 79(5), 1974, p. 1073-1119.

18. Davita Silfen Glasberg și Michael Schwartz, „Ownership and Control of Corporations", în *Annual Review of Sociology*, nr. 9, 1983, p. 311-332.

19. Neil Fligstein, *The Transformation of Corporate Control*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1990; Neil Fliegstein, „Networks of Power or the Finance Conception of Control?", în *American Sociological Review*, nr 60(4), 1995, p. 500-503; Neil Fligstein și Peter Brantley, „Bank Control, Owner Control, or Organizational Dynamics: Who Controls the Large Modern Corporation", în *American Journal of Sociology*, nr. 98(2), 1992, p. 280-307; Michael Useem, *The Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the US and UK*, Oxford University Press, 1984.

20. Această observație o completează pe aceea de la nota 13. Acolo unde burghezia economică a precedat burghezia culturală, figura profesionistului devine ideal-tipul claselor educate; cu toate acestea, acolo unde burghezia culturală a precedat burghezia economică, „oamenii cu idei" sunt ideal-tipul reprezentanților clasei de mijloc educate, capabili să conducă „ofensiva modernizării".

21. Punctul de vedere pe care îl exprimăm aici ar putea fi mai adevărat în cazul Franței decât al Angliei. Trebuie spus că, în Anglia, termenul „burghezie" (*bourgeoisie*) a fost pur și simplu împrumutat de la francezi, dar nu a pătruns niciodată complet în vorbirea curentă.

22. Tot ce s-a spus despre cuvântul german *Bürger* se aplică și la cuvântul unguresc *polgár* și la cuvântului ceh *Měšták*. Într-adevăr, *polgár* a fost unul dintre primele cuvinte germane care au pătruns în limba ungară în Evul Mediu, dovedind importanța locuitorilor germani, meșteșugari și negustori, imigrați în etapa timpurie a „îmburghezirii" din Ungaria.

23. Kocka citează un autor german din 1792, care remarca că, în general, cuvântul german *Bürger* este asociat mai mult cu ideea de „onoare" (*Würde*) decât termenul francez *bourgeoisie*. („Bürgertum und Bürgerliche Gesellschaft", p. 33) Pentru o comparație semantică a termenilor germani, englezi și francezi, care accentuează „plurivalența" limbii germane, vezi Reinhardt Koselleck, Ulrike Spree și Willibald Steinmetz, „Drei Bürgerliche Welten? Zur vergleichenden Semantik der bürgerlichen Gesellschaft in Deutschland, England und Frankreich", p. 14-58, în *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit*, ed. Puhle, 1991.

24. Vezi, de exemplu, Karl Marx, *Critique of Hegel's „Philosophy of Right"*, Cambrigde, Cambridge University Press, 1970.

25. Karl Marx, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*, Hamburg, O. Meissner, 1919.

26. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, Dietz, 1974.

27. Vezi *Meyers Enzyklopaedisches Lexikon*, vol. 24, Mannheimm, Lexikon Verlag, 1979, p. 435.

28. Acest lucru este adevărat şi pentru cuvântul *bourgeois* (burghez), dar atât în franceză cât şi în engleză înţelesul cuvântului s-a schimbat pentru a-i denota pe posesorii de proprietăţi; pentru a exprima drepturile politice asociate cu rezidenţa urbană a fost creat un alt cuvânt: cetăţean (*citoyen*, respectiv *citizen*).

29. Kocka, „Einleitung", 1985, p. 16-18.

30. Max Weber, „The City (A Form of Non-Legitimate Domination)", p. 1212-1374, în *Economy and Sociey*, New York, the Bedminster Press, 1978.

31. Kocka, „Einleitung", 1985, p. 10; Puhle, „Einleitung", 1985, p. 9.

32. Termenul *Bildungsbürgertum* a intrat mai târziu în circulaţie. A apărut tipărit prima dată în 1920, ajungând la modă abia spre sfârşitul anilor '70 şi începutul anilor '80. Totuşi, istoricii sociali germani sunt de acord că, deşi acest concept nu exista ca atare în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, se foloseau alte cuvinte, care aveau acelaşi sens. La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea se utiliza termenul *gebildete Stande* (*stările educate*), iar de la mijlocul secolului al XIX-lea, *gebildeter Mittelstand* (*starea mijlocie educată*). Ambii termeni aveau drept conotaţie un grup social de indivizi educaţi care, împreună cu clasa de mijloc proprietară, constituie *Bürgertum*. În plus, ambele concepte par să identifice un grup care, spre deosebire de locuitorii oraşelor *per se* (pe care Kocka îi denumea *„vechii Bürger"*), reprezintă „un străin" în rândul ordinii de status feudale. Vezi Kocka, „Einleitung", 1985; Ulrich Engelhardt, *„Bildungsbürgertum". Begriffs- und Dogmengeschichte eines Etiketts,* Stuttgart, Klett Cotta,1986.

33. Îi suntem recunoscători lui Balasz Szelényi pentru aceste idei. Vezi şi Reinhart Koselleck, „Einleitung Zur Antropologischen und Semantischen Struktur der Bildung", p. 11-46, în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, vol. 2, Werner Conze şi Jürgen Kocka, Stuttgart, Klett Cotta, 1990; Georg Mosse, „Das deutsche-juedische *Bildungsbürgertum*". 1990, p. 168-180, în ibid.

34. În această chestiune, susţinem problematica originară a lui Marx împotriva lui Marx însuşi, în loc să ne cantonăm în diferitele răspunsuri pe care le-a dat. În lucrarea *Critique of Hegel's Philosophy of Law*, întrebarea lui Marx (preluată de la Hegel) este următoarea: „Cine este agentul universal care va aboli societatea civilă?" Preluăm întrebarea, ironic şi în ton cu Weber: „Cine este agentul istoric care va aboli ordinea de status şi va transforma societatea într-un sistem universal, modern, de stratificare pe clase?" Agentul istoric este definit, în cadrul acestei problematici, prin misiunea sa: proiectul de modernizare. Formularea mai târzie a lui Marx, teoria sa asupra claselor, subdezvoltată structural, este orientată spre justificarea răspunsului la problematica originară – că acest agent istoric este, în primul rând, burghezia şi, apoi, proletariatul – dar ea a fost folosită ulterior pentru a sprijini întreaga problematică originară. Unii istorici sociali germani s-au apropiat de reluarea acestei problematici, atunci când au caracterizat conceptul de „societate burgheză" ca pe un proiect *utopic* al secolului al XIX-lea. Vezi Lutz Niethammer (1990), „Einführung – bürgerliche Gesellschaft als Projekt", p. 17-40, în

Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland, ed. I. Niethammer, München, Fischer Taschenbuch Verlag.

35. Această idee a fost explicată în detaliu, punct cu punct, de Fichte: „Acum, pentru prima dată, se întâmplă că reconstrucția fundamentală a națiunii le este oferită claselor educate... Vom constata că aceste clase nu pot calcula cât timp vor mai rămâne la putere pentru a se plasa în fruntea acestei mișcări... oamenii vor fi în curând capabili să se ajute singuri, fără nici un ajutor din partea noastră". Johann Gotlieb Fichte (1807-1808) 1944, *Reden an die deutsche Nation*, Leipzig, F. Meiner.

36. Sarcina este complicată de faptul că Alvin Gouldner a folosit termenul de „burghezie culturală" pentru a descrie „noua clasă" a intelectualilor și profesioniștilor, clasă care, sugera el, era în conflict și concurență cu burghezia economică. Vezi Alvin Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, The Continuum Publishing Corporation, 1979. Sensul în care noi folosim termenul este similar, dar cu o diferență importantă. Gouldner îi numea pe intelectuali „burghezie culturală" pentru că avea impresia că ei posedau „capital cultural", care putea genera un flux de venituri foarte asemănător cu mijloacele de producție din mâinile burgheziei economice (p.19). Conceptul nostru de *Bildungsbürgertum* nu implică astfel de pretenții, deoarece este definit prin proiectul său istoric. În plus, noi nu vedem ca esență a „capitalului cultural" însușirea „plusvalorii" ci exercitarea dominației simbolice. Vezi Bill Martin și Iván Szelényi, „Beyond Cultural Capital: Towards a Theory of Symbolic Domination", p.16-49, în *Intellectuals, Universities and the State in Western Societies*, ed. Ron Eyerman, Lennard G. Stevenson și Thomas Söderqvist, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1987.

37. Vezi Pierre Bourdieu și Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Culture and Society*, London and Newbury Park, CA, Sage, 1977; Pierre Bourdieu, *Distinction: A Sociological Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1984.

38. Vezi Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977; Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice*, Cambridge, Polity Press, 1990.

39. Martin și Szelényi, „Beyond Cultural Capital".

40. Desigur, acest lucru este adevărat și pentru o serie de alte instituții: spitale, clinici, laboratoare, curți de justiție etc. Funcția tuturor acestor instituții este mobilizarea naturii și a oamenilor în așa fel încât să poată deveni obiecte ale „cunoașterii" de ordin simbolic.

41. Ringer, *Decline of the German Mandarins*.

42. Pierre Bourdieu, „The Forms of Capital", p. 241-258, în *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John G. Richardson, New York, Greenswood Press, (1983) 1986. Bineînțeles că aceasta este o simplificare grosolană, deoarece atât Marx cât și Bourdieu accentuează că nimic nu devine capital dacă nu este inserat într-un sistem determinat de relații care îl interpretează ca atare. Prin urmare, banii nu reprezintă un capital dacă nu există „muncă liberă" sau dacă nu există piețe de capital și piețe ale muncii; atestatele nu reprezintă un capital dacă nu există asociații profesionale sau universități. În accepțiunea lui Bourdieu, atestatele reprezintă forma „instituționalizată" a capitalului cultural, comparativ cu stările lor „de includere" (ca „habitus-ul") sau

„obiective" (ca lucrările de artă, știința etc.) și nu pot fi înțelese separat de această instituționalizare. Avantajul instituționalizării este că interpretează resursele transcontextual, fiind astfel ușor de preschimbat.

43. Bourdieu și Passeron, *Reproduction...* , p. 11-12, 1977. „Autonomia relativă" trebuie să opereze cu convertibilitatea capitalului. Din moment ce banii nu pot cumpăra orice, și în special nu pot cumpăra atestate, și din moment ce atestatele pot fi preschimbate în putere politică și influență (ca și veniturile), capitalul cultural poate fi considerat oarecum autonom chiar și în societatea capitalistă cea mai orientată spre mercantilism.

44. Capitalul social, cum ar fi apartenența la un grup etnic și rasial, rețelele de *old boys* etc. joacă un rol crucial în actuala alcătuire a claselor sociale, fiind un „criteriu secundar" care determină compoziția actuală a acestor grupuri. Vezi Bourdieu, p. 101-109.

45. Vezi Pierre Bourdieu, *Homo Academicus*, Cambridge, Polity Press, în special Anexa 1; Pierre Bourdieu, *The State Nobility*, Cambridge, Polity Press, (1989) 1996.

46. James R. Lincoln, Michael L. Gerlach și Peggy Takahashi, „Keiretsu Networks in the Japanese Economy: A Dyad Analysis of Intercorporate Ties", *American Sociological Review,* nr. 57(5), 1992, p. 561-585.

47. Richard Zweigenhaft, „The Application of Cultural and Social Capital: A Study of the 25th Year Reunion Entries of Prep School and Public School Graduates of Yale College", *Higher Education,* nr 23(3), 1992, p. 311-320.

48. Ferenc Feher, Agnes Heller și Gyorgy Markus, *Dictatorship of Needs*. Oxford, Basil Blackwell, 1983; Kenneth Jowitt, „Soviet Neo-Traditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime", în *Soviet Studies* nr. 35(3), 1993, p. 275-297; Andrew Walder, *Communist Neo-Traditionalism: Work and Authority in Chinese Society*, Berkeley, University of California Press, 1986.

49. Mark Bloch, *Feudal Society*, London, Routledge, 1964.

50. Zuzana Kusa, „To Be of Bourgeois Origins: An Insurmountable Stigma? (On the Erosive Power of Social Networks in the Period of Communism)", Institute for Sociology of the Slovac Academy of Sciences. Lucrare prezentată la al XII-lea Congres Mondial de Sociologie, Bielefeld, Germania,18-23 iulie, 1994.

51. În prima perioadă a socialismului din Europa Centrală, cam între 1948 și 1968, membrii nomenclaturii erau recrutați preponderent din familii din clasa muncitoare și țărănime. Vezi Gil Eyal și Eleanor Townsley, „The Social Composition of the Communist Nomenklatura: A Comparison of Russia, Poland and Hungary", în *Theory and Society,* nr. 24(5), 1995, p. 723-750.

52. Walter G. Runciman, *A Treatise on Social Theory*, Cambridge University Press, 1983.

53. Frank Parkin, *Maximum Class Theory: A Bourgeois Critique*, New York, Columbia University Press, 1979; Mark Granovetter, „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", în *American Journal of Sociology, nr.* 91(3), 1985, p. 481-510; Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer și Theda Skopol (ed.), *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

54. Bourdieu, *Homo Academicus,* p. 102. Scopul definirii acestor „caracteristici secundare" este să nu li se minimalizeze importanța. Practic, Bourdieu declară: „Clasa socială nu este definită printr-o proprietate... nici printr-o sumă de proprietăți... nici chiar

printr-un lanț de proprietăți care decurg dintr-o proprietate fundamentală ci... prin structura relațiilor dintre toate proprietățile pertinente care îi transferă propria valoare fiecăruia din ele și prin efectul pe care îl exercită asupra practicilor" (p. 106). În felul acesta, valorile specifice relațiilor interpersonale, etnicității etc. *în interiorul structurii de relații caracteristice stratificării pe clase* sunt „secundare". Ele servesc drept criterii adiționale de selecție și excludere în procesul de constituire a claselor sociale.

55. Weber, *Economy and Society*, p. 244-245. Tensiunea dintre modurile de a înțelege carisma devine și mai clară pe pagina următoare: „Este vorba despre recunoașterea din partea celor supuși autorității a ceea ce este decisiv pentru validitatea carismei. Această recunoaștere este acordată liber și este garantată de ceea ce este considerat a fi o dovadă... Dar acolo unde carisma este autentică, nu aceasta constituie baza pretenției de legitimitate. Această bază se află mai curând în concepția că este de datoria celor supuși autorității carismatice să recunoască autenticitatea acesteia și să acționeze în consecință." Observați că, de fapt, carisma nu mai reprezintă o problemă de calitate personală, ci de recunoaștere socială, ceea ce creează imediat o tensiune între două moduri alternative de recunoaștere: „dovadă" și „datorie"; unul rațional iar celălalt, dacă îndrăznim să-i spunem astfel, tradițional.

56. Cu privire la rolul „recunoașterii" în producerea de capital cultural, vezi Bourdieu, *Distinction*, p. 318-361.

57. Într-adevăr, Rainer Lepsius afirmă că *Bildungsbürgertum* este un tip de „stare" a structurării sociale. Vezi Rainer Lepsius „Das Bildungsbürgertum als standische Vergesellschaftung", p. 8-18, în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, vol. 3, ed. Werner Conze, 1992 și Jürgen Kocka, Stuttgart, Klett Cotta. Pe de altă parte, Kocka afirmă convingător că nici statusul, nici clasa nu reprezintă termenii cei mai potriviți pentru descrierea caracterului social al *Bildungsbürgertum*. Vezi Kocka, „Einleitung" (1987b), și Jürgen Kocka, *Weder Stand noch Klasse: Unterschichten um 1800*, Bonn, Dietz, 1990.

58. Randall Collins, *The Credentialling Society*, New York, Academic Press, 1979. Vezi în special discuția privind „inflația de atestate educaționale".

59. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londra, Verso, 1974a. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*. Londra, Verso, 1974b.

60. Max Weber, „Capitalism and Rural Society in Germany", p. 363-385, în *From Max Weber*, ed. H.H. Gerth și C. W. Mills, New York, Oxford University Press, (1906) 1958.

61. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia: An Introduction in the Sociology of Knowledge*, San Diego, CA, Harcourt Brace Jovanovich, 1985.

62. *Meyers Enzyklopaedisches Lexicon*, vol. 4, Mannheim, Lexicon Verlag, 1972, p. 195.

63. „Durch Bildung wird der Mensch zum Bürger" (prin *Bildung* omul devine un *Bürger*). Vezi Mosse, „Das deutsche-jüdische Bildungsbürgertum", p.169-180. Într-un fel, Kocka este un descendent direct al intelectualității liberale de la mijlocul secolului al XIX-lea. În timp ce majoritatea germanilor liberali postbelici văd în excepționalismul german rădăcinile fascismului, Kocka nu acceptă această interpretare negativă. El afirmă, de exemplu, că subdezvoltarea burgheziei culturale în modelul „clasic" englez ar putea să nu fi reprezentat un avantaj. (Conferință ținută la UCLA în primăvara anului 1995)

64. Weber, *Economy and Society*, p. 220. Vezi și p. 226, unde el pare să se contrazică, observând adânc înrădăcinata afinitate între raționalitatea fundamentală și mentalitatea

birocratică, ocazie cu care postulează că esența autorității raționale legale este mai curând o raționalitate formală decât fundamentală.

65. Engelhardt, *„Bildungsbürgertum"*, p. 14. Acest autor afirmă că ceea ce el denumește *verbeamten Intelligenz* (clasa de mijloc educată care ocupă funcții în administrație) a jucat un rol important în tranziția spre capitalism. El o mai numește și *Intelligenz Bürgertum*, deși noi suntem de părere că *Bildungsbürgertum* este un termen mai precis.

66. Termenul *Bildungsbürger* a fost creat de Kuno Brombacher, care a fost unul dintre susținătorii timpurii ai național-socialismului, deși criticismul său la adresa intelectualilor burghezi ar fi putut fi și pe placul intelectualității de stânga. Engelhardt, *Bildungsbürgertum*, p. 188-191.

67. Stimulat de întrebarea dacă, într-adevăr, conceptul de *Bildungsbürgertum* reflectă o realitate istorică sau dacă acesta se regăsește doar în mintea istoricilor, Kocka afirmă că utilizarea sa pentru sfârșitul secolului al XVIII-lea și mijlocul secolului al XIX-lea are sens. În această perioadă, afirmă el în continuare foarte convingător, a existat un grup, destul de omogen, care ar fi putut fi numit „burghezie culturală". Cu toate acestea, în același articol, el subliniază că, pe măsură ce secolul al XIX-lea avansează, termenul devine tot mai puțin util, deoarece unitatea acestui grup dispare treptat. Jürgen Kocka, „Bildungsbürgertum: Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt?", p. 9-20 , în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, vol. 4, Werner Conze și Jürgen Kocka, Stuttgart, Klett Cotta, 1989.

68. Vezi Ringer, *Decline of the German Mandarins*, p. 128-129 pentru temelia socială a luptei dintre fracțiunile „modernistă" și „ortodoxă" a clasei de mandarini. Datarea pe care o face el pentru dezintegrarea clasei de mandarini este apropiată de a lui Kocka: în jur de 1890.

69. Kocka și alți istorici sociali afirmă că Weber a exagerat mult măsura în care burghezia a fost refeudalizată în Europa Centrală pe parcursul sfârșitului secolului al XIX-lea; în felul acesta, teza privind „ordinea stratificării duale" a subestimat dezvoltarea relațiilor de clasă capitaliste. Vezi Kocka, „Einleitung", 1987b, p. 10.

70. Vezi Brüggermeier, „Der deutsche Sonderweg"; D. Blackbourn și G. Aley, *Mythen deutscher Geschichtschreibung. Die gescheierte bürgerliche Revolution von 1948*, Frankfurt și Berlin, Ullstein, 1980.

71. Dezbaterea dacă nazismul a fost – sau nu – sprijinit de o clasă capitalistă puternică sau dacă reflectă – sau nu – relativa slăbiciune a burgheziei ne readuce la dezbaterea privitoare la excepționalismul central-european, sau la acel *Sonderweg* german. Există trei episoade în istoria intelectuală a acestei dezbateri. În cursul primului episod, la începutul secolului al XX-lea, intelectualii deveniți anticapitaliști au văzut în relativa subdezvoltare a capitalismului în Europa Centrală o ocazie de a evita dezvoltarea capitalistă în ansamblu. De aceea, ei au ridicat în slăvi acel *Sonderweg*. Al doilea episod, desfășurat în Germania pe la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, a văzut intelectualii liberali reinterpretând noțiunea de *Sonderweg* sau slăbiciunea dezvoltării burgheze ca pe o cauză a nazismului și ca pe un obstacol ce trebuia să fie depășit. Prin urmare, ei au reinventat rolul burgheziei culturale pentru uz propriu. În ultimul episod, intelectualii central-europeni, ca urmare a decesului „noii stângi" și a socialismului de stat, au pus semnul egal între nazism și

stalinism şi s-au alăturat intelectualilor liberali germani ca parte din noul *Bildungsbürgertum.*

72. Vezi George Konrád şi Iván Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

73. Gouldner, *The Future of the Intellectuals*..., p. 28-42.

74. Vom dezvolta această teză mult mai amplu în Capitolul 3.

75. Jürgen Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 1987a, p. 34.

3
IDEOLOGIA ELITEI DE PUTERE POSTCOMUNISTE

În căutarea unui termen care să definească legăturile care au unit diferitele fracțiuni ale celui de-al doilea proiect al burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*), am dori să reinterpretăm termenul de „managerialism". Prin managerialism înțelegem o mentalitate, mai precis „o mentalitate de guvernare" (*govern-mentality*): o viziune asupra modului în care societatea, piața, firmele și indivizii pot fi conduși, coordonați și controlați. Această mentalitate nu este atributul exclusiv al conducerilor întreprinderilor; ea este, în egală măsură, împărtășită de fracțiunile blocului de putere postcomunist, deși în mod cert este dovada dominanței unui habitus de tip managerial în interiorul alianței blocului de putere. Intelectualii și tehnocrații își însușesc cu dificultate această mentalitate, uneori cu jenă, pentru că se confruntă cu sarcina de a face „sistemul postcomunist actual" să funcționeze. Într-adevăr, originile mentalității manageriale nu țin, pur și simplu, de domeniul ideilor ci sunt în mod clar rezultatul întâlnirii dureroase a ideologiei cu realitatea. Originile sale duale se găsesc în eșecul prescripțiilor monetariste de rezolvare a problemelor economiei postsocialiste și în „pierderea iluziei disidenților" la contactul cu realitățile postcomuniste.

Această trezire la realitate este bine-cunoscuta „mâhnire modernistă". Așa cum notează Peter Wagner, proiecte moderniste de tipul proiectului central european *Bildungsbürgertum* se declanșează întotdeauna sub forma unei rupturi discursive, prin crearea unor noi „semnificații imaginare pentru indivizi și societate". Însă recuzita instituțiilor moderne solicită de fiecare dată un timp mai îndelungat pentru a se dezvolta, dacă este să se dezvolte. De aici „relația de afinitate, nu însă și de identitate, între idei și instituțiile lumii moderne, care se află la originea celor mai multe probleme ale analizei istoriei modernității". Cu siguranță, este vorba despre această relație de

afinitate, dar nu de identitate, dintre idei şi instituţii în postcomunism, pe care noi încercăm să o definim prin intermediul noţiunii de „mentalitate managerială".

Transpunerea practică a mentalităţii manageriale se produce prin intermediul ritualurilor de reconciliere a ideologiei cu realitatea şi de exorcizare a demonului dezamăgirii. În timpul acestor ritualuri, viziunea societăţii guvernate „de la distanţă" este reinterpretată cu ajutorul mijloacelor monetariste şi transformată într-o practică de gestionare „de aproape" a problemelor economice curente şi de supraveghere foarte atentă a opiniilor oamenilor. A doua realizare – nu mai puţin importantă – a acestor ritualuri este reprezentată de cimentarea alianţei dintre diferitele fracţiuni ale blocului de putere postcomunist. Nici una dintre aceste fracţiuni nu este fericită de toate aspectele acestor negocieri, însă fiecare îşi exprimă aderenţa la ritualurile managerialiste în acest fel şi îşi afirmă loialitatea faţă de semnificaţiile imaginare ale transformărilor postcomuniste. În acelaşi timp, toate sunt conştiente de situaţia extrem de reală a negocierii şi împărţirii puterii la nivelul elitei.

Începem acest capitol prin examinarea ideologiilor monetarismului şi ale societăţii civile – respectiv ideologiile fracţiunilor tehnocrate şi intelectuale ale blocului de putere, în forma lor „pură". Descriem „afinitatea electivă" (*elective affinity*) dintre aceste ideologii, formată din viziuni similare asupra rolului cunoaşterii în cadrul societăţii şi din semnificaţiile corespondente în ceea ce priveşte modul în care ar trebui condusă societatea. Urmează o descriere a modului în care aceste ideologii au fost transformate într-o „mentalitate de guvernare", pe măsură ce disidenţii şi tehnocraţii şi-au dat seama de necesitatea formării unei alianţe cu managerii de întreprinderi. Acest compromis cu realitatea semnifică faptul că intelectualii şi tehnocraţii au început să negocieze elemente esenţiale ale propriilor puncte de vedere, iar viziunea carismatică iniţială asupra postcomunismului s-a transformat în ceva obişnuit şi concret. În această interacţiune cu habitus-urile manageriale, monetariştii şi-au reinterpretat propria viziune sub forma austerităţii bugetare, în timp ce foştii disidenţi au reinterpretat ideea „societăţii civile" sub forma educaţiei civice. Descriem rezultatul acestei reinterpretări, şi anume mentalitatea managerială, ca o mutaţie neaşteptată prin care controlul de la distanţă se transformă în micromanagement. În cele din urmă, descriem ritualurile asociate cu aceste reinterpretări şi demonstrăm cum se realizează în mod simultan atât prezervarea semnificaţiilor imaginare ale transformării postcomuniste, cât şi fuzionarea intereselor şi identităţilor diferitelor fracţiuni ale blocului de putere.

IDEOLOGIA MONETARISTĂ A FRACȚIUNII TEHNOCRATE A ELITEI

Întrucât flirtul tehnocrației cu doctrina monetaristă a început o dată cu fascinația sa pentru economiile occidentale, în acest subcapitol prezentăm o scurtă istorie a ideologiei monetariste așa cum s-a dezvoltat aceasta în Occident.

Monetarismul în forma sa clasică, și anume cea elaborată de economiștii Școlii de la Chicago, a reprezentat o teorie economică și un set de politici economice care au făcut concurență curentului dominant la începutul anilor '70, reprezentat de teoria și practica keynesiană. Cele mai importante dintre recomandările sale de politici economice au fost: (1) reducerea inflației și/sau controlul strict al acesteia (pentru că inflația distorsionează capacitatea piețelor de a furniza *informație* precisă), chiar cu riscul unui șomaj permanent; (2) reducerea jurisdicției discreționare a guvernului în favoarea unor legi clare, care sunt cunoscute de către toți actorii și, prin urmare, pot garanta o așteptare și o reacție stabilă; (3) menținerea unei fiscalități reduse și a unei „politici monetare de creștere constantă la nivelul monedei în circulație"; (4) stabilirea unor rate de schimb flexibile și deschiderea economiei naționale către competiția internațională.[1]

În acest fel, monetarismul vizează reducerea rolului economic al guvernului și creează situații în care guvernele se limitează la utilizarea pârghiilor monetare pentru reglarea economiei. Chiar și aceste activități, argumentează monetariștii, ar trebui limitate prin lege pentru a se evita tentația excesivă a „reglajelor fine" din partea executivelor. Nu ar fi necesar ca guvernele să formuleze politici industriale sau ale forței de muncă, pentru că aceste măsuri ar putea să genereze confuzie la nivelul actorilor economici, să intervină în echilibrul natural al piețelor și să creeze astfel exact opusul a ceea ce au încercat să corecteze. În cel mai rău caz, intervenția guvernamentală afectează libertatea individuală și, chiar numai din acest motiv, este indezirabilă.[2]

În Occident, succesul monetarismului se datorează nu numai accentului pe care îl pune pe „libertate", ci și viziunii asupra ordinii pe care o propune. Tocmai de aceea îl numim aici, după Foucault, „mentalitate de guvernare".[3] Pentru a ne da seama despre ce este vorba, trebuie să ne amintim, în primul rând, că însuși termenul de „economie" a început să fie înțeles ca „o sferă a societății" doar în ultima vreme. La începutul secolului al XVIII-lea cuvântul încă mai însemna o artă de guvernare în sensul economisirii, o cale de a face lucrurile într-o ordine corectă.[4] Ne amintim de acest sens al cuvântului atunci

când spunem că o persoană face un lucru „cu economie", adică procedează corect, cu grijă sau ceva de acest fel. Abia o dată cu liberalismul secolului al XIX-lea „economia" a început să însemne o sferă a societății, pentru simplul motiv că această sferă socială a fost gândită ca sursă a unei ordini naturale latente. Astfel, liberalismul a constituit el însuși o artă de guvernare în sensul „economisirii", cu mențiunea că s-a străduit să pună în valoare tendințele deja existente în societate către o ordine naturală.

Monetarismul este și el o astfel de artă liberală a guvernării. Monetariștii au redescoperit în funcționarea pieței, în mod deosebit în circulația banilor, posibilitatea unei ordini sociale conduse „de la distanță" (distanța fiind aici corelația tehnică a libertății). O astfel de tehnică a guvernării procedează prin impunerea unor reprezentări monetariste asupra fenomenului social, despre care se crede că s-ar putea „autoregla". În mod real, niciodată nu se întâmplă așa, însă arta guvernării monetariste reprezintă o promovare atentă a tendinței naturale de autoreglare a fenomenelor sociale prin evitarea cât mai mult posibil a intervenției masive. Reprezentările monetariste, ca toate celelalte reprezentări – hărți, scheme mentale, statistici, rapoarte și formulare –, deschid posibilitatea de reglementare „de la distanță" a comportamentului indivizilor și al populațiilor, deoarece pot pune în „mișcare" fenomene aflate la distanță și le pot aduce mai aproape în „centre de estimare".[5] Mai mult, reprezentările monetariste ale populațiilor și indivizilor (cum ar fi „rezerva monetară" sau „capitalul uman") au avantajul suplimentar al estimațiilor precise și exploatează în acest fel o tendință a piețelor de a se autoregla. Prin acest mod de gândire este posibil să se creadă că problemele sociale pot fi reglementate sau pacificate fără intervenția directă a guvernului.

Să luăm exemplul „asigurării în caz de accident". Înainte de a fi introdusă, accidentele de muncă reprezentau un domeniu de conflict serios între angajați și angajatori. Asigurarea a fost o tehnică socială care le-a permis actorilor să reglementeze această problemă socială, întrucât a obiectivat posibilitatea accidentului sub forma „riscului" care poate fi mai apoi reprezentat sub forma banilor. De atunci încolo mecanismul de autoreglare a pieței a fost însărcinat cu rezolvarea acestei probleme, devenind în acest fel un domeniu guvernabil. Motivația suna cam așa: angajatorii vor dispune de un stimul financiar pentru a asigura securitatea condițiilor de muncă, pentru că altfel cheltuielile lor ar putea fi mai mari. Oferta și cererea vor determina ceea ce în mod social a fost definit ca „accident", precum și ceea ce ar fi partea bună ca urmare a unui accident. Desigur că nu aceasta este și forma în care funcționează astăzi asigurarea pentru accidente, însă cu siguranță aceasta a fost „mentalitatea de

guvernare" care a stat în spatele introducerii acestei reguli, iar consecințele sunt indiscutabile: unui domeniu al vieții sociale, care fusese definit impropiu și care putea fi controlat numai prin intervenția directă sau chiar prin forță, i s-a acordat un statut „constitutiv" în scopul autoreglementării sale, ca să ne exprimăm în acest fel.[6] Au urmat sugestii similare pentru abordarea unor „probleme" legate de imigrație, căsătorie și divorț, pedepse și executarea detenției, care pot fi întâlnite nu numai în lucrări clasice, precum cele ale lui Gary Becker, ci chiar și în documente politice, cum sunt „Noul Partid Democrat" al lui Bill Clinton sau „Contractul cu America".

O dată ce activitățile sociale sunt monetizate în acest mod, „centrul de estimare" – punctul din care acestea pot fi reglementate – nu mai este bugetul de stat. De fapt, bugetul – și în mod deosebit deficitul bugetar – este centrul unui astfel de control, de vreme ce distorsionează circulația banilor. Noile centre de estimare și axul din ce în ce mai dominant al noii tehnologii monetariste sunt băncile – în special băncile centrale – și, într-un anumit sens, piețele financiare și întregul sistem financiar. Acesta este sensul în care putem afirma că monetarismul reprezintă mai mult decât o ideologie în țările occidentale. El este o mentalitate de guvernare bine înzestrată cu o varietate de instrumente tehnice care o fac superioară altor forme de guvernare, cum ar fi keynesianismul. Din acest motiv, așa cum a arătat Neil Fligstein, monetarismul a transformat la modul absolut sectorul public (*corporate world*). Sediile corporațiilor au devenit „centre de profit" populate de manageri financiari, care controlează „unitățile de capital" ale corporației „de la distanță" (adică mai degrabă prin intermediul reprezentărilor monetariste și mai puțin prin „planificare").[7] Promovată de creșterea puterii piețelor financiare și a instituțiilor financiare internaționale (cum ar fi FMI și Banca Mondială), această abordare a guvernării a devenit o condiție *sine qua non* în întreaga lume și este considerată chiar o modalitate de a încuraja democratizarea în zone cum ar fi China rurală, satele din Bangladesh sau orașele din Orientul Mijlociu.

Totuși, în momentul în care devine un fel de program politic utopic, monetarismul se confruntă cu o problemă în creștere, și anume creează o piatră sisifică pe care trebuie să o care. Aceasta este problema responsabilității și inițiativei individuale. În acest sens, Milton Friedman afirmă: „Libertatea este un obiectiv just numai pentru indivizii responsabili. Nu putem crede în libertatea nebunilor sau copiilor. Necesitatea de a trage o linie între indivizii responsabili și ceilalți este inevitabilă, deci înseamnă că ... guvernarea paternalistă este inevitabilă pentru cei pe care noi îi considerăm ca nefiind responsabili."[8]

Cu alte cuvinte, controlul monetar de la distanță depinde de indivizii care dau dovadă de spirit antreprenorial, unități atât de eficiente ale capitalului uman încât reacționează în mod corespunzător față de oportunitățile oferite de monetarizare. De aici rezultă o varietate de probleme care pun în dificultate teoriile monetariste și pe factorii politici de decizie: problema unei „culturi antreprenoriale", la care se adaugă cea „a încrederii" și „a abuzului".[9]

Totuși, inițial aceste probleme nu au reprezentat aspecte ale monetarismului luate în considerare de tehnocrația central-europeană. Monetarismul a fost invocat în special de fracțiunea heterodoxă a tehnocrației – acei economiști, specialiști în științe sociale și alți indivizi educați, blocați în carieră și care erau astfel interesați de o schimbare completă a sistemului. Nu erau disidenți, ci mai degrabă funcționari publici frustrați de marea lipsă de rațiune a sistemului. Datorită frustrării, au început să citească, să răspândească și să discute în secret ceea ce citeau – de pildă Hayek și Friedman (Friedrich Hayek și Milton Friedman, autori americani, promotori ai ideilor monetariste – n.trad.). Erau atrași de respingerea clară, prin intermediul monetarismului, a „celei de-a treia căi" (între socialism și capitalism – n.trad.), atitudine care i-a individualizat față de „comuniștii reformiști" și foarte adesea față de superiorii lor. Erau atrași cel mai mult de promisiunea monetarismului pentru o libertate mai mare, cuplată cu un control și o predictibilitate mai mari. Monetarismul a oferit o soluție simplă și rapidă pentru două din bolile comunismului. Totodată, a asigurat o formulă pentru gestionarea transformării postcomuniste, și anume crearea de piețe, monetizarea și restaurarea statutului banilor ca mijloc universal de schimb, după aplicarea căreia se va putea ști ce se întâmplă în societate.[10] Toate acestea ar putea fi făcute în „500 de zile" sau mai repede. Era nevoie exact de ceea ce monetarismul putea să ofere: „legi simple și generale ... progrese în sensul formării și întăririi piețelor și al unei politici macroeconomice raționale".[11]

Václav Klaus, viitorul ministru de finanțe al primului guvern postcomunist din Cehoslovacia, le spunea noilor tehnocrați, la începutul anului 1989, următoarele: „Ei (monetariștii – n.trad.) cred în anumite principii generale ale politicii economice monetare valabile pentru structuri instituționale diferite și promovează finanțele publice ortodoxe și disciplina financiară."[12] După cum observăm, tehnocrații central-europeni nu prea erau interesați de partea utopică a monetarismului, ci mai mult de principiile economice ale „terapiei de șoc"; ceea ce înseamnă că se gândeau la lucrurile pe care le aveau de făcut cu aceeași încrederea în forțele proprii pe care o afișau și psihiatrii în anii '50.

Curând însă, tehnocraţii central-europeni s-au izbit de problemele privind neîncrederea şi abuzul cu care se confruntaseră şi monetarişii occidentali. De fapt, problemele monetariştilor postcomunişti erau de departe mult mai dificile. Deşi am putea fi sceptici în ceea ce priveşte teoria monetaristă, este evident că astfel de politici sunt mai uşor de admis atunci când mecanismele pieţei sunt bine articulate, iar actorii economici au formate predispoziţii care le permit să navigheze într-un mediu deja rutinat de politici monetare. Dar aceste condiţii nu au existat în Europa Centrală în 1989. În acel moment, tehnocraţia a fost interesată de partea utopică a monetarismului, în condiţiile în care – aşa cum vom vedea – dimensiunea politică a ideologiei monetariste are puternice afinităţi cu critica socialismului de stat dezvoltată de disidenţi, şi anume cu ideologia „societăţii civile". Această critică problematizează responsabilitatea şi iniţiativa în acelaşi mod în care monetarismul utopic se străduieşte să le inoculeze prin intermediul diciplinei financiare. Mai mult, în contextul central-european, ideologia societăţii civile s-a format pe baza considerabilului capital simbolic acumulat de disidenţi în perioada târzie a comunismului.

VIAŢA DUPĂ COMUNISM ÎN VIZIUNEA DISIDENŢILOR: IDEOLOGIA SOCIETĂŢII CIVILE

Pentru intelectualii disidenţi, societatea de după socialism promitea să fie, dacă nu un rai pe pământ, măcar o societate raţională. Proiectul ambiţios şi-a propus rezolvarea contradicţiilor raţionării: societate şi comunitate, adevăr şi virtute, responsabilitate şi libertate, individualizare şi autenticitate, toate conflicte care trebuiau înlăturate. Bineînţeles că nu au izbutit să rezolve nici unul, însă în procesul luptei pentru triumful acestei viziuni disidenţii au reuşit delegitimarea socialismului de stat, acumulând în acest proces o uriaşă cantitate de capital simbolic.

Ideologia societăţii civile a fost raţionalistă prin câteva trăsături. De exemplu, societatea de după socialism trebuia să fie mai degrabă civilă decât militară, de tip contractual, nu de comandă. Trebuia să fie o societate fără comandanţi şi fără executanţi, fără conducători şi conduşi, fără soldaţi care să se supună fără discuţie ordinelor. Postcomunismul trebuia să fie, mai degrabă, o societate în care oamenii vor negocia unii cu alţii ca parteneri egali şi îşi vor asuma întreaga responsabilitate pentru viaţa proprie. În acest mod, ideologia „societăţii civile" a fost formulată ca o critică vehementă la adresa lipsei de

raţiune a paternalismului comunist. În locul unei societăţi de dependenţi, aflaţi în permanentă nevoie de protecţie, cocoloşire şi disciplină parentală, susţinătorii societăţii civile au impus viziunea unei societăţi a cetăţenilor adulţi.[13] Cel puţin din acest punct de vedere, „societatea civilă" trebuia să devină o societate „guvernată de raţiune", raţiune care ia forma procedurilor.

Totuşi, sloganul „antipoliticii"[14] a încercat să reconcilieze această latură raţionalistă a criticii disidenţilor cu promisiunea împlinirii. Era un slogan raţionalist, chiar dacă numai procedural, în măsura în care exprima necesitatea separării sferelor societăţii una de cealaltă ca modalitate de a readuce politica „la locul său normal". Într-un anume fel, era o încercare de a crea un tărâm al libertăţii, în care intelectualii să fie liberi să-şi utilizeze instrumentele pentru a crea artă şi ştiinţă fără nici un fel de interferenţă politică. Tot ce vroiau ei era să li se permită să-şi trăiască partea „civilă" a vieţii fără interferenţă: să-şi scrie eseurile şi povestirile fără a se teme că serviciile de informaţii le vor confisca manuscrisele sau că îi vor băga la puşcărie pentru munca lor de intelectuali. Socialismul a fost identificat ca o formă de „hiperraţionalitate", o lume care nu este încă raţională întrucât raţionalitatea concretă, sau „ideologia totalitară", pătrunsese în toate domeniile. Prin contrast, societatea civilă semnifica o raţionalitate de ordin procedural, o lume în care nu se putea recurge la arsenalul ideologic pentru a se încălca regulile specifice fiecărui domeniu.

Totuşi, în măsura în care „antipolitica" a însemnat „a trăi în adevăr",[15] disidenţii au revelat o înclinaţie nemărginită pentru viaţa într-o lume ideală. Trebuia să se reziste la socialism şi să se evadeze din el, astfel încât să poată fi creată în schimb „o comunitate autentică".[16] Cu greu ne putem imagina un alt concept al filosofiei moderne care să fie mai puţin autoreflexiv decât acest concept al disidenţei referitor la „societatea civilă". Nici una dintre antinomiile, ironiile sau nici chiar realismul vechiului concept nu a fost reţinut în această versiune modernă a lui „să ai şi tu bucăţica ta de tort". Aceşti ideologi ai societăţii civile erau mândri că teoria lor asupra societăţii civile conţinea viziunea unei societăţi guvernate de o raţionalitate de ordin procedural care însemna totodată şi existenţa unei „comunităţi reale", o sarcină pe care toţi gânditorii secolului al XIX-lea (poate cu excepţia lui Karl Marx) au cunoscut-o drept „cuadratura cercului".

Motivul pentru care disidenţii nu au ţinut seama de natura idealistă a sarcinii pe care şi-au asumat-o în timpul socialismului a fost acela că, în loc să se gândească la o comunitate de indivizi reali cu interese conflictuale, ei şi-au considerat comunitatea „o comunitate a sfinţilor" – adică a

intelectualilor disidenţi. Ea a fost înţeleasă ca posedând o putere spirituală unică prin virtutea exemplului ce îl stabileşte pentru restul societăţii în ceea ce priveşte modul în care se poate trăi o viaţă morală şi autentică. Forţa morală a acestui exemplu a fost subliniată, în ochii disidenţilor, de faptul că îşi *sacrificaseră* tot ce aveau – sau, cel puţin, erau gata s-o facă – în numele adevărului şi al moralităţii. Disidenţii au crezut că această autoritate morală avea puterea de a transforma societatea într-o comunitate de indivizi morali şi responsabili.[17] Din acest punct de vedere, disidenţii îşi spijineau cererea pe o veche formă de putere, pe care Foucault o denumise „puterea pastorală". Este o formă de putere modelată după autoritatea păstorului creştin, „bunul păstor", care are grijă de turma sa şi astfel îi pretinde supunere. Baza ultimă a autorităţii păstorului o constituie voinţa sa de „a fi gata să se sacrifice pe sine însuşi pentru viaţa şi pentru salvarea turmei".[18]

Această noţiune a comunităţii[19] însemna totodată că, în lumea întrevăzută de disidenţi, adevărul şi virtutea se contopeau. Distincţia dintre adevăr şi virtute a fost urmărită de raţionalismul occidental încă de la început şi este una dintre cele mai productive antinomii care i-au alimentat evoluţia. Desigur, mulţi teoreticieni occidentali au fost critici faţă de această distincţie, îndeosebi atunci când a generat o separare radicală între adevăr şi virtute. Pentru Şcoala de la Frankfurt, o astfel de separaţie a reprezentat cauza principală a unora dintre cele mai dezagreabile forme ale lumii moderne. Însă, în cadrul discursului disidenţilor, această antinomie a fost dizolvată în lumea ideală a „societăţii civile". Disidenţii şi-au imaginat o lume de după socialism în care oamenii „vor trăi în adevăr", care însemna şi „a trăi în virtute". De fapt, ei au susţinut că singura cale de a fi virtuos este aceea de „a trăi în adevăr", iar singurul adevăr care există este viaţa virtuoasă şi morală.[20] Virtutea şi adevărul au fuzionat sub forma termenului de „civilizaţie" (în cehă, *kulturnost*), căruia disidenţii îi erau aşa de dedicaţi: aceasta se referea la idealurile toleranţei şi compasiunii, ale respectului şi iubirii aproapelui, precum şi la etosul autonomiei individuale, la urmărirea interesului propriu şi a autoîmplinirii. Dând dovadă de compasiune şi de responsabilitate, individul nu va fi împiedicat să se autorealizeze şi nu va fi obligat la nici o concesie. Adevărul ar fi trebuit să fie unul pe termen lung şi ar fi meritat să fie numit „adevăr" pentru că nu ar fi fost adevăr până când nu ar fi fost şi corect din punct de vedere etic.

Lumea de după comunism, societatea civilă, a fost idealizată tocmai pentru că era *autentică*. Autenticitatea implica faptul că individualizarea care s-ar fi produs în cadrul societăţii civile nu l-ar fi separat pe individ de *aura*

sa, întrucât sinele interior şi exterior ar fi coincis. Ironia acestei redescoperiri a autenticului este aceea că o astfel de autenticitate a constituit tocmai scopul stalinismului, care a vrut să interzică sfera privată astfel încât cercul interior şi cel exterior să coincidă. Liderii comunismului târziu au abandonat această pretenţie de ingerinţă în sfera privată, atâta timp cât se participa regulat la viaţa publică şi erau respectate ritualurile comuniste. Totuşi, pentru disidenţi, acest compromis comunist însemna „să trăieşti în minciună" *par excellence*, reprezenta esenţialul minciunii prin care sinele privat şi cel public nu coincid.[21]

Este imposibil de înţeles ideologia disidenţilor şi în mod particular natura idealizată a viziunii lor asupra „societăţii civile", dacă nu se ia în considerare funcţia socială a acestei ideologii pentru cimentarea alianţei conjuncturale dintre diferitele fracţiuni ale comunităţii disidente. La finalul anilor de comunism, intelectualii şi-au diversificat critica privind socialismul şi, prin urmare, şi-au nuanţat viziunea asupra societăţii postcomuniste. Separaţia dintre liberali şi dreapta patriotic-religioasă, care a dus la conflict complet după 1989, exista *in embrio* încă de la sfârşitul anilor '70. Această separaţie nu a fost totuşi recunoscută, deoarece a fost „ţinută sub covor" prin intermediul noţiunii foarte cuprinzătoare de „societate civilă". Dacă privim înapoi, putem spune că una dintre funcţiile discursului disident al „societăţii civile" a fost cu siguranţă aceea de a netezi asperităţile dintre cele două grupuri, ceea ce le-a permis să creadă că vorbesc despre „acelaşi lucru". Acest discurs nu numai că a servit ca o critică puternică a ordinii de status socialiste, ci a articulat poziţia acelor grupuri sociale care nu-şi mai găseau locul în interiorul acesteia: a fost aşadar o bază de apropiere între diverse grupuri din opoziţie, care altfel nu ar fi putut să împărtăşească opinia că ar avea interese comune.

În conceptul de „societate civilă" au fuzionat două puncte de vedere diferite. În miezul punctului de vedere liberal s-a aflat problema drepturilor omului, un concept referitor la cetăţenie derivat din teoria contractului social. De pe această bază, disidenţii liberali au atacat socialismul ca un model de guvernare exagerat de autoritar şi represiv, care trata indivizii mai degrabă ca supuşi decât drept cetăţeni. Pe de altă parte, opoziţia patriotic-religioasă a acuzat conducerea comunistă că a neglijat naţiunea, că reprezenta instrumentele imperialismului rus şi că submina interesele etnice şi culturale polone, ungare, cehe sau slovace de dragul ţarilor ruşi. De aici a rezultat aderenţa opoziţiei patriotice la noţiunea de cetăţean, însă la o variantă mult diferită de conceptul liberal, întrucât era elaborată în termeni de etnicitate.

În construcția ideologiei „societății civile", importanța „descendenței" și a „comunității naturale a națiunii" a fost evidentă îndeosebi în cazul ungar și în cel slovac. Unul dintre motivele majore pentru care „patrioții" unguri au fost anticomuniști a fost acela că au considerat că liderii comuniști au neglijat cauza maghiarilor care trăiau în afara granițelor. Pentru ei nu exista nici o îndoială că ungurii din afara granițelor erau parte constitutivă a societății ungare și, în acest fel, a „societății civile". De aceea, au cerut autorităților ungare să apere „drepturile cetățenești" ale maghiarilor din afară față de conducerile țărilor în care trăiau. Fără a ține seama de cât de inconfortabil s-ar fi simțit liberalii față de această construcție patriotică a cetățeniei pe baze etnice, angajamentul față de limbajul societății civile i-a împiedicat să-și exprime dezacordul înainte de căderea comunismului. Totuși, atunci când cel dintâi prim-ministru ungur necomunist, Antall, s-a autointitulat „prim-ministru pentru 15 milioane de unguri", diferența dintre cele două grupuri nu a mai putut fi ascunsă. Ceea ce dreapta patriotic-religioasă a considerat evident – faptul că guvernul ungar ar trebui să militeze pentru cauza acelor etnici maghiari care au supraviețuit în România și Slovacia – a fost perceput de liberali ca șovinism iresponsabil. Conceptul liberal al cetățeniei se referea, desigur, la națiunea în sens politic și teritorial, nu la națiunea definită în sens etnic și genealogic.

În mod similar, chiar dacă numai câțiva slovaci au semnat „Carta 77", disidenții cehi – și în mod deosebit intelectualitatea protestantă – s-au grăbit să considere că acțiunile bisericii catolice din Slovacia sunt un semn al „resurgenței" societății civile. Însă, pentru catolicii slovaci, apelul la „societatea civilă" a însemnat o reînviere a societății *slovace*, chiar o continuare a „republicii populare" a lui Hlinka. Din nou, diferențele au apărut chiar din momentul prăbușirii sistemului comunist, ajungând la un final dramatic prin dezmembrarea Cehoslovaciei.

Destinul de mai târziu al coaliției naționalist-liberale, cimentată prin discursul societății civile, a arătat cu claritate că discursul societății civile a reconciliat antinomiile fundamentale ale lumii moderne numai în *mintea* câtorva intelectuali disidenți. În realitate, dezacordurile dintre diferitele aripi ale coaliției disidente erau ireconciliabile. O dată ce socialismul s-a prăbușit iar disidenții s-au confruntat cu sarcina concretă a construirii societății postcomuniste, aceștia au fost nevoiți să se reconcilieze cu *lumea*. În particular, au fost obligați să găsească mijloacele prin care o societate, mai mult sau mai puțin apropiată de viziunea lor privind „societatea civilă", poate fi pusă în funcțiune, educată, civilizată și, lucrul cel mai important, controlată.

AFINITĂȚILE ELECTIVE DINTRE MONETARISM ȘI DISCURSUL SOCIETĂȚII CIVILE

Prezentăm pe scurt afinitățile elective dintre ideologiile monetariștilor și disidenților, în cinci puncte, primele patru demonstrând cum ambele converg către o viziune – mai degrabă utopică – a modului în care ar trebui condusă societatea și a rolului lor într-o astfel de societate. Deși această viziune se află într-o tensiune evidentă cu realitățile postcomuniste, nu este mai puțin adevărat că monetariștii și disidenții au găsit totuși un răspuns comun la chestiunea adaptării la realitatea deloc încântătoare a postcomunismului. Acest răspuns comun demonstrează funcționarea optimă a habitus-ului, pentru că arată modul în care aceste două grupuri de intelectuali, confruntați cu dileme total diferite, au dezvoltat răspunsuri sensibil similare prin aplicarea la o situație nouă a vechiului lor mod de a cunoaște. Acest răspuns comun, reprezentând cel de-al cincilea punct final, s-a constituit ca afinitate între viziunile disidenților și monetariștilor privind rolul intelectualilor în societate și descrie noul proiect istoric al *burgheziei culturale* (*Bildungsbürgertum*) din centrul Europei.

Am denumit prima dintre afinități „complexul Casandrei". După cum cititorul știe, Casandra, fiică a regelui Troiei, a fost condamnată să prevadă viitorul, fără însă ca cineva să o creadă vreodată. În mod similar, după eșuarea proiectului „noii clase", nici disidenții și nici tehnocrații nu și-au asumat rolul „intelectualității teleologice". Mai degrabă, disidenții s-au orientat către puterea „pastorală" decât spre cea temporală, în timp ce tehnocrații s-au considerat tehnicienii transformării și au adoptat în mod caracteristic o ideologie de tip conservator (monetarismul), care le limitează rolul într-un astfel de proces. Ambele grupuri au respins ca „totalitară" sugestia conform căreia cunoașterea intelectuală ar putea constitui baza planificării societății și au arătat „efectele perverse" ale unei atari posibilități. De exemplu, monetariștii susțin că factorii politici de decizie ar trebui să se abțină de la „previziuni" sau de la „obiective" planificate și să se supună mai degrabă unor reguli prestabilite, pentru că altfel s-ar crea așteptări nerealiste la nivelul oamenilor care, știind că politicienii nu-și pot ține promisiunile, vor reacționa și vor crea efecte perverse, cum ar fi inflația.[22] Ca și în cazul Casandrei, nimeni nu îi va crede, motiv pentru care nu pot decât cel mult să cobească. În mod similar, disidenții, ca și „păstorii", nu pretind că ar cunoaște viitorul și nici măcar că ar avea un program politic.[23] Ei spun numai că orice încercare de a planifica o societate morală este condamnată să producă exact contrariul,

întrucât emanciparea este un proces al sinelui, adică unul care nu poate fi recomandat de sus.

Atât disidenții cât și tehnocrații au încercat să creeze condiții în care indivizii să se autoguverneze. Cu alte cuvinte, cea de-a doua afinitate dintre punctele lor de vedere asupra modului în care ar trebui guvernată societatea se referă la efortul comun de a crea condițiile pentru „a trăi în adevăr". Indivizii vor fi capabili să ia decizii privind acțiunile lor în cunoștință de cauză dacă le pot măsura cu ceva și dacă această măsură generează binele în orice aspect al vieții. Pentru disidenți, această măsură este adevărul/morala/autenticitatea care solicită o luptă permanentă pentru a fi menținută. Pentru monetariști însă, problema „informației" este de natură tehnică, iar monetarizarea asigură o soluție. Dacă piața este lăsată să lucreze, dacă ai prețul corect pentru orice produs, dacă ai, adică, o structură „rațională" a prețurilor stabilită de piață, atunci „trăiești în adevăr". Trăiești în adevăr deoarece comportamentul tău este condus de evidențe (prețuri) stabilite în mod natural (de piață), care reflectă adevărata lor valoare (în bani). Poți după aceea să iei decizii în cunoștință de cauză, să-ți calculezi pașii în mod rațional și să te comporți în mod responsabil. Dacă, pe de o parte, precum în socialism, nu îți „monetizezi" sau echilibrezi bugetul (ceea ce înseamnă același lucru), „trăiești în minciună". În mod similar, inflația înseamnă a trăi într-o lume a minciunii, de vreme ce distorsionează prețurile.[24]

Cea de-a treia afinitate ideologică dintre punctele de vedere ale disidenților și monetariștilor asupra modului în care ar trebui condusă societatea este preferința lor pentru „acțiunea de la distanță". Disidenții au întrevăzut o societate condusă de „puterea pastorală" – adică nu prin comandă și represiune, ci de un guvern care acționează „de la distanță". Monetariștii le-au livrat o tehnologie – monetarismul – pentru a îndeplini acest obiectiv, deși această tehnologie s-a dovedit a fi eficientă numai în sectorul corporatist. Privatizarea ar trebui înțeleasă nu numai din punctul de vedere al drepturilor de proprietate, ci și din punctul de vedere al „guvernabilității". În loc să caute capital pentru a cumpăra firmele de stat, monetariștii au fost interesați în primul rând și în mod special de „corporatizare" (crearea acționariatului – n.trad.) și de instituirea unei piețe pentru tranzacționarea acțiunilor la aceste firme, întrucât în acest mod puteau să împiedice statul să exercite controlul direct – cu alte cuvinte puteau deposeda statul de controlul direct al firmelor și puteau introduce întreprinderile postcomuniste în structura unui control financiar prin intermediul băncilor.[25]

Cea de-a patra afinitate dintre concepțiile monetariștilor și disidenților privind modul în care ar trebui conduse societățile este reprezentată de

interesul lor pentru statul de drept. Acesta a constituit o importantă parte a programului disidenților de creare a societății civile. Dacă statul de drept nu este respectat, responsabilitatea individuală decade, iar excesul legislativ generează exact contrariul, şi anume o situație de neguvernabilitate. Dacă, pe de o parte, statul de drept este respectat, indivizii sunt responsabili şi au atitudine civică. În mod similar a argumentat şi Milton Friedman în ceea ce priveşte necesitatea unor legi ferme privind creşterea lentă a masei monetare şi echilibrul financiar, iar Václav Klaus s-a făcut purtătorul de cuvânt al acestor recomandări atunci când a solicitat „legi fixe şi clare". Altfel, avertizează ei, este foarte probabil să apară excese ale amestecului în economie iar „lucrurile să scape de sub control".

Dezbaterea anterioară a intenționat să arate modul în care monetarismul şi discursul disidenților asupra societății civile abordează o problematică comună. Această problematică este cel mai bine descrisă ca fiind „guvernarea", adică găsirea metodei corecte prin care poate fi dirijat comportamentul indivizilor şi al populației, astfel încât să fie dezvoltată înclinația lor naturală pentru ordine şi progres. Tocmai la acest nivel mai curând utopic au identificat o „afinitate electivă" între proiectele respective. În timp ce monetarismul oferă un set de instrumente cu care să se acționeze „de la distanță" asupra comportamentului indivizilor şi populației, discursul disidenților generează resursele simbolice necesare unor astfel de aplicații.

Totuşi, din păcate, pe măsură ce s-au implicat în construirea capitalismului de sus în jos, aceste două fracțiuni ale elitei postcomuniste burgheze s-au confruntat cu realitățile deloc încântătoare ale postcomunismului. Susținătorii ideii de antipolitică şi ai monetarismului s-au implicat tot mai mult în lupta politică. Problema lor principală a fost aceea că societatea postcomunistă era orice altceva decât o societate civilă, în special în contextul „măsurilor de austeritate" şi al „terapiei de şoc". Noua elită de putere şi-a dat seama foarte rapid că, oricât de extraordinară era sarcina schimbării relațiilor de proprietate şi a restructurării instituțiilor economice, era nimic în comparație cu sarcina de a-i crea pe oamenii care să poată lucra cu aceste instituții. Noii lideri postcomuniști au înțeles că, înainte de a guverna „de la distanță", erau nevoiți să se dedice sarcinii educației civice, a creării actorilor sociali care apoi să poată fi guvernați.

Acesta este locul în care tehnocrații monetariști şi intelectualii disidenți şi-au descoperit cea din urmă afinitate dintre ideologiile lor. Ambele fracțiuni ale blocului de putere au ajuns să-şi perceapă rolul de păstori şi „civilizatori". Monetariştii au avut tendința de a sublinia rolul pieței ca educator

„impersonal" pentru o mai mare responsabilitate, în timp ce disidenții au accentuat educația civică, condusă și îndrumată, bineînțeles, de intelectuali. În ciuda acestor diferențe, este clar că ambele grupuri și-au considerat sarcinile ca fiind de „guvernare" și nu de comandă. Modelul rolului lor nu mai era cel al lui Iosif în Egipt, ci acela al lui Moise în deșert, care a dus poporul lui Israel spre Țara Făgăduinței, departe de robia egipteană și de viața îmbelșugată din ținutul Goshen.

Precum Moise, ei au constatat că sarcina lor era una mult mai complicată decât anticipaseră. Inițial, au gândit că aceasta consta în a le arăta oamenilor calea către libertate și, în timpul călătoriei (care, s-au mai gândit ei, ar fi fost una scurtă), a-i conduce mai degrabă cu admonestări politicoase decât prin coerciție. Pe drum, la fel ca Moise, au constatat că această călătorie va dura mai mult decât anticipaseră. Cele 40 de zile au devenit 40 de ani în primul rând pentru că oamenii nu erau pregătiți pentru libertate.[27] Prin urmare, și-au redefinit sarcina de a transforma sclavii în indivizi liberi oferindu-le legi și educându-i pentru a deveni astfel cetățeni supuși legilor.

Ca și Moise, burghezia culturală central-europeană (*Bildungsbürgertum*) și-a asumat sarcina de legiuitor, de păstor și de civilizator. De asemenea, a făcut cunoscut oamenilor că drumul către civilizație poate fi parcurs numai prin sacrificiu și adeziune la un nou cod de legi. După cum a arătat Ralf Dahrendorf atât de elocvent, au fost nevoiți să treacă prin Valea Plângerii.[28] Ca o ironie – cel puțin în cazul tranziției actuale –, construirea omului capitalist presupune ca indivizii să-și întoarcă fața de la valorile materiale, de la „consumatorism" și de la plăcerile trupului spre „civilizația spiritului".

În procesul identificării noului lor rol, disidenții și monetariștii au modificat discursul privind societatea civilă și au desconsiderat două sute de ani de secularizare a „puterii pastorale". În secolul al XVIII-lea, „societatea civilă" însemna o ordine naturală, o societate ce se autoguverna în mod natural. Aceasta a fost o ideologie deosebit de potrivită pentru burghezia în formare. În locul puterii absolutiste, burghezia a introdus autoritatea legală-rațională, un tip de dominație în care puterea era exercitată de la distanță, o formă de guvernare care utiliza funcția pastorală, însă fără arhaicul schimb de sacrificii între păstor și turma sa. Pe măsură ce s-a afirmat, burghezia economică a căutat un punct de sprijin „pozitiv" pentru autoritatea sa de tip rațional și de aceea a refuzat misterul sacrificiului.[29] Oricum, agenții existau deja, sub forma antreprenorilor care se autosacrificau cuprinși de „spiritul capitalismului". Sarcina era aceea de a crea *instituțiile* pieței capitaliste și o democrație burgheză. Prin contrast, în timpul tranziției de la socialism la

capitalism sarcina este dublă: instituțiile și *agenții* cu habitus-urile potrivite trebuie creați simultan. Tocmai din acest motiv observăm o ciudată mutație a discursului central-european privind societatea civilă, vizibilă în dezbaterile disidenților pe la sfârșitul perioadei socialiste: nu se putea conta pe organizarea de la sine a societății civile, ea trebuia creată. Nu este o ordine naturală, ci una care trebuie creată prin exemplul moral și, cel mai important, prin sacrificiu.

Acest lucru se întâmplă întrucât, din punctul de vedere al noului bloc de putere, cetățenii postcomunismului nu sunt altceva decât „generația deșertului". Este vorba de o generație profund afectată de deceniile de sclavie socialistă, de paternalism, de dependența excesivă, cu un punct de vedere lipsit de realism privind securitatea individuală, egalitarismul și consumatorismul. Tocmai de aceea, este necesar ca societatea civilă să fie recreată, susținută și apărată nu față de stat, ci față de ea însăși. Aceasta este o idee care nu trecuse niciodată prin mintea contractualiștilor antifeudali și antiaristocratici din secolul al XVIII-lea. Este însă clar că această noțiune a câștigat întâietate pe măsură ce conducătorii comuniști au dispărut iar singurul obstacol către societatea civilă a devenit societatea însăși.[30]

Ceea ce îi separă, în acest caz, pe contractualiștii secolului al XVIII-lea de intelectualii postcomuniști este faptul că cei dintâi erau ideologii unei burghezii economice în formare (*Wirtschaftsbürgertum*), pe când ce cei din urmă sunt reprezentanții burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*). Primii erau preocupați de crearea unor instituții economice care să le garanteze dominația de clasă, iar ceilalți sunt dedicați creării unei burghezii economice și a celorlalte clase înainte ca societatea civilă să poată fi dezvoltată.

MENTALITATEA MANAGERIALĂ ȘI MODUL EI DE A REINTERPRETA MONETARISMUL ȘI SOCIETATEA CIVILĂ

Un alt aspect mai puțin plăcut al realității postcomuniste cu care proaspăta alianță dintre tehnocrați și disidenți a trebuit să se obișnuiască a fost acela al rezistenței opuse de managerii din industrie. Tehnocrații și disidenții au constatat destul de repede că planurile lor de transformare economică aveau puține șanse să se materializeze fără sprijinul directorilor întreprinderilor industriale. Managerii din industrie aveau la îndemână unul dintre cele mai importante lucruri în postcomunism: cunoașterea foarte bună a întreprinderilor de stat, a capacităților și problemelor lor, a partenerilor comerciali etc.

Viziunea monetaristă, pe care tehnocraţii se grăbiseră să o îmbrăţişeze, este în general foarte abstractă şi în particular nu spune mai nimic asupra a ceea ce se întâmplă în interiorul întreprinderilor. De fapt, o parte din forţa care asigură imaginea unei „autorităţi în materie" este datorată faptului că tratează întreprinderile ca pe nişte „cutii negre". În întunericul monetarist, desigur că toate cutiile negre arată la fel şi toate sunt subiectul aceluiaşi mecanism de control financiar. Această teorie induce un control din partea tehnocraţilor asupra managerilor, însă îi face în mod inevitabil dependenţi de aceştia, de vreme ce cunoaşterea măruntaielor unei întreprinderi este esenţială pentru cel care întocmeşte un proiect de privatizare sau vrea să cumpere o întreprindere.[31]

Totuşi, managerii firmelor industriale nu au fost chiar atât de speriaţi de perspectiva monetaristă. Ei ar fi dorit ca guvernul să creeze politici industriale şi ale forţei de muncă, să ofere subvenţii la export şi să îi apere de competiţia străină neloială. De aceea, au creat „grupuri de lobby industrial" şi grupuri de presiune, despre care se spune că ar fi atât de puternice încât, în cazul unei ţări ca Slovacia, de exemplu, ar fi fost conectate la cercurile personale ale primului-ministru (în perioada în care prim-ministru a fost Valdimir Meciar, de la separarea Slovaciei până în anul 2000 – n.trad.).[32] De aceea, compromisul şi coaliţia cu managerii care au rezultat au necesitat în prealabil o transformare atât a ideologiei disidenţilor, cât şi a tehnocraţilor. Cea mai bună cale de a descrie această transformare este aceea a „mentalităţii manageriale", o reinterpretare a teoriilor societăţii civile şi a monetarismului în condiţiile existenţei unui habitus format pe parcursul mai multor ani de serviciu în comunism ca birocraţi, tehnocraţi şi manageri.

Până aici am descris ideologia noului bloc de putere ca şi când s-ar fi format prin reconcilierea cu realitatea exterioară – realitatea unei societăţi care nu era realmente pregătită pentru sarcina construirii capitalismului. Adevărul este că ideologia managerială fusese şi ea creată prin acelaşi proces de adaptare internă. După cum vom constata în Capitolul 4, majoritatea covârşitoare a tehnocraţilor postcomunişti şi mai ales managerii postcomunişti sunt foşti funcţionari comunişti. Au fost şi ei parte a comunismului la fel de mult ca ceilalţi. Simplul fapt că au optat pentru „capitalismul de sus în jos" poate fi atribuit înclinaţiei lor de a-şi folosi experienţa din trecut pentru a rezolva noile sarcini ale tranziţiei postcomuniste. În acest proces, ei au dezvoltat trei procedee care reflectă efectele combinate ale ideologiei monetariste, ale habitus-ului şi ale nevoii de compromis între manageri şi tehnocraţi.

Prima dintre aceste practici, şi cel mai important element al politicii economice postcomuniste, o reprezintă „târguiala bugetară" dintre manageri şi tehnocraţi. În timpul comunismului, se ştia bine că „planul" – evaluarea primită în mod obişnuit de la planificatorii centrali şi impusă directorilor de întreprinderi – era de fapt subiectul unor negocieri intense între directori şi planificatorii centrali. Procesul prin care managerii contestau anumite elemente din „plan" şi manevrau în aşa fel încât să stabilească sarcinile de producţie dorite de ei pentru întreprinderi ajunsese să fie cunoscut ca „târguiala planului".[33] Această generaţie de manageri şi tehnocraţi a fost formată de instituţia „târguielii planului" să nu accepte niciodată valoarea iniţială a datelor de plan stabilite de la centru şi să caute anumite „manete" pe care să le acţioneze pentru a manipula planul în interesul propriu. Desigur, este vorba de generaţia care reinterpretează astăzi canonul monetarist al disciplinei fiscale şi monetare. Rezultatul este că, în condiţiile post-comunismului, tehnocraţii elaborează politici de restrângeri bugetare, care sunt mai apoi interpretate de manageri ca o sugestie de iniţiere a unor intense negocieri, în cadrul unui proces care seamănă foarte mult cu „târguiala bugetară" de pe vremuri. Această târguială bugetară creează un spaţiu, care la prima vedere pare să satisfacă cerinţele Fondului Monetar Internaţional sau ale Băncii Mondiale, dar care, în acelaşi timp, le oferă managerilor posibilitatea să-i impună tehnocraţiei financiare să facă afaceri care amintesc de procesul de „târguială bugetară".

Cea de-a doua practică care îi uneşte pe monetarişti şi viziunea monetaristă cu managerii şi habitus-ul managerial este procedeul gestionării strânse a întreprinderilor şi a altor instituţii. În nici un alt domeniu nu este mai evidentă transformarea viziunii monetariste decât în schimbarea rolului „fondurilor naţionale de privatizare". Această instituţie a fost creată de primele guverne postcomuniste ca un instrument tranzitoriu. Fondul naţional de privatizare a fost înţeles mai degrabă ca un „proprietar fictiv", de care este nevoie numai până când vor fi identificaţi proprietarii privaţi adecvaţi. Într-adevăr, impulsul creării sale a fost specific monetarismului, pentru că a fost înţeles ca un mijloc de „eliminare" a statului din acest proces, astfel încât privatizarea să se desfăşoare într-un mod cât mai natural şi mai apropiat de regulile pieţei. Mai mult, s-a gândit că, dacă încasările din privatizare vor fi depozitate în numele nou-creatului organism, acestea vor fi protejate de absorbţia bugetară.

Totuşi, la şapte ani după căderea comunismului, în aproape fiecare ţară din centrul Europei o substanţială parte a fostelor întreprinderi de stat încă se mai

aflau în administrarea fondurilor proprietății de stat. În plus, cele mai multe dintre aceste întreprinderi au datorii și necesită asistență. Prescripțiile monetariste nu sunt de nici un folos în această situație, pentru că sunt contradictorii. Pe de o parte, ar presupune ca responsabilii fondurilor să se comporte ca niște adevărați proprietari, care urmăresc oportunitățile pieței și sunt gata să se folosească de ele. Pe de altă parte, recomandările monetariste interzic orice formă de proprietate din partea statului. Responsabilii fondurilor și tehnocrații din ministerele de finanțe – puțini și, bineînțeles, depășiți cum sunt – nu pot juca rolul de proprietari reali. Totuși, în același timp, controlează resurse (încasările obținute din privatizările altor întreprinderi) ce pot fi utilizate în beneficiul întreprinderilor de stat pe care încă nu le-au privatizat. În aceste condiții, responsabilii fondurilor și-au reformulat sarcinile în concordanță cu principiul restricțiilor bugetare și au devenit implicați în problemele curente ale întreprinderilor și instituțiilor pe care le controlează – cel puțin în ceea ce privește problemele disciplinei financiare.[34]

Situația care rezultă este una în care structura controlului fondurilor proprietății de stat asupra întreprinderilor depășește cu mult controlul exercitat de autoritățile comuniste în ultimii ani ai socialismului. Așa cum remarca și Kare Dahl Martinsen, statul postcomunist s-a deplasat dintr-o poziție de impotență față de întreprinderi, caracteristică fazei finale a comunismului, spre o poziție de omnipotență. Toate drumurile duc înapoi către stat. Capacitatea sa de a controla întrepriderile s-a îmbunătățit foarte mult datorită adoptării metodelor monetariste, însă în același timp, în mod paradoxal, oficialitățile guvernamentale continuă să se implice în conducerea nemijlocită a întreprinderilor care se află în grija lor.[35] Un exemplu edificator este cel al Ministerului de Finanțe din Ungaria care, după ce a redus bugetele universităților, în loc să lase decizia la nivelul instituțiilor pentru a găsi soluții, stabilește totuși pentru fiecare dintre ele până și numărul de angajați care ar trebui concediați.

În sfârșit, nici chiar „avangarda" schimbării monetariste, managerii financiari, nu permite mecanismelor monetariste să dea tot ce pot. Față de problema foarte serioasă a datoriilor ce nu pot fi plătite, aceștia au reinventat redistribuția, sub forma „băncii de consolidare" în Republica Cehă, sau sub forma „redistribuțiilor subterane" în alte țări.[36] Această redistribuție subterană este cea de-a treia practică ce reflectă combinația dintre ideologia monetaristă și habitus-ul managerial.

Nevoia intelectualilor de a-şi impune programul privind societatea şi de a ajunge la o învoială cu puterea managerială şi-a pus amprenta şi asupra ideologiei „societății civile". Această amprentă poate fi observată în ritualurile burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum)* postcomuniste, prin care acțiunile concrete, cum ar fi reducerile bugetare, capătă un conținut simbolic derivat din viziunea idealistă asupra societății civile. Aceste ritualuri nu sunt numai reprezentări colective, al căror scop este să civilizeze societatea, ci reprezintă şi o încercare de a salva de la deziluzie cel puțin o parte modestă a viziunii societății civile.

Burghezia culturală postcomunistă este preocupată de salvarea biografiei sale colective şi de autoprotecția față de uzura timpului prin cea mai veche metodă cunoscută de omenire: repetiția.

Există două tipuri de ritualuri care încearcă să stăvilească deziluzia postcomunistă. Primul tip derivă direct din viziunea asupra lumii a foştilor disidenți intelectuali şi din recursul lor la puterea pastorală, iar cel de-al doilea din interpretarea managerială a monetarismului. Primele sunt ritualuri ale educației civice, iar celelalte ritualuri ale restrângerilor financiare. Însă ambele tipuri se referă la acelaşi complex simbolic al sacrificiului, purificării şi confesiunii.

Sacrificiul

Dacă contractualiştii şi burghezia culturală central-europeană din secolul al XIX-lea promiteau abundență, burghezia culturală postcomunistă cere sacrificiul. În *The Protestant Ethic...* a lui Weber, chemarea era adresată antreprenorului individual, căruia i se cerea să renunțe la consum de dragul acumulării.[37] Prin contrast, „spiritul capitalismului" din postcomunism extinde această chemare către întreaga societate, solicitându-le tuturor să se sacrifice de dragul „viitorului": societatea a trăit peste posibilități în socialism; acum trebuie să revină la realitate.[38]

Ironia este că, atâta vreme cât a existat, socialismul a fost deseori criticat pentru „producția de dragul producției", pentru „impunerea unor standarde în ceea ce priveşte nevoile omului" – pe scurt, a fost perceput ca fiind interesat numai de industrializarea accelerată, nu şi de necesitățile de consum ale individului.[39] Socialismul cerea sacrificiul colectiv în termeni lipsiți de echivoc – o amânare colectivă a consumului de dragul acumulării sociale –

iar realizările acestei politici au fost spectaculoase. Totuşi, din punctul de vedere al postcomunismului, atât pentru cei nostalgici după anii de aur, cât şi pentru cei care consideră comunismul responsabil de toate relele, socialismul seamănă acum cu bogatul ţinut biblic Goshen.

După cum am văzut anterior, ideea sacrificiului a fost foarte importantă pentru disidenţi în perioada socialistă târzie. Într-adevăr, la vremea respectivă, prin acte de autosacrificiu, mulţi au dat dovadă de un curaj remarcabil. A fi disident însemna să te sacrifici, întrucât numai actele sacrificiului de sine puteau pune probleme reale cinicului şi coruptului regim comunist.[40] Printr-o curioasă întoarcere a ideologiei socialiste, în care proletariatul era clasa universală, mielul de sacrificiu care salva umanitatea,[41] intelectualii disidenţi s-au aşezat singuri pe altarul regimului şi şi-au oferit trupurile pentru sacrificiu. Cel mai ilustrativ exemplu în acest sens este momentul când Jan Palach şi-a dat foc în Piaţa Václav (din Praga – n.trad.). Acum disidenţii sunt membri şi ideologi ai noului bloc de putere şi, confruntându-se cu sarcina transformării postcomuniste, invocă din nou ideea sacrificiului. Totuşi, de data aceasta autosacrificiul nu mai este suficient; acum ei îi cer societăţii să fie mielul de sacrificiu de dragul viitoarei burghezii economice.

După cum vom vedea în Capitolul 4, în Europa Centrală reprezentanţii elitei de putere postcomuniste sunt şi principalii câştigători ai tranziţiei la capitalism. Din acest punct de vedere, ar putea fi acuzaţi că sunt ipocriţi, pentru că solicită sacrificiul din partea societăţii, în timp ce ei profită de avantajele generate de postcomunism. Managerii şi tehnocraţii au puţine argumente pentru a se apăra de astfel de acuzaţii, însă foştii disidenţi intelectuali sunt capabili să se apere în mod credibil de acest tip de critică. Ei pot arăta sacrificiile pe care le-au făcut în anii comunismului. Din acest motiv, foştii disidenţi sunt o componentă foarte valoroasă a noului bloc de putere, pentru că sunt singurii care pot să le ceară în mod legitim celor care s-au înfruptat din oalele cu „gulaş comunist" să facă acum sacrificii.

În acest context, să notăm că, de cele mai multe ori, reducerile bugetare nu au ca motivaţie scopuri economice, ci reprezintă mai degrabă chemări ritualice la sacrificiu sub forma exerciţiilor de educaţie civică. În Ungaria, de exemplu, guvernul a introdus o taxă de 15 dolari pe lună pentru fiecare student din universitate. Nimeni cu mintea întreagă nu ar crede că această taxă minoră ar contribui semnificativ la finanţarea învăţământului superior. Motivaţia introducerii acestei taxe este, mai degrabă, de a educa cetăţenii în domeniul responsabilităţii civice. Taxa universitară nu foloseşte la finanţarea

educației; mai curând se dorește a fi un instrument de educație financiară. În mod similar, în Republica Cehă guvernul a anunțat pompos că a încheiat anul fiscal 1992-1993 cu un excedent. S-a organizat o mică ceremonie, ce a fost transmisă de televiziunea națională. Primul-ministru și ministrul de finanțe au luat parte la această ceremonie, în care excedentul a fost trecut în bugetul pentru anul următor, decizie semnată de cei doi politicieni. Să notăm mai întâi că motivația economică pentru o astfel de decizie este destul de dubioasă: un guvern care nu a cheltuit banii din buget este unul care taxează populația nemotivat. Este clar însă că natura ritualică a acestui eveniment a fost mult mai importantă, căci a transmis un mesaj către populație: „Cheltuiți mai puțin și economisiți cât mai mult, asta înseamnă să fii virtuos."

Purificarea

Purificarea este, în situația descrisă, cel dintâi scop al sacrificiului: o cale de a proteja viitorul și a construi un nou cetățean, virtuos. Totuși, în același timp, ritualul sacrificiului este orientat și spre trecut. Sacrificiul este un mijloc de penitență pentru trecut, purificând în acest fel indivizii și societatea de murdăria acumulată în comunism. Iar aceasta constituie o altă noutate a eticii promovate de burghezia culturală postcomunistă, și anume retorica purificării. Dacă pentru Adam Smith sau Benjamin Franklin înclinația umană către „muncă, schimb natural și comerț" era un dat (materia primă a societății civile este un dat, este naturală, este pură și disponibilă pentru a fi însușită), iar ceea ce era necesar în plus se reducea în principal la însușirea eticii afacerilor, reformatorii postcomuniști au pornit de la premisa că materialul uman pe care l-au moștenit este în întregime compromis. Sacrificiul a devenit astfel un mijloc nu numai pentru a proteja viitorul, ci și pentru a șterge trecutul. Industrializarea socialistă a poluat mediul fizic însă, după cum argumentează reformatorii, aceasta a fost nimic în comparație cu poluarea minților și a sufletelor prin intermediul politicii și educației comuniste. Probabil că sufletele reprezintă problema cea mai dificilă: indivizii nu au numai idei proaste, ci și motivații nepotrivite.[42]

Reformatorii postcomuniști au pornit de la critica socialismului de stat formulată de disidenți și de la poziția lor de păstori ai societății, denunțând educația greșită din întreaga perioadă comunistă. Înainte de coruperea comunistă a minții și sufletului, s-a produs „o închidere a gândirii"[43], care a început cu programa școlară. Oamenii au fost obligați să învețe limba rusă în loc de engleză, marxism-leninismul în loc de economia neoclasică, sudura în

loc de programarea pe calculator. Gândirea închisă a devenit din ce în ce mai săracă, deoarece a fost ruptă de contextul său natural. Soljeniţîn considera că limba oficială sovietică era o formă degenerată a limbii ruse, care folosea un vocabular extrem de sărac şi o gramatică simplificată, ce nu le permitea oamenilor să dea expresie felului lor de a fi autentic sau identităţii lor naţionale şi nu-i lăsa să gândească corect. Acest lucru a mai însemnat că oamenii nu-şi cunoşteau propria istorie. Li se preda o istorie falsă a propriei lor naţiuni şi erau îndemnaţi să uite din istoria naţională până şi ceea ce mulţi dintre ei trăiseră personal. Din aceste motive, susţin disidenţii, atât conştiinţa individuală cât şi cea colectivă au fost contaminate şi sunt deficiente.[44]

Gândirea limitată creată prin programa şcolară devenea mai apoi o ţintă facilă pentru procesul de corupere care continua în afara şcolii. Oamenii erau socializaţi „să trăiască în minciună", să practice jocul lui „dacă ar fi să" ca şi cum ar fi crezut în el şi să participe la ritualuri publice ale căror scopuri unice erau afişarea conformării la ordinea existentă.[45] Astfel erau învăţaţi să desconsidere valoarea discursurilor publice, să-i suspecteze pe toţi politicienii ca fiind mânaţi de dorinţa de putere şi ca întruchipând însăşi corupţia. Ei erau deprinşi să-i suspecteze pe intelectuali şi să nu le acorde respectul cuvenit în special disidenţilor. Erau învăţaţi chiar şi să fure: li se permitea să realizeze un venit fără să muncească pentru el. Întreaga societate fusese lăsată să trăiască peste nivelul propriilor mijloace, să consume mai mult decât îi permitea economia. Chiar şi trupurile le erau afectate: mâncau mai mult decât necesar, beau şi fumau excesiv şi în acest fel se distrugeau biologic pe ei înşişi şi distrugeau societatea.[46] Până şi ceea ce părea a fi o piaţă incipientă – economia secundară – se transformase într-o şcoală de valori parazitare. Cel mai important lucru, comunismul nu a reuşit să-i înveţe pe oameni să fie responsabili pentru propria lor viaţă.[48] Oamenii au devenit dependenţi de redistribuţia făcută de stat: un fel de dependenţă de politica de bunăstare a socialismului de stat. Reducerea bugetului bunăstării este, în acelaşi timp, o chemare a populaţiei la sacrificiu şi o încercare de a-i vindeca pe oameni de dependenţa faţă de bunăstarea socialistă. În perioada postcomunistă, intelectualii nu au scăpat nici un prilej de a atrage atenţia asupra acestui lucru. Ideea este aceea că reformatorii nu au avut încredere în oamenii pe care îi formase socialismul. Nu au crezut nici un moment că societatea civilă poate fi creată dintr-o astfel de materie primă sau că dependenţii de socialism vor putea să se descurce în lumea atât de complicată a capitalismului de piaţă ori că vor fi măcar în stare ca să se supună noii legislaţii. Trebuia ca foştii cetăţeni comunişti să fie mai întâi purificaţi.

Sarcina purificării şi a generării noului „om capitalist" este relativ uşoară (deşi nu lipsită de probleme) atunci când avem de-a face cu generaţiile tinere.[49] După cum afirmă reformatorii, problema principală ţine de faptul că dascălii noii generaţii nu sunt de încredere. Ei reprezintă poluatorii din trecut. De aceea, în vreme ce, în democraţiile occidentale, profesorii au o mare autonomie în a stabili ce trebuie să-i înveţe pe elevi şi studenţi şi ce cărţi să folosească, programele şcolare postcomuniste sunt supravegheate atent de intelectualitatea formatoare de opinie, identic modului în care acest lucru se făcea în perioada stalinistă. În preocuparea lor pentru sufletele învăţăceilor, aceşti intelectuali scriu cărţi noi şi le solicită profesorilor să predea după aceste texte în întreaga ţară.

Mai mult, sarcina purificării este chiar mai serioasă şi mai dificilă atunci când este avută în vedere generaţia vârstnică. Ar putea fi chiar o speranţă inutilă. Dacă în anii '60, radicalii reprezentând „noua stângă" considerau că orice persoană de peste 40 de ani era suspectă, astăzi intelectualii din noua elită postcomunistă – ei înşişi repliaţi ai fostului curent al „noii drepte", aflaţi acum binişor peste vârsta potrivită – consideră că orice persoană de peste 40 de ani este irecuperabilă. În acest context, politicile economice, cum ar fi „reducerile" şi „concedierile", nu sunt numai măsuri tehnice necesare însănătoşirii economiei, ci şi sacrificii virtuale destinate purificării societăţii şi indivizilor. De exemplu, în cele mai multe ţări central-europene aproximativ 10 % din forţa de muncă a optat pentru pensionarea anticipată în 1989. Iar acest lucru nu a fost o măsură binefăcătoare sugerată de companiile sau de universităţile occidentale: pensionarea anticipată este mai degrabă o formă de pensionare pe caz de boală. A fost un mesaj simbolic pentru „neadaptaţi": acei oameni care şi-au petrecut cea mai mare parte a vieţii în comunism sunt „irecuperabili" – nu mai sunt capabili să muncească, nu li se poate acorda încrederea că pot să muncească sau să participe la viaţa socială. Puteau foarte bine să se aşeze şi să aştepte moartea ... ceea ce au şi făcut: de exemplu, foştii lideri comunişti, ce au dispărut unul câte unul în scurtă vreme după detronarea lor în 1989.

După o logică similară, şomajul este perceput drept „purgatoriu". Oamenii sunt concediaţi nu numai pentru a face un bine întreprinderilor, ci şi pentru a le face un bine chiar lor. Li se acordă o şansă pentru „a se recalifica", pentru a-şi reface stocul de capital uman şi biografia personală. Logica de acest fel conţine mesajul implicit conform căruia lucrurile nu mai pot fi făcute ca înainte. Oamenii au păcătuit prin delăsare şi vor trebui să ispăşească devenind mult mai eficienţi, flexibili, responsabili şi pricepuţi. Este adevărat, şomajul

întrerupe relația de dependență dintre individ și stat și îi educă pe oameni să devină responsabili pentru propria lor persoană. În realitate, în numele inoculării responsabilității, au fost luate unele dintre cele mai bizare decizii. De exemplu, reforma serviciilor stomatologice din Ungaria a eliminat orice tratament stomatologic gratuit, cu excepția extracțiilor. Acum pacienții nu au de ales decât între a deveni „responsabili" față de dantura lor sau a rămâne fără dinți. Aceasta este versiunea postcomunistă a atitudinii preventive, și anume a preveni mai curând iresponsabilitatea individului decât cariile dentare.

Interesul ideologic manifestat față de „purificare" explică de ce tehnocrații postcomuniști, care pretind că aderă la canonul monetarist, au elaborat în realitate politici care presupun o intervenție sporită a statului în economie și un management strâns al procesului economic. În spatele fațadei ritualurilor monetariste, după cum am arătat deja, managerialismul postcomunist se evidențiază prin restricționismul bugetar, care este o modalitate de a dobândi control la nivelul companiilor și al instituțiilor de stat. Acest lucru se întâmplă tocmai pentru că tehnocrația consideră că mintea oamenilor este contaminată, că nu li se poate încredința să facă ceea ce trebuie să facă într-o economie capitalistă. În consecință, tehnocrația crede că sarcina sa principală este de natură educațional-pastorală: trebuie să-i instruiască, să-i controleze și să-i monitorizeze pe indivizi; trebuie să inspire inițiativa necesară acelor agenți sociali care nu sunt încă suficient de întreprinzători; trebuie să inoculeze autodisciplina și responsabilitatea acelor indivizi care s-au obișnuit să încalce regulile sau cel puțin să caute să limiteze acest fenomen. Chiar dacă le tai subvențiile bugetare, nu poți avea deplină încredere că se vor învăța minte și că vor deveni eficienți. De exemplu, în loc să concedieze din angajați, o universitate poate decide să micșoreze salariile prin intermediul senatelor. În acest caz obiectivul nu este atins, motiv pentru care tehnocrații trebuie să intervină și să garanteze că reducerea bugetară își produce efectele, și anume purificarea. Este vorba de purificarea universității de foștii comuniști sau de „paraziți". Dacă un fals impuls de solidaritate și „un egalitarism" de tip retrograd îi oprește pe rectori în a se angaja pe calea rațională și eficientă a purificării, tehnocraților le revine sarcina de a le spune ce să facă și de a-i controla, pentru a se asigura că măsurile bugetare sunt aplicate în așa fel încât duc la purificarea și eficientizarea instituției.[50] De fapt, în ritualul reducerilor bugetare semnificațiile decomunizării și eficienței economice sunt unificate și servesc pentru a se legitima una pe cealaltă.

Recunoaşterea vinovăţiei

Prin ritualurile purificării, burghezia culturală postcomunistă s-a plasat dincolo de intenţiile sale iniţiale. Misiunea pastorală avută iniţial în vedere a fost una de indulgenţă: într-o societate civilă formată din indivizi dispuşi la confesiune, purificarea nu ar fi fost necesară. Fracţiunea intelectuală a blocului de putere ar fi fost capabilă să exercite puterea în calitate de ghid moral pentru indivizii dispuşi să aibă singuri grijă de propriile lor suflete. Din păcate, cea mai mare parte a cetăţenilor din Europa Centrală nu au fost dispuşi la confesiune. Trăind în socialism, ei nici măcar nu au fost în stare să-şi dea seama care sunt greşelile ce li s-ar fi putut imputa.

De aceea, mărturisirea a devenit necesară. Oricât de mare ar fi sacrificiul şi cât de îndelungată reeducarea, ele singure nu îl pot face pur pe „omul socialist" în absenţa unei mărturisiri a delictelor şi a abaterilor comise în trecut. Nimeni nu poate să se bucure de o viaţă autentică – cred cu convingere reformatorii central-europeni – fără a se confrunta cu propriul trecut. Cu excepţia intelectualilor disidenţi, probabil că toţi cei din Europa Centrală au ceva de mărturisit. După cum sugerează metafora lui Havel despre „buticarul de la colţ", chiar şi cei mai simpli oameni, preocupaţi exclusiv de treburile lor cotidiene, fără a fi în vreun fel suspectaţi că ar fi comis vreo abatere, au fost de fapt profund şi iremediabil implicaţi în funcţionarea sistemului comunist.[51]

Pentru a-şi da seama de gravitatea păcatelor lor, cetăţenii perioadei postcomuniste sunt obligaţi să realizeze însemnătatea deosebită a delictului lor de a nu fi opus rezistenţă la sistem. Acesta este punctul de vedere pe care intelectualii au încercat să-l impună publicului. Ei s-au folosit de evocarea execuţiilor, a torturii şi a încarcerărilor din perioada stalinistă pentru a transmite această viziune, cu toate că acestea au durat numai patru-cinci ani la începutul deceniului şase şi toţi cei care au în prezent în jur de 40 de ani n-au putut fi spectatori sau martori fără voie ai politicii staliniste. Este însă important ca, în perioada postcomunistă, intelectualii să evoce toate acele „crime împotriva naturii umane" care şi-au pus amprenta pe întreaga eră socialistă: mulţimea de împrejurări care i-a împiedicat pe oameni să se bucure de o viaţă autentică, opreliştile care li se puneau, de la cenzură până la casiera de la alimentara care îi făceau să aştepte inutil până îşi pierdeau răbdarea, începeau să transpire şi să se simtă prost chiar şi faţă de ei înşişi.[52] Exemplul cu casiera, cu buticarul lui Havel sau alte poveşti asemănătoare ar putea să pară neînsemnate, însă lucrurile nu stau aşa. În deceniile poststaliniste, nu au mai fost executaţi oameni şi din ce în ce mai puţini au intrat în închisoare din

motive politice. Oamenii au suferit însă cel mai mult din cauza ineficienței sistemului socialist și și-au petrecut cea mai mare parte din viață așteptând la cozi, încercând totuși să-și facă datoria. Astfel, vorbim acum de vieți irosite. Ceea ce este mai puțin obișnuit în cazul acestor delicte este că, în mod virtual, fiecare a fost părtaș la comiterea lor. Victimele cozii de astăzi sunt delincvenții de mâine. Aceasta este plămada din care s-au născut delictele colective. Dacă oamenii își aduc aminte în calitate de victime, iritarea este încă prezentă însă, dacă își amintesc că sunt în același timp și delincvenți, au tendința de a se disculpa și a considera aceste acte ca neimportante. În principiu, este dificil să le spui cetățenilor din centrul Europei că au fost părtași la un uriaș delict colectiv.

Însă trebuie să li se spună acest lucru, iar ei trebuie să-și mărturisească vina dacă vor să se purifice. Tocmai de aceea intelectualii au făcut tot ceea ce le-a stat în putință pentru a scoate la iveală păcatele trecutului. Dintre aceste ritualuri de purificare, cel mai important este cel al deschiderii dosarelor poliției secrete, pentru a fi cunoscute numele agenților și colaboratorilor sau chiar pentru a publica listele complete ale acestora, ca dovezi palpabile ale vinovăției colective. Acest proces postcomunist al confesiunii are anumite similitudini cu Inchiziția, în sensul în care scopul real nu este pedeapsa, ci obținerea mărturisirii acuzaților pentru salvarea sufletelor lor, spre a-i purifica. În Republica Cehă, acest proces a fost denumit „lustrație", termen derivat din limba latină, pe care Siklova îl consideră similar cu „purificarea prin sacrificiu, ispășirea".[53]

Este adevărat: celui care se mărturisește i se acordă iertarea. Cazul lui István Csurka, „copilul teribil" al politicii ungare, ilustrează bine acest lucru. Atunci când Csurka a intrat pentru prima dată în conflict cu premierul Antall și i-a cerut demisia, Antall a contraatacat, indicând că deține dovezi conform cărora Csurka făcuse parte din serviciile comuniste de securitate internă. Csurka (oarecum spășit) a răspuns în scris, publicând „o autolustrație", în care a descris cum fusese recrutat și ce făcuse în calitate de informator.[54] Reacția publică față de o astfel de confesiune a fost grăitoare: mulți oameni au fost impresionați de „curajul" său de a mărturisi – dovada clară că sufletul său a fost „salvat". După această confesiune, nici măcar cei mai aprigi dușmani ai lui Csurka nu s-ar mai fi putut folosi de trecutul său de informator. Confesiunea l-a purificat pe informator.[55] Nu același lucru i s-a întâmplat lui Jozsef Torgyán – un politician mai puțin extremist decât Csurka – sau slovacului Jan Budaj, un bine cunoscut disident liberal. Amândoi au fost acuzați că fuseseră informatori ai poliției secrete. Ei însă nu au recunoscut

niciodată şi de aceea li se mai aduc încă acuzaţii pentru presupusele lor legături cu poliţia comunistă.

Natura de ritual a confesiunii, care aminteşte întrucâtva de „autocritica" comunistă, foloseşte în acelaşi timp la crearea unei comunităţi morale. Fără ea, intelectualitatea disidentă s-ar fi dezintegrat într-un război al acuzaţiilor. Confesiunea publică dramatizează mesajul vinii colective dar, în acelaşi timp, arată calea ispăşirii şi a reintegrării. Este o dovadă de generozitate, indulgenţă şi iertare din partea inchiziţiei postcomuniste. A-i forţa pe indivizi să se confeseze nu este un act de răzbunare ci, mai degrabă, un mod de demistificare a naturii satanice a fostului regim şi o cale de salvare a sufletelor celor păcătoşi, prin care li se permite să se întoarcă în comunitatea celor nepătaţi. Chiar dacă s-ar obţine foarte puţine confesiuni publice, rezultatul ar fi foarte probabil purificator. Ceilalţi indivizi vinovaţi, toţi cei care „au trăit în minciună" (adică majoritatea oamenilor), se pot identifica cu eroul negativ prin drama confesiunii şi, chiar dacă nu fac acelaşi lucru în public, pot cel puţin să se confeseze faţă de ei înşişi şi să obţină iertarea de păcate.

Blocul de putere postcomunist acordă o mare atenţie ritualului public al confesiunii. Întrucât este imposibil să aduci în justiţie oameni care totuşi s-au încadrat în limitele legilor din trecut, se recurge atunci la spectacole extrajuridice, cum ar fi procesele publice conduse de istorici sau de alţi cercetători, în scopul de a se promova şi valida ideea de recunoaştere a vinovăţiei. Dacă acuzatorul nu poate descoperi vinovăţia acestor indivizi iar ei nu mărturisesc, atunci sunt lăsaţi pe mâna istoricilor. Este, de exemplu, cazul multor disidenţi cehi cunoscuţi care au luat atitudine publică împotriva practicii lustraţiei, însă nu au făcut acest lucru pentru că ar fi dorit să pună capăt procesului de confesiune. Dimpotrivă, ei au protestat pentru faptul că lustraţia nu era o recunoaştere a vinovăţiei. Faptul că jurnaliştii sau alţi demagogi iresponsabili au folosit lustraţia în scopuri proprii, mai ales când a fost vorba mai degrabă de scandaluri şi învinovăţiri şi mai puţin de mărturisire, i-a iritat. Bineînţeles, cel mai rău a fost atunci când jurnaliştii au atacat adesea chiar nucleul disident. Afacerea Kavan în Republica Cehă este un exemplu edificator, pentru că i-a determinat pe Havel şi pe Siklova să-i denunţe pe cei care publicaseră „listele nesăbuite" şi să precizeze că obiectivul lustraţiei nu era răzbunarea.[56] În acelaşi mod, alţii au sugerat că ar fi fost potrivit ca dosarele poliţiei secrete să fie adunate într-o arhivă specială, care să fie accesibilă numai istoricilor şi altor cercetători, nu şi jurnaliştilor sau publicului de rând. Fără a ţine seama de protestele împotriva senzaţionalului şi în ciuda sugestiilor de domolire a furiei generate de ideea recunoaşterii vinovăţiei, blocul de putere

postcomunist din Cehia a rămas atât de dedicat acestui ritual, încât Parlamentul ceh a trebuit să extindă valididatea lustrației pentru al șaselea an consecutiv.

Deoarece oamenii nu se înghesuie să-și recunoască vinovăția, liderii de opinie intelectuali s-au angajat într-o lărgire a tipurilor de delicte pentru care oamenii pot fi învinuiți. O astfel de lărgire o reprezintă analogia dintre comunism și nazism. În fond și la urma urmei, mulți germani nu au comis delicte ei înșiși, însă au fost învinovățiți pentru că au tăcut tot timpul; au știut și au tăcut sau, dacă nu au știut, sunt vinovați și în acest caz pentru că nu au depus nici un efort să afle ce se întâmpla. Aceeași structură de argumentare este folosită și în cazul comunismului: cei care nu s-au opus au colaborat cu conspiratorii. Germania de Vest de după cel de-al doilea război mondial este un exemplu de urmat. Se subliniază faptul că, după nazism, a fost construită rapid o societate civilă în Germania de Vest; cu siguranță, acest lucru s-a întâmplat pentru că germanii au fost obligați să-și asume vina colectivă și să o recunoască. Pe de altă parte, Germania de Est este folosită drept contraexemplu, drept caz în care fantoma nazismului nu a dispărut niciodată, deoarece mărturisirea nu s-a mai produs și aici. Pe această bază, se construiește argumentul conform căruia fantoma comunismului va dispărea doar atunci când oamenii își vor recunoaște vina.

O formă nu mai puțin insidioasă de escaladare o constituie expunerea modului în care șicanele și suferințele perioadei comuniste au reprezentat o pedeapsă pentru „păcatele originare" care au precedat comunismul. În cazul ceh, acest păcat originar a fost legat de expulzarea germanilor sudeți. Evident, acum acesta trebuie scos la iveală, întrucât cehii nu s-au căit pentru acest păcat pe care l-au comis în perioada comunistă. Se poate constata o anumită continuitate: de la raptul care a urmat după expulzare la desființarea proprietății private în timpul comunismului; de la încălcarea drepturilor omului în cazul germanilor sudeți la procesele și execuțiile demonstrative din anii '50; de la preluarea de către cehi a caselor ce le aparținuseră germanilor la așa-numitele „circumscripții electorale comuniste", care au făcut din Cehoslovacia singura țară din Europa Centrală în care comuniștii au câștigat alegerile democratice din 1948; de la principiul „vinovăției colective", invocat în cazul expulzărilor, la „justiția socială" comunistă. Pe scurt, există o linie de continuitate de la imoralitatea expulzărilor la decăderea morală a națiunii cehe în timpul comunismului.[57] Cehii nu vor fi niciodată în stare să depășească această decădere morală, susțin intelectualii, dacă nu ispășesc păcatul originar. Aceasta este explicația pentru una dintre primele inițiative ale președintelui Havel, și anume de a le cere oficial scuze germanilor.

Intenţia sa implicită a fost însă aceea de a declanşa un lanţ de recunoaşteri explicite din partea celor care au profitat de proprietăţile etnicilor germani ca urmare a deciziilor luate de autorităţile comuniste şi, chiar mai mult, din partea tuturor celor care au colaborat cu comuniştii, chiar şi în probleme care nu au avut legătură cu chestiunea germană.

Păcatului originar i se adaugă problema continuităţii dintre stalinism şi poststalinism. Întrucât dimensiunea reală a delictelor din perioada poststalinistă poate fi evaluată numai în totalitatea sa – aceasta pentru că, luat separat, fiecare act a fost mai degrabă unul minor –, este necesar să fie subliniată continuitatea dintre stalinism şi poststalinism pentru a se putea invoca o vină colectivă lărgită. Sunt create ritualuri publice specifice tocmai pentru a marca cât mai spectaculos acest punct de vedere. Aducerea în ţară şi reînhumarea lui Imre Nagy şi a camarazilor săi este un astfel de ritual. Sicriul conţinând rămăşiţele eroilor căzuţi, muzica solemnă intonată în timp ce o lungă listă de nume ale celor executaţi era citită cu voce puternică, toate acestea arată că a fost comisă o crimă care a rămas nepedepsită. Se poate înţelege de aici că esenţa regimului lui Kádár este reprezentată de aceste execuţii, nu de lungile decenii de „gulaş comunist". Iată de ce toţi cei ce au beneficiat de paternalismul regimului kadarist sunt chemaţi la confesiune. Deşi nu au vărsat sânge, au locuit în aceeaşi casă cu un criminal. Şi, cu toate acestea, precum germanii de rând în perioada nazistă, nu au văzut nimic, nu au vorbit niciodată despre asta şi nu au făcut niciodată nimic.

În sfârşit, ritualul mărturisirii are şi o componentă monetaristă. În Ungaria, de exemplu, legislaţia privind declaraţiile de avere a fost promovată ca un mijloc de a se asigura prevenirea evaziunii fiscale. A urmat o puternică opoziţie împotriva obligării cetăţenilor la inventarierea publică a bunurilor deţinute, iar acum se pare că aceste declaraţii amănunţite vor fi făcute numai de cei care o doresc. Pentru noi pare a fi ceva similar cu recunoaşterea vinovăţiei din partea foştilor agenţi ai poliţiei secrete. Dacă recunoşti în mod public averea pe care ai strâns-o în anii comunismului sau imediat după prăbuşirea acestuia, nu vei mai fi întrebat cum ai acumulat-o sau dacă este licită ori ilicită. Chiar dacă ai comis delicte în trecut, printr-o simplă mărturisire poţi fi iertat; important este că, de acum încolo, poţi şi trebuie să ai o viaţă virtuoasă, „să trăieşti în adevăr". Acest procedeu este evident diferit de ceea ce în Occident se numeşte „ştergerea" datoriilor către fisc, pentru că scopul procedurii nu este acela de a recupera datorii mai vechi, ci de a stabili un standard pentru confesarea populaţiei.

În încheierea acestui capitol, putem conchide că mentalitatea postcomunismului a fost un amalgam din ideile societății civile și ale monetarismului, în timp ce blocul de putere postcomunist s-a folosit de afinitățile elective dintre aceste idei, întrucât și-au adus contribuția la întărirea autorității sale. Totuși, mentalitatea postcomunistă este cuprinsă de deziluzie. Constituirea ei a necesitat o reconstrucție fundamentală a filosofiei economice și politice și, în principal, reformularea idealului „acțiunii sociale de la distanță". S-a invocat necesitatea unei gestiuni strânse și a unei supravegheri atente a economiei, în timp societății i-au fost impuse ritualurile educației civice.

Diferitele fracțiuni ale blocului de putere au avut perspective diferite asupra acestei evoluții. În calitatea lor de foști funcționari comuniști, managerii au beneficiat destul de mult de modificarea concepției monetariste. Erau obișnuiți să conducă afaceri în condiții de „târguieli bugetare" și s-au acomodat și cu noile ritualuri. La urma urmelor, ca foști funcționari comuniști, erau deprinși să-și caute propria cale într-un mediu în care adeziunile cu caracter ritualic erau la ordinea zilei. În stilul de viață postcomunist, managerii s-au simțit ca peștele în apă, motiv pentru care am denumit mentalitatea care a rezultat din reconcilierea dintre habitus-ul societății civile, habitus-ul monetarist și cel managerial o „mentalitate de guvernare de tip managerial".

La începutul carierei lor, mulți dintre tehnocrați au fost funcționari comuniști și, din acest punct de vedere, reacția lor este în mare măsură similară cu aceea a managerilor, de vreme ce au habitus-uri similare. Fără îndoială, tehnocrații care împărtășesc viziunea monetaristă sunt conștienți de discrepanțele dintre teoria monetaristă și acel *modus operandi* pe care tot ei îl practică în prezent. Însă adoptă o atitudine justificativă: la urma urmelor, ei sunt tehnocrați; sarcina lor principală este aceea de a face ca sistemul să funcționeze, indiferent de condițiile predominante și indiferent de ce presupune acest lucru din partea lor. Societatea s-ar putea să nu fie gata pentru a se autoregla; se află încă în „tranziție" și este nevoie să fie reglată și acordată încă un timp.

Fracțiunea cea mai deziluzionată din noul bloc de putere este elita liderilor de opinie foști disidenți. Acest grup acceptă mentalitatea managerială cu rezerve și deziluzie și uneori se simte extrem de vinovată. De fapt, sentimentul de vinovăție a fost atât de intens, încât mulți intelectuali au renunțat la putere și au revenit la ocupațiile lor profesionale și literare. Totuși, chiar și aceste „ieșiri voluntare" în decor se încadrează în ritualurile sociale postcomuniste. Ar fi prea mult să le cerem să fie și critici la adresa acestor

ritualuri, când chiar ei le-au creat şi cred în continuare în nobilele idealuri aflate la originea lor. Mai mult, intelectualii care au rămas totuşi în funcţii publice sunt prietenii lor şi foşti tovarăşi de suferinţă. A critica ceea ce fac aceştia este echivalent cu a te dezice. Aceasta este explicaţia unidimensionalităţii gândirii postcomuniste. A supravieţuit numai dimensiunea pozitivă afirmativă, dimeniunea critică a fost pierdută şi este aproape imposibil să fie resuscitată.

Pe scurt, în acest capitol am propus o descriere a ideologiei blocului de putere postcomunist. Această ideologie îşi are originile în apropierea opţională dintre teoria disidenţilor despre societatea civilă şi teoria occidentală monetaristă. Mentalitatea managerială care a rezultat din combinarea acestor afinităţi a fost, la rândul ei, modelată de necesitatea constituirii şi guvernării „societăţii postcomuniste actuale" şi de compromisul realizat cu directorii fostelor întreprinderi socialiste, pe care această necesitate l-a impus. În fond şi la urma urmei, teoria societăţii civile a funcţionat drept critică a socialismului de stat şi niciodată nu a fost vorba ca ea să devină un proiect al tranziţiei de la socialism la capitalism. În mod similar, monetarismul a fost un proiect pentru a conduce instituţiile capitalismului occidental avansat, nu pentru instituţiile postcomuniste. Când socialismul s-a prăbuşit, ideologii „societăţii civile" şi ai monetarismului s-au confruntat cu sarcini totalmente diferite. Însă s-au comportat conform teoriei „ajustării traiectoriei": şi-au păstrat vechile idei şi le-au folosit pentru a da sens noii realităţi, modificând aceste idei foarte mult pe parcurs.

Acesta este modul în care s-a născut mentalitatea managerialismului postcomunist care, deşi a eşuat în intenţia de a conduce „de la distanţă", aşa cum a fost formulată de disidenţi, nu este mai puţin capitalistă, pentru că reprezintă o ruptură decisivă faţă de controlul de tip redistributiv practicat de statul socialist.

NOTE

1. Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago, University of Chicago Press, 1962, vezi în special p. 38-39; Milton Friedman, *A Program for Monetary Stability*, New York, Fordham University Press, 1959; Gregory N. Mankiw, „A Quick Refresher Course in Macroeconomics", în *Journal of Economic Literature*, nr. 28(4), 1990, p. 1645-1660, vezi în special p. 1650; Niels Thygesen, „Milton Friedman", p. 217-250, în *Contemporary Economists in Perspective*, ed. Henry W. Spiegel şi Warren J. Samuels, Grenage, CT, JAI Press, 1984, vezi în special p. 229-243.

2. Acest aspect este prezentat cel mai bine în Friedman, *Capitalism and Freedom*.

3. Michel Foucault, „Governmentality", p. 87-104, în *The Foucault Effect*, ed. Graham Burchell, Collin Gordon and Peter Miller, Chicago, University of Chicago Press, 1991.

4. Ibid., p. 92-93.

5. Peter Miller şi Nikolas Rose, „Governing Economic Life", în *Economy and Society*, nr. 19(1), 1990, p. 1-31. Conceptele de „acţiune de la distanţă", „mobilizare" şi „centre de estimare" sunt preluate din lucrarea lui Bruno Latour, *Science in Action*, Cambridge, MA, Harward University Press,1987.

6. François Ewald, „Insurance and Risk", p. 197-210, în *The Foucault Effect*, op. cit.; Daniel Defert, „Popular Life" şi „Insurance Technology", p. 211-234, în ibid.

7. Neil Fligstein, *The Transformation of Corporate Control*, Cambridge, MA, Harward University Press, 1990.

8. Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, p. 33.

9. În această privinţă, observaţi afinităţile dintre monetarism şi problematica esenţială a conservatorismului social.

10. Iată cuvintele unui disident ceh proeminent, devenit ulterior întâiul prim-ministru necomunist al Republicii Federale Cehe: „Dacă banii ar fi reuşit să-şi păstreze rolul de mijloc de plată universal, situaţia nu ar fi devenit atât de alarmantă. În aceste circumstanţe, unii oameni ar fi ajuns numai să aibă mai mult decât alţii... dar, în condiţiile reale, mulţi oameni au reuşit să exercite o putere care nu le-a fost acordată în mod oficial şi pe care nu ar trebui să o aibă. Ea este directă, ascunsă şi necontrolabilă. Ca urmare a faptului că puterea s-a concentrat în mâinile acestor indivizi influenţi, a devenit aproape imposibil de stabilit ce se întâmplă cu adevărat în societate". (Petr Pithart, „Social and Economic Developments in Czechoslovakia in the 1980s (part I)", în *East European Reporter*, nr. 4(1), 1989-1990, p. 42-45; Petr Pithart, „Social and Economic Developments in Czechoslovakia in the 1980s (part II)", în *East European Reporter*, nr. 4(2),1990, p. 4-7).

11. Václav Klaus, „Socialist Economies, Economic Reforms and Economists: Reflections of a Czechoslovak Economist", în *Communist Economies*, nr. 1(1), 1989, p. 89-96.

12. Ibid., p. 95.

13. Un exemplu bun este polemica lui Havel împotriva articolului 202 din Codul Penal ceh: el redă un episod în care a intrat într-o încăierare cu şeful unui restaurant, ceea ce l-a făcut să mediteze asupra posibilităţii de a fi fost condamnat pentru „tulburarea liniştii publice" conform acestui articol. Havel afirma că articolul 202 reflecta „un anumit fel de a guverna", moştenit de la Rusia ţaristă, care căuta să menţină cetăţenii sub un control permanent. Acest lucru reuşea prin crearea de legi maleabile, de tipul articolului 202, care puteau fi extinse cu uşurinţă pentru a include toate comportamentele, bune de utilizat de autorităţi pentru represiunea politică sau pentru rezolvarea unor răfuieli personale. Pe lângă criticile aduse caracterului imoral şi represiv al regimului, se resimte dispreţul lui Havel pentru lipsa de raţiune a acestui mod de a conduce, care elimină astfel autocontrolul. În loc să faciliteze exercitarea responsabilităţii personale, el îţi impune „să abdici" de la onoarea şi demnitatea proprie şi să accepţi ceea ce se ridică la nivelul unei porunci morale oficiale: „Nu încerca să stingi un foc care nu te arde pe tine". „Această putere centralistă consideră societatea o turmă obedientă, a cărei datorie este să fie permanent recunoscătoare pentru că are ceea ce are". Vezi Václav Havel, „Article 202",

în *Chronicles from Prague*, ed. John Miller şi Kirsten Miller, San Francisco, Chronicle Books, 1994, p. 1-16.

14. Afirmaţiile majore ale ideologiei „antipoliticii" pot fi găsite în Václav Havel, „The Power of the Powerless", în *The Power of the Powerless*, ed. John Keane, Londra, Hutchinson, 1985, p. 23-96; György Konrád, *Antipolitics*, Londra, Quartet Books, 1984; David Ost, *Solidarity and Politics of Anti-Politics*, Philadelphia, Temple University Press, 1990. Există relativ puţine discuţii critice privind afirmaţiile ideologice făcute de aceşti autori, în special scrise de autori străini. Vezi, de exemplu, Knud Erik Jorgensen, „The End of Anti-Politics in Central Europe", în *Democracy and Civil Society in Eastern Europe*, ed. Paul G. Lewis, Londra, Macmillan, 1992, p. 32-60; Aviezer Tucker, „Waiting for Meciar", în *Telos*, nr. 94, 1993-1994, p. 167-182.

15. Václav Havel, „The Power of the Powerless", p. 31-35; Václav Havel, „Politics and Conscience", în *Václav Havel or Living in Truth*, ed. Jan Vladislav, Londra, Faber & Faber, 1986, p. 136-157.

16. În afară de „societatea civilă", disidenţii au folosit o mulţime de alte denumiri pentru această comunitate. Havel o denumeşte de obicei „viaţa independentă a societăţii". Vezi V. Havel, „The Power of the Powerless", p. 65. Una din formulările cele mai influente a fost noţiunea „polisul paralel" lansată de Václav Benda. Vezi Václav Benda, „The Parallel Polis", în *Civic Freedom in Central Europe*, ed. H. Gordon Skilling şi Paul Wilson, Londra, Macmillan, 1991, p. 35-41, precum şi o serie de răspunsuri date de autori cehi, prezentate în continuare. Vezi şi Václav Benda, Milan Simecka, Ivan M. Jirous, Jiri Dienstbier, Václav Havel, Ladislav Hejdanek şi Jan Simsa, „Parallel Polis or An Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry", în *Social Research*, nr. 55(1-2), 1988, p. 211-260, şi Martin Palous, „The Parallel Polis after 12 Years", în *Uncaptive Minds*, nr. 2(5), 1989, p. 36-40. Aripa filosofică a grupului de disidenţi a dezvoltat noţiunea de comunitate de influenţă, pornind de la conceptul fenomenologic de „lume naturală". Vezi Zdzislaw Krasnodebski, „Longing for Community: Phenomenological Philosophy of Politics and the Dilemmas of European Culture", în *International Sociology*, nr. 8(3), 1993, p. 339-353; Roger Scruton, „The New Right in Central Europe (I): Czechoslovakia", în *Political Studies*, nr. 36, 1988, p. 449-462.

17. Noţiunea de „sacrificiu" a fost introdusă în discursul disidenţilor de Jan Patocka, „Wars in the 20th Century and the 20th Century as War", în *Telos*, nr. 94, 1993-1994, p. 116-126. Vezi şi Ivan Chvatik, „The Solidarity of the Shaken", în *Telos* 94, 1992-93, p. 163-166 şi Ladislav Hejdanek, „Prospects for Democracy and Socialism in Eastern Europe", în *The Power of the Powerless*, ed. Keane, 1985, p. 141-151.

18. Michel Foucault, „The Subject and Power", în Michel Foucault, *Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ed. Hubert L. Dreyfus şi Paul Rabinow, Chicago, University of Chicago Press, 1983, p. 208-226.

19. Această comunitate, deşi privită în general drept o comunitate de idei, era, uneori, şi „o comunitate de femei". Vezi Karl Marx, „The Communist Manifesto", în *The Marx-Engels Reader*, 2nd edn., ed. Robert C. Tucker, New York şi Londra, W.W. Norton, (1848) 1978, p. 459-500, în special p. 488. Aceasta nu este o simplă bârfă, nici o caracteristică neînsemnată a „formei de viaţă" disidente. Din contră, a reprezentat o trăsătură esenţială a acestei comunităţi de intelectuali, iar ideile lor civice – despre care am arătat că erau

esențialmente patriarhale – un fapt amplu documentat în scrierile lui Ivan Klima, *Judge on Trial*, New York, Vintage, 1994. În această carte, ruptura finală a protagonistului de comunismul reformist și de funcția lui de judecător corespunde perfect gustului lăsat de o aventură extraconjugală cu soția unui prieten.

20. Ladislav Hajdanek, „Prospect for Democracy and Socialism in Eastern Europe", în *Power of the Powerless*, ed. Keane, 1985, p. 141-151, în special p. 147.

21. V. Havel, „The Power of the Powerless", p. 31-35.

22. Mankiw, „A Quick Refresher Course in Macroeconomics", p. 1650-1651.

23. Hejdanek, „Prospect for Democracy...", p. 147.

24. Václav Klaus, „Radical, Realistic Economics: An Interview with Václav Klaus", în *After the Velvet Revolution: Václav Havel and the New Leaders of Czechoslovakia Speak Out*, ed. Tim D. Whipple, New York, Freedom House, 1991, p. 157-165. Vezi și citatul din Petr Pithart de la nota 10.

25. Kare Dahl Martinsen, „From Impotence to Omnipotence: The State Economic Transition, 1989-1994", în *Bohemia*, nr. 36, 1995, p. 330-361.

26. „Oricine a fost în Occident poate depune mărturie că amabilitatea, deferența față de ceilalți și respectul pentru necesitățile lor sunt foarte comune aici. Și aceasta nu în ciuda, ci tocmai datorită faptului că piața, cu regulile ei, „a domnit" aici peste 200 de ani și „mâna ei invizibilă" i-a educat pe cetățeni în acest fel. A fi gata să ajuți, să ai o atitudine prietenoasă și să te intereseze nevoile clientului sunt condiții esențiale pentru supraviețuire în acerba concurență de pe piață." (Anna Cervenkova, în *Lidove Noviny*, 3 sep. 1990, citată de Ladislav Holy în *The Little Czech and the Great Czech Nation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, p. 155).

27. Reformiștii ruși au promis să termine restructurarea economiei în 500 de zile, dar foarte curând a fost clar că această cursă va fi mult mai lungă, însă nici cei mai pesimiști ruși nu cred că va dura 500 de ani!

28. Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolutions in Europe*, Londra, Times Books, 1990.

29. Michel Foucault, „On the Beginnings of the Hermeneutics of the Self", în *Political Theory*, nr. 21(2), 1993, p.198-227.

30. Situația este similară cu primii ani ai bolșevismului din Rusia, când s-a dovedit că principalul obstacol în calea emancipării muncitorilor erau înșiși muncitorii.

31. Martinsen, „From Importance to Omnipotence", p. 336.

32. Ibid., p. 337; Sona Szomolanyi, „Old Elites in the New Slovac State and their Current Transformations", în *The Slovac Path of Transformation to Democracy*, ed. Grigorij Meseznikov și Sona Szomolanyi, Bratislava, Interlingua, 1994, p. 63-82.

33. Tamás Bauer, *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*, Budapesta, Közgazdasági și Jogi Kiadó, 1981, p. 14.

34. În Republica Cehă, există o controversă substanțială cu privire la proporțiile implicării Fondului Proprietății Private în firmele aflate sub controlul său. Unii analiști afirmă că, recent, acesta a devenit foarte activ, în special în numirea membrilor consiliilor de administrație din aceste firme. Vezi Karel Brom și Michael Orenstein, „The Private Sector in the Czech Republic: Government and Bank Control in Transitional Economy", în *Europe-Asia Studies*, nr. 46(6), 1994, p. 893-928. Alții afirmă că fondul a fost un proprietar pasiv. Vezi Peter Kenway și Eva Klavacova, „The Web of Cross-Ownership

among Czech Financial Intermediaries", în *Europe-Asia Studies*, nr. 48(5), 1996, p. 797-809. Cu toate acestea, ambele părți sunt de acord că „sectorul privatizat funcționează într-un mediu financiar și administrativ condus cu dificultate, spre deosebire de acela în care evoluează companiile private nou înființate", Brom și Orenstein, op. cit., p. 894.

35. Martinsen, „From Impotence to Omnipotence", p. 330.

36. Ibid., p. 358.

37. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York, Charles Scribner's Sons, (1904-1905)1958.

38. „Trăim pe seama viitorului. Acum ni se prezintă nota de plată pentru toate acestea, sub formă de sacrificii. Ele sunt considerabile, și ne așteaptă unele și mai mari. Ele sunt și vor fi tot atât de mari ca și împrumuturile pe care noi toți le-am luat din contul bancar al viitorului nostru. Dimensiunea acestei datorii este direct proporțională cu tăcerea în care am acceptat exploatarea viitorului de comunism." (Václav Havel, „What I Believe", în *Summer Meditations*, New York, Vintage, 1993, p. 60-79.

39. Antonio Carlo, „The Socio-Economic Nature of the USSR", în *Telos*, nr. 21, 1974, p. 2-86; János Kornai, *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1992; Ferenc Feher, Agnes Heller și Gyorgy Markus, *Dictatorship Over Needs*, Oxford, Basil Blackwell, 1983.

40. V. Havel, „Politics and Conscience", p. 156; Patocka, „Wars in the 20th Century", p. 121.

41. István Meszáros, *Marx's Theory of Alienation*, New York, Harper's Torchbooks, 1970.

42. „În ultimii douăzeci de ani, în Cehoslovacia cadrul social larg (care ținea națiunea unită) fie s-a dezintegrat, fie și-a pierdut semnificația. Ca urmare, au dispărut toate normele de comportament social... Cehoslovacii sunt din ce în ce mai puțin inhibați de utilizarea în folos propriu a relațiilor sociale și economice patologice existente... numai o foarte mică minoritate este dispusă să-și riște bunăstarea de dragul schimbării." (Pithart, „Social and Economic Development in Czechoslovakia in the 1980s" (I), p. 5).

43. Nu este nici un joc de cuvinte; după cum probabil că cititorul va observa, ideologia postcomunistă are afinități puternice cu critica neoconservatoare din Occident: atacul împotriva redistribuirii se apropie foarte mult de critica adusă statului bunăstării și de condamnarea egalitarismului socialist iar „contraselecția" repetă dezbaterea privind acțiunea afirmativă și multiculturalismul.

44. Vezi Petr Fidelius (pseudonimul lui Petr Pithart), „The Mirror of Communist Discourse", în *Good-bye, Samizdat: Twenty Years of Czechoslovak Underground Writing*, ed. Marketa Goetz-Stankiewicz, Evanston, IL, Northwestern University Press, 1992, p. 193-204.

45. V. Havel, „The Power of the Powerless", p. 31-35; Miroslav Kusy, „Charism and Real Socialism", în *Power of the Powerless*, ed. Keane, 1985, p. 152-177.

46. Pithart, „Social and Economic Development in Czechoslowakia in the 1980s (II)", p. 4-5.

47. Ivan Klima descrie economia secundară ca o conspirație între autorități și o parte din public, numită și conspirația „materialiștilor reali". Vezi Klima, *My Merry Mornings*, Londra, Readers International, 1985.

48. „Probabil că publicului nu-i va plăcea prea mult să i se spună că are anumite obligații: obligații umane, civice, profesionale. În prezent, declinul pe scară națională ar

putea fi descris foarte bine drept o consecinţă a pierderii simţului de responsabilitate a oamenilor faţă de ei înşişi, faţă de semenii lor, faţă de comunitatea în care trăiesc, faţă de naţiune, faţă de clienţi şi parteneri şi (dacă vreţi) faţă de Dumnezeu." Pithart, „Social and Economic Development... (II)", p. 6.

49. „A venit vremea să încetăm cu descrierea în culori sumbre a stării actuale a societăţii cehoslovace... De exemplu, s-ar părea că o parte a tinerei generaţii a decis să repudieze modul de viaţă al precursorilor lor, care au crescut în anii '70, şi acum sunt fie complet indiferenţi şi pasivi, fie afişează un cinism săritor în ochi, caracteristic celor care urcă pe scara socială. Aceşti tineri se implică în activităţi ecologiste, studiază muzica, îşi găsesc o cale spre credinţa religioasă". (Ibid., p.5)

50. Reformiştii cehi s-au plâns neîncetat de „instinctul" de autoconservare al slovacilor, de vechea strategie de „supravieţuire" imaginată de aceştia împotriva maghiarizării, dar utilizată în prezent pentru evitarea purificării postcomuniste. Vezi Jiri Musil (ed.), *The End of Czechoslovakia*, Budapesta, CEU Press, 1995. Vezi în special contribuţia lui Petr Pithart în acest volum, „Towards a Shared Freedom", p. 201-222.

51. V. Havel, „The Power of the Powerless", p. 31-35.

52. Sau chelnerul care i-a interzis lui Havel accesul într-un bine cunoscut restaurant din Praga, implicându-l astfel într-o dilemă morală: să tulbure sau nu falsa „pace" socialistă. Havel, „Article 202", p. 4.

53. Jirina Siklova, „Lustration, or the Czech Way of Screening", în *East European Constitutional Review*, nr. 5(1), 1996, p. 57-62.

54. István Csurka, „Önátvilágitáss", în *Magyar Forum*, 30 iun. 1993.

55. Tot aşa, cel mai popular politician din Republica Cehă a mărturisit imediat că s-a alăturat Partidului Comunist în anii '80, şi-a recunoscut vina, fiind admirat de cehii de rând. Vezi „Interview with Vladimir Dlouhy", în Martin Komarek şi Jana Kasalova, *GEN: 100 Cehu Dneska*, Praga, Fischer, 1994-95, p. 27-35.

56. Siklova, „Lustration", p. 60-61.

57. Bradley F. Abrams, „Morality, Wisdom and Revision: The Czech Opposition in the 1970s and the Expulsion of the Sudeten Germans", în *East European Politics and Societies*, nr. 9(2), 1995, p. 234-255. Următorul citat este extras din lucrarea istoricului Jan Mlynarik, al cărui eseu a iniţiat dezbaterea.

„Transferul [germanilor sudeţi - n.trad.], cu consecinţele sale, a învăţat naţiunea să nu respecte valorile materiale, să nu respecte principiul proprietăţii, care era o valoare creată timp de generaţii. ... a învăţat-o astfel să fure... Alienarea proprietăţii în sistemul de proprietate socialist, care a atins proporţii nemaiîntâlnite, nu-şi are sursa în originea socialismului, ci în imensul furt şi jaf exercitat asupra proprietăţii germanilor."

4
MANAGERIALISMUL POSTCOMUNIST. CONTROVERSE TEORETICE ŞI LUPTE SOCIALE ÎN FORMAREA NOII CLASE DE PROPRIETARI

Cum se formează noua clasă de proprietari în Europa Centrală? Are loc cu adevărat un astfel de proces? S-a transformat, cu succes, cea de-a doua burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*), sau vreo componentă a sa, într-o clasă de proprietari privaţi? În Capitolul 3 am prezentat ideea managerialismului ca fenomen cultural, ca *Weltanschauung* (concepţie despre lume) a blocului de putere postcomunist. În acest capitol extindem analiza folosind ideea de managerialism pentru a explica unele caracteristici noi ale economiei politice şi ale relaţiilor de clasă în societăţile postcomuniste.

După cum am accentuat anterior, singura trăsătură distinctivă a construirii capitalismului din ruinele socialismului de stat din Europa Centrală este că are loc în lipsa unei burghezii economice. În toate celelalte regiuni istorice în care s-a dezvoltat capitalismul modern existau deja unele forme ale proprietăţii private precum şi unele clase de proprietari privaţi – indiferent cât de incipiente şi cât de diferite de antreprenorii capitalişti moderni. În cazul clasic al tranziţiei la capitalism, latifundiarii feudali şi-au transformat treptat bunurile în proprietate privată şi au început să fie integraţi în rândurile noii mari burghezii (*grande bourgeoisie*). Meşteşugarii şi negustorii urbani erau preocupaţi de acumularea rapidă a capitalului şi se aflau într-o poziţie bună pentru a se transforma într-una din fracţiunile noii clase dominante a modului de producţie capitalist. Postcomunismul este prima situaţie în care se încearcă tranziţia de la o formă de proprietate colectivă la proprietatea privată. Mai mult decât atât, după cum am observat în Capitolul 2, acest proiect a fost condus de cea de-a doua burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*), adică de o alianţă problematică între foşti activişti comunişti, tehnocraţi, manageri şi foştii lor critici de stânga, disidenţii intelectuali. Pe scurt, capitalismul este construit de o coaliţie de agenţi lipsiţi

de proprietate, care mai ieri se prezentau unii mai anticapitaliști decât ceilalți.

În 1988, doi sociologi importanți ai regiunii, Jadwiga Staniszkis și Elemér Hankiss, au formulat o ipoteză provocatoare, pe care am discutat-o anterior drept teoria capitalismului politic.[1] După Staniszkis și Hankiss, în 1988 fosta nomenclatură comunistă știa că distrugerea vechii orânduiri comuniste era inevitabilă. De aceea, a proiectat o schemă de preschimbare a funcțiilor politice în avere privată, încercând să se transforme ea însăși într-o nouă *grande bourgeoisie*. Într-adevăr, mulți comentatori ai transformării central-europene cred că, după 1989, lucrurile s-au petrecut astfel: oficialitățile comuniste au folosit funcțiile politice pentru a face din bunurile publice bogăție individuală – *de facto*, ei au furat proprietatea de stat, devenind astfel „o cleptocrație".

Și noi ne-am aflat printre cei fascinați de teoria capitalismului politic. În lumina așa-ziselor legi ale „privatizării spontane", promulgate în Polonia și Ungaria în 1988-1989, această ipoteză părea plauzibilă. Eram intrigați de faptul că activiștii comuniști începuseră să predice capitalismul. De asemenea, ideea că ei ar fi vrut să conducă acum din postura de proprietari privați ne-a făcut să apelăm la simțul nostru ironic al istoriei. În acest context, în 1990 am inițiat un sondaj în șase țări din Europa Centrală și de Est (Rusia, Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria și Bulgaria) pentru a evalua argumentele empirice ale previziunilor lui Staniszkis și Hankiss. În 1993, în fiecare din aceste țări am intervievat câte 1.000 de foști membri ai nomenclaturii din 1988 și 1.000 de persoane aparținând noii elite economice, politice și culturale a momentului. Separat, am mai intervievat 5.000 de adulți, aleși aleatoriu din rândul populației, pentru a afla istoria vieții lor personale.[2] În acest capitol vom prezenta datele din trei țări central-europene: Republica Cehă, Ungaria și Polonia. Ne-am întrebat: ce s-a întâmplat cu vechea nomenclatură, care sunt originile sociale ale membrilor noii elite, există vreo dovadă a existenței unei burghezii proprietare în 1993, dacă da, cum a apărut clasa noilor proprietari autohtoni, cât de mult și ce anume au ei în proprietate?

Căutarea de răspunsuri la aceste întrebări ne-a transformat din sociologi de teren în detectivi. Pe măsură ce adunam și analizam datele, lista noastră de suspecți creștea, dar vinovații continuau să ne evite. Ne-am reformulat ipotezele și o mai facem încă. Îi invităm pe cititorii noștri să ni se alăture pentru vreo oră – sau cât ne-o lua să dezlegăm acest mister – în căutarea făptașului (și a ceea ce a făcut). Ca să folosim cuvintele lui Goffman, deși cărțile le prezintă îndeobște cititorilor „scena" pe care se petrece acțiunea –

de obicei curată, ordonată şi bine jucată – noi am vrea să vă invităm în „culise". Vrem să vedeţi munca dificilă pe care trebuie să o facem în culise pentru ca pe scenă spectacolul să se desfăşoare fără piedici. În loc să vă prezentăm cea mai şlefuită teorie bazată pe datele care ne sunt disponibile, vrem să vă arătăm documentat procesul prin care teoriile s-au prăbuşit una după alta, iar noi am fost obligaţi să căutăm tot mai adânc în datele culese, eliminând suspecţii unul după altul. Într-adevăr, chiar şi acum, când scriem acest capitol, continuăm să căutăm. Nu afirmăm că am fi ajuns la adevărul final. Ca să fim cinstiţi, nici nu credem într-un adevăr final. Marea transformare istorică pe care o studiem este încă în plină desfăşurare. Jaloanele acestei transformări încă se mai aşază. Scena continuă să se modifice în timp ce ne citiţi. Cu toate acestea în gând, să încercăm să anticipăm intriga piesei şi să vă spunem ce încercăm să realizăm în acest capitol.

ACTUL I. NOMENCLATURA: HOŢUL DE LA BUDAPESTA ŞI DE LA VARŞOVIA

Povestea începe în momentul în care ne-am confruntat cu teoria capitalismului politic, care susţine că aceia care ocupau, înainte de 1989, poziţii în nomenclatură au fost în măsură să-şi păstreze puterea şi privilegiile în cursul tranziţiei postcomuniste prin preschimbarea funcţiilor politice în avere privată. Analiza care urmează aruncă unele îndoieli asupra acestei previziuni. Spre surpriza noastră, descoperim că, în timpul tranziţiei postcomuniste, a avut loc o circulaţie substanţială a elitelor. Prima parte a acestui capitol pune în evidenţă mobilitatea masivă, în sens descendent, a membrilor fostei nomenclaturi. Mai mult, putem găsi puţine dovezi care să indice că nomenclatura ar fi avut succes în dobândirea proprietăţii private. Aceste revelaţii privind faptul că prin 1993 vechea nomenclatură comunistă nu reuşise să se transforme într-o nouă *mare burghezie* proprietară ne obligă să reformulăm teoria capitalismului politic.

ACTUL II. TEHNOCRAŢIA VICTORIOASĂ

Cea de-a doua teorie cu care ne-am confruntat a fost „revoluţia tehnocrată" a lui Erzsébet Szalai, care, în unele privinţe, poate fi considerată

o rafinare a tezei generale a capitalismului politic.[3] Szalai susține că fosta nomenclatură a statului socialist era profund fragmentată și că dinamica schimbărilor sociale ar trebui să fie înțeleasă ca o luptă intensă între fracțiunea tehnocrată și cea birocrată a fostei clase conducătoare. Din acest punct de vedere, anul 1989 a reprezentat o revoluție încununată de succes a vechii tehnocrații a statului socialist împotriva fracțiunii birocrate a clasei conducătoare comuniste. Într-adevăr, datele pe care le analizăm în partea a doua a acestui capitol sprijină această afirmație. În toate cele trei țări analizate, o parte semnificativă a funcțiilor de conducere economice erau ocupate, în 1993, de aceia care, prin anii '80, aparținuseră elitei manageriale tehnocrate. Se pare că nu nomenclatura, în întregul ei, a pus mâna pe putere, ci doar una din fracțiunile sale, elita managerială tehnocrată, care s-a impus ca noua clasă proprietară.

ACTUL III. CIRCUMSTANȚE ATENUANTE PENTRU MANAGERI

În partea a treia a acestui capitol, ne-am propus să descriem ceea ce am considerat a fi noua clasă de proprietari, recrutată din rândul foștilor tehnocrați și manageri socialiști. Analiza noastră a confirmat argumentul că foștii tehnocrați au devenit figuri remarcabile ale noii elite politice postcomuniste, în timp ce foștii manageri socialiști și adjuncții lor au ocupat funcțiile economice de vârf. Cu toate acestea, am mai descoperit, spre surprinderea noastră, că acești manageri postcomuniști nu-și manifestau puterea economică ca *proprietari privați*. Managerii posedau puține proprietăți și își exercitau puterea de decizie în absența proprietarilor capitaliști. Cu alte cuvinte, deși este adevărat că managerii aveau un succes deosebit, nu acesta era tipul de succes la care se așteptau teoreticienii capitalismului politic. Am crezut că reușisem, în final, să găsim adevăratul suspect – managerii care, în tranziția postcomunistă, și-au păstrat pozițiile și privilegiile – dar am început să ne îndoim că se săvârșise cu adevărat un delict. Și atunci, dacă managerii nu erau vinovați de nimic, înseamnă că bunurile publice fuseseră însușite din greșeală ca proprietate privată. Ca o ironie a situației, am fost *dezamăgiți* că managerii nu făcuseră ceea ce ne *temeam* că va face nomenclatura după 1989! În lumina acestor descoperiri, am început să ne construim propria teorie, pentru a explica puterea acestor manageri.[4]

ACTUL IV. MARELE JAF BANCAR DIN ANII 1993-1996

Iată că, în sfârşit, am ajuns şi la ultimul act al poveştii noastre politiste – sau, cel puţin până în prezent, la ultima scenă. Vrem să le reamintim cititorilor noştri că în Europa Centrală încă nu s-a lăsat cortina; piesa se joacă în continuare. Sondajele noastre iniţiale, terminate prin 1993, s-au derulat într-o etapă relativ incipientă a transformării postcomuniste. De atunci am acumulat date mai recente privind schimbările în relaţiile de proprietate. Deşi, pentru perioada 1995-1996, ele se limitează la Ungaria, există posibilitatea ca tendinţe similare să caracterizeze şi restul regiunii. Aceste date arată o schimbare marcată a patternurilor de proprietate. Cea mai izbitoare evoluţie a constat în declinul dramatic al proprietăţii publice şi într-o creştere corespunzătoare a posesiei proprietăţilor în rândul autohtonilor. O importanţă aparte o are creşterea numărului firmelor mijlocii în proprietate privată între 1993 şi 1996. În lumina acestor date, partea finală a capitolului explorează următoarea problemă: apare, sau nu, în Europa Centrală o clasă de proprietari? Ne mai întrebăm: cine sunt aceşti proprietari, sunt ei managerii *noştri*, dacă da, se năruieşte oare teoria noastră cu privire la managerialismul postcomunist, sau această rundă de „privatizări" recente este consonantă cu analiza pe care o facem echilibrului de forţe dintre clasele de la vârful societăţilor central-europene?

CE S-A ÎNTÂMPLAT CU NOMENCLATURA?

Mobilitatea în sens descendent a membrilor fostei nomenclaturi

Teoria capitalismului politic se aşteaptă să descopere că vechea elită comunistă s-a transformat în noua burghezie economică a societăţii postcomuniste. Cea mai generală supoziţie a acestei teorii este că persoanele care ocupau poziţii în nomenclatura de dinainte de 1989 au reuşit să-şi păstreze puterea şi privilegiile şi în perioada de tranziţie, preschimbându-şi capitalul politic în acumulare economică privată. Datele de care dipunem aruncă o îndoială asupra acestei previziuni.

Tabelul 4.1 descrie destinaţiile ocupaţionale postcomuniste, în anul 1993, ale acelora care, în 1988, ocupau poziţii în nomenclatura din Republica Cehă, Ungaria şi Polonia.[5] Deşi există unele variaţii de la o ţară la alta, principala concluzie ce se desprinde din acest tabel o reprezintă mobilitatea masivă în

sens descendent a membrilor fostei nomenclaturi, în primii cinci ani ai perioadei postcomuniste. Numai jumătate din cei care ocupau poziții în fosta nomenclatură mai aveau în 1993 poziții de conducere, aici fiind incluse mai ales poziții minore în managementul de la nivelurile inferioare. Într-adevăr, proporția membrilor fostei nomenclaturi care mai ocupau în 1993 *vreo* funcție de autoritate era mai curând mică. Și, destul de surprinzător, în Ungaria, care se lăuda cu cele mai avansate politici de reformă economică de la sfârșitul perioadei comuniste, pierderea pozițiilor de autoritate de către fosta nomenclatură a fost și mai accentuată decât în celelalte țări[6]: numai 43,1% din membrii nomenclaturii din Ungaria își mai păstraseră funcții de conducere în care aveau subordonați.[7]

Tabelul 4.1 Destinațiile ocupaționale, din 1993, ale celor care, în 1988, ocupau poziții în nomenclatură, pe țări (în procente)

Ocupația în 1993	**Republica Cehă**	**Ungaria**	**Polonia**
Toți cei aflați în poziții de autoritate	**51,7**	**43,1**	**51,2**
Funcții politice înalte	3,0	6,4	9,0
Manager de nivel înalt în sectorul public	16,2	11,2	13,4
Manager de nivel înalt în sectorul privat	12,8	2,4	9,1
Funcții culturale de nivel înalt	1,1	4,4	7,1
Manageri la niveluri inferioare	12,6	13,0	8,6
Antreprenori	6,0	5,7	4,0
Specialiști	**12,2**	**19,9**	**13,9**
Muncitori	**12,6**	**5,5**	**9,5**
Pensionați anticipat (înainte de 65 de ani)	**15,4**	**19,1**	**17,2**
Alți pensionari și șomeri	**8,1**	**12,6**	**8,2**
Totalul celor care au răspuns (nr.)100%	**(468)**	**(803)**	**(849)**
	100%	**100%**	**100%**

Notă: datorită rotunjirii, este posibil ca totalul să difere de 100%.

Unii critici ar putea să obiecteze că exagerăm măsura în care membrii nomenclaturii au devenit „învinși" în tranziția postcomunistă, argumentând că, de fapt, unii membri ai nomenclaturii erau foarte bătrâni și urmau, oricum, să se pensioneze.[8] Credem că este o observație rezonabilă: numărul celor cu mobilitate în sens descendent datorată în special pensionării și pensionării anticipate nu este neglijabil. Astfel încât, pentru a investiga dacă pensionarea înseamnă - sau nu - o mobilitate în sens descendent, trebuie să analizăm

vârsta de pensionare, structura posesorilor de proprietăți și traiectoriile ocupaționale ale foștilor membri ai nomenclaturii.

Tendințe în pensionarea anticipată și în deținerea unei afaceri private în rândul foștilor membri ai nomenclaturii

Pensionarea anticipată este un bun indicator de „pierdere a favorurilor" în noul sistem postcomunist, astfel încât ni se pare important să apreciem cât este de răspândită. Deși vârsta oficială de pensionare în Republica Cehă și în Ungaria era de 60 de ani pentru bărbați și de 55 de ani pentru femei, pentru cei din vârful ierarhiei sociale comuniste pensionarea se făcea, practic, mult mai târziu, de obicei în jurul vârstei de 70 de ani. De aceea, am ales ca limită de pensionare vârsta de 65 de ani. Din Tabelul 4.1 rezultă clar că, în Europa Centrală, proporția de pensionări anticipate a fost relativ ridicată în rândul foștilor membri ai nomenclaturii, variind între 15,4% în Republica Cehă și 19,1% în Ungaria. Mai mult, o proporție substanțială de foști membri ai nomenclaturii, care în 1993 aveau sub 60 de ani, făcea și ea parte din acești pensionați anticipat: din cei care, în 1988, erau membri ai nomenclaturii, având sub 60 de ani, în 1993 se pensionaseră deja în Republica Cehă 7%, în Ungaria 14% și în Polonia 16% (aceste date nu sunt cuprinse în tabel). Constatările sprijină afirmația noastră că, în timpul tranziției postcomuniste, s-au înregistrat o dezangajare masivă, o mobilitate descendentă și o ieșire de pe piața muncii a foștilor membri ai nomenclaturii.

Cea de-a doua constatare majoră, pe baza datelor din Tabelul 4.1, este reprezentată de proporția extrem de mică de foști membri ai nomenclaturii care au declarat că, până în 1993, intraseră în afaceri private ca proprietari sau ca manageri ai unor firme private. Această constatare este și ea în dezacord cu teoria capitalismului politic, potrivit căreia, datorită ocaziei favorabile, cadrele de conducere se vor transforma rapid în antreprenori în sectorul privat. Cu toate acestea, datele noastre arată că numai circa 6% din membrii fostei nomenclaturi din Ungaria și Republica Cehă au devenit, până în 1993, proprietari ai unor afaceri private, procentul fiind chiar mai scăzut în Polonia, și anume 4%. Practic, proporția membrilor nomenclaturii care au optat pentru pensionare anticipată a fost mai mare (17,2%) decât a celor care au intrat în afaceri private (4,0% + 9,1% = 13,1%). În plus, numai circa 8% din toți membrii nomenclaturii din cele trei țări au declarat că, până în 1993, au ajuns să ocupe funcții de manageri ai unor întreprinderi private. Aici se manifestă o deosebire semnificativă între țări, membrii nomenclaturii trecând în

sectorul privat într-o măsură mai mare în Republica Cehă decât în celelalte țări: 18,8% (12,8% + 6%) din foștii membri ai nomenclaturii cehe dețineau sau conduceau firme private în 1993, spre deosebire de 8,1% (2,4% + 5,7%) în Ungaria și 13,1% (9,1% + 4%) în Polonia. Această diferență ar putea fi atribuită politicii de „lustrație" din Cehia, datorită căreia li s-a interzis prin lege fostelor cadre conducătoare comuniste să ocupe funcții publice, acestea „găsindu-și refugiul" în afacerile private. Indiferent de cazurile prezentate, proporția relativ mică de foști membri ai nomenclaturii prezenți în 1993 în sectorul privat, în fiecare dintre țările supuse analizei, sugerează că ipoteza capitalismului politic ar trebui reformulată.

Destinații ocupaționale ale diferitelor fracțiuni ale fostei nomenclaturi

Dacă cercetăm mai profund aceste date, problemele tezei capitalismului politic devin tot mai serioase. În formularea sa inițială, această teorie afirma că, în Europa Centrală, funcțiile politice fuseseră folosite pentru acumularea de avere personală. Pentru a verifica acuratețea acestei afirmații, trebuie să descompunem și mai mult categoria *nomenclatură*. Existau diferite tipuri de poziții în cadrul nomenclaturii comuniste și avem suficiente motive să credem că aceste poziții erau împărțite în interiorul acesteia.[9] Din acest considerent, o verificare corectă a teoriei capitalismului politic ar trebui să investigheze dacă o anumită componentă a nomenclaturii a reușit să negocieze cu succes tranziția postcomunistă iar membrii ei au devenit proprietari privați sau nu. În 1988, unii dintre membrii nomenclaturii erau manageri de rang înalt ai unor mari întreprinderi – erau așadar „tehnocrați", pe care îi numim „elita economică" a fostei perioade comuniste. În cazul lor, nu este evident că a deveni manager al unei firme private înseamnă o preschimbare a capitalului politic în acumulare privată - este foarte posibil ca managerii și tehnocrații să-și fi folosit doar capitalul uman și experiența managerială pentru a păstra poziții economice de vârf în tranziția postcomunistă. Alți foști nomenclaturiști aparțineau „elitei culturale" – erau rectori de universități, membri ai Academiei de Științe sau editori de jurnale – iar aceste funcții din sectorul cultural nu erau poziții care să-i permită vreunuia să acumuleze în cantități mari avere privată. Prin urmare, teoria capitalismului politic nu presupune ca foștii membri ai elitei culturale comuniste să fie cei mai apți să preschimbe funcțiile politice în avere privată. Totuși, nu se poate afirma categoric că teza capitalismului politic ar fi valabilă pentru „elita politică". Era vorba de oameni care ocupaseră poziții în aparatul

partidului comunist sau în administrație și, dintre toți membrii nomenclaturii, ei erau cel mai bine plasați pentru a-și folosi „funcția" spre a se îmbogăți prin mecanismul „privatizării spontane".[10] În urma descompunerii nomenclaturii în componentele sale (economică, politică și culturală), la întrebarea în ce măsură a beneficiat fracțiunea „birocratică" a clasei conducătoare – „elita politică" – de pe urma tranziției postcomuniste, suntem acum în măsură să vă oferim un test crucial al versiunii tezei capitalismului politic, propusă de Staniszkis și Hankiss.

Tabelul 4.2 Destinațiile ocupaționale, din 1993, ale celor care, în 1988, ocupau poziții economice, politice și culturale în nomenclatură, în Republica Cehă, Ungaria și Polonia (în procente)

Ocupația în 1993	**Elita economică 1988**	**Elita politică 1988**	**Elita culturală 1988**
Toți cei aflați în poziții de autoritate	**70,7**	**39,3**	**44,2**
Funcții politice înalte	1,5	10,8	1,3
Manager de nivel înalt în sectorul public	33,4	5,9	7,8
Manager de nivel înalt în sectorul privat	19,2	4,0	1,4
Funcții culturale de nivel înalt	0,4	1,8	19,3
Manageri la niveluri inferioare	10,8	11,0	11,8
Antreprenori	5,4	5,8	2,5
Specialiști	**4,7**	**16,9**	**27,4**
Muncitori	**2,2**	**13,4**	**3,3**
Pensionați anticipat (înainte de 65 de ani)	**14,7**	**20,9**	**11,1**
Alți pensionari și șomeri	**7,6**	**9,4**	**14,1**
Totalul celor care au răspuns (nr.)100%	**(536) 100%**	**(1186) 100%**	**(398) 100%**

Notă: datorită rotunjirii, este posibil ca totalul să difere de 100%.

Tabelul 4.2 prezintă destinațiile ocupaționale ale foștilor membri ai nomenclaturii defalcate pentru fiecare componentă: fracțiunea economică, fracțiunea culturală și fracțiunea politică. În primul rând, tabelul arată că fracțiunea politică a nomenclaturii a fost cea mai slab pregătită pentru adaptarea la tranziția postcomunistă. În perioada 1988-1993, numai 39,3% din nomenclatura politică și-a păstrat pozițiile de autoritate, față de 44,2% din elita culturală și 70,7% din elita economică. În al doilea rând, pensionarea anticipată a fost, de asemenea, un fenomen mult mai răspândit în rândul

fracțiunii politice a nomenclaturii (20,9%) decât în rândul fracțiunilor economice și culturale (14,7%, respectiv 11,1%). Aceasta sugerează că, pentru a naviga prin capcanele postcomunismului, utilitatea capitalului politic a fost mult mai mică decât aceea a capitalului cultural și în special a capitalului cultural sub forma capacității manageriale. În al treilea rând, Tabelul 4.2 sugerează că foștii funcționari ai statului și ai partidului comunist care făceau parte, în 1988, din fracțiunea politică a nomenclaturii au avut mai puțin succes decât foștii manageri comuniști în ocuparea de poziții de conducere în noul sector privat. Din foștii membri ai nomenclaturii economice, 24,6% (5,4% + 19,2%) fie posedau, fie conduceau o afacere privată în 1993, față de numai 9,8% (5,8% + 4,0%) din membrii fracțiunii politice. Aceste constatări indică faptul că, dacă voiai să pătrunzi în noua elită economică a postcomunismului, era mai avantajos să fii manager decât funcționar de partid sau de stat. Ele infirmă la modul direct argumentele lui Staniszkis și Hankiss, care susțin că fracțiunea politică a fostei elite comuniste era cel mai bine plasată pentru a profita de reformele de piață postcomuniste. În schimb, noi am constatat că membrii nomenclaturii economice au beneficiat mult mai mult de tranziția postcomunistă decât membrii nomenclaturii politice.

Deținerea unei afaceri la diferitele fracțiuni ale fostei nomenclaturi și ale elitei postcomuniste

Răspunsul la constatările noastre, dat de teoreticienii capitalismului politic, ar putea fi acela că este irelevant cine *conduce* firmele din noul sector privat postcomunist. Ei ar putea să susțină că teoria lor prezice că, în postcomunism, cadrele politice vor deveni *proprietarii* afacerilor. Pentru a ilustra această controversă, Tabelul 4.3 prezintă date privind proprietarii de afaceri din diferitele fracțiuni ale fostei nomenclaturi, cu scopul de a cerceta dacă, în 1993, este mai probabil ca fracțiunea politică sau, dimpotrivă, cea economică să fie proprietară de afaceri. În încercarea de a evalua dacă „vechii comuniști" sau membrii noii elite postcomuniste au beneficiat cel mai mult de tranziția spre capitalism în Europa Centrală, Tabelul 4.3 prezintă date comparative ale nivelurilor de proprietate, în 1993, pentru membrii fostei nomenclaturi și pentru noua elită postcomunistă.

Prima concluzie pe care o putem trage din tabelele 4.3 și 4.4 este că proporția proprietarilor de afaceri în perioada postcomunistă, din cadrul diferitelor fracțini ale fostei nomenclaturi, evoluează în sens invers față de cea

Tabelul 4.3 Procentul de proprietari de afaceri în rândul celor care, până în 1988, erau membri ai elitei economice, politice sau culturale

Numărul de afaceri deținute	Elita economică	Elita politică	Elita culturală
Nu dețin nici o afacere	77,1	82,0	88,5
Sunt proprietarii unei firme	15,2	13,4	8,8
Sunt proprietarii mai multor firme	7,6	4,5	2,8
Totalul celor care au răspuns (nr.)100%	(538)	(1191)	(400)
	100%	100%	100%

Notă: datorită rotunjirii, este posibil ca totalul să difere de 100%.

prevăzută de teoria capitalismului politic. Tabelul 4.3 arată că era mai puțin probabil ca foștii membri ai fracțiunii politice (13,4% + 4,5% = 17,9%) să declare că au proprietăți, în comparație cu fracțiunea economică (15,2% + 7,6% = 22,8%). În al doilea rând, Tabelul 4.4 arată că exista cea mai mare probabilitate ca membrii noii elite postcomuniste (22,2%) să declare că sunt proprietari de afaceri, comparativ cu membrii vechii nomenclaturi (18,4%).[11] În contextul discuției noastre anterioare despre pensionarea anticipată, aceste constatări privind proprietatea unei afaceri sugerează că aceia care au fost capabili să-și păstreze funcțiile în timpul tranziției postcomuniste, respectiv fracțiunea economică a nomenclaturii, și aceia care au fost mobili în sens ascendent, pătrunzând în noua elită în cursul tranziției postcomuniste, aveau cea mai mare probabilitate să devină proprietarii unei afaceri, în comparație cu membrii vechii nomenclaturi, care au manifestat o mobilitate descendentă după sfârșitul comunismului. Acestea sprijină argumentul nostru că baza proprietății unei afaceri pare mai strâns legată de *know-how*-ul tehnico-

Tabelul 4.4 Proprietari de afaceri din elita postcomunistă din 1993, comparativ cu membrii nomenclaturii din 1988 (în procente)

Proprietari de afaceri	Elita postcomunistă din 1993	Membrii nomenclaturii din 1988
Dețin o afacere	22,2	18,4
Nu dețin o afacere	77,8	81,6
Totalul celor care au răspuns	2898	2139
(nr.) 100%	100%	100%

Notă: datorită rotunjirii, este posibil ca totalul să difere de 100%.

managerial (capital cultural) decât de funcția ocupată în perioada comunistă (capital politic).

În al treilea rând, tabelele 4.3 și 4.4 sugerează că proprietatea unei afaceri nu reprezintă o dimensiune majoră a statusului elitei și/sau a nivelului recrutării din rândul membrilor fostei nomenclaturi sau al membrilor noii nomenclaturi postcomuniste. Deși ne lipsesc informații detaliate cu privire la dimensiunile firmelor și la procentajul de proprietate pe care membrii elitei îl dețin în firme, aceste date generale arată oricum că numai o cincime din aceia care erau în 1988 membri ai nomenclaturii au declarat, în 1993, că sunt proprietarii unei afaceri. Această proporție se traduce în aproximativ 500 de foști membri ai nomenclaturii în Ungaria și Republica Cehă și în circa 800-1000 în Polonia (care este o țară mult mai mare). Dacă această proprietate a membrilor fostei nomenclaturi se găsește în marile întreprinderi, atunci constatările noastre asigură un sprijin puternic *prima facie* pentru ipoteza revizuită a capitalismului politic, prezentată în linii generale anterior. Cu toate acestea, reiterăm faptul că datele din tabelele 4.3 și 4.4 descriu numai *în general* proprietatea unei afaceri. Sondajul nostru a pus întrebarea dacă membrii fostei nomenclaturi, sau vreo persoană din familiile lor, au în proprietate vreo parte a unei afaceri, indiferent de dimensiune.[12] Așadar, în cei 20% de membri ai fostei nomenclaturi care au declarat că sunt proprietarii unei afaceri sunt incluși atât cei cu participații foarte mici în afaceri, cât și cei cu participații în firme foarte mici. Deși datele privind proprietatea sunt foarte sărace în această înregistrare, conform dovezilor disponibile majoritatea membrilor fostei nomenclaturi din Ungaria, Republica Cehă și Polonia au proprietăți declarate în firme foarte mici. Multe din întreprinderi sunt unități subcontractante minuscule, cu capital fix mic, care uneori sunt folosite doar ca paradisuri fiscale.

Vom reveni la această problemă mai târziu, în acest capitol, când vom utiliza date privitoare la deținerea unei afaceri, mai detaliate și mai demne de încredere, culese de *Social Research Informatics Center* – TARKI. Rețineți că datele TARKI confirmă suspiciunile noastre generale. Aproximativ jumătate din cei chestionați de TARKI au declarat că au proprietăți în afaceri mici. Cealaltă jumătate, care au declarat participații la firme cu mai mult de 10 salariați, dețin numai o parte infimă din aceste firme mai mari. Doar 7-8% din foștii nomenclaturiști au declarat că dețin participații la firme cu mai mult de 10 salariați și numai 3-4% din subiecți au declarat o participație mai mare de 10% la aceste afaceri. Dacă generalizăm la întreaga populație, rezultă aproximativ 90-100 de familii ale fostelor cadre de rang înalt din Ungaria și Republica Cehă și circa 150 de familii ale fostelor cadre de rang înalt din

Polonia care ar putea deține 10% sau mai mult din actualele afaceri private, aproximativ jumătate dintre ele fiind familii în care o persoană a făcut parte din fracțiunea politică a fostei nomenclaturi.[13]

Aceste constatări cu privire la proprietarii de afaceri din rândul membrilor fostei nomenclaturi se coroborează cu o altă cercetare, care arată că o mare parte din afacerile deținute de fostele cadre din Europa Centrală reprezintă cu adevărat o proprietate de tip mică burghezie.[14] Acest tip de proprietate nu indică formarea unei clase conducătoare deținătoare de proprietăți. De exemplu, Eric Hanley arată că unul din cei mai buni indicatori ce pot fi folosiți pentru a prevedea transformarea unei persoane într-un operator al unei afaceri mici, cu un număr redus de salariați, îl reprezintă funcția managerială deținută înainte de căderea comunismului. O dată luată în calcul funcția managerială, probabilitatea de a deține în 1993 o mică afacere nu mai este afectată deloc de calitatea de fost membru al partidului comunist. Această constatare este concordantă cu ceea ce am susținut cu privire la deținerea unei afaceri de către membrii fostei nomenclaturi, şi anume: cea mai probabilă destinație postcomunistă a fostelor cadre intrate în afaceri private este aceea de mici patroni care, în mod tipic, au o firmă cu foarte puțini salariați.[15]

Rețineți că nu sugerăm că nici unul din membrii fostei elite comuniste nu ar fi exploatat cu succes întreprinderile de stat pentru a se îmbogăți foarte mult. Suntem siguri că aceasta s-a întâmplat într-o oarecare măsură. Hankiss şi Staniszkis sunt convingători atunci când afirmă că fosta elită comunistă a intenționat, încă de la începutul anului 1988, să îşi însuşească întreprinderile de stat ca proprietate privată. Noi susținem că succesul preschimbării capitalului politic comunist în capital economic postcomunist a reprezentat mai curând excepția decât regula pentru foştii membri ai nomenclaturii din cele trei țări. Există „o cleptocrație", pentru a folosi terminologia lui Frydman şi a colaboratorilor săi, dar numărul „cleptocraților" care au avut cu adevărat succes pare să fie foarte mic; cleptocrația nu pare să conducă vreuna dintre țările pe care le studiem.

Pensionarea, deținerea de afaceri şi bunăstarea economică la fosta nomenclatură comunistă

Deşi preschimbarea capitalului politic comunist în capital economic postcomunist nu era imposibilă, datele noastre sugerează că acest lucru a fost cu mult mai greu de realizat decât şi-au închipuit majoritatea oamenilor. Informațiile privind apartenența la partidul comunist ne furnizează alte

elemente în sprijinul acestui argument. Tabelul 4.5 revine la problema pensionării anticipate, examinând efectele calității de membru al partidului comunist asupra comportamentului privind pensionarea. În felul acesta, încercăm să înțelegem *care* dintre fracțiunile fostei elite comuniste este cel mai mare învins al tranziției și care dintre acestea au trecut deosebit de bine prin schimbările de după 1989.

Tabelul 4.5 Efectul calității de membru al partidului comunist asupra pensionării anticipate a foștilor nomenclaturiști, pe țări

	Republica Cehă	Ungaria	Polonia
Procentul de membri de partid din totalul membrilor nomenclaturii în 1988	91,7	82,4	80,5
Procentul de membri de partid din rândul membrilor nomenclaturii care s-au pensionat până în 1993	96,8	90,1	86,8
Procentul de membri de partid din rândul membrilor nomenclaturii cu vârsta sub 60 de ani care mai erau activi în domeniul economic în 1993	90,7	82,8	81,1
Procentul de membri de partid din rândul membrilor nomenclaturii cu vârsta sub 60 de ani care s-au pensionat până în 1993	94,1	90,9	86,2
Procentul de membri de partid din rândul membrilor nomenclaturii, cu vârsta cuprinsă între 60 și 69 de ani, care mai erau activi în domeniul economic în 1993	86,5	69,2	76,9
Procentul de membri de partid din rândul membrilor nomenclaturii cu vârsta cuprinsă între 60 și 69 de ani, care s-au pensionat până în 1993	97,3	90,7	91,2

Sursa: Hanley și Szelényi, „Changing Social Structure During Market Transition".

Tabelul 4.5 arată, în primul rând, că incidența membrilor partidului comunist era considerabil mai ridicată în rândul nomenclaturii din Cehia decât în Ungaria și Polonia. În al doilea rând, trebuie observat că, în rândul membrilor nomenclaturii care în 1988 aveau sub 60 de ani, există o proporție mai mare de membri ai partidului comunist care s-au pensionat în comparație cu proporția celor care au rămas activi economic în 1993. A existat, de

asemenea, o disproporţie între membrii de partid care s-au pensionat între 60 şi 69 de ani. Pe scurt, în rândul foştilor funcţionari comunişti de nivel înalt şansele de a-şi păstra funcţiile după depăşirea vârstei oficiale de pensionare au fost mult mai bune pentru aceia care nu fuseseră membri ai partidului comunist. Credem că aceia care erau specializaţi într-o profesie au putut să-şi păstreze postul mai uşor. Cei care erau doar „roşii" au avut dificultăţi.

Observaţi, de asemenea, că, după cum se pare, în Ungaria oamenii au fost „pedepsiţi" mai grav pentru că au fost membri de partid decât în Republica Cehă sau în Polonia. Aceasta se poate datora faptului că, în perioada comunistă, în Ungaria calitatea de membru de partid nu era o condiţie chiar atât de importantă pentru a ocupa o funcţie înaltă. Spre deosebire, în Republica Cehă, dacă cineva voia să ajungă în vârf, avea şanse minime dacă nu devenea membru de partid. Acest lucru rămăsese valabil până în ultimii ani ai socialismului de stat. De aceea, în Ungaria calitatea de membru de partid era privită mai mult ca o indicaţie că cineva era cu adevărat comunist, în timp ce în Republica Cehă era considerată de mulţi doar ca un gest de „oportunism". Probabilitatea mai mare ca foştii membri de partid din Ungaria să fie daţi afară din funcţii, în comparaţie cu cei din Republica Cehă, indică, prin urmare, că în Ungaria postcomunistă apartenenţa la partid reprezenta un angajament într-o mai mare măsură decât în Republica Cehă. Totodată, acest lucru poate indica că, în Ungaria, membrii de partid manifestau o angajare ideologică mai profundă faţă de socialism, fapt pentru care, la căderea comunismului, mulţi s-au retras de bună voie, dându-şi seama că le trecuse vremea.

Am încercat să tragem cât mai multe concluzii din fenomenul pensionării anticipate, pentru a putea stabili care sunt învinşii tranziţiei postcomuniste în Europa Centrală. Am arătat că tranziţia la piaţă nu a fost totdeauna indulgentă cu aceia care au ocupat funcţii înalte, de autoritate, în timpul comunismului. Am constatat că pensionarea anticipată a lovit mai puternic fracţiunea birocratică a fostei clase conducătoare comuniste şi mai puţin fracţiunea tehnocrată. Am mai arătat că posesia unui capital politic însemnat în timpul comunismului nu i-a ajutat întotdeauna pe oameni să evite pensionarea anticipată. Analizei noastre i s-ar putea obiecta că ar fi posibil ca pensionarea anticipată să nu reprezinte un dezavantaj, aşa cum afirmăm noi. Criticii ar putea susţine că pensionarea anticipată este un mecanism prin care foştii comunişti şi-au păstrat privilegiile. Este posibil ca fostele cadre de nivel înalt, în timpul cât au deţinut puterea politică, să fi adunat suficientă proprietate privată pentru ca, apoi, cu noul lor capital economic, să fi optat pentru pensionarea anticipată spre „a acoperi" modul în care au făcut avere sau

pentru că nu mai aveau nevoie de salarii pentru a supraviețui. Aceasta este o obiecție rezonabilă la analiza noastră, care ne obligă să continuăm cercetările pentru a afla dacă acei care s-au pensionat anticipat sunt tot cei care au acumulat substanțiale bogății private în timpul tranziției. Mai precis, trebuie să examinăm dacă oamenii s-au pensionat anticipat pentru că nu mai aveau nevoie de salarii sau pentru că viața lor profesională devenise inconfortabilă ca urmare a trecutului lor comunist.

Tabelul 4.6 Deținerea unei afaceri la diferitele fracțiuni ale nomenclaturii din 1988, pe baza ocupațiilor lor din anul 1993 (în procente)*

	Au o afacere în proprietate	Nu au o afacere în proprietate
Elita economică din 1988		
în poziție de elită	26,3	73,7
în poziție de sub-elită	27,0	73,0
pensionați	10,9	89,1
Elita politică din 1988		
în poziție de elită	29,8	70,2
în poziție de sub-elită	12,6	87,4
pensionați	9,4	90,6
Elita culturală din 1988		
în poziție de elită	14,9	85,1
în poziție de sub-elită	11,0	89,0
pensionați	7,0	93,0
Totalul celor care au răspuns (nr.)	18,1 (380)	81,9 (1719)

** Conform definiției noastre, sub-elita îi cuprinde pe liber-profesioniștii care erau propriii lor șefi sau pe aceia care aveau funcții mai mici. Elita este definită în sens larg, incluzându-i nu numai pe aceia care ocupau funcții încadrate în fosta nomenclatură, ci și pe cei din funcțiile care aveau subordonați.*

Pentru a evalua aceste posibilități, Tabelul 4.6 prezintă date despre afaceri deținute și despre pensionări la diferitele fracțiuni ale nomenclaturii. Tabelul arată că, în mare, 90% din pensionarii aparținând fracțiunilor economice, politice și culturale ale nomenclaturii au declarat în 1993 că nu posedau vreo afacere. Prin contrast, în cazul foștilor membri ai nomenclaturii care au reușit să-și păstreze funcțiile în timpul tranziției postcomuniste, în 1993 incidența afacerilor deținute a fost de două-trei ori mai mare decât pentru

nomenclaturiştii pensionaţi. În acest tabel este foarte evidentă tendinţa puternică a membrilor pensionaţi ai nomenclaturii de a suferi o mobilitate descendentă semnificativă în timpul tranziţiei postcomuniste.

În lumina acestor constatări, trebuie să ne punem şi întrebarea dacă aceste date sunt demne de încredere. Dacă fosta elită politică comunistă este o cleptocraţie, aşa cum sugerează teoria capitalismului politic, există motive serioase ca ea să nu-şi declare afacerile celui care face un sondaj, în special dacă afacerea fost obţinută ilegal. Din moment ce datele noastre provin din sondaje, nu avem nici o metodă de verificare a corectitudinii răspunsurilor date la fiecare din întrebări. Un mod de a ne pune la adăpost faţă de problema corectitudinii răspunsurilor ar fi verificarea concordanţei declaraţiilor pe baza unei serii de indicatori economici (venitul, valoarea totală a bunurilor imobile şi a proprietăţii mobile), urmată de compararea acestor indicatori, pentru a vedea dacă concordă sau nu. Întrucât problema corectitudinii răspunsurilor se poate pune şi cu privire la aceşti indicatori economici, am decis să analizăm numărul de camere din casa/apartamentul în care trăiesc subiecţii noştri, pentru a evalua bunăstarea membrilor fostei nomenclaturi. Numărul de

Tabelul 4.7 Numărul de camere din casa/apartamentul în care trăiesc diferitele fracţiuni ale nomenclaturii din 1988 (în procente), pe baza ocupaţiilor lor din 1993

	Trei camere sau mai puţin	Patru camere sau mai mult
Elita economică din 1988		
în poziţie de elită	39,8	60,2
în poziţie de sub-elită	37,8	62,2
pensionaţi	60,5	39,5
Elita politică din 1988		
în poziţie de elită	52,6	47,4
în poziţie de sub-elită	60,9	39,1
pensionaţi	65,3	34,7
Elita culturală din 1988		
în poziţie de elită	51,5	48,5
în poziţie de sub-elită	52,9	47,1
pensionaţi	67,3	32,7
Totalul celor care au răspuns (nr.)	54,6 (1107)	45,4 (920)

camere din locuință ni se pare mijlocul cel mai „obiectiv" pentru măsurarea bunăstării economice, deoarece credem că aceasta este întrebarea la care subiecții noștri au dat, cel mai probabil, un răspuns sincer.

Tabelul 4.7 prezintă date în legătură cu numărul de camere din casa/apartamentul în care trăiesc diferitele fracțiuni ale nomenclaturii în anul 1993. Acestea ne spun că nu trebuie să ne facem probleme cu privire la bunăstarea foștilor membri ai nomenclaturii. Este evident că acești oameni au avut grijă de ei înșiși în timpul socialismului de stat, astfel încât acum, potrivit standardelor central-europene, trăiesc în locuințe bune. Numărul mediu de camere, la locuințele eșantionului general de populație studiat, este de două, așa că este impresionant că aproape jumătate din membrii fostei nomenclaturi trăiesc în case/apartamente cu patru camere sau mai multe. Tabelul 4.7 arată că o parte mai mare din fracțiunea economică a vechii clase conducătoare se bucură de cele mai mari case și apartamente, în comparație cu partea mai mică a fostei nomenclaturi politice și culturale. Totuși, trebuie notat că, spre deosebire de membrii fostei nomenclaturi care au rămas activi din punct de vedere economic, păstrându-și o poziție ce beneficiază de avantaje relative în tranziția postcomunistă, un număr semnificativ mai mic de membri ai nomenclaturii care s-au pensionat anticipat, înainte de 1993, beneficiază de condiții de locuit superioare. Pensionații cu anticipație au o situație evident mai proastă decât aceea a celor care au rămas în funcții.[16] Împreună cu datele privind deținerea unei afaceri, informațiile privind dimensiunile locuinței sprijină punctul nostru de vedere referitor la mobilitatea descendentă a foștilor membri ai nomenclaturii în tranziția postcomunistă și subliniază argumentele noastre privind avantajele relative de care se bucură foștii membri ai fracțiunii economice a nomenclaturii. La această problemă ne vom referi acum.

Actul al doilea al piesei aflate în curs de desfășurare explorează dinamica prăbușirii sistemului în ultimii ani și în ultimele luni ale comunismului. Vă spunem povestea unei revoluții înfăptuite cu succes de elita tehnocrată pe seama vechii rânduieli birocratice, arătându-vă de ce managerii, și nu cei cu funcții politice înalte, au fost cei mai apți să beneficieze de noile ocazii favorabile create de apariția pieței postcomuniste.

VICTORIA ELITEI TEHNOCRAT-MANAGERIALE

În această secțiune vom explora proporția în care fracțiunea tehnocrată a fostei clase conducătoare comuniste poate fi privită ca marele câștigător al

tranziției postcomuniste. Deși nomenclatura ca atare nu poate fi considerată un câștigător evident, mulți dintre foștii membri ai nomenclaturii suferind o mobilitatea descendentă, fracțiunea tehnocrată a fostei clase conducătoare comuniste este cu siguranță victorioasă. Rămân însă neclare sursele puterii tehnocraților. În timp ce teoreticienii capitalismului politic s-ar aștepta să găsească rădăcinile puterii tehnocrato-manageriale în proprietatea privată, datele precedente privitoare la pensionare, la traiectoriile ocupaționale și la structurile de posesie a proprietăților ar trebui să fie suficiente pentru a arăta că teoria capitalismului politic, dacă vrea să surprindă dinamica transformării postcomuniste, necesită o substanțială reformulare.

Până acum am examinat numai versiunile preliminare ale tezei capitalismului politic. Rădăcinile acestei teze pot fi depistate prin anul 1988, când elita comunistă se mai afla încă la putere, și este foarte posibil ca printre membrii nomenclaturii să fi început să se materializeze un proiect de „capitalism politic". Specialiști ca Staniszkis și Hankiss au jucat un rol important în compromiterea proiectului capitalismului politic, deoarece au demistificat noul joc cu puterea al vechii elite. Într-adevăr, în 1988 Staniszkis și Hankiss au manifestat un puternic curaj intelectual și spirit de previziune teoretică atunci când au observat că privatizarea spontană a fost concepută ca un vehicul pentru păstrarea privilegiilor comuniste după căderea comunismului. Așa cum a arătat Hankiss, oferindu-i elitei politice o avere privată, comuniștii reformiști au încercat să făurească „o mare coaliție"; în acest fel, propunându-i vechii gărzi participații la noul capitalism, au sperat să disipeze împotrivirea acestora față de procesul de tranziție.[17] Punctul nostru de vedere în acest capitol este că „marea coaliție" identificată de Hankiss nu a rămas unită în timpul tranziției. Nu punem sub semnul întrebării existența ei; credem că, pur și simplu, a eșuat: în vara și toamna anului 1989, pentru a putea profita de ocaziile favorabile oferite de noua piață, forțele reformei de piață din Ungaria și Polonia nu au avut nevoie de asistența (sau de permisiunea) fracțiunii birocrate a clasei conducătoare. De fapt, credem că un obstacol important în calea îmbogățirii vechii elite prin procesul privatizării spontane a fost atenta supraveghere la care a fost supusă din partea publicului în perioada de tranziție: noile elite politice anticomuniste de după 1989, presa liberă și unii specialiști ca Staniszkis și Hankiss manifestau o mare suspiciune față de vechea elită, pe care o criticau cu voce tare.

Recunoscând contribuția lui Hankiss la dezvoltarea teoriei capitalismului politic, am dori să observăm că, la sfârșitul anilor '80, Erzsébet Szalai modificase forma inițială sau generalizată a tezei capitalismului politic. Ea a studiat comportamentul economic al firmelor mari în cea mai mare parte a

deceniului al nouălea şi în primele faze ale procesului de reformă a pieţei de la sfârşitul perioadei socialiste şi a constatat că dinamismul schimbării sociale îşi avea obârşia în fragmentarea internă a elitei comuniste.[19] În loc să considere nomenclatura drept o categorie omogenă, Szalai a afirmat că, pe la sfârşitul anilor '60, începuse să se formeze „o nouă elită" care contesta vechea fracţiune birocrată a clasei conducătoare.[20] Ea a identificat cu mare precizie, în final, această nouă elită ca fiind „noua tehnocraţie kadaristă" care, afirma ea, avansa rapid spre o confruntare cu birocraţia comunistă.[21]

Primele evaluări pe care le-a făcut Szalai evenimentelor din 1989 din Ungaria au dus la concluzia că această tehnocraţie a reuşit să înfrângă fracţiunea birocrată a clasei conducătoare. Totuşi, această victorie nu a fost una prin care tehnocraţia aspira să ia locul elitei birocrate. Mai curând tehnocraţia a căutat să altereze natura dominaţiei socialiste. Tehnocraţii erau gata să accepte o separare a puterii politice de cea economică; ei susţineau alegerile libere şi sistemul multipartit. În acest efort, tehnocraţia victorioasă a iniţiat un dialog cu intelectualitatea disidentă. La aşa-zisele negocieri la masa rotundă de la sfârşitul primăverii şi începutul toamnei 1989, atât în Ungaria cât şi în Polonia principalele teme de discuţie au fost separarea puterii politice de cea economică şi alegerile libere. S-ar putea chiar spune că preţul pe care tehnocraţia a trebuit să-l plătească pentru această victorie asupra birocraţiei a constat în renunţarea la pretenţiile asupra monopolului politic; ea a fost nevoită să admită ridicarea unei noi politocraţii, a unei noi clase politice. În 1989-1990, membrii acestei noi politocraţii au fost recrutaţi cu predilecţie dintre foştii disidenţi şi din alte straturi intelectuale.

Cu toate acestea, tranziţia de la socialismul de stat birocratic la o organizare postcomunistă s-a dovedit a fi mult mai instabilă pentru tehnocraţie decât anticipase aceasta. Deoarece a fost „negociată" – o adevărată revoluţie, dar „de catifea" –, tranziţia s-a confruntat cu probleme de partajare a puterii. La mai puţin de 12 luni de la discuţiile din jurul mesei rotunde din 1989, foştilor tehnocraţi ai statului socialist le-a devenit extrem de clar că tranziţia nu funcţiona aşa cum o anticipaseră ei. Pe măsură ce anul 1989 se scurgea, poziţia politică a tehnocraţiei slăbea, astfel încât, spre sfârşitul anului, fosta intelectualitate disidentă, care se constituise într-o nouă elită politică, controla situaţia.[22] În locul unei cooperări amicale între foştii tehnocraţi comunişti şi noua elită politică, prima campanie electorală postcomunistă a fost martora unor îndârjite incriminări şi a unei retorici anticomuniste necruţătoare. Într-adevăr, noua elită politică a jucat cartea anticomunismului nu numai împotriva birocraţilor comunişti duri, ci şi

împotriva tehnocraților, alături de care stătuseră toamna trecută spre a pune la cale tranziția. Privind în urmă, putem observa că acest soi de joc politic, de du-te-vino, era de așteptat în contextul competiției politice dintr-un sistem multipartit în formare. La fel s-a întâmplat și după căderea Zidului Berlinului, când noile partide necomuniste din Europa Centrală au încercat, prin virulența anticomunismului afișat, să obțină supremația unul în defavoarea celuilalt. Este important de notat că toate acestea s-au petrecut în contextul dezintegrării sistemului politic și economic comunist.

În condițiile acestei polarizări rapide a spațiului politic, procesul de dezagregare a sistemului și de orientare spre economia de piață de tip occidental nu s-a desfășurat conform unor linii „evoluționiste", cum intenționaseră inițial tehnocrații comuniști reformiști. Chiar și în Ungaria, unde Forumul Democrat necomunist se prezentase ca dorind și fiind capabil să guverneze în coaliție cu fostul partid comunist, o astfel de coaliție nu s-a materializat. După ce, în 1990, a câștigat alegerile, Forumul Democrat a adoptat o atitudine anticomunistă din ce în ce mai ostilă. În aceeași perioadă, viața politică din Polonia și Cehia a fost dominată și ea de un puternic anticomunism. Mai mult, o caracteristică comună a retoricii anticomuniste din toate aceste trei țări a constat în lipsa unei distincții între tehnocrația comunistă reformistă, care jucase un rol important în pregătirea tranziției de la comunism, și fracțiunea birocrată a clasei comuniste dominante, care fusese eliminată. Într-o spirală de retorică politică exagerată, ultimii 40 de ani au fost înlăturați cu totul din istorie: socialismul a fost nu numai un eșec, ci și un gulag. În această argumentare nu se făcea nici o distincție între perioada (destul de scurtă) a stalinismului și epoca poststalinistă a socialismului, mult mai binevoitoare și mai paternalistă. Astfel, tehnocrații comuniști au fost luați prin surprindere: foștii disidenți, pe care ajunseseră să-i aprecieze și să-i considere aliații lor împotriva birocrației, s-au întors împotriva lor.

În Republica Cehă a fost promulgată legea lustrației. În Polonia, Walesa a câștigat alegerile prezidențiale acuzându-l pe Mazowiecki că era prea blând cu comuniștii și că le permitea să beneficieze de pe urma privatizării. În acest context, Walesa a promis o legislație care să declare ilegală privatizarea firmelor publice în beneficiul foștilor conducători comuniști. În mod similar, în Ungaria, guvernul condus de Forumul Democrat a început să-i înlăture din funcții pe unii din comuniștii reformiști de frunte, înlocuindu-i cu partizani proprii. Primul-ministru Antall chiar l-a concediat pe președintele Băncii Naționale, Surányi, care în timpul perioadei reformei comuniste se bucurase de un respect profesional deosebit. Surányi a fost înlocuit cu ministrul Bod,

din cabinetul Forumului Democrat, care nu se bucura de nici o reputație în cercurile bancare.

După cum subliniaseră Szalai și alții, în 1990 se părea că victoria pe care o sărbătoreau vechii tehnocrații ai statului socialist urma să fie de scurtă durată. Noua elită politică i-a îndepărtat de la putere pe vechii tehnocrați ai statului socialist. Cu toate acestea, date din 1993 dovedesc tenacitatea tehnocraților și incapacitatea noii politocrații de a guverna fără ei.

Tabelele 4.8 și 4.9 prezintă originile ocupaționale ale membrilor noii elite din 1993, defalcat pe diferitele fracțiuni ale elitei și, respectiv, pe țări.

Din aceste tabele se desprind trei constatări principale. În primul rând, aceste date arată că mulți membri ai elitelor postcomuniste din anul 1993 aveau, în 1988, origini ocupaționale fără tangență cu elitele. Mult peste jumătate dintre toți membrii noilor elite politice și culturale – indivizi aflați

Tabelul 4.8 Originile ocupaționale din 1988 ale noilor elite economice, politice și culturale din 1993 în Republica Cehă, Ungaria și Polonia (în procente) (Stratificarea socială din Europa de Est conform sondajului din 1993-1994, pe eșantioane din noua elită)

	Ocupația în 1993		
Ocupația în 1988	**Noua elită economică**	**Noua elită politică**	**Noua elită culturală**
Elită/nomenclatură	31,9	15,3	18,8
Manageri de nivel mic	41,0	14,0	15,9
Antreprenori	1,1	1,9	0,2
Specialiști	12,9	52,8	56,6
Muncitori	11,3	12,0	4,9
Neîncadrați în muncă	1,8	4,0	3,6
Total % (nr.)	100% (1793)	100% (642)	100% (464)

în cele mai înalte poziții de decizie în cursul primilor cinci ani de postcomunism – erau, în 1988, profesioniști de rând; numai o treime dintre membrii noilor elite politice și culturale postcomuniste ocupaseră și în epoca comunistă funcții de conducere. Aceste constatări atestă masivele modificări din structura de personal de la vârful ierarhiei sociale în primii ani ai transformării postcomuniste. Aceleași date au și rolul de a submina ipoteza generalizată a capitalismului politic, care susținea că, deși logica sistemului se schimbase, personalul care ocupa poziții de vârf rămăsese neschimbat.

Este clar că acest lucru nu s-a întâmplat nici în domeniul politic, nici în cel cultural. Cu toate acestea, a doua constatare desprinsă din Tabelul 4.8 este că s-ar fi putut ca noile elite postcomuniste – preşedinţii/directorii generali ai celor 3.000 de firme mari existente în aceste ţări în 1993 – să-şi fi început carierele în poziţii economice de vârf în perioada comunistă. Peste două treimi din noua elită economică postcomunistă (31,9% + 41% = 72,9%) ocupaseră funcţii de manageri comunişti înainte de căderea regimului în 1989. A treia constatare rezultată din Tabelul 4.8 este că, în perioada postcomunistă, pentru funcţiile manageriale de vârf au fost recrutaţi extrem de puţini dintre cei care, în 1988, aveau o afacere privată în economia secundară a statelor socialiste. După cum arată Tabelul 4.9, chiar şi în Ungaria, unde economia secundară era cea mai dezvoltată, mai puţin de 2% dintre preşedinţii/directorii generali ai celor 3.000 de firme mari existente în 1993 erau antreprenori privaţi în 1988. Aceasta este una din constatările cele mai contraintuitive ale sondajului nostru. Atât în Ungaria, cât şi în Polonia există o serie de oameni de afaceri din sectorul privat, foarte remarcabili, care îşi începuseră cariera în acest sector al statului socialist şi care se bucuraseră de un succes masiv atunci când afacerile lor crescuseră în primii ani de postcomunism. Poveştile despre oamenii de afaceri postcomunişti care au crescut prin propriile puteri sunt adevărate. Cu toate acestea, Tabelul 4.9 arată că aceşti oameni nu erau reprezentativi, în 1993, pentru deţinătorii de funcţii economice de rang înalt şi cu putere de decizie.

Mai curând, datele noastre arată că, în etapa incipientă a perioadei postcomuniste, în economie existau o rată înaltă de reproducţie a elitei şi o intensă migrare a elitei spre politică şi cultură. Marii câştigători ai tranziţiei au fost membrii fracţiunii tehnocrate a vechii clase conducătoare. Ei împart beneficiile tranziţiei cu foştii disidenţi intelectuali, care au migrat în număr mare spre poziţii de vârf în politică, în administraţia de stat şi în cultură.

Date fiind aceste constatări şi având în vedere istoria politică prezentată anterior, ne punem acum întrebarea: ce asigură niveluri mari de reproducţie în cazul elitei economice? Prin ce se explică capacitatea foştilor tehnocraţi comunişti de a-şi menţine poziţiile de elită, atunci când ştim că intelectualitatea disidentă s-a întors împotriva lor imediat după căderea comunismului? A fost anticomunismul primilor ani numai „de ochii lumii"? Retorica anticomunistă a fost, pur şi simplu, un şiretlic, o mişcare tactică pentru a câştiga alegerile, în timp ce noua politocraţie şi tehnocraţia comunistă reformistă se puneau de acord în spatele uşilor închise? Nu credem că a fost aşa. După cum am remarcat în analiza Tabelului 4.2, a existat o

Tabelul 4.9 Originile ocupaționale din 1988 ale noii elite economice în Republica Cehă, Ungaria și Polonia (în procente) (Stratificarea socială din Europa de Est după 1989, conform sondajului din 1993-1994 pe eșantioane din noua elită economică)

	Membri ai noilor elite economice în 1993		
Ocupația în 1988	**Republica Cehă**	**Ungaria**	**Polonia**
Elită/nomenclatură	19,3	31,4	48,7
Manageri de nivel mic	47,2	42,6	31,3
Antreprenori	0,4	1,9	1,1
Specialiști	15,4	11,6	11,2
Muncitori	14,8	11,4	6,6
Neîncadrați în muncă	2,9	1,1	1,1
Total % (nr.)	100% (689)	100% (570)	100% (534)

mobilitate descendentă substanțială în rândul fostei elite economice a socialismului de stat. Numai jumătate din cei care, în 1988, ocupau funcții manageriale de vârf în marile firme se mai găseau, în 1993, pe posturi manageriale similare în firme publice sau private. Circa o treime din ei au suferit o mobilitate descendentă și aproximativ jumătate s-au pensionat anticipat. Pe scurt, reproducția masivă a elitei economice a avut loc *în ciuda* mobilității descendente substanțiale a acelora care, după 1989, se găseau în cele mai înalte funcții ale sistemului economic socialist de stat. Cum să explicăm această șaradă? Răspunsul este că, deși la prăbușirea sistemului comunist cei care se găseau în cele mai înalte funcții ale sistemului economic socialist de stat au suferit o mobilitate descendentă substanțială, ieșind astfel din rândul elitei, cei aflați în poziții manageriale de nivel scăzut nu au avut aceeași evoluție. Tabelul 4.8 arată că, la nivelul anului 1988, numai 31,9% din membrii noii elite economice postcomuniste ocupaseră funcții înalte în nomenclatură și că 41% dintre ei provin din nivelurile mai *joase* ale managementului. O dată înțeleasă această dinamică a reproducției și circulației elitei, devine evident că atitudinea anticomunistă, îndreptată în primii ani ai tranziției postcomuniste împotriva tehnocrației comuniste reformiste, nu a fost numai un simplu exercițiu de retorică. Unii dintre indivizii aflați în poziții-cheie au fost izgoniți și, după un scurt experiment, în cursul căruia s-a încercat utilizarea clientelei politice pe post de manageri ai

afacerilor, care a produs un dezastru la fel de mare ca şi experimentul comunist de înlocuire a capitaliştilor cu muncitori de rând, noua politocraţie s-a retras. S-a ajuns astfel la compromisul de a promova fostul personal managerial de nivel mediu în poziţii de preşedinţi/directori generali, deoarece aceşti indivizi nu purtau stigmatul de foste cadre comuniste şi dispuneau de un *know-how* managerial şi de reţele sociale hotărâtoare pentru dirijarea afacerilor în condiţiile postcomunismului.

Datele din tabelele 4.8 şi 4.9 sunt edificatoare şi pentru că au fost colectate înainte ca partidele succesoare celor comuniste să câştige a doua serie de alegeri postcomuniste (toamna anului 1993 în Polonia şi primăvara anului 1994 în Ungaria). În ambele ţări, „reconcilierea" dintre noua politocraţie şi tehnocraţia defunctului stat socialist a avut loc în condiţiile aflării la putere a primelor guverne liber alese, care se declarau făţiş anticomuniste. Această reconciliere s-a bazat pe constatarea că intelectualitatea disidentă şi fosta tehnocraţie a statului socialist aveau nevoie una de cealaltă pentru a duce la bun sfârşit proiectul celei de-a doua burghezii culturale (*Bildungsbürgertum*) de construire a capitalismului fără capitalişti. Această reconciliere se poate observa cu claritate în Ungaria. După alegerile din 1994, în care Partidul Socialist Ungar (MSzP), succesorul Partidului Comunist Ungar, a câştigat majoritatea absolută a locurilor din Parlament, el a optat să invite cel mai mare partid liberal, Uniunea Democraţilor Liberi (SzDSz), în coaliţia de guvernare. Acest partid, compus în special din nucleul dur al intelectualităţii disidente a anilor '70 şi '80, a acceptat invitaţia.[23] Aceste evenimente au luat o turnură ciudată: deşi nu era necesară, s-a format o coaliţie între partide care, cu numai patru ani în urmă, fuseseră cei mai aprigi duşmani.

Pe această bază, putem conchide că, dacă Staniszkis şi Hankiss au greşit în unele privinţe, previziunile lui Erzsébet Szalai au fost cât se poate de corecte. În primii ani de postcomunism, nu nomenclatura, *în întregul ei*, şi-a preschimbat puterea politică în avere economică privată. Fracţiunea birocrată a fostei clase conducătoare a fost înfrântă în 1989, mulţi dintre membrii ei suferind o mobilitate descendentă. Elita managerial-tehnocrată, compusă din tehnocraţia fostului stat socialist, ai căror membri ocupaseră funcţii manageriale de nivel mediu, a fost cea care a înfrânt fracţiunea birocrată a clasei conducătoare comuniste şi a deschis calea negocierilor cu intelectualitatea disidentă. Tehnocraţia a fost dispusă să le permită disidenţilor să concureze pentru puterea politică în cadrul unor alegeri libere şi să formeze o democraţie multipartită. Deşi aceasta a dus, la începutul tranziţiei, la o dependenţă politică, în final tehnocraţia şi-a întărit controlul

asupra puterii economice, iar tehnocrația fostului stat socialist și foștii disidenți au învățat să coopereze în sfera politică și culturală.

Însă aici trebuie să ne punem o întrebare. Reprezintă oare această situație doar un exemplu mai sofisticat de capitalism politic? Criticii noștri ar putea să susțină că, deși nomenclatura, în întregul ei, nu s-a îmbogățit, așa cum prevăzuse teoria capitalismului politic, în tranziția postcomunistă elita tehnocrat-managerială a reușit, cu siguranță, să-și păstreze poziția economică. Doar domeniile „relativ autonome" ale puterii în stat și ale culturii au fost cedate foștilor disidenți intelectuali necomuniști. Vrem să subliniem că nici această afirmație nu este adecvată pentru a surprinde dinamica circulației și reproducției, pe care le-am înfățișat anterior. În fond, în Ungaria și Polonia partidele succesoare au câștigat corect cel de-al doilea rând de alegeri postcomuniste din 1994. Nu a fost nevoie ca ele să facă vreun compromis cu foștii disidenți intelectuali. În plus, partidele succesoare aveau în compunere membri ai cohortei de cadre comuniste mai tinere care, în anii '80, cooperaseră cu comuniștii reformiști ai vechii clase conducătoare birocratice; aceștia au revenit în masă în domeniul politic în perioada de început a postcomunismului. Prin 1997, noile elite politice și culturale postcomuniste cuprindeau multe foste cadre de nivel mediu din perioada comunistă și chiar foști membri ai partidului comunist înainte de prăbușirea sistemului în 1989.[24] Pe această bază, teoria capitalismului politic ar putea fi revizuită, pentru a se putea afirma că fosta tehnocrație a statului socialist s-a folosit de un amestec de expertiză și rețele politice pentru a se transforma în noua mare burghezie a capitalismului postcomunist. Ea a cerut și multe posturi de elită, în politică și cultură, pentru clienții săi, lăsând disponibile numai funcții marginale pentru intelectualii foști necomuniști sau anticomuniști.

O astfel de teorie revizuită a capitalismului politic are un merit deosebit de mare. Este însă cu adevărat reală ideea că elita managerială tehnocrată s-a transformat cu succes într-o nouă mare burghezie? Și-a consolidat elita managerială tehnocrată poziția hegemonică în economie sub forma proprietății capitalului economic? În următoarea parte a acestui capitol vom arăta că până și versiunea revizuită a teoriei capitalismului politic exagerează gradul de folosire a procesului de privatizare pentru crearea de avere personală de către elita tehnocrată managerială. De fapt, noi afirmăm că elita tehnocrată managerială nu a reușit să se transforme într-o clasă de proprietari și că își exercită în continuare puterea pe baza expertizei proprii. Ea acționează ca fracțiune dominantă a blocului de putere postcomunist, dar este numai o fracțiune. Pe scurt, postcomunismul nu a produs încă o nouă clasă dominantă.

RELAȚIILE DE PROPRIETATE DIFUZE, CONTEXT AL CONTROLULUI MANAGERIAL

Managerii dobândesc puțină proprietate privată, puterea lor derivând din capitalul cultural deținut

Continuându-ne povestirea, ne întrebăm: care a fost, în 1993, baza puterii economice exercitate de fosta birocrație socialistă și de elita managerială, proprietatea privată a capitalului (capitalul economic) sau know-how-ul managerial (capitalul cultural)? Cu alte cuvinte, s-au constituit managerii și tehnocrații într-o clasă de proprietari? Pe baza dovezilor de care dispunem în urma sondajelor din 1993, credem că managerii nu s-au constituit, până în 1993, într-o clasă de proprietari. Folosind din nou metafora cu piesa de teatru polițistă, ne îndoim că a avut loc cu adevărat „o crimă". Desigur, în primii ani ai tranziției postcomuniste s-au făcut unele privatizări prin cumpărarea firmelor de către conducătorii lor, astfel încât un număr mic de persoane cu funcții executive au achiziționat suficiente active în firmele pe care le administrau pentru a le conduce în continuare ca proprietari. Cu toate acestea, datele noastre din 1993 arată că deținerea firmelor mari de către manageri a fost relativ redusă. Proprietatea managerilor s-a limitat la firme mici, adesea altele decât cele pe care le conduceau. Mai mult, credem că, în aceste firme mici, proprietatea managerilor a jucat de obicei un rol secundar pentru ei, fiind doar o completare a veniturilor considerabile ale funcțiilor de manageri și, în unele situații, constituind pentru aceștia un stimulent în a-și conduce mai eficient și profitabil firmele. Ca și managerii corporațiilor din Europa Occidentală și America de Nord, managerii postcomuniști și-au exercitat autoritatea pe bază de *know-how* managerial, de relații comerciale și de rețele interpersonale.

Cu toate acestea, condițiile organizaționale în care trăiesc și acționează acești actori de clasă și membri ai elitei sunt diferite de cele ale managerilor, ale deținătorilor de afaceri și ale reprezentanților politici occidentali. Condițiile și structurile în curs de apariție în relațiile de clasă din Europa Centrală creează posibilități de formare a clasei, a puterii și acțiunii acesteia foarte diferite pentru actorii noștri față de acelea ale actorilor similari din Vest. De aceea, în continuare vă propunem să testăm câteva ipoteze cu privire la ceea ce ar putea fi diferit – cel puțin pentru moment - în Europa Centrală. Pornim de la observația că, în tranziția spre capitalism, în Europa Centrală postcomunistă contextul difuz al drepturilor de proprietate în care operează

firmele (chiar mici şi mijlocii) este foarte neobişnuit. În legătură cu aceasta, identificăm trei caracteristici ale capitalismului postcomunist.

Prima caracteristică este aceea că, în 1993, procentul de proprietate publică este substanţial, şi anume în jur de 25% din toate activele corporative. Acele firme aflate în proprietate publică, care puteau fi privatizate, fuseseră deja privatizate iar statul era obligat să susţină multe firme imposibil de vândut pe piaţă. Este foarte probabil că, dacă le-ar închide, s-ar ajunge la un nivel excesiv al şomajului. Astfel, tragem concluzia că proporţia ridicată de proprietate publică va continua să caracterizeze încă multă vreme peisajul economic postcomunist.

Cea de-a doua caracteristică interesantă a drepturilor de proprietate din Europa Centrală pare să fie ceea ce David Stark a denumit „proprietatea recombinantă", care ia de obicei forma unei proprietăţi instituţionale încrucişate.[25] Larry King a găsit şi el, în Republica Cehă, un volum substanţial de „proprietate individuală" şi „proprietate instituţională încrucişată".[26] Atât Stark cât şi King au descoperit că băncile joacă adesea un rol important în reţeaua de proprietate instituţională încrucişată şi că, la rândul lor, sunt proprietate publică fie directă, fie indirectă. Într-adevăr, în sfera sistemului bancar, separarea domeniului public de cel privat pare să fi fost un proces deosebit de greu.[27] Guvernele folosesc adeseori băncile din proprietatea lor, direct sau indirect, pentru a continua vechile practici de redistribuire, proces pe care King l-a denumit, cu multă perspicacitate, „redistribuţie subterană".[28] Guvernele exercită presiuni pentru ca băncile să continue să acorde împrumuturi firmelor cu probleme spre a le salva de faliment, deoarece se tem de şomajul excesiv, care ar împovăra şi mai mult bugetul, deja aflat pe pierderi. Dacă, datorită acestor presiuni guvernamentale, băncile acordă împrumuturi cu garanţii insuficiente, după care încep să aibă probleme, este foarte probabil ca guvernele să le scoată din impas. Aceasta s-a întâmplat în Ungaria, la scară mică, în cursul marii scheme de salvare a băncilor din 1991 şi, la scară mare, în 1993.[29] În cel de-al doilea caz, guvernul maghiar a împrumutat circa 300 de miliarde de forinţi (aproape 3 miliarde de dolari SUA) chiar de la băncile pe care le-a salvat cu aceşti bani, creând o serioasă criză internă a creanţelor.[30] După 1994, guvernul socialist-liberal a urmat o politică similară, deşi nu la aceeaşi scară, ca guvernul anterior, condus de Forumul Democrat Ungar, de orientare conservatoare. Într-un alt exemplu, din 1995, guvernul socialist-liberal a întărit Banca Budapesta printr-o infuzie de miliarde de forinţi, spre a o face atractivă pentru investitorii străini.[31] Cu această infuzie de fonduri, guvernul a reuşit să vândă Banca Budapesta pentru

o sumă care de-abia a ajuns să acopere subvențiile pe care le acordase respectivei instituții.[32]

Totuși, trebuie remarcat că, la momentul privatizării, Banca Budapesta a lansat pe piață o serie de investiții într-o bancă subsidiară, denumită Banca Cetățenilor (*Polgári Bank*), iar în contractul de privatizare s-a introdus o prevedere prin care guvernul putea răscumpăra Banca Cetățenilor dacă noul proprietar ar fi dorit acest lucru. Exact așa s-a întâmplat în decembrie 1996: Banca Cetățenilor a fost „naționalizată" și guvernul a plătit peste un miliard de forinți Băncii Budapesta pentru a o răscumpăra. Acesta pare a fi un caz clasic a ceea ce Stark a descris drept o strategie de a scăpa de pasive și de a păstra activele. Firmele transferă pasivele la firme subsidiare, dau faliment, apoi pun guvernul să le salveze. Totuși, în legătură cu naționalizarea Băncii Cetățenilor apare și un aspect neobișnuit: ea nu a fost ajutată să-și revină, ci a devenit proprietate publică, iar guvernul i-a plătit Băncii Budapesta, devenită bancă privată, pentru onoarea de a prelua creditele nerecuperabile.[33] Acțiunile de ajutorare de către guvern a firmelor neprofitabile nu sunt tocmai străine de capitalismul occidental. Ceea ce pare specific Europei Centrale sunt proporțiile atinse de acest tip de ajutorare. Nu este vorba numai de o diferență cantitativă. Rețeaua de proprietate instituțională încrucișată este atât de densă iar transferul din proprietatea publică spre cea privată și înapoi este atât de frecvent, încât adesea este imposibil să constați prin ce se deosebește proprietatea publică de cea privată.

Cea de-a treia caracteristică este, după părerea noastră, proporția relativ scăzută a cazurilor în care președinții/directorii generali au participații la alte firme decât la cele pe care le conduc. Stark și King arată că aceste firme sunt adesea mici „sateliți" (*firme-căpușă* în limbajul românesc – n.trad.) care acționează ca firme subcontractante. Prin intermediul lor, ei reușesc să obțină venituri substanțiale provenite de la „firma-mamă" pe care o conduc. În corporațiile occidentale ar fi de neconceput ca membrii consiliului de administrație, care răspund în fața unui număr bine definit de acționari, să îi permită președintelui/director general să acționeze în acest fel. Deși este adevărat că, oriunde în lume, echipa managerială a unei firme se folosește de firme subcontractante ca de vehicule pentru a organiza cumpărarea firmei de către conducerea sa, după cum arăta King, în Europa Centrală echipele manageriale par să opereze cu prezumția că acești „sateliți parazitari" sunt instituții permanente și nu doar o treaptă intermediară în procesul de cumpărare a unei firme de conducerea sa. Părerea noastră în această problemă este că, în contextul relațiilor de proprietate fluide de tipul celor descrise în

Europa Centrală, nu ar fi de neconceput cu deținerea de „firme-satelit parazitare" să se mențină o perioadă destul de lungă.

În continuare, prezentăm dovada deținerii de afaceri de către manageri, pentru a putea evalua extinderea luată de fenomenul de preluare a firmelor de conducerea lor până în anul 1993.

Tabelul 4.10 Deținerea de afaceri în rândul noii elite economice în Republica Cehă, Ungaria și Polonia (Stratificarea socială din Europa de Est după 1989, conform sondajului din 1993-1994, pe eșantioane din noua elită economică)

Procentul de afaceri deținute	**Republica Cehă**	**Ungaria**	**Polonia**
Fără afaceri	80,4	48,6	81,3
Mai puțin de 25%	9,6	30,1	7,7
25% - 49%	4,3	8,3	4,1
Peste 50%	5,7	13,0	6,9
Total	100%	100%	100%
(Nr.)	(690)	(578)	(534)

Conform cercetării prin sondaj, cercetare denumită „Stratificarea socială din Europa de Est după 1989", Tabelul 4.10 arată că, în 1993, posesia de afaceri de către manageri era destul de limitată. Majoritatea managerilor din Europa Centrală au declarat, în 1993, că nu dețin nici un fel de afaceri. Chiar și majoritatea celor care au declarat că au afaceri au afirmat că posedă participații relativ mici, în general sub 25%, din toate activele firmei.[34] Rețineți că există variații substanțiale de la o țară la alta. Managerii care dețin afaceri sunt mult mai răspândiți în Ungaria decât în Republica Cehă sau în Polonia – 51,4% din managerii unguri au declarat că sunt proprietari de afaceri, în comparație cu aproape 20% din managerii cehi sau polonezi. Aceasta arată că, în 1993, preluarea întreprinderilor de către managerii lor și creșterea volumului de proprietate privată erau mai avansate în Ungaria decât în celelalte două țări.[35] Nu este mai puțin adevărat că, în 1993, majoritatea managerilor din Europa Centrală au declarat că nu sunt proprietarii nici unei afaceri private, iar, dintre cei care au afirmat că sunt proprietari, majoritatea au declarat, adesea, o participație parțială, de multe ori mai mică de 25%.

Următoarea întrebare pe care ne-o punem este dacă firmele pe care managerii au declarat că le dețin sunt și cele pe care le conduc ca manageri? Aici trebuie să ne bazăm pe analiza datelor culese în 1993 de *Social Research Informatics Center* – TARKI, disponibile numai pentru Ungaria. În primul

rând, trebuie să observăm că, în sondajul TARKI, managerii au declarat niveluri similare de proprietate ca şi în sondajul nostru: 51,8% din toţi managerii au afirmat că deţin mici afaceri.[36] În scopuri statistice, această cifră nu diferă semnificativ de acel 51,4% din toţi managerii care, în sondajul nostru, au declarat că posedă mici afaceri, fapt care ne îndeamnă să avem încredere în autenticitatea şi validitatea datelor noastre. Conform sondajului TARKI, 20,5% dintre manageri aveau participaţii la firmele pe care le conduceau, 21,8% aveau participaţii la alte firme, iar 8,5% au declarat că deţineau participaţii atât la firmele pe care le conduceau, cât şi la alte firme. Nu putem fi departe de adevăr dacă afirmăm că aproximativ 50% din afacerile aflate în proprietate privată, declarate de manageri în 1993, se încadrează în categoria privatizărilor prin cumpărarea activelor de echipa managerială. În celelalte cazuri, privatizările nu s-au realizat prin cumpărarea activelor de echipa managerială, ci au fost de tip „recombinat", după cum îl numea Stark, sau prin intermediul unor „firme-satelit parazite", cum le denumea King. Dacă ar fi să prezentăm situaţia în cifre absolute, pentru anul 1993 privatizările din economiile postcomuniste prin cumpărarea activelor de echipa managerială s-ar ridica la 10% pentru totalitatea managerilor din Cehia şi Polonia şi la circa 25% din managerii celor mai mari 3.000-5.000 de firme din Ungaria. Concluzia ar fi că, înainte de 1994, cumpărarea activelor de către echipa managerială nu a reprezentat principala formă de privatizare în Europa Centrală.

Tabelul 4.11 prezintă datele culese de TARKI numai pentru Ungaria. Acest tabel ne dă o idee despre proporţiile în care managerii unor firme au achiziţionat şi părţi din acele firme, adică prezintă date privind partajarea proprietăţii, în funcţie de dimensiunea firmei, pentru 27,3% (14,2 + 7,6 + 5,5) dintre managerii din Ungaria care au declarat că deţin părţi din firma pe care sunt angajaţi să o conducă. Este şocant că puţin peste jumătate din aceşti manageri deţineau numai 10% sau chiar mai puţin din activele firmelor lor. Şi mai semnificativ este faptul că, dintre cei 1.001 manageri care au răspuns la sondajul TARKI, numai trei posedau mai mult de 10% din activele unei firme cu cel puţin 300 de angajaţi (0,4 + 0,8 = 1,2). Au mai fost 19 manageri care posedau mai mult de 10% din activele unei firme cu 100-299 de angajaţi (6,8 + 1,3 = 8,1), dar numai trei din ei erau acţionari majoritari. Aşadar, dintre cei 1.001 de manageri chestionaţi în sondajul TARKI, circa 30% din totalul de manageri, 23 de indivizi aveau proprietăţi substanţiale în firme cu cel puţin 100 de salariaţi, dar numai în cinci cazuri managerii erau şi acţionari majoritari. Din totalul de manageri, au existat la acel moment 15 acţionari

Tabelul 4.11 Procentajul de afaceri în proprietatea managerilor, defalcat pe dimensiuni ale întreprinderilor, în Ungaria (sondajul TARKI, 1993)

Proprietatea managerilor	**1-10 salariaţi**	**11-99 salariaţi**	**100-299 salariaţi**	**peste 300 salariaţi**	**Total**
0%	53,3	64,3	78,2	88,9	72,6
1-10%	15,0	17,0	13,7	9,9	14,2
11-49%	15,9	10,5	6,8	0,4	7,6
50-100%	15,9	8,3	1,3	0,8	5,5
Total	100,1%	100,1%	100%	100%	99,9%
(Nr.)	(107)	(400)	(234)	(253)	(994)

Notă: datorită rotunjirii este posibil ca totalul să difere de 100%.

majoritari la firme cu cel puţin 100 de angajaţi şi alţi aproximativ 60 cu participaţii cuprinse între 11% şi 49%. Probabil că acesta era volumul total de privatizări prin cumpărarea activelor de echipa managerială realizate în Ungaria până în toamna anului 1993. Deşi privatizarea prin cumpărarea activelor de echipa managerială ar fi putut reprezenta mult mai mult decât o preluare a întreprinderilor de stat de către foştii funcţionari ai partidului comunist şi ai guvernului, care astfel au devenit proprietari de întreprinderi, cumpărarea activelor de echipa managerială a rămas un fenomen puţin extins. Este sigur că nu aceasta a fost baza transformării economice înainte de 1994, deoarece din datele noastre ar fi greu să tragem concluzia că manageriiproprietari au devenit o nouă clasă dominantă, care conduce economia ca pe propria ei proprietate.

Dacă nu managerii sunt proprietarii, atunci cine deţine firmele din Europa Centrală postcomunistă? Tabelele 4.12 şi 4.13 descriu procentele de proprietate publică şi de proprietăţi ale investitorilor străini în cele mai mari firme din Ungaria în anul 1993. Aceste date indică cu claritate că, la nivelul anului 1993, proprietatea publică rămăsese forma predominantă în Europa Centrală. Mai mult de jumătate din cele mai mari 3.000 de firme erau, cel puţin parţial, proprietate publică. Ceea ce este chiar mai important, 65,2% din firmele cu peste 300 de salariaţi se aflau, în 1993, încă în proporţie de peste 50% în proprietatea statului. Declinul proprietăţii de stat în primii patru ani ai postcomunismului a afectat în primul rând firmele foarte mici – cu 10 sau mai puţini salariaţi – deşi, şi dintre acestea, 30% continuau să fie, în 1993, într-o anumită măsură şi proprietate publică. Această situaţie este o imagine în

oglindă a proprietății managerilor. În timp ce aproximativ un sfert din managerii din Ungaria au declarat că dețin participații la firmele lor, mai mult de jumătate din aceste firme erau și proprietate publică. Se pare că este mult mai probabil ca managerii să dețină participații la firmele mai mici iar statul să-și păstreze participațiile la firmele mai mari. Cu alte cuvinte, observăm că, cu cât firmele sunt mai mari, rata proprietății declarate de manageri scade și rata proprietății publice crește.

Tabelul 4.12 Procentajul de afaceri în proprietatea statului, defalcat pe dimensiuni ale întreprinderilor, în Ungaria (sondajul TARKI, 1993)

Proprietatea statului	**1-10 salariați**	**11-99 salariați**	**100-299 salariați**	**peste 300 salariați**	**Total**
0%	71,0	56,9	46,8	23,3	47,5
1-10%	1,9	4,0	4,7	3,2	3,7
11-49%	10,3	9,8	9,0	8,3	9,3
50-100%	16,8	29,3	39,5	65,2	39,5
Total	100%	100%	100%	100%	100%
(Nr.)	(107)	(399)	(233)	(253)	(992)

După cum indică Tabelul 4.13, proporția proprietății străine în 1993 se afla între volumul de proprietate declarat de manageri și volumul proprietății publice. Un sfert din totalul firmelor au declarat că au investiții străine. Cu alte cuvinte, investițiile străine erau tot atât de răspândite ca și privatizările prin cumpărarea activelor de echipa managerială. În plus, în comparație cu statul, exista o mai mare probabilitate ca investitorii străini să aibă în proprietate firme mai mici.

De fapt, Tabelul 4.13 arată că, cu cât o firmă este mai mică, cu atât este mai mare proporția proprietății străine. Totuși, în comparație cu managerii, investitorii străini par să fi pătruns mai adânc în firmele mari. Din cele 1.001 firme participante la sondajul TARKI, investitorii străini erau acționari majoritari la circa 20 de firme cu mai mult de 300 de angajați. Investitorii străini au fost deosebit de activi în firmele mijlocii cu 100-299 de salariați. În concluzie, printre cele mai mari 3.000 de firme din Ungaria, în 1993 proprietatea publică continua să fie dominantă, iar investitorii străini le-o luaseră înainte managerilor autohtoni în a profita de procesul de privatizare.

În anumite privințe, aceste constatări au o explicație intuitivă. Privatizările prin preluarea activelor de echipa managerială nu par să fi fost o strategie

Tabelul 4.13 Procentajul de afaceri deținute de firmele străine sau de persoane străine, defalcat pe dimensiuni de întreprinderi, în Ungaria (sondajul TARKI, 1993)

Proprietatea firmelor străine	**1-10 salariați**	**11-99 salariați**	**100-299 salariați**	**peste 300 salariați**	**Total**
0%	71,0	71,7	74,4	83,8	75,3
1-10%	0,0	0,8	2,6	4,3	2,0
11-49%	5,6	8,8	7,7	4,3	7,0
50-100%	23,4	18,8	15,4	7,5	15,6
Total	100%	100,1%	100,1%	99,9%	99,97%
(Nr.)	(107)	(399)	(234)	(253)	(993)

Notă: datorită rotunjirii este posibil ca totalul să difere de 100%.

rațională pentru manageri, așa cum se crezuse la început. Deși managerii se află într-o poziție care le permite să jefuiască statul, cumpărând la prețuri foarte mici firme aflate în proprietate publică, se pare că acest tip de corupție nu este foarte profitabil. Multe din aceste firme sunt la pământ, subcapitalizate, neglijate din punct de vedere tehnologic și fără nici o nișă pe piața mondială. În acest context, pentru manageri ar putea fi mult mai rațional să găsească un investitor străin, care să vrea să cumpere compania, să investească și să-și folosească propriile nișe de piață pentru a vinde produsele firmei. Prin urmare, s-ar putea ca un manager abil să nu vrea să achiziționeze participații la firma pe care o conduce.[37] El ar putea să negocieze cu Agenția de Privatizare o afacere bună pentru cunoscuții săi din străinătate, transmițându-le partenerilor străini informații confidențiale privind adevărata situație a firmei. În schimbul acestor „informații confidențiale interne" managerul ar putea să-i ceară investitorului străin să-l păstreze la conducere. Mai mult, un astfel de manager s-ar putea simți îndreptățit să pretindă un salariu la nivelul celor din Germania de Vest, nu unul la nivelul statelor socialiste. În Capitolul 5 descriem acest fenomen, denumindu-l strategia „*intelligentia* compradoare" și sugerăm că ar putea fi mai răspândit decât preluarea activelor de echipa managerială. Adeseori, ideea de a-i angaja pe foștii manageri este agreată de investitorii străini, deoarece acești angajați au un *know-how* local și posedă rețelele atât de necesare succesului în afaceri în Europa Centrală contemporană. Chiar și în fosta Germanie de Est, unde cea mai mare parte a economiei a fost cumpărată de investitori din Germania de Vest, noii proprietari îi păstrează, de obicei, pe foștii manageri comuniști

pentru a le conduce firmele. Paul Windolf a realizat, în 1995, în fosta Germanie de Est, un sondaj asemănător cu al nostru şi a constatat că, în cele 288 de firme germane studiate, numai 31% din preşedinţii/directori generali nu aveau, în 1989, experienţă ca manageri ai firmelor de stat socialiste.[38] Pe baza acestor constatări, sugerăm că, deşi managerii exercită puterea de a lua decizii-cheie în sfera economică a societăţilor postcomuniste, nu reprezintă o burghezie proprietară clasică, deoarece nu exercită puterea pe baza deţinerii de proprietate privată. Aşa cum am mai afirmat, ei conduc pe baza capitalului lor cultural – expertiză tehnică şi *know-how* – într-o alianţă inconfortabilă cu tehnocraţii şi cu politocraţia formatoare de opinie.

Noul bloc de putere: tehnocraţia, politocraţia şi intelectualitatea formatoare de opinie

Argumentul nostru că postcomunismul este un sistem socio-economic condus de manageri şi tehnocraţi într-o alianţă inconfortabilă cu o politocraţie esenţial intelectuală ar putea fi combătut prin afirmaţia că, în Europa Centrală, puterea economică nu este deloc autohtonă. Criticii analizei noastre ar putea pretinde că schimbările sociale din Europa Centrală sunt impulsionate de forţele pieţei mondiale, cei care controlează situaţia fiind capitalul străin, companiile multinaţionale şi investitorii străini individuali. Acest argument are o anumită valoare. Guvernele naţionale din Europa Centrală, experţii financiari şi economici care le consiliază şi managerii corporaţiilor central-europene au o libertate de acţiune redusă. Multe din acţiunile lor sunt limitate de unele agenţii internaţionale, ca FMI şi Banca Mondială. Parametrii acţiunilor lor sunt determinaţi de forţele pieţei mondiale, de managerii corporaţiilor străine. Chiar dacă o corporaţie nu este proprietatea directă a investitorilor străini, adesea managerii trebuie să joace după cum le cântă proprietarii străini şi tehno-birocraţiile străine. Oricum, în cartea noastră ne concentrăm asupra structurii autohtone de clasă. Deşi nu am vrea să subapreciem importanţa factorilor internaţionali, credem că ar fi rezonabil să presupunem că structura socială autohtonă are cel puţin „o autonomie relativă" faţă de forţele internaţionale. Dacă situaţia nu ar sta astfel, cum am putea explica diferenţele izbitoare dintre istoriile recente ale Slovaciei sau Serbiei, ale Republicii Cehe, Poloniei şi Ungariei? Toate aceste ţări activează în acelaşi mediu internaţional, toate au fost expuse aceleiaşi presiuni a pieţei mondiale şi a investitorilor străini şi, totuşi, au răspuns destul de diferit la aceleaşi provocări. Opinăm că este important să studiem structura socială

autohtonă, deoarece modul în care se desfăşoară luptele dintre clase este o urmare logică a modului în care se formează clasele şi elitele la nivelul naţiunii.

Punctul de pornire al teoriei noastre privind managerialismul post-comunist, pe care o vom detalia în continuare, este că, în postcomunismul central-european, nu există nici o clasă autohtonă de proprietari privaţi care să poată controla situaţia. Vârful structurii de putere este ocupat mai curând de o elită tehnocrat-managerială. Credem că autoritatea acestei elite se bazează – în ultimă instanţă – pe deţinerea capitalului cultural, ceea ce îi determină modul de lucru şi tipul de alianţe încheiate. Această poziţie este strâns legată de ideile dezvoltate în capitolele 1 şi 2. Ea concordă cu teoria celei de-a doua burghezii culturale (*Bildungsbürgertum*), precum şi cu teoria postcomunismului ca structură socială, în care capitalul cultural este forma de capital dominantă.

Pornind de la teoria celei de-a doua burghezii culturale, de la teoria postcomunismului ca structură socială dominată de capitalul cultural şi de la teoria noastră, a managerialismului postcomunist, putem formula ipoteza de bază că *noul bloc de putere* al societăţii postcomuniste nu este constituit exclusiv din fosta tehnocraţie şi din elita managerială a statului socialist. Acest bloc de putere este un fenomen complex, care include şi ceea ce noi numim când „noua politocraţie", când „noua elită politică", „noua stare politică", „noua clasă politică" şi, în sfârşit, "intelectualitatea formatoare de opinie". În acest subcapitol dorim să prezentăm dovezi care susţin afirmaţia noastră că un nou bloc de putere, format din aceste trei componente, există în acest moment în Europa Centrală.

Din nou, datele sondajului pot clarifica doar problema existenţei sau inexistenţei unui nou bloc de putere şi a grupurilor care fac parte din acest bloc. Este o sarcină delicată să identifici graniţele blocului de putere şi să decizi unde se află clivajele semnificative la nivelul structurii sociale. În ciuda acestor dificultăţi, prezentăm întâi dovezile *prima facie* în sprijinul ideii că aceste clivaje există cu adevărat între cele trei componente ale noului bloc de putere, pe de o parte, şi între cetăţenii de rând, pe de altă parte. Apoi vrem să arătăm că aceste clivaje sunt mai importante decât sciziunea în diferite fracţiuni a elitei. Admitem că acestea nu sunt decât dovezi preliminare şi parţiale pentru o afirmaţie atât de ambiţioasă. Cu toate acestea, dorim să demonstrăm că privilegiile economice sunt destul de asemănătoare atât pentru elita tehnocrat-managerială, cât şi şi pentru noile elite politice şi culturale. Figura 4.1 compară fracţiunile elitelor cu restul populaţiei din cele

trei țări în ceea ce privește deținerea unei rezidențe și dimensiunile acesteia, posesia unei case pentru weekend, deținerea de alte valori imobiliare, precum și de acțiuni și obligațiuni. La toți acești indicatori, variația de la o țară la alta este mai mare decât deosebirile dintre diferitele fracțiuni ale elitei din fiecare țară. Similar, diferențele în structurile de proprietate sunt mai mari între elitele naționale și restul populației din fiecare țară decât între diferitele fracțiuni ale elitelor, deși membrii elitei tehnocrat-manageriale au o situație ceva mai bună decât celelalte fracțiuni ale elitei, după cum ne-am așteptat și în urma analizelor anterioare.

În toate aceste constatări există două excepții majore. În primul rând, deținerea unei rezidențe nu explică prea multe în cazul Republicii Cehe, deoarece procentul de proprietari de locuințe este relativ mai mic în această țară, în timp ce reprezentanții elitei par a deține proprietăți imobiliare într-o mai mică măsură decât restul populației. Aceasta se explică prin nivelul extrem de scăzut al proprietății în orașe, unde locuiesc cei mai mulți membri ai elitei. Cu alte cuvinte, majoritatea locuințelor proprietate privată din Cehia se află în mediul rural. În același timp, trebuie remarcat că la acei membri ai elitei care sunt proprietari de locuințe de rezidență, ele sunt mult mai mari decât la restul populației. În al doilea rând, nici în Ungaria locuințele nu sunt un indicator bun al clivajului social. Aici proprietatea asupra locuinței este aproape universală; de aceea, între diferitele grupuri sociale există diferențe mici în ceea ce privește proporția de proprietari de locuințe. În plus, la dimensiunile locuințelor apar diferențe mici între majoritatea populației și membrii elitei din Ungaria. Acest lucru poate fi atribuit dinamicii construcției de locuințe în mediul rural în anii '70 și începutul anilor '80, pe baza veniturilor generate de agricultură (economia secundară), când țăranii-muncitori și-au construit locuințe de foarte bună calitate.

Spre deosebire de simpla deținere de locuințe, investițiile imobiliare sau construirea unei case de vacanță scot în evidență mult mai clar clivajele. În privința investițiilor în bunuri imobiliare – proprietatea de bunuri imobiliare care generează un venit – în cele trei țări proporția proprietății este mult mai ridicată la toate cele trei fracțiuni ale elitei decât la restul populației. În ambele cazuri, elita tehnocrat-managerială are o situație mai bună decât celelalte două fracțiuni ale elitei, dar este clar că nu între aceste grupuri ale elitei se regăsește clivajul, ci între blocul de putere și restul societății.

Prin urmare, aceste dovezi sugerează că membrii elitei postcomuniste – managerii, tehnocrații și intelectualii, care ies în evidență îndeosebi la nivelul clasei politice și al elitei culturale – se bucură de un nivel foarte confortabil

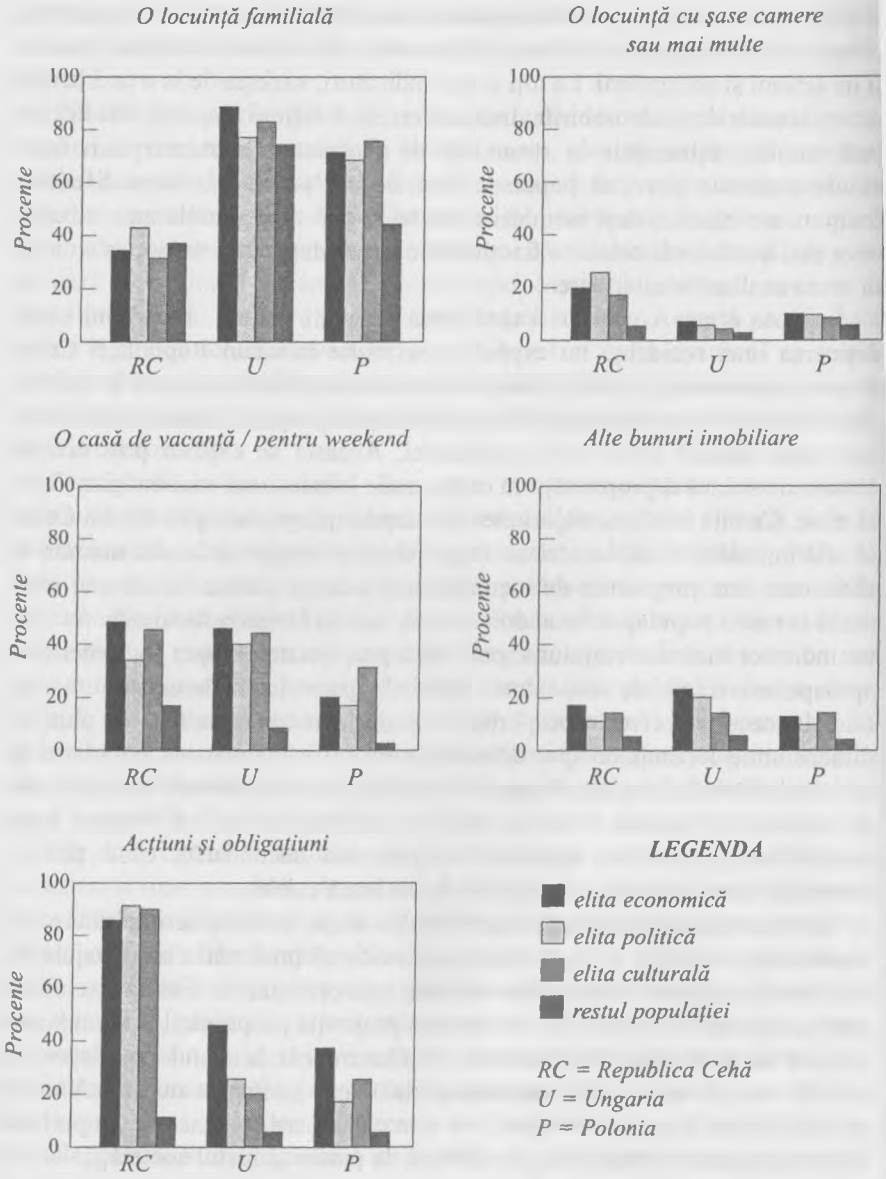

Figura 4.1 Deținerea de locuințe și de alte active în cazul membrilor noilor elite economice, politice și culturale din Republica Cehă, Ungaria și Polonia (Stratificarea socială din Europa de Est după 1989, conform sondajului din 1993-1994)

de bunăstare economică şi se deosebesc, în această privinţă, de restul populaţiei. Totuşi, după cum am arătat anterior, dovezile prezentate aici sunt doar *prima facie*.[40] O importantă sarcină pentru viitoarele analize va fi nu numai evidenţierea clivajului dintre majoritatea populaţiei şi membrii blocului de putere, ci şi explorarea deosebirilor dintre intelectualii care s-au integrat în noul bloc de putere şi cei care au fost lăsaţi pe dinafară.

Cooperarea şi conflictele dintre cele trei fracţiuni ale noului bloc de putere postcomunist

În loc să încercăm să extragem din datele sondajului cât mai multe argumente în sprijinul ipotezei noastre, prezentăm în continuare date suplimentare despre formarea şi funcţionarea blocului de putere postcomunist. În acest efort, decisivă este analiza din Capitolul 3. În acel capitol am prezentat „o analiză a discursului" variatelor ideologii, aparent deosebite, ale diferitelor fracţiuni ale blocului de putere. Am arătat că discursul „monetarismului", atât de drag fostei tehnocraţii a statului socialist, a avut puternice afinităţi elective cu discursurile privind „societatea civilă" şi „antipolitica", răspândite de disidenţii intelectuali înainte de căderea regimului comunist în 1989. Deoarece fiecare din aceste grupuri se confrunta cu misiunea de a construi capitalismul postcomunist, cele două discursuri au început să conveargă. Până la urmă, s-a dezvoltat un discurs partajat, conţinând o combinaţie de elemente de la ambii predecesori, care a servit la crearea unei legături între diferitele fracţiuni ale noului bloc de putere. Pe baza analizei din Capitolul 3, evidenţiem şi alte forţe istorice şi politice care au adus la aceeaşi masă fosta tehnocraţie comunistă şi inamicii săi neîmpăcaţi, foştii disidenţi intelectuali.

Continuând analiza din perspectiva fostei tehnocraţii a statului socialist, ne punem întrebarea: are nevoie tehnocraţia de o alianţă cu foştii disidenţi, care s-au constituit în noua elită politică şi exercită o influenţă deosebită prin mass-media? Dacă da, de ce?

Cu mult înainte de căderea comunismului, fosta tehnocraţie a statului socialist începuse să-i considere pe intelectualii disidenţi drept potenţiali aliaţi în lupta împotriva birocraţiei. Cu toate acestea, nu a fost „o dragoste la prima vedere". Când, la sfârşitul anilor '60 şi începutul şi mijlocul anilor'70, a apărut fenomenul de disidenţă, fracţiunea tehnocrată a clasei conducătoare comuniste l-a privit cu mare suspiciune. La vremea aceea, tehnocraţii credeau că vor fi capabili să negocieze cu birocraţia pentru a contribui la reuşita

reformei şi că disidenţii ar putea să le strice planurile. Tehnocraţii îi percepeau pe disidenţi ca pe nişte zurbagii, ca pe nişte ideologi iresponsabili, care făceau agitaţie fără nici un motiv temeinic. Apoi, pe la începutul anilor '70, tehnocraţii s-au temut că disidenţa ar putea submina relativa pace politică pe care o obţinuseră, cu umilinţă, în scopul atragerii birocraţiei pe calea reformelor.

Tehnocraţii îi considerau pe primii disidenţi „de stânga". Ei au urmărit cu suspiciune afilierea disidenţilor la „noua stângă" occidentală, identificându-se pe ei înşişi ca pragmatici care nu aveau nevoie de idealismul de stânga al disidenţilor. În lupta împotriva disidenţilor, tehnocraţii au folosit şi arma antisemitismului, în special în cazurile în care voiau să se adreseze numerosului electorat intelectual care încă nu îmbrăţişase disidenţa. În Polonia şi, în special, în Ungaria existau mulţi remarcabili disidenţi intelectuali de origine evreiască, astfel încât, spre a-i ataca pe disidenţi, tehnocraţia ataca de fapt „evreii", cu speranţa că astfel vor submina potenţiala solidaritate a restului intelectualităţii cu disidenţii.

Cu toate acestea, atitudinea tehnocraţiei faţă de disidenţi a început, treptat, să se schimbe. Şi aceasta din două motive. În primul rând, devenise clar că birocraţia nu voia şi nu putea să facă compromisuri. Tehnocraţii au început să creadă că, la urma urmei, disidenţii aveau dreptate: birocraţia trebuia înfrântă. În plus, pe la începutul şi mijlocul anilor '80, disidenţii exercitau o oarecare influenţă politică. Se părea că reuşiseră să creeze o armă: cultura discursului critic.[41] Aşa cum am afirmat anterior, după începutul anilor '70 disidenţii au creat „o revoluţie discursivă".[42] Ei au început să sfărâme codurile inviolabile ale discursului comunist şi să se identifice drept "aceia care gândesc diferit". Curând, au devenit „cei care vorbesc diferit". Disidenţii au respins limbajul metaforic greu de înţeles al tehnocraţiei şi au contestat tabuurile discursului comunist, încercând să spună lucrurilor pe nume. Timp de mulţi ani, tehnocraţii au crezut că schimbările se pot realiza prin dezvoltarea unui limbaj metaforic, care să mascheze reformele fundamentale. Pe scurt, au fost convinşi că se puteau angaja într-o analiză critică eficace a regimului formulată prin folosirea codurilor lingvistice ale comunismului. Puteau critica birocraţia atâta timp cât nu o numeau birocraţie, ci „administraţie", puteau să vorbească despre sărăcie atâta timp cât nu o numeau sărăcie, ci se refereau la „cei care se află într-o situaţie socială dezavantajată". Într-un contrast izbitor cu tehnocraţii, disidenţii au optat pentru metoda şocului verbal. Scopul lor era să submineze autoritatea comunistă prin dezvoltarea unui discurs în care toate subiectele puteau fi discutate, aduse în faţa unui

tribunal al raţiunii şi supuse unui proces raţional. Acest nou limbaj al disidenţilor a dat naştere unei prese ilegale, pe care tehnocraţia fostului stat socialist a început să o citească. Până la urmă, tehnocraţii au fost seduşi de „cultura discursului critic". În parte, acest discurs al disidenţilor a atras tehnocraţia pentru că mulţi tehnocraţi erau intelectuali veritabili iar, în adâncul inimii lor, erau ofensaţi de poluarea verbală la care îi obliga discursul comunist. Cultura discursului critic i-a atras pe tehnocraţi şi pentru că le părea a fi o armă puternică pentru subminarea legitimităţii clasei birocratice. Disidenţii le-au oferit o metodă de a demonstra că această clasă birocrată era „neautentică", că fusese construită pe „minciuni" şi că nu se putea avea încredere în regim. Probabil că, la nivel strategic, este adevărat şi faptul că, atunci când aceste idei noi au început să se răspândească ca un incendiu în preerie, în special în rândul generaţiei mai tinere de gânditori, tehnocraţia a înţeles puterea acestora.

După ce, în 1989, clasa birocrată a căzut de la putere, în momentul în care tehnocraţii s-au confruntat cu misiunea de a construi o nouă societate postcomunistă s-au ivit argumente noi în favoarea alianţei lor cu foştii disidenţi. Înainte de toate, de la mijlocul până spre sfârşitul anilor '80, tehnocraţii îşi dăduseră seama că distrugerea ireversibilă a dominaţiei birocratice impunea un anumit nivel de separare între domeniul economic şi cel politic. Scopul tehnocraţilor nu era să ia locul birocraţilor în aceleaşi instituţii ale statului-partid în care era incorporată şi economia. Tehnocraţii deveniseră conştienţi că economia trebuia să fie extrasă de acolo şi că, în acelaşi timp, era necesară crearea unei sfere relativ autonome a vieţii politice. Până la urmă, aceasta i-a dus la ideea acceptării unui sistem politic multipartit şi a unor alegeri bazate pe competiţie. Cu toate că majoritatea comuniştilor probabil că se gândeau că disidenţii au pus mâna pe prea multă putere în 1989-1990, tehnocraţii şi-au dat seama că garantarea excluderii definitive a birocraţiei şi sfârşitul dominaţiei socialiste cereau un preţ reprezentat de partajarea puterii politice. Pe de altă parte, disidenţii s-au lansat în democratizarea politică, cu toate accentele sale antietatiste. Totuşi, în acelaşi timp, au înţeles că misiunea de realizare a tranziţiei nu putea fi îndeplinită decât de un stat relativ puternic. Instituţiile de piaţă urmau să fie create prin acţiuni legislative şi prin multiple intervenţii guvernamentale, pentru a subvenţiona şi a proteja proprietatea privată, abia creată şi deci fără experienţă. Apoi, în procesul tranziţiei, cooperarea dintre elita economică şi cea politică a devenit o necesitate. În final – acesta putând fi cel mai puternic argument pentru teoria managerialismului postcomunist – elita managerială

tehnocrată nu îşi baza autoritatea pe proprietatea privată. Manageriі tehnocraţi nu s-au grăbit să devină noua burghezie proprietară din Europa Centrală. În schimb, şi-au exercitat puterea de „specialişti" pe baza atestatelor educaţionale – sau, cu alte cuvinte, datorită posesiei de capital cultural. Aşa cum am subliniat în Capitolul 1, aceasta este o temelie relativ şubredă pentru exercitarea autorităţii. De aceea, elita tehnocrat-managerială are nevoie de sprijinul ideologic al intelectualităţii formatoare de opinie. Tehnocraţii, ca şi politicienii, citesc ziarele şi urmăresc dezbaterile de la televizor spre a vedea ce au mai scris despre ei acei „guru" intelectuali. Importanţa intelectualilor formatori de opinie, în special a acelora care lucrează în mass-media, este mult mai mare în statele postcomuniste decât aceea a grupurilor cu o poziţie similară din democraţiile occidentale.

În tentativa de a-i coopta pe liderii de opinie intelectuali, tehnocraţii au început să invite membri ai acestui grup să facă parte dintr-o serie de comisii guvernamentale de experţi. Se cer şi se urmează sfaturile economiştilor şi ale sociologilor de marcă. În felul acesta sunt cooptaţi în jocurile puterii şi intelectualii lideri de opinie. La urma urmelor, este mult mai greu să critici politicile pe care le-ai creat tu însuţi. O a doua strategie de cooptare este sistemul de fundaţii, creat pentru a finanţa cultura, ştiinţa şi educaţia. Pe vremea comunismului, aceste fundaţii erau finanţate în special din bani publici, dirijaţi pe cale birocratică. În postcomunism, elita managerială tehnocrată a canalizat şi ea fonduri din afaceri spre fundaţii. Apoi, ca semn de respect faţă de rolul jucat de intelectualii lideri de opinie în perioada postcomunistă, elita tehnocrată managerială a predat controlul acestor fundaţii distinşilor membri ai intelectualităţii. Fundaţiile au devenit o sursă de venituri pentru intelectualii care se află acum în consiliile lor de administraţie şi, ceea ce este şi mai important, servesc drept principală bază instituţională a puterii intelectualilor asupra culturii, ştiinţei şi educaţiei.

Întorcând problema şi pe cealaltă faţă, ajungem să ne întrebăm care au fost raţiunile foştilor disidenţi de a intra în această „alianţă profană" ca membri ai noului bloc de putere postcomunist? Având în vedere curajul şi integritatea morală de care mulţi disidenţi intelectuali au dat dovadă în perioada comunistă, aparentul lor oportunism politic actual este surprinzător. Disidenţii îşi făceau un punct de onoare din insistenţa cu care declarau că nu sunt interesaţi de putere. Ei afirmau că nu sunt interesaţi nici de politică. Singurul lucru care îi interesa, declarau ei, era căutarea adevărului, unicul mod în care, după ei, puteau trăi o viaţă „autentică". Cum se face atunci că mulţi dintre aceşti intelectuali, care rezistaseră coerciţiei şi făcuseră sacrificii

majore înainte de 1989, sunt acum cooptați la putere? Calea spre putere a foștilor disidenți reflectă această ambiguitate. Traiectoria socială care i-a dus spre participarea la noul bloc de putere a fost mult mai lungă și mai frământată de conflicte decât cea a tehnocrației.

După cum am constatat anterior, imediat după căderea comunismului noua elită politică postcomunistă s-a aflat pe un traseu de coliziune cu elita tehnocrat-managerială. Deși, la sfârșitul anilor '80, ea intrase în dialog cu comuniștii reformatori, o dată cu dezintegrarea sistemului în 1989 se pare că disidenții și *intelligentia* formatoare de opinie și-au pierdut capacitatea de a face distincție între tehnocrații comuniști și birocrații neostalinişti. Totuși, foarte curând după aceasta, intelectualii disidenți au descoperit că nu puteau conduce afacerile dacă fosta tehnocrație a statului socialist li se opunea. Și aceasta deoarece tehnocrația poseda atât *know-how*, cât și rețele de relații de afaceri, pe plan național și internațional, de care disidenții nu dispuneau. Indiferent de cât de mult le displăceau foștii comuniști, foștii disidenți afați în postura de politicieni erau obligați să învețe să conviețuiască și să conlucreze cu ei.

Pentru intelectualii lideri de opinie și în special pentru cei din domeniul academic cultural această reconciliere cu tehnocrația a fost chiar mai dureroasă. Trebuie remarcat, de asemenea, că acest grup de intelectuali este cel mai slab din interiorul blocului de putere. Participarea lor la blocul de putere nu este la fel de mare ca a celorlalți membri, autoritatea lor fiind și ea destul de limitată. Ei sunt „fracțiunea dominată" a blocului de putere, motiv pentru care unii membri de marcă au preferat să iasă din joc. Unii și-au găsit posturi prin universități occidentale. Alții s-au retras în viața privată sau au devenit analiști. O parte s-au împăcat cu jocul puterii postcomuniste, beneficiind totuși de fundații, care îi oferă elitei intelectuale venituri privilegiate și putere sporită. Fără îndoială că acest lucru este destul de important. Totuși, din punctul nostru de vedere, cea mai mare forță care îi împinge pe foștii disidenți spre noul bloc de putere este vinovăția. Ei se consideră - și nu fără temei – arhitecții proiectului postcomunist și sunt nucleul celei de-a doua burghezii culturale (*Bildungsbürgertum*). Foștii disidenți întrevăd și costurile sociale mari ale transformării postcomuniste, simțindu-se responsabili pentru acestea. Conștiința „reificată" este cel mai clar mod de sublimare la nivel ideologic a acestui sentiment de vinovăție. În această permutare a patologiei, ei cred că ceea ce se întâmplă este inevitabil – transformarea postcomunistă ascultă numai de „legile de fier ale istoriei". Nu există alternativă. Culmea ironiei este că, în acest fel, foștii disidenți intelectuali au închis cercul. Mulți dintre ei și-au început traiectoria de

intelectuali ca marxişti, au respins determinismul marxismului sovietic, au insistat pe alternative, afirmând că scopul activităţii intelectuale este tocmai acela de a schiţa scenarii sociale alternative. O dată cu postcomunismul, intelectualii au redescoperit „legile de fier" ale societăţii, acele „legi de fier" ale mâinii invizibile ale pieţii. După o scurtă întâlnire cu gândirea critică, intelectualii din Europa Centrală s-au întors la conştiinţa materializată; după materializarea marxistă sovietică, ei sunt din nou victimele materializării burgheze. Pentru a ne exprima în termenii folosiţi odinioară de Marcuse, gândirea postcomunistă este pur şi simplu „unidimensională".

Pe scurt, componenţa noului bloc de putere este diversă. Diferitele sale fracţiuni se privesc cu scepticism şi suspiciune. Cu toate acestea, aşa cum am arătat, există forţe existenţiale şi ideologice puternice care le unesc. Până la apariţia unei burghezii autohtone proprietare, care să aibă interesul de a diviza blocul de putere, credem că membrii acesteia vor rămâne uniţi.

Prezentarea schematică a capitalismului managerial

Pe baza analizelor prezentate anterior, rezumăm teoria capitalismului managerial în şase teze.

Teza 1. Economiile postcomuniste sunt caracterizate de *relaţii de proprietate difuze*. În momentul de faţă este imposibil să fie identificaţi indivizi sau grupuri de indivizi cu suficiente proprietăţi, capabili să exercite un control care să semene măcar pe departe cu controlul proprietarilor asupra deciziilor economice.

Teza 2. Ca o ironie, tocmai aşa-numita „privatizare" a generat relaţiile de proprietate difuze. Privatizarea a distrus controlul pe care statul îl exercită asupra firmelor prin redistribuire, dar nu a produs (încă) proprietari identificabili.

Teza 3. Dispersarea drepturilor de proprietate este un fenomen *universal* dar, în economiile capitaliste de piaţă, care dispun deja de o burghezie proprietară, se confruntă cu limite care nu există în postcomunism. Managerii postcomunişti nu trebuie să se lupte cu o clasă de proprietari capitalişti puternici şi, prin urmare, puterea managerială şi procesul de luare a deciziilor contribuie vizibil la sporirea prestigiului şi distincţiei noului bloc de putere.

Teza 4. Datorită dispersării drepturilor de proprietate, reprezentantul principal al puterii manageriale din Europa Centrală nu este managerul firmei industriale, ci managerul financiar.[43] Cei mai puternici oameni din epoca postcomunistă sunt managerii de bănci, managerii de fonduri de investiţii,

experții din Ministerul Finanțelor, consilierii Fondului Monetar Internațional și ai Băncii Mondiale, precum și experții care lucrează în agențiile financiare străine și internaționale. În absența unei clase de mari proprietari privați, puterea managerilor financiari nu depinde de numărul de acțiuni pe care le posedă în băncile pe care le conduc sau în firmele pe care le gestionează băncile lor. Puterea lor este, mai curând, o formă de „capital cultural"; depinde de capacitatea lor de a-și însuși știința sacră a modului de funcționare a sistemului capitalist mondial.

Teza 5. Chiar dacă managerii central-europeni nu sunt limitați în acțiune de puterea burgheziei proprietare, vom accentua faptul că nu-și exercită puterea într-un vacuum. Ei sunt expresia unui context de clasă postcomunist, distinct din punct de vedere istoric, creat ca urmare a luptelor continue pentru privatizare și a apariției unor noi actori de clasă. Aceste lupte au loc, în primul rând, între membrii blocului de putere – manageri, tehnocrați și intelectuali - și, în al doilea rând, între acest bloc de putere și foștii birocrați. După cum am arătat mereu în această carte, nici una dintre fracțiunile de clasă nu a ieșit la suprafață ca învingător decisiv în aceste lupte și, prin urmare, puterea și capacitatea de a controla proprietatea semipublică le revin, implicit, managerilor.

Teza 6. Strategiile managerilor reflectă faptul că ei își dau seama de precaritatea actualului echilibru de forțe de clasă. Managerii înțeleg că exercită puterea în mod implicit. Din această cauză, pentru a supraviețui, au dezvoltat o serie întreagă de strategii care le permit să navigheze printre incertitudinile politice și economice ale postcomunismului. Probabil că strategia managerială cea mai răspândită nu a fost preluarea activelor de echipa managerială ci, mai degrabă, încercarea de "a avea un sprijin cât mai mare". În cursul procesului de privatizare, majoritatea managerilor au acumulat *ceva* proprietate, dar aceasta a reprezentat „o porție" relativ mică și nu neapărat în firmele pe care le conduceau. De fapt, încă pe la sfârșitul anilor '80, unii membri ai echipelor manageriale erau ocupați cu înființarea de mici firme subcontractante, aflate în proprietatea lor sau a unor persoane din familie.[44] Ei au subcontractat acestor mici firme cele mai lucrative activități ale firmelor de stat pe care le conduceau, ba chiar le-au vândut și cele mai valoroase active ale firmei-mamă la prețuri subevaluate. Totuși, și pare că aceasta este excepția de la regulă, unii manageri s-au retras complet din firma-mamă pentru a trece la conducerea firmei subcontractante, ai căror proprietari sunt. Motivul pentru care unii nu fac acest lucru este evident: de ce să schimbe o funcție managerială *mare* pentru o situație de proprietar-manager într-o activitate *minoră*, cu doar câțiva salariați? Pe de altă parte,

managerii sunt interesați să fie mai mult decât *numai* manageri. În societatea postcomunistă, elita managerilor este strîns legată de politocrație; deci, managerii postcomuniști sunt chiar mai dependenți de politicieni decât managerii capitaliști din Occident. Datorită proprietății directe sau indirecte asupra firmelor, birocrațiile de stat din Europa Centrală și de Est dețin adesea puterea de a numi sau a demite manageri. Atâta timp cât pozițiile lor pot fi amenințate de elita politică, se pare că pentru manageri este mai înțelept să aibă propria lor întreprindere privată ca rezervă.[45]

POST-SCRIPTUM: MARELE JAF BANCAR DIN 1993-1996

După ce de-abia am declarat că misterul a fost rezolvat și după ce am terminat de prezentat teoria capitalismului managerial, iată că au ieșit la lumină alte dovezi. Datele culese în Ungaria de centrul TARKI pe un eșantion aleatoriu de 290 de firme cu mai mult de 50 de salariați au indicat o creștere substanțială a proprietății private a cetățenilor unguri.[46] Aceste date noi au ridicat problema dacă managerialismul a fost – sau nu – o etapă foarte scurtă în tranziția postcomunistă. A însemnat, oare, că în final victoria va fi a capitalismului politic? Oare foștii tehnocrați comuniști s-au ascuns doar pentru un timp, așteptând ca vâlvătaia anticomunismului să se stingă de la sine, înainte ca visul lor din 1988 să poată deveni realitate? Acestea sunt întrebările la care vrem să găsim răspunsuri în acest post-scriptum la Capitolul 4.

Teoria noastră privind managerialismul postcomunist s-a dezvoltat pe baza datelor culese la începutul tranziției postcomuniste. În 1993, privatizarea abia începuse cu seriozitate și ne este permis să afirmăm că, la acel moment, era încă mult prea devreme să identificăm relații de proprietate consolidate și clare sau o clasă de proprietari complet formată. Din acest motiv, în 1996 am hotărât să reluăm culegerea de date privind relațiile de proprietate ale firmelor pe care le cercetasem în 1993. Toate cele 600 de firme din eșantionul sondat în 1993 erau înscrise în Anuarul comercial Hoppenstadt, care le cere firmelor pe care le înscrie să comunice informații privind relațiile de proprietate. În cursul primăverii 1996, am consultat cea mai recentă ediție a Anuarului Hoppenstadt, care înregistrase datele privind proprietatea din 1995, și am prelucrat toate datele pe care le conținea cu privire la cele 600 de firme din eșantionul nostru.[47]

Datele pentru 1996, pe care le-am obținut în acest fel, erau compatibile cu constatările noastre anterioare privind volumul relativ scăzut, din primii ani

ai tranziției postcomuniste, al cumpărării de active de echipa managerială. Ele au indicat câteva modificări substanțiale survenite între 1993 și 1995, dar nu au arătat nici un fel de creștere a volumului de proprietăți ale managerilor sau a volumului de proprietăți al altor autohtoni. Cu toate acestea, am contatat o scădere drastică a proprietății publice. În timp ce sondajul TARKI din 1993 (vezi tabelul 4.12) arăta că statul avea în proprietate un volum de 52,5% din toate firmele - de obicei posedând un mare procent din pachetul de acțiuni al acestor firme - în 1995 numai 27,7% din cele 213 firme pentru care avem date în Anuarul Hoppenstadt se mai aflau în proprietate de stat parțială sau totală. Aceste constatări se explică în contextul privatizării rapide. Guvernul socialist liberal, venit la putere în mai 1994, a făcut o prioritate absolută din privatizare, astfel încât în 1995 a putut raporta venituri de mai multe miliarde de dolari din privatizare. Cealaltă tendință observată cu claritate din Anuarul Hoppenstadt pe anul 1995 a fost creșterea rapidă a proprietății străinilor. Nivelul proprietății străinilor a crescut aproximativ în același ritm în care a scăzut proprietatea publică. Datele TARKI din tabelul 4.13 arată că în 1993 numai 24,6% din totalul firmelor au raportat participații din străinătate. În 1995 această valoare a sărit la 44,6%. Totuși, trebuie ramarcat că, pentru cele 213 firme înscrise în Anuarul Hoppenstadt pe anul 1995, nu există date din care să rezulte o creștere a volumului cumpărării de active de echipa managerială. Practic, volumul procentual al firmelor aflate în proprietatea managerilor, în cele 213 firme pentru care avem informații pentru anul 1995, a fost mai mic decât cel raportat pentru cele 1.001 firme sondate de TARKI în 1993. Pe baza acestor noi date, am tras concluzia că, deși privatizarea a avansat substanțial între 1993 și 1995, nu managerii au fost cei care au profitat de reducerea sectorului public, ci investitorii străini.

Astfel am simțit că se confirmă teoria noastră privind managerialismul postcomunist. „Hoțul de la Budapesta și Varșovia" a rămas un mit și, dacă s-a comis cu adevărat un delict, nu a fost vorba despre un jaf sistematic din proprietatea publică. De fapt, adevărată era situația contrară. Precauții noștri manageri nu păreau dornici să preia responsabilitatea firmelor pe care le conduceau și să se transforme din manageri socialiști în proprietari și operatori capitaliști.

Nici nu am apucat să ne culcăm pe lauri, că realitatea a și luat-o înaintea concluziilor noastre. Așa cum li se întâmplă adesea sociologilor, ni s-a reamintit că realitatea este mult mai complexă decât teoria socială. În toamna anului 1996, TARKI a organizat un nou sondaj privind relațiile de proprietate în Ungaria. Eșantionul a fost extras, ca și în 1993, din Anuarul Hoppenstadt

al registrului comerțului, dar de data aceasta s-a rezumat la firmele cu mai mult de 50 de salariați. Pe această bază, au fost selecționate 290 de firme, în care s-au organizat interviuri personale cu managerii de rang înalt. În tabelul 4.14 se face o comparație între aceste date și cele din sondajul TARKI din 1993 analizate anterior. Interpretarea rezultată este complet diferită.[48]

Comparația dintre datele din 1993 și 1996, prezentată în Tabelul 4.14, arată o creștere masivă a proporției firmelor deținute de cetățeni autohtoni. După cum indică Tabelul 4.15, în perioada analizată o schimbare cel puțin la fel de mare a avut loc și în volumul participațiilor obținute de acești proprietari, care a crescut substanțial.

Tabelul 4.14 arată că multe firme au raportat, în 1996, o anumită participație la proprietate a unor cetățeni autohtoni. Această tendință este deosebit de pronunțată la firmele mici, care au sub 100 de salariați. În 1996, majoritatea firmelor de această dimensiune au raportat o oarecare participație

Tabelul 4.14 Proprietatea publică autohtonă și străină în firmele din Ungaria în 1993 și 1996

	1993		1996	
	Fără proprietate (%)	**50% sau mai mult**	**Fără proprietate (%)**	**50% sau mai mult**
Proprietate publică	47,4	39,4	--	--
De stat	--	--	83,6	11,3
Comunitățile locale	--	--	86,0	2,4
Alte organizații autohtone	82,7	9,3	67,6	20,5
Bănci autohtone	--	--	95,9	1,0
Muncitori	69,9	12,3	86,7	4,5
Toți cetățenii autohtoni	--	--	54,1	33,3
Managerii	73,3	4,3	--	--
Soții(le) acestora	97,3	0,6	--	--
Rudele acestora	98,1	0,7	--	--
Alții	84,2	6,4	--	--
Toți investitorii străini	75,3	15,6	--	--
Firme străine	--	--	79,2	16,3
Cetățeni străini	--	--	95,4	2,7

privată, în timp ce 41%-45% din ele aveau ca proprietari majoritari cetățeni autohtoni. O dată cu creşterea dimensiunii firmelor, proporția firmelor care declară deținere de proprietate, majoritară sau minoritară, a unor cetățeni autohtoni scade, fără ca volumul proprietății autohtone să fie nesemnificativ. În firmele cu 100-199 de salariați, 46,5% (10,3% + 35,9%) declară o oarecare

Tabelul 4.15 Proprietatea asupra firmelor la cetățenii autohtoni, în 1996, defalcată după dimensiunile firmelor

Procentul din proprietate	**1-49 salariați**	**50-99 salariați**	**100-199 salariați**	**200-499 salariați**	**peste 500 de salariați**	**Total**
Nimic	41,7	40,0	53,8	65,6	88,5	53,8% (156)
< 50%	16,6	14,6	10,3	14,0	7,7	12,7% (37)
> 50%	41,7	45,4	35,9	20,4	3,8	33,5% (97)
Total (nr.)	4,1% (12)	37,9% (110)	26,9% (78)	22,1% (64)	9,0% (26)	100% (290)

proprietate privată autohtonă, iar 35,9% declară că au autohtoni ca proprietari majoritari. În firmele cu 200-499 de salariați, 34,4% (14,0% + 20,4%) dintre ele declară o oarecare proprietate privată autohtonă, iar 20,4% o participație majoritară deținută de cetățeni autohtoni. În cazul firmelor cu peste 500 de salariați, chiar şi în 1996 proprietatea privată a rămas redusă, participația majoritară deținută de cetățeni autohtoni fiind raportată într-un singur caz. Din datele deținute, este totuşi clar că, între 1993 şi 1996, a apărut o burghezie mijlocie de proprietari deloc neglijabilă. Având în vedere că, în octombrie 1993, această categorie de actori era inexistentă la toate tipurile de indicatori, apariția şi creşterea ei este impresionantă, dacă nu chiar extraordinară.

Cum să interpretăm aceste date? Să tragem concluzia că managerialismul postcomunist a fost doar un fenomen trecător? Să fie teoria noastră, ca majoritatea teoriilor, asemeni bufniței Minervei care îşi ia zborul în amurg? Este posibil ca, până să ajungă la cunoştința publicului, să fie deja invalidată? Şi, ceea ce este mai important, ce explică creşterea excepțională a acestei burghezii mijlocii între 1993 şi 1996?

Nu putem să oferim nici un răspuns concludent la aceste întrebări, dar bănuim că nu trebuie să îngropăm prematur teoria noastră privind managerialismul postcomunist. Dacă ar fi să ne reluăm rolul de detectivi, am observa imediat că această creştere fenomenală a numărului de membri ai „burgheziei mijlocii" din Ungaria, între 1993 şi 1996, a urmat exact după o schimbare de guvern. Ca detectivi profesionişti, ne putem, prin urmare, pronunţa rapid că a avut loc un delict, „marele jaf bancar din 1993-1996", şi putem emite şi o ipoteză de lucru privind suspecţii, motivele şi mijloacele utilizate, ipoteză aflată în totală consonanţă cu teoria noastră iniţială. Credem că mărirea rapidă a posesiunii de proprietăţi a fost nu o urmare a victoriei spiritului antreprenorial ci, mai curând, rezultatul schimbării echilibrului forţelor de clasă pe care le-am descris anterior.

Punctul principal al teoriei noastre privind managerialismul postcomunist a fost acela că managerii exercită puterea economică „în mod implicit". Strategiile lor specifice şi poziţiile pe care şi le-au pregătit reflectă o configuraţie complexă a forţelor de clasă din vârful structurii sociale, adică raportul de putere şi cooperarea condiţionată dintre tehnocraţi, intelectuali şi manageri. Fracţiunea tehnocrată a fostului regim socialist de stat s-a aliat cu intelectualii pentru a-i debarca pe birocraţi şi, prin urmare, s-a aflat în defensivă când aceşti intelectuali au pus mâna pe puterea politică, pe baza retoricii anticomuniste care îi implica şi pe tehnocraţi. În felul acesta, managerii au avut mână (relativ) liberă în controlul operaţiilor firmelor de stat dar, când a fost necesar să transforme acest control în proprietate şi recompense materiale, au fost nevoiţi să recunoască în intelectuali nişte adevăraţi „câini de pază".

Să le reamintim cititorilor noştri că, între 1990 şi mai 1994, în Ungaria s-a aflat la putere un guvern al cărui nucleu era compus din Forumul Democrat, în vremea aceea vehement anticomunist şi antitehnocrat. Dar, în mai 1994, succesorul vechiului partid comunist, aşa-numitul Partid Socialist Ungar, a câştigat alegerile şi Horn, fost ministru de externe în ultimul guvern comunist dinainte de 1989, a devenit prim-ministru. Credem că acesta este un indiciu decisiv pentru dezlegarea misterului „marelui jaf bancar". Deşi trebuie să lăsăm analiza finală în seama altor detectivi (care vor fi obligaţi să stabilească mai întâi coordonarea exactă a jafului), se prea poate ca următoarea sinistră *conspiraţie* să corespundă faptelor, fiind şi în concordanţă cu teoria noastră privind managerialismul postcomunist: Partidul Socialist, reprezentantul tehnocraţiei socialiste reformiste, este cel care l-a pus la cale. Membrii fostei tehnocraţii comuniste şi ai elitei manageriale s-au simţit ameninţaţi de

Forumul Democrat anticomunist şi l-au întâmpinat cu o retorică în care îl acuzau de „incompetenţă", spre a discredita primul guvern necomunist. În felul acesta, ei au devenit ideologii Partidului Socialist, al cărui slogan în campania încununată cu succes din 1994 a fost: „Un vot pentru socialişti este un vot pentru competenţă".[49] Când Partidul Socialist a câştigat alegerile din 1994, echilibrul de putere a revenit în favoarea tehnocraţilor şi managerilor, iar capacitatea lor de a transforma controlul managerial în proprietate adevărată a crescut substanţial. Mai mult, cu toate că nu dovedea o competenţă copleşitoare, guvernul format de Partidul Socialist s-a vădit a fi foarte eficient în răsplătirea cu proprietăţi de stat a celor „competenţi" – adică a cadrelor sale de bază. Aceasta este ipoteza pe care vrem să o avansăm. Nu este de neconceput ca „marele jaf bancar din 1993-1996" să fi reprezentat, de fapt, o materializare parţială a conspiraţiei organizate, încă din 1988, de tehnocraţia statului socialist, aşa cum a fost identificată de Hankiss şi Stanizskis.

Examinarea averilor electoratului Partidului Socialist Ungar oferă şi mai multă credibilitate ipotezei noastre. În 1990, fostul partid comunist a primit aproximativ 10% din voturi practic numai din partea foştilor activişti comunişti. Cu toate acestea, în 1994 socialiştii şi-au triplat voturile. Ei au păstrat voturile fostului partid comunist, la care au adăugat însă voturile clasei muncitoare urbane, şi asta pentru că, atâta timp cât s-au aflat în opoziţie, au jucat „un rol social-democrat", prezentându-se ca avocaţi ai clasei muncitoare, ai sindicatelor şi ai statului bunăstării. Cu toate acestea, după ce au început să guverneze, au aplicat politici de privatizare care au îmbogăţit fostele cadre şi foştii tehnocraţi – circa o treime din compoziţia lor – şi au adoptat o politică mai curând neoliberală, antimuncitorească. Ca rezultat, au început să piardă sprijinul muncitorilor. Dacă alegerile ar fi avut loc în martie 1997, cele două mari partide de dreapta ar fi acumulat 60% din voturi iar Partidul Socialist ar fi fost înfrânt, având numai sprijinul a 20% din electorat. Punctul nostru de vedere este simplu: el nu a fost, de fapt, partidul celor ce muncesc, ci reprezentantul fostelor cadre şi al tehnocraţilor comunişti reformişti. Ascensiunea sa la putere a înclinat din nou balanţa în favoarea tehnocraţilor şi managerilor şi le-a permis acestora, cel puţin într-o oarecare măsură, să continue să avanseze pe calea care le permite să devină o nouă burghezie. Dar acest proiect are limite electorale clare, ceea ce înseamnă că echilibrul de putere se va restabili, într-o oarecare măsură, la vârf iar „blocul de putere" va fi păstrat ca un reprezentant al burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*).

Desigur, toate acestea nu sunt decât speculații. Va trebui să obținem date din Republica Cehă și din Polonia pentru a putea evalua capacitatea explicativă a acestor teorii. În principiu, în Republica Cehă nu ne așteptăm să identificăm valul de privatizări prin preluarea activelor de echipa managerială, cum s-a observat în Ungaria. Credem, de asemenea, că în Polonia avem de-a face cu un proces de îmburghezire a fostelor cadre socialiste mai puțin pronunțat decât în Ungaria, deoarece fostul partid comunist din Polonia nu a beneficiat niciodată de sprijinul tehnocraților, cum a fost cazul Partidul Socialist Ungar. Iată o altă enigmă pe care trebuie să o lăsăm în seama altui anchetator. Dacă acel anchetator descoperă că tendințele transformării proprietății sunt identice în toate cele trei țări, s-ar putea trage concluzia că am ajuns la "sfârșitul poveștii". La urma urmei, tipurile de capitalism pe care le-am identificat ar putea să reprezinte numai un fenomen tranzitoriu. La celălalt capăt al podului am putea descoperi că, tot timpul, nu a existat decât o singură destinație.

Din această perspectivă, rezultatele încă necunoscute ale luptelor dintre diferiții agenți capitaliști, habitus-urile care îi caracterizează și transformarea prin dependența de cale a cadrului instituțional în care operează acești agenți nu sunt, în acest caz, decât simple povești. Realitatea fundamentală ultimă este reprezentată de legea de fier a logicii economiei capitaliste și de opțiunile raționale pe care indivizii le fac în acest cadru.

Lipsindu-ne astfel de dovezi, singura concluzie pe care o putem trage este că, pentru moment, afirmația că acest capitalism postcomunist are unele caracteristici noi rămâne în picioare. În ultimul capitol vom trece în revistă aceste noi caracteristici și vom încerca să aflăm cât este de probabil ca ele să se reproducă în timp.

NOTE

1. Jadwiga Staniszkis, *The Dynamics of Breakthrough*, Berkeley, University of California Press, 1991; Elemer Hankiss, *East European Alternatives*, Oxford, Clarendon Press, 1990. Observați că trebuie făcută o distincție între aceste teorii privind capitalismul politic și teoria capitalismului politic a lui Weber, care se referă mai mult la logica sistemului economic decât la agenți și la apariția clasei capitaliste. Pentru Weber, capitalismul politic este *capitalism* în măsura în care este orientat spre acumularea rațională de profit, dar este și *politic*, deoarece acest lucru se întâmplă sub tutela statului și/sau în condițiile unei interferențe politice sistematice în sistemul economic. Această chestiune va fi discutată din nou în Capitolul 5.

2. Pentru detaliile tehnice ale acestui sondaj şi în special pentru definirea termenilor „nomenclatură" şi „elite", vezi Anexele I şi II.

3. Erzsébet Szalai, „The New Elite", în *Across Frontiers*, nr. 5, 1989, p. 25-31, (în limba maghiară, în *Beszélö* nr. 26, 1989)

4. Pentru a citi o versiune anterioară a teoriei noastre, vezi Gil Eyal, Iván Szelényi şi Eleanor Townsley, „Capitalism Without Capitalists: The Theory of Post-Communism Managerialism", în *New Left Review*, nr. 222, 1997, p. 60-92.

5. Populaţia membrilor nomenclaturii a fost definită ca fiind acei indivizi care ocupau cele mai înalte 3.000-5.000 de funcţii din aceste ţări în anul 1988. Pentru numirea în aceste funcţii se cerea, de obicei, aprobarea unor organe sau oficialităţi din Comitetul Central al Partidului Comunist. Vezi Anexele I şi II.

6. Colegii noştri cehi nu au urmat suficient de riguros instrucţiunile de eşantionare, fapt ce poate fi responsabil, parţial, pentru nivelul surprinzător de ridicat al reproducerii elitei observat în Republica Cehă. Cel puţin o parte din eşantionul reprezentând "nomenclatura economică" cehă pare să fi fost aleasă din rândul preşedinţilor/directori generali care erau preşedinţi/directori generali şi în 1993. În acest fel, din nomenclatura economică cehă, supravieţuitorii au avut şanse mai mari să intre în eşantion decât cei care şi-au pierdut funcţiile după 1989. Deoarece nomenclatura economică a reprezentat o fracţiune relativ mică din întreaga nomenclatură, nu credem că această reprezentare în exces a foştilor membri ai nomenclaturii economice explică pe deplin nivelul înalt al reproducţiei observat în Republica Cehă, deşi s-ar putea să ducă la o exagerare a ratelor de reproducţie.

7. Pentru o discuţie detaliată a cauzelor „excepţionalismului ungar", vezi Szonja Szelényi, Iván Szelényi şi Imre Kovach, „The Making of the Hungarian Post-Communist Elites: Circulation in Politics and Reproduction in the Economy", în *Theory and Society,* nr. 24(5), 1995, p. 697-722.

8. Unii oameni ocupau poziţii în nomenclatura sistemului comunist fără să aibă „poziţii de autoritate" în munca lor de zi cu zi. De exemplu, un membru al Parlamentului putea să fie simplu muncitor, iar un membru al Academiei de Ştiinţe putea să fie simplu profesor universitar, fără subordonaţi. Poziţia de membru de partid sau de academician era cea care le permitea ambilor să fie încadraţi în nomenclatura din 1988, nu funcţiile pe care le ocupau. De fapt, aceste poziţii în rândul nomenclaturii oglindeau, mai curând, poziţia din ierarhia Partidului Comunist. În cazul parlamentarului care era simplu muncitor, dar care în tranziţia postcomunistă nu mai este parlamentar, „mobilitatea descendentă", pe care o identificăm, este în întregime structurală. Aceşti indivizi nu şi-au schimbat locurile de muncă, dar şi-au pierdut poziţia politică, ca urmare a prăbuşirii regimului. Numărul de indivizi aflaţi în această situaţie este rezonabil de mic, astfel încât nu credem că aceasta poate fi o ameninţare majoră pentru cifrele care prezintă „o mobilitatea descendentă" masivă în rândul nomenclaturii.

9. Szalai, „The New Elite ...".

10. Atât în Ungaria, cât şi în Polonia, în anul 1988 regimurile au lansat programe pe care noi le-am calificat drept „o privatizare spontană". Elitele comuniste au acceptat că era necesară o modificare a drepturilor de proprietate şi că trebuiau privatizate activele aflate în proprietate publică, dar au iniţiat acest proces într-un mod oarecum nereglementat. Prin

metoda de privatizare spontană, firmele puteau să inițieze propria privatizare și să negocieze propriile condiții cu organizațiile de stat (în 1988, acestea erau încă reprezentate de Partidul Comunist). Într-adevăr, ipoteza inițială despre capitalismul politic, avansată de Staniszkis și Hankiss, a fost formulată ca reacție la aceste planuri de privatizare spontană.

11. Este nevoie de prudență în interpretarea datelor din Tabelul 4.4. Proporția de președinți/directori generali este mult mai mare în noua elită economică decât fusese în vechea nomenclatură și, după cum știm, este mai probabil ca managerii să devină proprietari decât membrii altor fracțiuni ale elitelor, vechi sau noi. Dacă vom compara vechile elite politice cu cele noi, este mai probabil ca vechea elită politică să aibă în proprietate afaceri decât noua elită politică. S-ar putea ca aceasta să se datoreze următorilor doi factori: (a) noua elită politică este mai atent supravegheată să nu profite de privatizare decât membrii vechii elite politice; (b) noua elită politică are mai puțină nevoie de afaceri în proprietate decât elita politică din era comunistă, deoarece are posturi bine plătite și o putere substanțială.

12. Remarcați, de asemenea, că datele noastre privind natura și proporțiile deținerii unor afaceri în rândul fostei nomenclaturi sunt de slabă calitate datorită numărului foarte mic de răspunsuri la această întrebare. Faptul că nu s-a răspuns la întrebări privind nivelul, proporțiile și tipurile de afaceri deținute este un argument esențial în sprijinul ideii că foștii membri ai nomenclaturii devin o burghezie proprietară. Lipsa datelor ne încurcă. Deoarece datele bune, din alte surse, privind proprietatea sunt foarte puține, datele noastre rămân cea mai bună sursă de informare privind natura proprietății în rândul membrilor fostei nomenclaturi; deci, ne vom baza pe ele. Rețineți că, în cazul Ungariei, dispunem de date mult mai bune privind proprietatea, pe care le vom prezenta mai târziu în acest capitol.

13. În acest context, să reținem că distribuția veniturilor în societățile central-europene este destul de asimetrică, foarte puțini din cei care au răspuns la sondajul TARKI declarând că posedă participații la firme foarte mari. Mai mult, dintre aceia care au declarat că posedă participații la firme mari, procentul acestora era adesea extrem de mic, ceea ce înseamnă că există foarte puțini proprietari de firme mari. În fiecare din aceste țări, ei ar putea reprezenta 6-12 familii de foste cadre superioare cu participații mai mari de 10% din acțiunile unor firme cu mai mult de 300 de salariați. Dacă această proprietate a fost achiziționată ilegal – noi nu avem informații în această privință – atunci observăm o incidență a corupției destul de semnificativă; totuși, corupția nu este suficientă pentru a susține ipoteza că foștii lideri comuniști conduc acum Europa Centrală în calitate de proprietari privați.

14. Vezi Eric Hanley, „Self-Employment in Post-Communist Eastern Europe: The Emergence of a New Petty Burgeoisie", manuscris nepublicat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1996; Eric Hanley și Iván Szelényi, „Changing Social Structure During Market Transition: The Case of Central Europe", comunicare științifică prezentată la seminarul *Economic Transformation and State Reform,* Washington DC, National Academy of Sciences, 1996.

15. Remarcați, de asemenea, că multe cadre politice comuniste au provenit, prin mobilitate ascendentă, din familii aparținând clasei muncitoare sau țărănimii; astfel este de conceput că, dacă nu ar fi apărut comunismul în aceste țări, ei ar fi devenit oricum mici burghezi. O interpretare a descoperirii faptului că, în postcomunism, fostele cadre devin patroni de mici afaceri ar fi că ele revin pur și simplu pe traiectoria pe care ar fi urmat-o

dacă nu survenea comunismul. Cu alte cuvinte, nu numai pregătirea lor de manageri şi funcţionari ai economiei socialiste de stat redistribuitive face improbabilă transformarea acestor foste cadre în câte un Rockefeller sau Du Pont al Europei Centrale, ci şi faptul că aceste foste cadre cu origini muncitoreşti şi ţărăneşti nu pot poseda un capital cultural sau un habitus care ar genera dinamicul spirit antreprenorial pe care ne-am aştepta să-l găsim în rândul marilor proprietari aparţinând unei noi mari burghezii.

16. Ei sunt, desigur, mai bătrâni şi este mai puţin probabil să aibă copii care trăiesc împreună cu ei, ceea ce ar explica, în parte, dimensiunile mai reduse ale locuinţei lor. Totuşi, diferenţa este mult prea mare pentru a putea fi atribuită numai factorilor demografici, în principal deoarece, pentru oamenii din Europa Centrală, este mult mai puţin probabil decât pentru cei din SUA să-şi schimbe locuinţa tocmai pentru că situaţia demografică a familiei s-a schimbat.

17. Într-adevăr, în vara anului 1989, atunci când cartea sa *East European Alternatives* a fost publicată pentru prima dată în limba ungară, Hankiss a fost ţinta unor atacuri necruţătoare. Gábor Vági a interpretat argumentul lui Hankiss ca pledând în favoarea unei astfel de „mari coaliţii". Analizând lucrarea lui Hankiss, credem că această acuzaţie este falsă. Hankiss a oferit mai curând un diagnostic, nu o recomandare privind politica ce trebuia urmată.

18. Remarcaţi că, în timp ce prezicerea lui Hankiss privind formarea unei „mari coaliţii" între *roşii* şi *specialişti* pare să fi dat greş în Europa Centrală, ea funcţionează în China de astăzi. Succesul Chinei în aplicarea reformelor de piaţă ar putea fi atribuit faptului că a fost realizată cointeresarea în capitalism cel puţin a unor cadre, în special în industrializarea rurală. Una din forţele care au dus la creşterea economică a Chinei o reprezintă firmele de la sate, aflate în proprietatea primăriilor, ceea ce, conform multor specialişti în problemele Chinei, ar însemna că acestea sunt, *de facto*, în proprietatea cadrelor locale.

19. Erzsébet Szalai, *Kiemelt vállalat – beruházas – érdek*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1981; Erzsébet Szalai, *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések è nagyvállalati érdekek*, Budapesta, közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989; Szalai, "The New Elite ...".

20. Szalai, *Gazdasági mechanizmus,* p.169-176.

21. Există, cu siguranţă, o literatură substanţială privind diferenţele dintre „roşii" şi „specialişti", „birocraţi" şi „tehnocraţi". Principala contribuţie a lui Szalai este aceea că a descoperit în conflictul dintre aceste două fracţiuni ale clasei conducătoare principala forţă motrice a schimbărilor sociale. Ea a fost printre primii care au observat că tehnocraţia era hotărâtă să învingă birocraţia şi că tehnocraţia va utiliza transformarea drepturilor de proprietate în direcţia capitalismului, spre a încerca să atingă acest scop. Prin contrast, alţii anticipaseră o apropiere sau o fuziune a celor două fracţiuni (vezi George Konrád şi Iván Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1979; Alvin Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, The Continuum Publishing Corporation, 1979).

22. Szalai, *Gazdasági mechanizmus,* p.181-186.

23. Erzsébet Szalai (1996), *Az elitek álváltozása,* Budapesta: Cserépfalvi Kiadó.

24. Acest fenomen a fost atât de evident încât, în decembrie 1996, printr-o „scrisoare deschisă" adresată partidului său, Békesi – o personalitate din conducerea Partidului

Socialist Ungar, numit pentru scurt timp ministru de finanțe în 1994, funcție pe care o deținuse și în ultimul guvern comunist – îl acuza de clientelism, condamnând Partidul Socialist pentru că îi promova, mult prea rapid, în funcții de răspundere doar pe cei care îi erau credincioși. Békesi afirma că loialitatea față de partid și în special loialitatea față de primul ministru și de președintele Partidului Socialist (Horn) începuse să conteze mai mult decât competența, situație care reamintea de contraselecția din perioada comunistă.

25. David Stark, „Recombinant Property in East European Capitalism", în *American Journal of* Sociology, nr. 101(4), 1996, p. 993-1027.

26. Larry King, *Pathways from Socialism: The Transformation of Firms in Hungary, the Czech Republic and Slovakia*, disertație de doctorat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1997.

27. Vezi Erich Hoorn, „Tschechische Banken haben zu viel Macht", în *Die Presse*, 20 iun. 1996, p. 17; Roman Frydman, Cheryl W. Gray și Andrzej Rapaczynski, *Corporate Governance in Central Europe and Russia*, Budapesta, Central University Press, 1996.

28. King, *Pathways from Socialism*. Vezi și Éva Voszka, *Centralization, Renationalization, Redistribution*. Budapesta, Centrul pentru cercetarea politicii economice, documente cu discuții, seria nr. 916, 1994.

29. Stark, *"Recombinant Property ..."*.

30. Ibidem. Îi suntem recunoscători lui David Stark pentru informațiile neoficiale pe care ni le-a furnizat cu privire la procesul de consolidare a băncilor.

31. Aceasta s-a întâmplat la puțin timp după ce președintele Băncii Budapesta, Bokros, a fost numit ministru de finanțe. Părăsindu-și postul de la bancă, Bokros a primit la plecare o sumă substanțială din partea unei instituții care, la momentul acela, mai era în proprietate publică.

32. Acest tip de probleme nu se regăsea doar la privartizarea Băncii Budapesta. În Ungaria, costurile privatizării sunt foarte ridicate, reprezentând o parte însemnată din veniturile obținute din privatizare. Cei care susțin politica de privatizare justifică această situație sugerând că principalul scop al privatizării nu este generarea de venituri pentru bugetul statului, ci eliberarea guvernului de povara unor viitoare redistribuiri și crearea unei baze de impozitare sănătoase pe termen lung. În felul acesta poți vinde o companie cu un preț mai mic decât te-ar fi costat dacă ai fi cumpărat-o și, conform acestei logici, înseamnă că, pe termen lung, ai făcut și o afacere bună. Criticii politicilor de privatizare rapidă vor obiecta, cu siguranță, că, pe termen lung, vom fi murit cu toții.

33. Vezi László Hajnal, „Visszaállamositották a Polgári Bankot, în *Magyar Hirlap*, 31 dec. 1996.

34. Totuși, aceste descoperiri ar trebui preluate cu rezerve deoarece, după cum am arătat anterior, au existat rate mari de refuz atunci când le-am cerut subiecților să declare mărimea firmei în care aveau participații la proprietate. Mai mult, am uitat să-i întrebăm dacă afacerea deținută era firma pe care o conduceau sau vreo altă firmă. Norocul nostru a fost că, la două-trei luni după ce ne-am încheiat sondajul, TARKI a realizat un sondaj pe 1.001 manageri unguri, care a urmat destul de aproape metoda noastră de eșantionare. TARKI a ales eșantioanele din aceeași populație ca și noi, dar a folosit o baterie de întrebări mai bune privind proprietatea, obținând și o rată de răspuns mai bună referitoare la caracteristicile firmelor, inclusiv la mărimea acestora. Prin urmare, datele TARKI arată

dacă managerii posedă sau nu acțiuni în firmele pe care le conduc sau în alte firme. Singura limitare a datelor TARKI este că au fost culese numai în Ungaria, deci nu putem face o analiză comparativă. În Tabelul 4.11 analizăm datele din sondajul TARKI și, în acest fel, verificăm și fiabilitatea datelor noastre.

35. Aveți în vedere că este posibil ca datele noastre să supraestimeze această diferență. Colegii noștri polonezi nu au urmat îndeaproape instrucțiunile pe care li le-am dat pentru eșantionarea președinților/directori generali. Ei au selecționat mai puține firme decât colegii noștri unguri, concentrându-se pe firmele mari și chestionând mai mult de o persoană din echipa managerială a fiecărei firme. Prin comparație, eșantionul din Ungaria cuprinde doar președinți/directori generali. În ciuda acestei discrepanțe, diferența dintre datele poloneze și cele ungare este prea mare pentru a fi numai rezultatul unei eșantionări greșite; fără colectarea altor date, diferența este greu de interpretat.

36. Aceste date sunt disponibile în Matilda Sági, „Menedzserek. Az uj gazdasagi elit rekrutációja", în *Társadalmi Riport*, ed. Rudolf Andorka, Tamás Kolosi și Gyorgy Vukovics, Budapesta, TARKI, 1994, p. 348, 334-350.

37. De notat că, în majoritate, acești manageri sunt bărbați.

38. Paul Windolf, „The Transformation of the East German Economy". Comunicare științifică prezentată la conferința „Teritoryality and Modern Society", UNG, Chapel Hill, 29-30 mar. 1996.

39. Iată că, în acest caz, apare o excepție interesantă privind deținerea de acțiuni și obligațiuni de către elita economică cehă - aceasta deține mai puțin decât membrii elitei politice și culturale. Singura explicație ar fi că în Republica Cehă a existat o reprivatizare; în felul acesta, este posibil ca proprietatea actuală asupra acțiunilor să fie influențată de bogăția precomunistă a subiecților. Deoarece membrii noii elite economice sunt, cel mai probabil, foste cadre, nu membri ai altor fracțiuni ale elitei – având astfel origine muncitorească sau țărănească –, ei au primit, probabil, mai puține compensații pentru proprietățile pe care familiile lor le-au pierdut ca urmare a naționalizării comuniste.

40. Metode statistice mai complexe ar putea oferi o mai bună înțelegere a similitudinilor stilurilor de viață la diferitele fracțiuni ale elitei, precum și a clivajului dintre membrii elitei și restul populației. Este, de asemenea, de conceput ca biografiile, carierele și evoluția educațională detaliată a membrilor blocului de putere să poată arăta că traiectoriile sociale ale membrilor elitei postcomuniste sunt omoloage și distincte de cele ale restului populației, dar și de cele ale experților care nu au reușit să pătrundă în elită. În acest context, trebuie observat că o implicație importantă a teoriei noastre a managerialismului postcomunist este că păturile intelectuale și profesionale erau dezbinate în timpul tranziției postcomuniste. După 1989, *intelligentia* nu a fost mobilă ascendent în întregul ei. În plus, diferite straturi de specialiști au fost afectate diferit. De exemplu, grupuri masive de profesioniști, ca profesorii și medicii – două grupuri care constituie împreună cel mai mare segment al categoriei de specialiști –, par să fi fost printre învinșii transformării postcomuniste. Înainte de 1989, membrii ambelor grupuri ocupaționale depindeau masiv de sectorul public iar, în contextul crizei bugetului postcomunist, veniturile lor reale s-au deteriorat rapid. Trebuie să accentuăm aici că teoria noastră a managerialismului postcomunist nu implică în nici un fel faptul că „intelectualii sunt pe cale de a prelua puterea de clasă". Departe de noi acest gând. Credem că, datorită

transformării postcomuniste, categoria intelectualilor s-a diversificat foarte mult. Numai anumite grupuri de intelectuali au beneficiat economic de transformarea postcomunistă şi foarte puţini au reuşit să păstreze sau să preia puterea atunci când clasa conducătoare comunistă a fost înfrântă în 1989.

41. Vezi Gouldner, *The Future of Intellectuals.*

42. Konrád şi Szelenyi, *The Intellectuals on the Road to Class Power.*

43. Stark, în „Recombinant Property in East European Capitalism", 1996, oferă o bună cunoaştere a rolului crucial al sectorului financiar în analiza pe care o face procesului de consolidare a băncilor din Ungaria de la începutul anilor '90.

44. David Stark, „Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe" în *East European Politics and Societies*, nr. 6(1), 1992, p.17-51.

45. Îi suntem recunoscători lui Elmer Hankiss, care ne-a reamintit cât de dependent este managementul de politocraţie în formaţiunile postcomuniste.

46. Vezi Anexa III.

47. Numai o treime din firmele cuprinse în primul nostru sondaj din 1993 şi-au declarat în 1995 relaţiile de proprietate Anuarului Hoppenstadt. De aceea, avem date numai pentru 213 întreprinderi. Numărul mic de cazuri ne-a îngrijorat, fiind şi preocupaţi de reprezentativitatea lor, din moment ce nu este nerezonabil să credem că datele lipsă sunt strâns corelate cu forma de proprietate. Dacă suspecţii noştri „au făcut-o" – adică dacă au jefuit firmele publice pentru a se îmbogăţi –, era de aşteptat să refuze să informeze Anuarul Hoppenstadt. Am verificat pentru a vedea dacă dimensiunile firmei (evaluate prin numărul de salariaţi) au fost corelate cu raportările la Anuarul Hoppenstadt, dar nu am găsit astfel de corelaţii. După cum am prezentat anterior, relaţiile de proprietate din 1993 au variat în special în funcţie de dimensiunile firmei – proprietatea managerială şi cea privată individuală au fost mai frecvente la firmele mici, în timp ce firmele mari aveau ca proprietari statul sau investitori străini. Pe această bază, am raţionat că, dacă existau rate diferenţiate de raportare în funcţie de dimensiunea firmei, aceasta ar indica influenţa eşantionului. Din moment ce nu am găsit astfel de corelaţii, am tras concluzia că aceste 213 firme erau un subeşantion rezonabil pentru cele 600 de firme din eşantionul iniţial.

48. Înainte de a ne repezi să interpretăm aceste date noi, remarcaţi că sondajul nostru din 1993 şi sondajul TARKI din 1996 nu sunt complet comparabile. Important este că în 1993 nu putem face distincţie între proprietatea de stat centrală şi cea locală asupra firmelor. Pentru 1996 cunoaştem proporţiile proprietăţii asupra afacerilor cetăţenilor autohtoni, dar nu ştim care este volumul participaţiilor sau dacă proprietarii sunt – sau nu – şi managerii firmelor pe care le posedă. În ciuda problemelor de comparabilitate, datele sugerează totuşi că realitatea este destul de diferită de ceea ce am susţinut noi până acum.

49. Iván Szelenyi, Eva Fodor şi Eric Hanley, „The Left-turn in Post-Comunist Politics: The Hungarian and Polish Elections, 1990-1994", în *East European Politics and Societies*, nr. II(I), 1997, p. 190-224.

5
CONCLUZII. CONTROVERSE PRIVIND FORMAREA CLASELOR ÎN EUROPA CENTRALĂ POSTCOMUNISTĂ

Procesul de formare a claselor în Europa Centrală postcomunistă este mult contestat. Pe de o parte, capitalismul postcomunist este un proiect ce aparţine *intelligentia*, în sensul larg al termenului. Mai precis, este vorba despre cel de-al doilea proiect de burghezie culturală (*Bildungsbürgentum*), aşa cum am arătat în Capitolul 2. Din acest motiv, o importantă problemă a structurii de clasă care se va forma este următoarea: cât de vizibilă şi cât de influentă o să fie intelectualitatea în viitor? Noi considerăm că este puţin probabil ca ea să dispară în întregime de pe scena politică, însă este posibil să treacă în fundal. Unii dintre intelectuali s-ar putea să înceapă să se distanţeze cu precauţie de elita politică şi de noua clasă de proprietari. Ei au deja o reacţie de dezgust faţă de noii îmbogăţiţi. Totuşi, credem că este posibil ca intelectualii să rămână „o opoziţie loială", pentru că proiectul pe care l-au realizat – proiectul burgheziei culturale – este proiectul societăţii civile. Succesul acestuia presupune ca intelectualitatea să fie în continuare profund implicată în statele în curs de consolidare din Europa Centrală – fundaţiile finanţate de stat reprezintă surse de venituri ale intelectualilor şi permit implicarea acestora în exercitarea puterii cultural-administrative. Pe de altă parte, considerăm că este foarte probabil ca structura de clasă în curs de dezvoltare în Europa Centrală să susţină germenii unei burghezii economice, întrucât sunt semne că o astfel de clasă este, încet dar sigur, în curs de constituire. Susţinem, totodată, că această clasă pare să fie slabă în comparaţie cu alte clase şi actori din stat. Cât anume de slabă va fi burghezia economică va depinde de originile sociale şi de habitus-urile agenţilor din care se va compune; legat de acest lucru, traiectoriile şi alianţele fracţiunilor intelectuale ale puterii postcomuniste pe care le-am identificat s-ar putea să fie importante.

Acestea fiind spuse, ar trebui să menționăm că această carte a prezentat o analiză a structurii de clasă privite „de sus". Pe această bază, cititorii ar putea obiecta să suntem elitiști, argumentând că ignorăm societatea „de jos". Împotriva unei astfel de critici, am putea să contraargumentăm că ne-am concetrat asupra vârfului societății susținuți de puternice rațiuni de ordin istoric. Considerăm că acest capitalism, care este pe cale de a fi construit în Europa Centrală, este făcut de sus în jos. Nu suntem adepții ideii că aceasta ar fi singura cale de construire a capitalismului și suntem conștienți că, în alte regiuni istorice, capitalismul de jos în sus este cel puțin la fel de important precum capitalismul de sus în jos. Din acest motiv, în ultima secțiune a acestui capitol examinăm importanța intelectualilor în cadrul tranziției postcomuniste și ne întrebăm dacă, în Europa Centrală, capitalismul de sus în jos a fost sau nu inevitabil. În final, examinăm forțele schimbării care se manifestă de jos în sus și evaluăm măsura în care ele ar putea influența scenariul pe care l-am elaborat.

CEL DE-AL PATRULEA PROIECT AL „NOII CLASE"?

Am fost extrem de atenți să nu considerăm postcomunismul din Europa Centrală ca o societate de clasă și în particular am evitat în mod explicit să ne referim la tehnocrați și manageri sau la intelectuali ca la un întreg, ca la o clasă dominantă. Cheia teoriei noastre privind managerialismul postcomunist și concepția „capitalismului fără capitaliști" este mai degrabă aceea că procesul de formare a unei burghezii economice a fost unul relativ lent: instituțiile pieței s-au dezvoltat mult mai rapid în Europa Centrală decât clasa de capitaliști. Cu siguranță, această slăbiciune a burgheziei de proprietari autohtoni i-a permis blocului de putere, compus din fracțiuni diferite ale elitei intelectuale, să-și mențină poziția hegemonică. În același timp, răspunsul nostru la întrebarea W*hodunit?* – „cui aparține proiectul postcomunismului?" – este că aparține intelectualității, sau cel puțin unor fracțiuni ale acesteia. Astfel se face că ideea „noii clase" ne urmărește – blocul de putere postcomunist nu este o clasă nici nouă, nici veche, ci este compus din intelectuali, iar acești intelectuali caută să realizeze un proiect de putere.

De-a lungul ultimei sute de ani – de la Bakunin, la începutul anilor 1870, până la Gouldner, la sfârșitul anilor 1970 – ideea unei "noi clase" a intelectualilor, care să domine și să conducă societatea, a bântuit științele sociale. În Occident, s-a considerat că intelectualii vor înlocui burghezia

economică. În Europa Centrală, s-a crezut că ei vor înlocui vechea gardă a birocrației regimurilor comuniste. Deși predicțiile succesive asupra iminentei preluări a puterii de către intelectualitate s-au dovedit false, cercetătorii din științele sociale par să nu fi înțeles nimic din aceste lecții. Ei au continuat să creeze noi teorii despre societăți unde intelectualii ar domina. Astfel de teorii au apărut în valuri, au fost la modă câțiva ani, apoi au fost discreditate pentru o vreme, dar numai pentru a reapărea în forme oarecum modificate câțiva ani mai târziu. Într-un studiu publicat cu puțini ani în urmă, unul dintre autorii de față a sugerat că îndârjirea cu care revine ideea noii clase merită o explicație.[1] Am susținut atunci că, deși nici *intelligentia* în întregul ei, nici vreun strat al acesteia nu au reușit vreodată să se instituie ca o nouă clasă dominantă, din punct de vedere istoric a fost probabil adevărat că intelectualii au formulat astfel de „proiecte" pentru a obține puterea. Pe baza acestei idei, noi am interpretat diferitele valuri ale teoriei privind noua clasă ca generalizări critice sau apologetice – deși premature – ale unor astfel de proiecte de preluare a puterii. S-ar putea dovedi instructiv să ne gândim la managerialismul postcomunist din această perspectivă și să-l comparăm cu proiecte mai vechi ale clasei intelectuale.

Între 1870 și 1970 putem identifica cel puțin trei valuri de teorii privind noua clasă și probabil tot atâtea proiecte intelectuale pentru preluarea puterii.

Identificăm un prim val ca teoria „clasei intelectuale" avansată de anarhiștii de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Această teorie a susținut că marxismul era într-adevăr ideologia unei elite intelectuale care încerca să utilizeze mișcarea clasei muncitoare pentru a ocupa fraudulos o poziție de clasă dominantă. Atunci când, după revoluție, în Uniunea Sovietică a fost instaurată o ordine socială inspirată de marxism – mai degrabă sub forma unei dictaturi a birocrației staliniste și nu a unei dominații de clasă prin intermediul „înțelepților socialismului" – această teorie a murit de la sine. Totuși, acest lucru nu a însemnat că analiza marxismului anarhic ca o ideologie intelectuală a fost lipsită complet de semnificație. Din punctul nostru de vedere, ne ajută să înțelegem de ce intelectualii din Europa Centrală au abandonat, la cumpăna dintre secole, vechiul proiect al burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*) și de ce atât de mulți dintre ei au fost atrași de radicalismul de stânga.

Cel de-al doilea val al teoriilor privind noua clasă – la modă aproximativ între 1930 și 1950 – a fost reprezentat de teoriile „clasei tehnocrato-birocrate". În versiunea care se aplica la condițiile sociale ale capitalismului occidental avansat, teoreticienii „noii clase" au susținut că stratul tehnocrat

şi/sau managerial ar fi putut ocupa golul creat de declinul capitalismului bazat pe familie şi pe proprietatea privată.[2] Credem că aceşti teoreticieni au identificat probabil corect aspiraţiile „noii clase" la nivelul managerilor şi al tehnocraţilor vremii, însă au greşit când s-au bazat pe ideologia managerialismului şi au subestimat puterea vechii clase financiare. Criticii teoriilor manageriale ale noii clase, cum ar fi Zeitlin şi Domhoff, au constatat corect că în Statele Unite şi în Europa Occidentală managerialismul a eşuat întrucât s-a confruntat cu o puternică burghezie economică.[3] În ceea ce ne priveşte, în această dezbatere ne plasăm de partea criticilor, pentru că există dovezi serioase care arată că vechea burghezie economică este încă în viaţă şi o duce bine. Într-adevăr, se pare că astăzi concentrarea bogăţiei în Statele Unite şi în Europa Occidentală este mult mai evidentă, din ce în ce mai puţini oameni deţinând mai multe bunuri de producţie decât oricând în trecut.

Cel de-al treilea val al teoriilor noii clase, generat în anii '60 -'70, a fost reprezentat de teoriile „clasei educate". În expresia lor de dreapta, aceste teorii ale noii clase au interpretat mişcările radicale ale anilor '60 ca o conspiraţie pentru putere a intelectualităţii de factură anticulturală, care a dorit să domine societatea. Prin contrast, reprezentanţii ştiinţelor sociale ale stângii politice au subliniat că, pe măsură ce ştiinţa şi-a sporit importanţa ca factor de producţie, oamenii de ştiinţă au început să-i înlocuiască pe proprietarii bunurilor de producţie în societăţile avansate din Occident.[4] Unii dintre aceşti teoreticieni, mai ales Gouldner, nu au fost intrigaţi de perspectiva unei societăţi guvernate de coaliţia unei noi clase formate din intelectualitatea tehnică şi cea umanistă, unificată în baza „discursului culturii critice" ci, date fiind alternativele, au crezut că ar fi putut fi „cea mai bună carte de joc pe care ne-o oferă istoria". Cu toate acestea, pe măsură ce radicalismul de stânga din anii '60 a intrat în declin iar intelectualii anticulturii au fost înlocuiţi de *Yuppies**, care aveau simpatii neoliberale, acest val al teoretizării s-a estompat şi el.

Ce putem afirma acum despre managerialismul postcomunist? Este posibil să asistăm la cel de-al patrulea proiect de „nouă clasă" din secolul al XX-lea? Este posibil ca intelectualii să fie la putere în mod real, chiar dacă de această dată „prin lipsă", întrucât managerii nu au contracandidaţi care să reziste la noua lor dominaţie? În acest caz, profeţiile lui Berle şi Means s-au dovedit a fi corecte – nu pentru Vestul avansat, ci, în mod ironic, pentru Europa Centrală? Sau postcomunismul este, aşa cum l-am analizat şi noi,

* Termen desemnând tineri ambiţioşi, materialişti, ce locuiesc la oraş, au slujbe bine plătite, urcă pe scara socială, sunt preocupaţi de modă şi achiziţionează bunuri imobiliare scumpe - n. trad.

doar o etapă a tranziției către capitalismul de piață pe care îl cunoaștem din Occidentul avansat? Ori mai degrabă suntem martorii transformării elementelor existente într-o nouă *Gestalt* (*configurație*, în limba germană – n.trad.), despre care nu avem încă o concepție adecvată? Suntem conștienți că urmărim o țintă care se mișcă rapid, iar specialiștii în științe sociale sunt trăgători slabi, chiar atunci când ținta stă pe loc.

În acest context, este dificil să răspundem la întrebarea dacă managerialimul este de durată sau nu. Este greu să prezicem șansele de reproducere a blocului de putere postcomunist și ce fel de ordine socială și economică se va instaura. Este încă neclar dacă elita postcomunistă va rezista sau nu la invazia capitalului internațional și la încercările clasei de proprietari mijlocii autohtoni de a acumula capital și de a prelua posturile de comandă din economie. Reproducția acestei elite este totuși posibilă. Se poate presupune că managerii își vor consolida puternica lor bază instituțională și, aliindu-se cu instituțiile financiare internaționale și naționale și folosind monetarismul ca ideologie, vor continua să guverneze capitalismul postcomunist ca manageri. Au fost create pozițiile necesare, a fost pregătită și mentalitatea potrivită, iar actorii se simt confortabil în aceste poziții și cred cu convingere în ideologia ce îi reprezintă. Mai departe, alternativele societății postcomuniste par a fi dificile. Naționalizarea proprietății a fost un proces cu implicații pe termen lung și este aproape ireversibilă. O glumă cunoscută spune: știm cum să facem borș de pește dintr-un acvariu, însă cum am putea construi un acvariu dintr-un castron cu borș de pește? Economiștilor est-europeni le plăcea să menționeze această glumă înainte de 1989, însă imediat după aceea au uitat-o. Într-adevăr, baza puterii managerilor este pretenția lor că sunt singurii care știu cum să ducă la îndeplinire sarcina complexă a privatizării și, cu cât este mai complicată această sarcină, cu atât mai mult devine practic imposibil ca fosta proprietate publică să fie transformată în proprietate privată, motiv pentru care managerii dobândesc și mai multă putere. De aceea, este util să considerăm managerialismul postcomunist ca „al patrulea val" al unui proiect intelectual de preluare a puterii, pentru că ne ajută să răspundem la aceste întrebări dificile. Mai mult, a vedea lucrurile în acest fel nu se reduce la a fi de acord cu observația simplă, conform căreia puterea managerială este un fenomen de tranziție, ci ne permite să punem întrebarea: cum va arăta societatea dacă managerialismul se autoreproduce?

Dacă ar fi să analizăm mai profund, ne-am putea chiar întreba dacă evoluția postcomunistă a Europei Centrale are sau nu relevanță și pentru restul lumii. Sau, altfel formulat, reprezintă Europa Centrală modelul

evoluției viitoare a Vestului? În fond și la urma urmei, managerialismul central-european ar putea să nu fie chiar atât de diferit de modul în care operează capitalismul occidental astăzi: drepturile de proprietate sunt difuze, managerii exercită o putere crescută iar ideologiile monetariste sunt răspândite și influente. Totuși, așa cum am arătat anterior, aceste întrebări privind viitorul sunt înșelătoare, iar specialiștii în științe sociale au dovedit că nu pot răspunde corect. De aceea, poate că ar fi mai bine să formulăm diferit aceste întrebări: „Dacă managerialismul a fost un proiect interbelic, așa cum au considerat Berle și Means, și a eșuat, care au fost cauzele eșecului?" Abordând chestiunea în acest fel, am deveni probabil și mai sceptici în ceea ce privește răspândirea managerialismului în lume. Întrucât am susținut că managerialismul a avut succes în Europa Centrală pentru că nu a întâlnit inamici puternici de genul unei burghezii economice considerabile, am putea să prezicem că șansele managerialismului în restul lumii, îndeosebi în țările occidentale capitaliste avansate, sunt într-adevăr slabe.

În continuare, înainte de a aprofunda analogia dintre managerialismul postcomunist și proiectele anterioare ale noii clase, ar trebui să reținem că se constată anumite caracteristici istorice noi ale managerialismului postcomunist care fac această „conspirație pentru putere" a intelectualilor (dacă a fost o conspirație) să difere mult de alte proiecte ale noii clase. În primul rând, spre deosebire de cele trei proiecte anterioare ale unei noi clase, blocul de putere postcomunist nu are intenții sau ideologii anticapitaliste explicite sau implicite. Dimpotrivă, blocul de putere postcomunist se consideră o avangardă istorică cu misiunea de a crea capitalismul, de a crea chiar și o clasă de proprietari. Blocul de putere postcomunist se consideră ca o nouă burghezie culturală și se află în totală opoziție cu „avangarda proletariatului", specifică identităților intelectuale din timpul primului proiect al noii clase. În al doilea rând, cu toate că pare a fi adevărat că noul bloc de putere postcomunist își exercită autoritatea fără a întâmpina nici un fel de opoziție din partea unei burghezii economice, o clasă de proprietari este pe cale să se formeze. De fapt, deși diferitele fracțiuni ale blocului de putere se supraveghează una pe cealaltă pentru a se asigura că nici una dintre ele nu utilizează privatizarea în scop de îmbogățire, este evident că anumiți reprezentanți ai lor scapă printre fisuri și au devenit deja destul de bogați. Mulți alții le-ar putea urma exemplul. Există și alți candidați care ar putea deveni noua mare burghezie (*grande bourgeoisie*), astfel încât se poate spune că poziția blocului de putere postcomunist a început să se clatine, iar propria lui ideologie procapitalistă s-ar părea că îi subminează puterea.

Din motivele prezentate anterior, concluzionăm că managerialismul postcomunist are puține șanse să reprezinte viitorul capitalismului occidental. Totuși, rămâne sub semnul întrebării forma viitoarei structuri de clasă din Europa Centrală, iar aici se deschid posibilități multiple. În cele ce urmează analizăm capacitățile de care dispun în prezent și cele viitoare ale unor diferite grupuri sociale, în cadrul unui efort de a explora multiplele posibilități de evoluție ale Europei Centrale.

ALTERNATIVELE VIITOARE ALE CAPITALISMULUI POSTCOMUNIST ÎN EUROPA CENTRALĂ

După căderea comunismului, structura socială a Europei Centrale este în schimbare. Ce grupe de actori sociali vor fi capabile să acționeze în mod colectiv, unde anume se vor stabiliza clivajele sociale, unde se vor instala frontierele dintre clase sau alți actori sociali, precum și ce tipuri de acțiuni urmează a fi decise – pentru toate acestea competiția este în curs de desfășurare și urmează a fi stabilite între timp. În condiții care se schimbă atât de repede și de dramatic, analiza de clasă este practic analiza procesului de *formare a claselor*. De fapt, considerăm că este relativ neproductiv să analizăm clasele întrebându-ne dacă un anumit grup de indivizi constituie o clasă, încercând apoi să constatăm care este poziția lor obiectivă de clasă în societate și astfel să determinăm *a priori* structura de clasă. Realitatea schimbării sociale se află în formarea și disoluția claselor. În alți termeni, întrebarea practică este: „Care este indicatorul apartenenței de clasă (*clasness*) a actorilor sociali colectivi?" Chiar și în analiza de clasă *par excellence* – adică în analiza capitalismului din secolul al XIX-lea – burghezia și proletariatul nu au fost niciodată complet formate. Anumite fracțiuni ale burgheziei au fost tot timpul suspicioase una față de cealaltă și, de-a lungul secolului al XIX-lea, s-au aliat cu aristocrația împotriva altor fracțiuni ale burgheziei. În secolul al XX-lea, în momentul în care clasa capitalistă a fost în sfârșit creată și a devenit mai ermetică ca niciodată, a început să se dezintegreze.

În această secțiune analizăm schimbările din structura socială central-europeană urmărind principiile enunțate anterior. În legătură cu acestea, ideea de bază că ar fi vorba de „capitalism fără capitaliști" trebuie tratată cu precauție. Bineînțeles, există deja un anumit număr de proprietari capitaliști în Europa Centrală și sunt indicii că se poate forma o burghezie economică sau cel puțin că se desfășoară o luptă pentru formarea acesteia. Punctul de maxim

interes pentru noi este acela că, datorită nivelului de dezvoltare deja atins, nivelului de concentrare economică deja realizată şi dimensiunii acumulării de capital creat în perioada socialistă, burghezia proprietară se află mai degrabă în stadiu embrionar. Bogăţia sa este modestă, dacă nu chiar neînsemnată, iar puterea sa politică este mai degrabă simbolică. Dacă perioada postcomunistă timpurie reprezintă „tranziţia la capitalism", este evident că instituţiile pieţei sunt astăzi mult mai apropiate de cele occidentale decât drepturile de proprietate. Cu alte cuvinte, există anumite asperităţi în dezvoltarea capitalismului în Europa Centrală, iar acest lucru este valabil pentru dezvoltarea proprietăţii individuale şi pentru evoluţia structurii de clasă, în general, şi pentru dezvoltarea unei burghezii economice, în particular.

Deşi formarea unei *grande bourgeoisie* este cu siguranţă posibilă, credem că problema cea mai controversată priveşte agenţii din care se va compune. Cum se va încheia lupta pentru proprietate şi pentru formarea claselor şi, în mod particular, dacă unul dintre actori, sau o coaliţie a acestora, va fi capabil să formeze o clasă de proprietari, acestea nu sunt determinate de nici o lege de fier a istoriei. Mai degrabă, tipul de societate ce se va dezvolta depinde de rezultatele istorice neprevăzute ale luptei dintre actorii sociali. Din această perspectivă, teza noastră privind managerialismul poate fi formulată fie într-o variantă puternică, fie într-una slabă. Ipoteza puternică stabileşte că ne putem aştepta ca managerii să continue să se menţină manageri, timp în care contracandidaţii lor îi vor împiedica să devină proprietari, iar ei, la rândul lor, îi vor împiedica pe aceştia din urmă să se transforme într-o burghezie economică. În aceste condiţii, este posibil să fim martorii reproducţiei societăţii manageriale în sensul tare al termenului. Ipoteza slabă este ca managerii sau contracandidaţii lor să se transforme într-o burghezie economică. În această eventualitate, „managerialismul" va fi înţeles ca o strategie de construire a capitalismului şi va descrie modul în care a fost gestionată această transformare. Să notăm că până şi ipoteza slabă implică faptul că în Europa Centrală capitalismul a fost creat fără capitalişti şi că lupta dintre grupurile specifice din punct de vedere istoric pentru acest proces, identificate şi în analiza noastră, îşi va lăsa amprenta asupra acestei regiuni a lumii în deceniile care vor urma.

Capitalismul politic în Europa Centrală şi dincolo de ea

În Capitolul 4 am prezentat pe larg teoria capitalismului politic. Am arătat că unii dintre cei mai eminenţi cercetători ai evoluţiei din Europa Centrală

consideră că indivizii care se vor îmbogăți în urma privatizării sunt cei care au opresat aceste societăți vreme de decenii: membrii nomenclaturii comuniste. Este adevărat, în unele cazuri acest lucru nu a fost prezentat ca o previziune, ci mai ales ca o stare de lucruri: vechea nomenclatură s-a transformat într-o nouă clasă de proprietari.[5] Ceea ce au prevestit Elemér Hankiss şi Jadwiga Staniszkis încă din 1988, şi anume că puterea politică va fi transformată în avere privată, a fost prezentat de Frydman şi colaboratorii săi, în 1996, ca un fapt confirmat.

Teoria managerialismului postcomunist oferă o perspectivă fundamental diferită. Noi ne îndoim că s-au înregistrat frontiere clare ale preschimbării puterii politice în avere privată. Unele dintre aceste frontiere au fost stabilite de fracțiunile elitei de putere şi în mod particular de intelectualii lideri de opinie. În unele cazuri, aşa cum am sugerat în Capitolul 4, în Europa Centrală teoriile lui Hankiss şi Staniszkis au devenit „profeții care se susțin singure". Chiar dacă foştii funcționari de partid au încercat să profite de proprietatea publică şi să se îmbogățească, teoreticieni ca Hankiss şi Staniszkis au tras semnalul de alarmă suficient de devreme pentru ca presa, parlamentul şi comisiile sale, oamenii de ştiință şi poliția să înceapă să monitorizeze procesul de privatizare şi să-i îngreuneze nomenclaturii însuşirea proprietății naționale. Aşa că, în ciuda faptului că orice locuitor al regiunii poate să citeze un caz concret sau să identifice un fost funcționar al partidului care este o persoană avută sau un antreprenor de succes, nu credem că aceasta este adevărata istorie economică a privatizării postcomuniste.

Din acest punct de vedere, să recapitulăm pe scurt principalele idei ale Capitolului 4. În primul rând, datele noastre de sondaj au arătat că, în 1993, aproximativ 1-2 % dintre managerii marilor companii central-europene erau foşti funcționari de partid sau de stat în anul 1988. Ceea ce înseamnă că fenomenul capitalismului politic există cu adevărat, însă pe o scară relativ redusă. Totuşi, această constatare are nevoie de precizări suplimentare. Tocmai din cauza atitudinii publice de respingere a nomenclaturii îmburghezite, este mai bine pentru noi să recunoaştem că datele din sondajele pe care le-am avut la dispoziție subestimează extinderea capitalismului politic în Europa Centrală. Ceea ce înseamnă că, dacă a existat o preschimbare a puterii politice în avere privată, s-ar părea că acest proces este mai puțin vizibil. Mai departe, unii funcționari de partid şi de stat au fost probabil suficient de deştepți să sară din barcă înainte ca ea să se scufunde şi s-au lansat în afaceri încă din 1988. Totuşi, aceste detalii suplimentare nu slăbesc argumentele prezentate de noi, pentru că datele noastre, la care se adaugă şi

altele colectate în această perioadă, demonstrează că aşa-numitul capitalism politic este mult mai puţin semnificativ în comparaţie cu teoria puterii manageriale.

Totuşi, teza capitalismului politic poate dobândi mai multă substanţă atunci când este aplicată la Rusia, România, Bulgaria şi Belarus. Întrucât nu avem încă date din Slovacia (în momentul elaborării acestei teorii, anii 1997-1998 – n.trad.), evenimentele de aici – cum ar fi anularea privatizării prin voucere şi instituirea vânzării directe, fără opreliști, a întreprinderilor de stat – ne indică faptul că slovacii au adoptat calea rusească, nu calea central-europeană, cel puţin din acest punct de vedere. În timp ce datele noastre arată că procentul de foşti activişti de partid şi de stat din rândul managerilor este sub 2% în Ungaria, Polonia şi Republica Cehă, în Rusia aproximativ 10% dintre directorii de întreprinderi au declarat că deţinuseră funcţii de partid sau de stat în 1988. Acest lucru corespunde cu tendinţa generală din Rusia, care este reproducerea elitei.[6] Fosta nomenclatură rusă pare să fi reuşit mult mai bine decât nomenclatura central-europeană să preschimbe puterea politică fie în avere privată, fie într-o nouă putere managerială sau politică. Chiar şi noua politocraţie rusă a fost recrutată tot din vechea gardă. Mai mult, intelectualitatea formatoare de opinie este mult mai marginală, iar dovezi concrete sugerează că, în plus, este şi intimidată: în Rusia şi în Slovacia au fost raportate cazuri de jurnalişti asasinaţi, bătuţi sau hărţuiţi. În aceste ţări, guvernul deţine un control strâns al presei scrise, al radioului şi televiziunii.

Pentru a pune în evidenţă un contrast şi mai puternic, am putea să afirmăm că, *dacă am considera Europa Centrală un sistem de capitalism fără capitalişti, regimurile postcomuniste est-europene pot fi caracterizate ca sisteme de capitalişti fără capitalism.*

Libertatea presei este crucială pentru blocarea proiectelor capitalismului politic susţinut de fosta nomenclatură iar nicăieri aceasta nu s-a născut fără luptă. Chiar şi în Europa Centrală, guvernele postcomuniste au încercat să stăpânească mass-media, să câştige controlul radioului şi al televiziunii şi chiar al cotidienelor. S-ar putea să fie o simplă coincidenţă, însă din punctul nostru de vedere este grăitor faptul că acelaşi Hankiss, care a formulat teoria capitalismului politic, a devenit preşedintele televiziunii maghiare. În această poziţie, el s-a zbătut foarte mult, şi chiar a reuşit într-o oarecare măsură, să respingă încercările primului guvern ungar postcomunist de a controla mass-media.

Apoi, pentru a înţelege viitorul capitalismului politic în regiune, am susţinut că trebuie analizată balanţa de putere dintre principalii actori puţin înainte şi imediat după căderea comunismului. Elitele central-europene erau

fragmentate chiar înainte de căderea comunismului. Aşa cum am argumentat în Capitolul 4, puterea birocrată a fost concurată de o tehnocraţie puternică în perioada finală a socialismului iar tehnocraţii au început treptat să considere că au un rol diferit faţă de cel al birocraţiei. În perioada postcomunistă, elitele s-au diversificat şi mai mult, diferitele fracţiuni supraveghiind puterea celorlalte şi monitorizându-şi reciproc acţiunile. Condiţiile acestui tip de împărţire a puterii au fost victoria tehnocraţiei asupra birocraţiei şi identificarea tehnocraţilor cu intelectualii lideri de opinie şi cu foştii lor inamici, disidenţii, la sfârşitul socialismului de stat şi la începutul perioadei postcomuniste.

Prin contrast, dezvoltarea elitei în perioada finală a socialismului de stat şi în restul Europei de Est a fost mult diferită de cea din Europa Centrală. Nu numai că în Rusia tehnocraţia nu a reuşit să subordoneze elita birocratică, ci este chiar discutabil dacă se poate vorbi de o distincţie între tehnocraţie şi birocraţie. Ambele fracţiuni au origini sociale foarte similare şi, aşa cum au demonstrat în mai multe rânduri Eyal şi Townsley, s-ar părea că ambele fracţiuni ale elitei postcomuniste se compun mai degrabă din descendenţii biologici ai celor care au deţinut poziţii în nomenclatură decât în cazul tehnocraţilor sau birocraţilor din centrul Europei.[7] Chiar şi habitus-urile ori mentalităţile birocraţilor şi tehnocraţilor par să fie similare în cazul Rusiei. Şi, deşi s-a înregistrat o importantă schimbare de personal la vârful ierarhiei sociale după reformele lui Gorbaciov din anii '80,[8] zona relativ omogenă din care a putut fi recrutat noul personal a limitat foarte mult schimbarea care ar fi trebuit să se producă. În Rusia au fost promovaţi oameni noi în poziţii înalte, însă ei arătau aidoma celor vechi – nu erau decât mai tineri. De fapt, este potrivit să numim nomenclatura „clasa conducătoare a URSS", aşa cum a sugerat Voslenski,[9] deoarece, în genul unei caste, era închisă pentru orice alte clase sociale, se autoreproducea prin căsătorii şi se asigura în permanenţă că descendenţii săi au acces la poziţiile de putere.

În Europa Centrală acest lucru nu s-a întâmplat niciodată. În Polonia s-a înregistrat în permanenţă un aflux spre nivelul nomenclaturii din zona claselor populare, în special din rândul ţărănimii, iar în Ungaria poziţiile de putere au fost deschise pentru tinerii tehnocraţi şi copiii de intelectuali în ultimele două decenii de socialism. Iată de ce teoria capitalismului politic se aplică în cazul Rusiei, nu şi în centrul Europei. Şi, dacă am ezita să afirmăm că în Rusia principala tendinţă este aceea a capitalismului politic, în schimb ideea unei burghezii-nomenclaturi pare a fi mult mai apropiată de realitate în condiţiile din Rusia decât în cele din Europa Centrală.

Ca urmare, concluzia noastră este că, în Europa Centrală, partidul comunist şi funcţionarii de partid şi de stat, cu puţine excepţii, au pierdut oportunitatea transformării lor într-o mare burghezie (*grande bourgeoisie*) economică, şansă pe care nu o vor mai avea niciodată. Prin contrast, în regiunile din Est – în România, Bulgaria, Serbia şi în mod deosebit în Rusia – se poate constata că o parte substanţială a nomenclaturii politice a devenit proprietară şi ar putea să constituie o importantă componentă a clasei de proprietari care se dezvoltă în aceste ţări.

Managerii devin proprietari

Aşa cum se arată în Capitolul 4, există un sprijin substanţial pentru afirmaţia conform căreia managerii – şi mai puţin foştii şefi politici – au achiziţionat proprietate privată la începutul tranziţiei postcomuniste iar unii dintre ei încep să se asemene cu reprezentanţii unei burghezii economice. Datele noastre sugerează că acest proces este cel mai avansat în Ungaria. Aproape jumătate dintre membrii consiliilor de administraţie pe care i-am intervievat în 1993 în Ungaria au declarat că sunt proprietarii unor firme, în comparaţie cu numai 20% în Republica Cehă şi în Polonia.

Să notăm totuşi că această proprietate managerială prezintă câteva aspecte mai puţin obişnuite. Cam jumătate din membrii conducerilor de întreprinderi care au declarat că deţin anumite afaceri posedă unele proprietăţi şi în alte firme decât în cele pe care le conduc în mod curent. Multe dintre acestea sunt firme subcontractante pe care managerii le-au creat ca sateliţi ai firmei principale.[10] Aşa cum arată Larry King, aceste firme-satelit sunt de două tipuri. În unele cazuri, managerii au înfiinţat firme-„satelit paraziţi permanenţi", care sunt deţinute de ei sau de membri ai familiei sau/şi de colegi din conducerea firmei-mamă pentru a drena venituri de la aceasta. Acest tip de aranjament nu subminează managerialismul postcomunist. „Sateliţii paraziţi permanenţi" sunt, mai degrabă, un produs al acestui sistem, de vreme ce astfel de firme pot fi deţinute şi conduse numai de manageri atâta timp cât proprietatea firmei-mamă este difuză – deci atâta vreme cât nu există proprietari care să-i supravegheze îndeaproape.[11] În continuare, atâta timp cât managerilor li se permite să conducă aceste firme-căpuşă, nu există stimulente care să-i determine să devină proprietari ai firmei-mamă. Este mai sigur să lase proprietatea firmei-mamă şi riscurile asociate pe seama altora – la modul ideal în grija plătitorilor de taxe şi a guvernului – în timp ce profiturile să fie înghiţite de sateliţi. Desigur, astfel de manageri s-ar putea gândi să devină proprietari deplini ai acestor sateliţi şi să se

retragă de la conducerea firmelor-mamă, însă noi credem că acest lucru este improbabil, întrucât nu ar avea nici o garanție că firmele mici ar continua să mai primească contracte de la firmele-mamă. Oricare ar fi situația, să reținem că sistemul de sateliți permanenți constituie o formă de proprietate aparte și o nouă formă de capitalism în care avantajele de a fi proprietar sunt îndeplinite numai dacă ești, în același timp, managerul unei companii, alta decât cea de la care ai de încasat un profit. În măsura în care acest tip de aranjament caracterizează economia postcomunistă, postcomunismul poate fi într-adevăr considerat „un capitalism managerial". Acesta nu este managerialismul lui Berle și Means, ci managerialismul postcomunist definit de noi în această carte.

Celălalt tip de întreprindere-satelit pe care l-a identificat King este un vehicul pentru preluarea întreprinderilor de manageri. În acest caz, managerii și/sau partenerii lor din conducere creează o firmă subcontractantă ca formă de anticipare a privatizării companiei-mamă. Ei vând cele mai importante active ale firmei-mamă către firma subcontractantă la cel mai mic preț posibil, lăsând toate datoriile și arieratele la firma-mamă până când aceasta este declarată în faliment și scoasă la vânzare. În acel moment, micuța dar puternica firmă subcontractantă poate să o cumpere la un preț de nimic. Desigur, nu este specific Europei Centrale, postcomunismului sau nemaiîntâlnit până acum: în Occident, aceasta este strategia clasică de preluare a companiilor de către manageri. Singura diferență este că, în Europa Centrală postcomunistă, firma-mamă este cel mai adesea proprietate de stat (sau se află în portofoliul Agenției de Stat pentru Privatizare, care este probabil cea mai neclară formă de proprietate din întreaga istorie); de aceea, înstrăinarea prin preluarea de către manageri nu se produce în urma unei analize din partea comitetului directorilor, ale căror venituri personale sunt în discuție, nici în urma unei competiții cu alți capitaliști. În contextul post-comunist, managerii care încearcă preluarea prin cumpărare trebuie să cadă la învoială doar cu politicienii, în condițiile în care „supravegherea" preluării este numai indirectă, cu excepția cazului în care apar unii jurnaliști zgomotoși sau vreun procuror dornic de afirmare. În acest context, strategia preluării prin management ar putea fi o cale prin care managerii postcomuniști să se transforme într-o clasă capitalistă.

Să notăm totuși că datele noastre nu ne pot permite să distingem între firmele-satelit permanente și cele temporare, care sunt o expresie a strategiei manageriale de preluare prin scoatere la vânzare. Tot ce știm la acest moment este că anumite combinații ale acestor două strategii pot fi întâlnite la aproximativ o pătrime din firmele ungurești care erau suficient de mari pentru

a fi înregistrate la Oficiul Comerţului în 1993 (şi, după majoritatea statisticilor, fenomenul este prezent într-o măsură mai mică în Republica Cehă şi în Polonia). Cercetarea etnografică a lui Larry King în aproximativ 30 de firme ungureşti şi cehe identifică o proporţie similară de firme angajate în una sau alta dintre aceste strategii. Astfel, putem aprecia, fără a greşi prea mult, că în 1993 procentul combinat de firme care se încadrau în fenomenul de preluare prin management şi de firme legate de firme subcontractantă deţinute de propriii manageri se plasa între cel mult 25 şi cel puţin 10.

Datele noastre asigură şi alte dovezi că totuşi preluarea prin management a caracterizat tranziţia postcomunistă încă de la început. Aproape un sfert dintre managerii pe care i-am intervievat în Ungaria au declarat că deţin o cotă de proprietate la firmele pe care le conduc (din nou, acest procent pare a fi mai redus în Cehia şi în Polonia). Însă, în mod obişnuit, erau mici cote de proprietate (nu mai mult de 10%), plasate în firme mici şi mijlocii. Atunci când ne referim la firmele mari, nu avem în vedere neapărat marile corporaţii publice, ci faptul că în firmele cu 100 de angajaţi sau mai mulţi proprietatea managerială era neglijabilă.

Pe lângă proprietatea managerială directă şi indirectă, în aproximativ acelaşi număr de firme din Ungaria în care managerii deţineau o parte din propriile firme, în 1993 se înregistrau şi forme de proprietate din partea angajaţilor. Cercetarea etnografică a lui King confirmă faptul că proprietatea deţinută de angajaţi avea o anumită importanţă şi în Republica Cehă. Nu se cunoaşte exact raportul dintre proprietatea deţinută de angajaţi şi proprietatea posedată de manageri şi nici dacă se înregistrează numai forme de proprietate ale angajaţilor. De aceea, fără a ţine cont de acest aspect, am dori să remarcăm două lucruri în ceea ce priveşte proprietatea deţinută de angajaţi. În primul rând, în măsura în care reprezintă proprietăţi ale personalului de conducere, această formă nu este încă proprietate privată individuală exclusivă *a* managerului. Dacă primii cinci sau zece oameni din conducerea unei firme sunt nevoiţi să-şi coordoneze acţiunile şi deţin 10-15% din acţiunile ei, capacitatea lor de a acţiona la unison este limitată. S-ar putea să nu se înţeleagă asupra unor diferite probleme şi să caute sprijin la ceilalţi deţinători de acţiuni. În al doilea rând, dacă proprietatea angajaţilor reprezintă proprietatea personalului neimplicat în conducere, s-ar putea ca acest lucru să ducă la creşterea puterii de decizie a conducerii, însă limitează drepturile de proprietate ale acestuia exact pe linia pe care o sugerează teoria noastră a managerialismlui postcomunist. Proprietatea deţinută de angajaţi are anumite analogii cu autoconducerea „muncitorească" socialistă din fosta Iugoslavie.

Criticii autoconducerii au arătat că, în cadrul acestui sistem, managerii erau cei ce luau deciziile; dacă ne referim la competenţele pe care le aveau, muncitorii nu dispuneau de informaţia, de cunoştinţele tehnice sau de relaţiile necesare pentru a oferi alternative sau pentru a respinge deciziile luate de conducere.

Pe scurt, fenomenul managerilor care devin proprietari era real la nivelul anului 1993, însă insignifiant. În contrapondere la ideea larg împărtăşită de economişti şi sociologi, conform căreia preluarea prin management a fost calea principală către capitalism, noi susţinem că lucrurile nu au stat aşa. Deşi situaţia s-ar putea să se fi schimbat după 1993, la vremea respectivă proprietatea prin management era relativ minoră.

Să însemne acest lucru că analiza noastră privind managerialismul este o analiză a unui fenomen „de tranziţie", prin urmare neimportant? Nu credem că aşa stau lucrurile. Dacă noua clasă capitalistă care se formează este recrutată din rândul foştilor manageri, care într-un mod sau altul au reuşit să păstreze controlul activelor statului, credem că acest lucru va avea o importanţă deosebită pentru viitorul capitalismului în Europa Centrală.

Datele colectate în 1996 de centrul TARKI în Ungaria arată că proprietatea privată individuală – care probabil în majoritatea cazurilor reprezintă proprietatea deţinută de foştii sau actualii manageri – a crescut substanţial între 1993 şi 1996. În 1996, o treime până la o jumătate dintre întreprinderile mici şi mijlocii au declarat că proprietatea este deţinută de cetăţeni unguri, individual sau în grup. Să repetăm enunţul nostru din Capitolul 4: i-am prevenit pe cititori să preia cu rezerve o mare parte dintre aceste observaţii. Mai întâi, observaţia privind creşterea rapidă a proprietăţii private a cetăţenilor este valabilă numai în cazul Ungariei, unde s-ar putea să fi fost cauzată de schimbările balanţei puterii politice ca urmare a victoriei electorale a partidului care a succedat partidul comunist. Avem nevoie de date din Republica Cehă şi din Polonia pentru a evalua în ce măsură creşterea preluării de către manageri se supune „legii de fier" a construirii capitalismului sau dacă este rezultatul măsurilor întreprinse de fostul partid comunist în sensul recompensării aliaţilor din rândul foştilor manageri şi tehnocraţi comunişti. A doua observaţie este aceea că datele cele mai recente relative la sectorul public de care dispunem – adică la firmele cu cel puţin 500 de angajaţi – arată că acestea continuă să se afle în proprietate publică sau ar putea fi incluse în categoria formelor de proprietate recombinată, definită ca atare de Stark. Menţinerea unor cote ridicate de proprietate publică este ameninţată de investiţiile străine, însă sunt puţine dovezi, la nivelul anului 1997, care să ateste formarea unei burghezii economice în acest sector.

În sfârşit, se poate observa că şi în cazul în care anumiţi manageri reuşesc să achiziţioneze o parte mai substanţială de proprietate privată – suficientă pentru a justifica eticheta de *mare burghezie* – este foarte probabil să-şi păstreze habitus-ul managerial şi în noile condiţii. Stabilirea pe parcurs a instituţiilor pieţei va conduce probabil la redefinirea habitus-ului lor într-o măsură semnificativă, însă aceste instituţii ale pieţei şi relaţiile de proprietate în care ele sunt valabile vor purta marca habitus-ului managerial al celor ce le stabilesc. Am arătat deja varietatea de ritualuri şi strategii pe care aceşti actori le-au angajat pentru a negocia condiţiile postcomuniste. Acestea arată foarte diferit faţă de comportamentele şi semnificaţiile specifice dinamicilor antreprenori descrişi de Schumpeter. Din acest motiv, considerăm că managerii care au devenit proprietari vor arăta foarte diferit de capitaliştii occidentali. Ştim că habitus-ul micii nobilimi a transformat instituţiile economice şi sociale central-europene de dinainte de primul război mondial şi a perpetuat reproducţia unei societăţi „nobiliare", chiar în condiţiile în care economiile central-europene erau integrate în economia capitalistă mondială. Desigur, habitus-ul şi mentalitatea managerială nu au magia şi nu exercită atracţia modului de viaţă nobiliar, însă ar putea să funcţioneze în mod similar, exercitând o influenţă asupra condiţiilor sociale mult dincolo de perioada postcomunistă.

Fenomenul habitus-ului este în mod obişnuit interpretat ca descriind procesul de reproducţie a structurii sociale: înclinaţiile individuale sunt formate de structurile sociale în care actorii acţionează, iar aceste înclinaţii îi plasează pe actori în poziţiile sociale, astfel încât logica întregii structuri este menţinută. Pe scurt, habitus-ul ocupantului unei poziţii şi natura respectivei poziţii sunt legate printr-o relaţie interactivă şi reciproc determinantă. Nu numai habitus-urile sunt formate de instituţii, ci şi instituţiile sunt reformate în măsura în care ocupanţii poziţiilor îşi urmează habitus-urile pentru a putea naviga în anumite circumstanţe sociale. Acesta este motivul teoretic pentru care este important pentru sociologi dacă indivizii aflaţi în poziţii de elită se schimbă atunci când logica şi instituţiile sociale se schimbă şi ele. Simplu spus, este destul de rezonabil să presupunem că un capitalism condus şi gestionat de foştii activişti de partid sau de urmaşii acestora va fi în mod substanţial diferit de capitalismul condus de urmaşii lui Rockefeller.

Astfel, chiar şi în cazul în care managerii central-europeni devin proprietari privaţi, capitalismul care s-ar părea că se naşte va fi probabil destul de diferit de capitalismul occidental avansat. Noi credem că s-ar putea să arate precum capitalismul politic la care s-a referit Weber. Noţiunea lui

Weber de capitalism politic este total diferită de varianta neomarxistă pe care am criticat-o anterior. Întrebările pe care şi le pun neomarxiştii sunt simple: de unde vine capitalismul şi cum s-a produs acumularea iniţială a capitalului? În acest caz, teoria capitalismului politic este menţinută de faptul că aceia care deţin funcţiile publice îşi folosesc puterea politică pentru a-şi însuşi averi proprii. Prin contrast, pentru Weber chestiunea este legată de logica sistemului economic şi de relaţia dintre economie şi politică. Capitalismul politic este capitalism în sensul că este orientat către achiziţionarea pe cale raţională a profitului şi este politic pentru că acest lucru se petrece sub tutela statului sau/şi în condiţiile unei sistematice interferenţe politice în sistemul economic. Sunt multe motive pentru care managerii ce au devenit proprietari se simt mult mai confortabil navigând într-o lume a capitalismului politic de tip weberian, decât într-o lume guvernată de condiţiile unei competiţii liberale tip *laissez-faire*. Ca foşti manageri socialişti şi postcomunişti, ei cunosc regulile jocului într-un sistem în care economia şi politica sunt interconectate. Mai mult, s-ar putea ca procesele de preluare prin management descrise anterior să creeze relaţii clientelare între manageriiproprietari şi politocraţie.

În concluzie, este puţin hazardat să considerăm că foştii manageri socialişti se vor transforma peste noapte în antreprenori în sensul schumpeterian al termenului. Ei au ocupat funcţii de manageri pentru că au dorit să le crească veniturile în comparaţie cu restul populaţiei, iar acum se folosesc de ocazie pentru a privatiza părţi din firmele pe care le conduc deoarece încearcă să-şi suplimenteze încă o dată veniturile. Pentru mulţi, motivaţia acţiunii lor economice este mai degrabă consumul şi mai puţin inovaţia antreprenorială. Din acest motiv, considerăm că, şi în cazul în care ei vor constitui o clasă capitalistă, s-ar putea ca această clasă să fie una de *rentieri*: este încă dificil să vedem cum va apărea în scurt timp un nou Söros al Europei Centrale din materia primă ce se găseşte printre ruinele socialismului de stat.

Capitalismul comprador: tehnocraţii socialişti devin manageri capitalişti

Există o varietate de modalităţi prin care managerii ar putea fi tentaţi să profite de transformarea postcomunistă. Până în prezent, am descris tendinţa maximalizării puterii de decizie managerială prin crearea şi menţinerea unor relaţii de proprietate difuze. Acest lucru devine şi mai tentant dacă poate fi

făcut prin crearea de firme-satelit parazite, care le permit managerilor să-şi creeze venituri substanţiale fără a-şi asuma vreun risc antreprenorial. O tentaţie mai mică – însă, fără îndoială, puternică – este aceea ca managerii să devină proprietari ai întreprinderilor pe care le conduc. Aceste trasee care duc către proprietatea managerială au fost descrise anterior. Acum ne concentrăm atenţia spre o altă importantă tentaţie, şi anume managerii care facilitează vânzarea propriilor întreprinderi către vechii parteneri comerciali străini, solicitând, în schimbul unor condiţii de vânzare acceptabile sau al unui preţ bun, angajarea pe o poziţie managerială similară în noua firmă preluată de capitalul străin.

Această strategie managerială oferă venituri ridicate, precum şi o mai mare siguranţă în comparaţie cu managementul prin falimentare şi preluare. De asemenea, asigură păstrarea neatinsă şi puternică a prestigiului occidental. Managerii şi tehnocraţii care au avut relaţii de serviciu cu companiile occidentale în anii socialismului de stat ar putea considera acest lucru ca împlinirea unui vis: pot în fine să aibă şi ei o firmă care este condusă în mod normal, se află în mod normal în proprietatea cuiva şi este dotată adecvat. O dată cu influxul de capital stăin – care este în mod frecvent o condiţie a privatizării întreprinderilor de stat de către străini – compania poate să-şi depăşească în scurtă vreme condiţia şi să devină cea mai modernă din ţară.

Angajarea foştilor manageri sau a foştilor funcţionari de partid sau de stat este de asemenea o practică preferată de companiile străine şi de instituţiile financiare internaţionale. Angajarea acestui personal în funcţii de conducere (manageri, consilieri, consultanţi) le asigură companiilor străine relaţii extinse şi o bună reprezentare locală. În condiţiile postcomunismului, investitorii străini sunt pe deplin conştienţi cât de importante sunt reţelele sociale şi legăturile personale din perioada comunistă pentru derularea afacerilor lor. Şi ştiu că nu este neapărat necesar să-i angajeze pe cei mai buni şi mai deştepţi, ci mai curând pe cei care au relaţiile cele mai extinse. Ultimul prim-ministru comunist al Ungariei, Miklós Németh, a trecut de pe scaunul de premier direct în poziţia de vicepreşedinte al Băncii Europene pentru Reconstrucţie. Autorii acestei cărţi cunosc personal doi foşti membri ai Comitetului Central al Partidului Comunist Ungar care lucrează în prezent pentru companii multinaţionale – unul dintre ei, mai în glumă mai în serios, se consideră „un intelectual *comprador*".

Acesta este un termen util dacă reuşim să-l separăm de judecăţile de valoare pe care i le acordă neomarxiştii, prin care se exprimă condamnarea „burgheziei compradoare" din ţările lumii a treia, care, susţin ei, este

răspunzătoare de neocolonialism şi de „dezvoltarea subdezvoltării". Noi am dori să folosim termenul în mod analitic cu referire la existenţa unor „intelectuali compradori", care fac posibilă penetrarea capitalului străin pe pieţele din ţările postcomuniste. Aceşti intelectuali generează certitudinea şi încrederea necesară pentru ca firmele străine să exporte capital în Europa Centrală. Dacă influxul de capital străin este sau nu benefic pentru economiile postcomuniste este o întrebare complexă, la care nu se aşteaptă un răspuns în alb sau negru. O parte din investiţiile străine care au venit imediat după prăbuşirea fostului regim probabil că nu au fost avantajoase. Unele au fost de tip *predator*, urmărind să elimine competiţia şi să preia controlul pieţelor interne şi externe. Multe din aceste investiţii străine au presupus numai vânzări de bunuri şi au avut caracter monopolist: investitorii străini au cumpărat întreaga reţea a monopolului de stat pentru desfacerea mărfurilor cu amănuntul, au înţesat-o cu bunuri occidentale ieftine şi au afectat în acest fel producţia internă de bunuri, făcând mai dificile spargerea monopolurilor de stat sau dezvoltarea unor reţele de desfacere alternative. O parte a investiţiilor străine s-au dovedit totuşi foarte productive. Ele au resuscitat întreprinderi viabile, au creat locuri de muncă bine plătite şi chiar au adus *know-how* managerial şi tehnologie de care era mare nevoie.

În ansamblu, suntem înclinaţi să considerăm că, în condiţiile specifice transformării postcomuniste din Europa Centrală, unde una dintre cele mai grave probleme economice este lipsa de capital, s-ar părea că investiţiile străine sunt mai curând benefice decât distructive. Chiar dacă ţara central-europeană cu cea mai mare rată a investiţiilor străine *per capita* – Ungaria – a înregistrat şi cele mai slabe performanţe economice în primii şase-şapte ani de transformare, există dovezi care arată că unele dintre cele mai nocive investiţii străine au fost făcute în aceşti primi ani. În plus, performanţele economice slabe ale Ungariei sunt mai degrabă legate de presiunea datoriei externe şi de un management macroeconomic defectuos şi mai puţin de investiţiile străine. De fapt, modul în care lucrează investiţiile străine depinde în mare măsură de caracterul intelectualităţii compradoare şi de relaţia sa cu noua elită de putere. S-ar părea că o ţară utilizează în mod judicios şi benefic investiţiile străine când intelectualitatea compradoare este mai curând bine integrată în elita de putere decât atunci când se află în conflict cu cei desemnaţi drept „cleptocraţie".

Totodată, să notăm că în 1993 investiţiile străine aveau o pondere limitată în economiile celor mai multe ţări central-europene. În Ungaria, care era ţara cu deschiderea cea mai largă pentru capitalul străin, numai 25% dintre firmele

mari au declarat forme de proprietate străină în 1993. Mai mult, dintre toate firmele, numai 14% se aflau sub control străin. Totuşi, între 1994 şi 1996 Ungaria s-a mişcat foarte rapid către un sistem capitalist în care, la nivelul structurii sociale interne, intelectualitatea compradoare s-a dovedit cel mai important actor în structura socială internă. Pe măsură ce proprietatea de stat s-a diminuat, proprietatea străină a crescut rapid. De fapt, se pare că privatizarea în Ungaria nu s-a produs atât de mult prin preluarea de manageri cât prin ratele înalte ale investiţiilor străine.

Competiţia pentru proprietate privată dintre noii antreprenori şi manageri

Totuşi, există un alt grup de agenţi care ar putea avea o şansă de a deveni membri ai viitoarei burghezii economice: acei noi antreprenori care nu au putut sau nu au vrut să profite de privatizarea sectorului public, dar şi-au pornit propria afacere în speranţa că vor reuşi să o dezvolte. Unii dintre ei fuseseră muncitori obişnuiţi pe vremea socialismului şi se implicaseră în economia secundară în anii '70 - '80. Alţii fuseseră liber-profesionişti, în timp ce o altă parte dintre ei proveneau din managementul mijlociu, însă se orientaseră către deschiderea unor activităţi proprii spre sfârşitul perioadei socialiste sau imediat după prăbuşirea comunismului.

Datele noastre referitoare la managerii companiilor mai mari arată că noii antreprenori erau relativ slab reprezentaţi în consiliile de administraţie ale acestor firme în 1993. Numai 1-2% dintre conducătorii firmelor mai mari făceau deja parte din sectorul privat înainte de 1989, în comparaţie cu mai mult de două treimi care fuseseră doar manageri de întreprinderi socialiste înainte de prăbuşirea comunismului.

Totuşi, nu ar trebui subestimate dimensiunea şi dinamismul micilor afaceri în Europa Centrală postcomunistă. Acest lucru este atestat de extraordinara creştere a sectorului privat în toate aceste ţări. Singura schimbare mai mare în structura socială de după transformarea postcomunistă, schimbare comună tuturor acestor ţări, este creşterea numărului persoanelor fizice angajate într-o formă de activitate. Aceştia reprezintă peste 10% din totalul populaţiei active economic. În Polonia şi Ungaria, această categorie şi-a dublat dimensiunile în primii cinci ani după căderea comunismului, în timp ce în Republica Cehă a crescut de la zero.

Desigur că nu toate activităţile economice ale persoanelor fizice contează în sensul dinamicii creşterii economice şi a îmburghezirii. Aşa cum

demonstrează Eric Hanley, categoria acestora cuprinde două direcții diferite: una este un simplu „refugiu" din fața șomajului, un substitut pentru locurile de muncă pierdute (cazul se verifică numai pentru Ungaria și Polonia, unde numărul locurilor de muncă s-a redus dramatic, în timp ce în Republica Cehă șomajul este neglijabil); în celălalt caz, este vorba de dinamicul sector al întreprinderilor mici și mijlocii, cel mai activ sector al economiei, în care unele mici afaceri devin mari.[12] Reprezentanții afacerilor din acest sector foarte dinamic reprezintă un pol alternativ din care se poate extrage o parte din viitoarea mare burghezie (*grande bourgeoisie*) și din acest motiv ar putea constitui o puternică concurență pentru alți actori, cum ar fi managerii, al căror scop este acela de a conduce și a domina clasa de proprietari în formare.

Cine sunt acești operatori de mici afaceri? Eric Hanley arată că recrutarea din două direcții diferite a celor care lucrează pe cont propriu este reglementată de diferiți factori sociali.[13] Prima direcție este a muncitorilor ce se confruntă cu șomajul. Prin contrast, cea de-a doua direcție este un canal de mobilitate pe verticală și recrutează fără discriminare indivizi din rândul foștilor antreprenori ai economiei secundare, din familii care se aflau deja pe o traiectorie de îmburghezire înainte de comunism, precum și din fostele cadre – probabil foști mici funcționari locali în cea mai mare parte.

Spre deosebire de manageri, la care ne-am referit anterior, s-ar părea că această mică burghezie aflată în ascensiune dispune de un habitus ce se poate adapta mult mai ușor la regulile unei piețe adevărate. Chiar dacă foarte puțini dintre aceștia au reușit să ajungă la nivelul unor societăți pe acțiuni, nu este de neconceput ca ei să înceapă să intre în competiție cu firmele mai mari și cu foștii manageri socialiști. Această competiție s-ar putea intensifica pe măsură ce privatizarea va ajunge la final. Strategia central-europeană de tranziție la piață a fost de la început orientată mai mult către schimbarea relațiilor de proprietate în sectorul public decât spre încurajarea creșterii micilor întreprinderi. Această prioritate a privatizării i-a favorizat pe cei inițiați din întreprinderile mari, în speță pe managerii acestora. Managerii aveau informații din interior, dispuneau de relațiile necesare, iar planurile lor de privatizare au fost bine primite în ministere și în agențiile de privatizare. Totuși, jocul privatizării se apropie acum de sfârșit. Rămâne de văzut în ce măsură foștii manageri socialiști – a căror putere și privilegii se bazează pe capitalul social, adică pe dexteritatea de a opera în cadrul rețelelor clientelare – vor fi capabili să se adapteze la mediul competitiv al piețelor reale. În plus, nu este de neconceput ca acei oameni de afaceri care au fost nevoiți să pornească de la zero, la subsolul sau în garajul caselor lor, să aibă un

avantaj. Pentru că au fost obligați să lupte ca să depășească dezavantajele cu care s-au confruntat datorită primelor politici postcomuniste care au acordat prioritate transformării sectorului public, pe măsură ce privatizarea acestui sector s-a apropiat de sfârșit, acei antreprenori care au învățat regulile capitalismului de piață bazat pe competiție ar putea să se descurce mult mai bine.

Din aceste motive, credem că lupta dintre elita tehnocrat-managerială din sectorul public și noii antreprenori, care au pornit de la nimic, este departe de a se fi încheiat. De fapt, această luptă de-abia a început. Rezultatul ei nu poate fi cunoscut dinainte; el va fi probabil determinat nu pur și simplu de considerații de ordin economic, ci de rezultatul neprevăzut din punct de vedere istoric al luptei politice dintre actorii implicați.

CAPITALISMUL DE SUS ÎN JOS ȘI ALTERNATIVELE SALE: DRUMUL DE LA SOCIETATEA CIVILĂ LA CAPITALISM

Postcomunismul este un capitalism de sus în jos, este o strategie folosită de manageri pentru a transforma economia socialistă de stat într-o economie capitalistă de piață.

În jocul socialist, intelectualii din societățile socialiste au formulat în mod clar proiectul transformării societăților lor în societăți capitaliste relativ târziu, undeva prin anii '80. În deceniile precedente, de la sfârșitul anilor '50 până către începutul anilor '70, o mare cantitate de energie intelectuală fusese orientată către reformarea socialismului, pentru a-l face mai eficient și mai uman. Cele mai bune minți fuseseră preocupate de „raționalizarea" sistemului de plan, pentru a se crea o combinație între piață și redistribuția socialistă, și de democratizarea structurilor de partid. Nici una dintre aceste reforme nu a pus în discuție supremația proprietății publice sau a partidului comunist. Totuși, în cele din urmă intelectualii din centrul Europei și-au pierdut încrederea în posibilitatea reformării sistemului socialist. Ei au fost surprinși să constate că, în timp ce scenariile lor reformiste fuseseră sabotate de birocrație, se petreceau alte schimbări fundamentale și cu implicații pe termen lung, și anume apariția unei economii secundare, o economie de piață subterană. Fosta intelectualitate reformatoare și viitorii disidenți nu au avut nimic de-a face cu aceste schimbări; ei nu s-au așteptat ca ele să se producă și cu siguranță nu le-au plănuit. De fapt, au luat cunoștință de ele abia înainte ca sistemul să îi deziluzioneze. Însă, din 1970, îndeosebi în Iugoslavia, Polonia și Ungaria, capitalismul era în curs de formare.

Această reformă nu era planificată, ci era una pe cale naturală. Era capitalism de jos în sus. În agricultură, în sectorul serviciilor, în industria de construcții și chiar în unele ramuri industriale, mici producători au început să producă bunuri și să ofere servicii – cu timp de lucru redus sau întreg, legal, semilegal sau ilegal – pe baza legii cererii și ofertei specifice pieței, acționând ca noi „antreprenori socialiști". Când intelectualii i-au descoperit pe acești antreprenori, prima lor reacție a fost pozitivă. Ei au întrevăzut o forță la nivelul „economiei secundare" capabilă în cele din urmă să submineze puterea birocrată. Totuși, chiar și în acest stadiu incipient, atitudinea intelectualilor față de acești actori nu a fost lipsită de ambiguitate. Intelectualii i-au detestat pe noii întreprinzători, pentru că erau lipsiți de educație și plini de lăcomie și s-au întrebat dacă într-adevăr aceasta era societatea civilă pe care o așteptau.

Nu putem data cu precizie când anume a fost folosit pentru prima dată termenul de „societate civilă" de intelectualii central-europeni ca formă de critică la adresa socialismului de stat. Însă, pe la mijlocul anilor '70, l-au adoptat foarte rapid, ca un substitut al termenului de „socialism democratic". Așa cum am arătat deja, intelectualii din centrul Europei au parcurs un drum foarte lung de la a se considera reformatori socialiști până la a se constitui ca o nouă burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*), cea de-a doua, a cărei misiune era construirea capitalismului. În timp ce parcurgeau acest drum, societatea civilă a reprezentat adierea proaspătă pe care o așteptau. Mulți intelectuali, atât disidenți cât și nedisidenți, erau conștienți că nu doreau socialismul, însă puțini erau pregătiți să accepte că singura alternativă o reprezenta capitalismul. De fapt, în toamna lui 1981, când la convenția națională a sindicatului *Solidaritatea* a fost sugerată pentru prima dată de un economist polonez ideea privatizării întreprinderilor de stat, ea a fost primită cu un amestec de neîncredere și ridicol.

Societatea civilă era teoria care i-a desocializat treptat pe intelectuali de sistemul valorilor socialiste, comunitariste, și i-a reorientat către virtuțile capitaliste, individualiste. Puterea discursului societății civile a constat în invocarea civismului, libertății, autonomiei individuale și a responsabilității, fără menționarea burgheziei, a inegalității, a proprietății private, a exploatării ori a dominației. Societatea civilă este un discurs despre o societate lipsită de clase, este un discurs al libertății care niciodată nu se confruntă cu problema inegalității.

Nu este pentru prima dată în istoria ideilor când noțiunea de societate civilă este utilizată în acest fel. La fel fusese formulată în secolul al XVIII-lea în Franța și Anglia, sub forma unei critici a ordinii sociale bazate pe rang și a

puterii de tip absolutist din perspectiva unei societăți de piață ideale, inexistentă la vremea respectivă. După aceea, discursul societății civile a intrat în așteptare pentru mai bine de un secol. Termenul nu a mai fost utilizat de filosofi sau de teoreticienii științelor politice și cu siguranță nu de sociologi. El a fost reinventat în Europa Centrală, întrucât intelectualii central-europeni s-au confruntat, între 1970 și 1980, cu aceeași situație ca și contractualiștii secolului al XVIII-lea. Problema lor era aceea de a găsi instrumente să critice noul tip de societate de status, absolutismul ordinii socialiste. Cetățenia și contractul social au fost ideale pentru a ilustra paternalismul puternic al socialismului târziu și logica relației comuniste tip patron-client. În perioada timpurie de dezvoltare a acestei tradiții teoretice, intelectualii central-europeni au respins vehement acuzația că societatea civilă ar însemna de fapt capitalism. Societatea civilă, au susținut ei, ar trebui să fie altceva decât comunismul de tip sovietic sau capitalismul occidental. Acesta este motivul pentru care stânga occidentală – care, pe la sfârșitul anilor '70, începuse ea însăși să se distanțeze de „socialism" – s-a îndrăgostit imediat de această noțiune. Modul în care a evoluat noțiunea societății civile în Germania este grăitor. Deși exista deja un termen în limba germană privind fenomenul societății civile – *bürgerliche Gesellschaft* –, noua stângă germană a început să vobească despre *Zivilgesellschaft*, precizând că nu pledează în favoarea unei societăți burgheze.

Intelectualii central-europeni nu s-au confruntat cu această ambiguitate inerentă în utilizarea, până în 1988, a termenului de societate civilă și, într-o oarecare măsură, contradicția dintre societatea civilă și societatea burgheză încă le mai marchează discursul. Totuși, la sfârșitul anilor '70, atunci când această contradicție era mai puțin evidentă, unii gânditori i-au prezentat pe antreprenorii socialiști nu ca înaintași ai societății capitaliste, ci ca reprezentanți ai unei societăți civile în născare. Cu toate acestea, cei mai mulți intelectuali au rămas neîncrezători față de întreprinzătorii economiei secundare. Aflându-se în căutarea unui conținut empiric pentru conceptul abstract al societății civile, ei se refereau în mod obișnuit la propriile lor activități sau la stilul de viață al părinților și al bunicilor lor intelectuali. De aceea, societatea civilă a ajuns să însemne comunitatea celor care utilizează un nou discurs, comunitatea celor care „gândesc diferit". În mod paradoxal, există o exclusivitate în acest concept inclusiv al lui „diferit". „Ei" sunt excluși și acest „ei" ar putea să însemne elita de putere comunistă, adesea conceptualizată drept „autorități", însă la fel de bine ar fi putut să însemne și întreprinzătorii mici burghezi ai economiei secundare, care erau de multe ori

percepuți nu ca subversivi, ci drept complici și cooptați, o valvă de siguranță în reproducția ordinii sociale comuniste.

În timp ce intelectualii disidenți se angajaseră pe calea unei înțelegeri oarecum narcisiste a societății civile, tehnocrații și managerii din aparatul de partid și de stat deveniseră și ei mai radicali. Sarcina lor era de a face ca întreprinderile să funcționeze, să producă, să-și vândă produsele pe piața mondială, să echilibreze bugetul și să gestioneze deficitele comerciale și datoriile externe. Pe la mijlocul anilor '80 mulți dintre ei și-au încrucișat mâinile și au declarat că sarcina gestionării economiei socialiste de stat devenise imposibilă. Managerii și tehnocrații socialiști au început să formuleze următoarele idei: socialismul nu poate fi reformat, proprietatea de stat nu poate fi eficientizată, iar firmele de stat nu se vor supune niciodată constrângerilor bugetare ferme. Ei au susținut că erau necesare constrângeri bugetare ferme și separarea radicală a economiei de politică, astfel încât politicienii să fie îndepărtați din procesul economic iar directorii să fie lăsați să-și facă munca. În scurtă vreme, managerii și tehnocrații au recunoscut că, de fapt, se refereau la capitalism. Ei și-au dat seama că instituțiile redistributive vor trebui desființate și că nu numai bunurile de consum, ci și munca și capitalurile vor trebui alocate în baza principiilor de autoreglare ale pieței între actori economici aflați în competiție liberă. Cel mai important lucru, acești actori și-au dat seama că vacuumul de proprietate creat de proprietatea de stat va trebui să fie acoperit cu proprietari adevărați, de preferință proprietari privați de grup sau/și individuali.

Managerii și tehnocrații socialiști nu-și puteau atinge scopurile atâta vreme cât birocrația se afla la putere. În lupta lor cu birocrația, slăbiciunea majoră a tehnocrației a fost de natură discursivă. În codul lingvistic încă dominant utilizat de birocrație, existau anumite tabuuri (cum ar fi cel al proprietății private sau al capitalismului) care nu le permiteau managerilor să-și exprime noile idei. Ca urmare, mulți dintre ei au fost tulburați când au citit lucrările *samizdat* (scrieri cu caracter subversiv, care circulau neoficial în perioada socialismului târziu – n.trad.) ale intelectualilor disidenți și au luat cunoștință de noul și energicul discurs al societății civile. Acest discurs pretindea că nu avea tabuuri și, în ciuda faptului că nu folosea în mod regulat termeni precum proprietate privată, capitalism, burghezie și altele de acest fel, oferea o cale de a vorbi despre ele. Discursul societății civile a delegitimat tabuurile discursului comunist și a creat un spațiu în care putea fi elaborat în mod explicit un limbaj procapitalist. În același timp, a asigurat baza pentru formarea unei coaliții între tehnocrați și disidenți.

Acesta a fost procesul şi contextul în care a fost îmbrăţişat proiectul capitalismului de sus în jos atât de manageri şi tehnocraţi, cât şi de intelectuali. Ruptura principală s-a produs undeva prin '88 - '89, când tehnocraţia a reuşit cu succes să facă din privatizare o prioritate a politicilor publice. Până atunci, se părea că evoluţia către capitalism s-ar produce printr-o dezvoltare graduală a sectorului privat şi printr-o dezvoltare lentă a unor combinaţii de forme de proprietate şi de mecanisme de integrare economică. În această perspectivă, construirea capitalismului ar fi solicitat un timp mai îndelungat, deoarece se credea că micile firme private ar fi evoluat numai treptat până la nivelul unor mari companii capitaliste. Politica potrivită în acest caz era una a reducerii treptate a intervenţiei statului, care ar fi legalizat complet activităţile private şi ar fi fost neutră, aplicând aceleaşi reguli pentru proprietatea publică şi pentru cea privată, fără a acorda prioritate uneia faţă de cealaltă.

După 1989, nu au mai existat pretenţii de neutralitate şi de gradualism. Evoluţia către capitalism prin creşterea micilor firme a părut acum a fi specifică secolului al XIX-lea. Ar fi fost un fel de „capitalism de garaj". Ar fi fost cea de „a treia cale", care ar fi dus la „lumea a treia", nu autostrada privatizării care să ducă direct „înapoi în Europa" alături de cele mai avansate naţiuni capitaliste occidentale. Însă, pentru a se folosi la maximum această şansă istorică, era nevoie de curaj şi de înţelepciune. Nu se putea aştepta creşterea lentă a micilor întreprinderi; trebuia schimbat întregul sistem dintr-o singură mişcare. O economie care era 90% în proprietate publică trebuia transformată, în 100 de zile sau în cinci ani, într-o economie care să fie 100% proprietate privată.

Privatizarea se putea realiza pe mai multe căi. De fapt, la începutul tranziţiei postcomuniste unul din punctele de vedere care s-a impus a fost că raţiunea privatizării o constituia identificarea unor proprietari – de preferinţă proprietari individuali – către care să se facă transferul bunurilor de producţie. Se considera că trebuia să se meargă încet şi să se aştepte până când se acumula suficient capital privat, astfel încât proprietatea publică să poată fi vândută la valoarea pieţei în procesul de privatizare. Astfel de proiecte de privatizare s-au materializat în Austria, Anglia şi Taiwan, iar proprietatea publică de 50% – procent specific pentru aceste ţări după cel de-al doilea război mondial – a fost redusă la 15-20% în aproximativ 20 de ani. Însă nu aceasta a fost soarta proprietăţii publice în Europa Centrală. În loc de aşa ceva, managerii, tehnocraţii şi foştii disidenţi intelectuali au optat pentru privatizare imediată prin emitere de acţiuni. În acest proces era lipsit de

relevanță dacă proprietarii erau persoane particulare sau nu. Important era că structura de conducere a corporațiilor era monetaristă și că se apropia de modelul corporațiilor occidentale. Aceste politici au dus la organizarea peste noapte a fostelor societăți comerciale după modelul giganților occidentali.

O astfel de viziune a putut fi formulată numai de o alianță între managerii socialiști și intelectualii disidenți anticomuniști. Privatizarea prin intermediul organizării de tip corporatist a fost o strategie managerială de transformare de sus în jos a socialismului în capitalism. De fapt, unul dintre mesajele principale ale acestei cărți este că ar fi prea simplu și în mod fundamental eronat să ne gândim la managerii socialismului de stat ca la niște oameni corupți, egoiști și lacomi. Evident că privatizarea prin societăți comerciale le-a servit interesele, le-a crescut puterea de decizie în calitate de manageri și, în unele cazuri, i-a îmbogățit pe unii dintre ei. Însă, dacă vrem să înțelegem de ce acești oameni au preferat capitalismul de sus în jos, este imposibil să separăm din punct de vedere analitic sau empiric propriul lor interes de aderența lor la etica profesională. Ei au acționat ca șefi responsabili în interesul firmelor și al angajaților lor. Au căutat modalități de supraviețuire a întreprinderilor în care munceau de ani de zile și de menținere a locurilor de muncă ale angajaților. Acestea erau „întreprinderile lor" nu pentru că le-au privatizat pentru ei sau pentru că au cumpărat o parte din acțiuni, ci pentru că munciseră acolo, pentru că le conduseseră.

Dacă managerii au dorit să-și privatizeze firmele în loc să le caute alți proprietari, disidenții au vrut să convingă populația că era nevoie de un sacrificiu pentru a purifica societatea de relele comunismului. Așa cum se argumentează în Capitolul 3, disidenții au crezut că aceasta era o sarcină ce nu suporta amânare. Sufletul buticarului din scrierile lui Havel trebuia salvat rapid, chiar cu riscul pierderii micului său magazin, astfel încât să poată trăi în adevăr, chiar dacă asta ar fi însemnat să trăiască în sărăcie. În mințile intelectualilor, terapia de șoc nu era un mijloc de a salva numai economia, ci avea și o importantă valoare educațională. Scopul său era acela de a transforma omul socialist într-un cetățean al societății civile – cu alte cuvinte, într-un proprietar individual pregătit să-și asume responsabilitatea problemelor sale personale. Conștiința oamenilor era mult rămasă în urmă. Sondajele de opinie publică arătau că cei mai mulți cetățeni polonezi, unguri și chiar cehi încă mai împărtășeau valorile socialiste: doreau mai multă egalitate, îi suspectau pe oamenii bogați, cereau ca guvernul să le garanteze locurile de muncă și susțineau ca statul să asigure gratuitatea sistemului de sănătate și educație. În acest context, foștii disidenți au argumentat că

schimbarea cu succes a societății solicita în primul rând transformarea conștiinței oamenilor. Accentul managerilor pe privatizare și pe împărțirea acțiunilor la întreprinderile de stat și dorința intelectualilor de a-i purifica și a-i reeduca pe oameni s-au combinat pentru a genera acest capitalism de sus în jos.

Totuși, acest lucru nu înseamnă că în cooperarea dintre foștii manageri socialiști și foștii disidenți anticomuniști au lipsit conflictele. Relația aceasta a fost de la început una dulce-amăruie, pentru că se baza pe suspiciune reciprocă și pe neîncredere adâncă. Intelectualii nu puteau să treacă cu vederea trecutul comunist al multor manageri. Îi bănuiau că aparțin „cleptocrației" care urmărea să fure proprietatea publică pentru a o transforma în avere privată. De partea cealaltă, managerii credeau că intelectualii nu erau responsabili și nu se puteau bizui pe ei, amintindu-și că în trecut mulți își riscaseră poziția sau fuseseră închiși pentru o afirmație sau o idee pe care ei o considerau originală. Totuși, în ciuda neîncrederii, managerii și intelectualii au îndeplinit împreună uriașa sarcină a tranziției postcomuniste, în care ambele grupuri se angajaseră profund și moral. Aceasta i-a obligat să lucreze unii lângă alții, deoarece ambele grupuri își dăduseră seama că nu puteau aborda tranziția unul fără celălalt.

Teama comună crescândă față de capitalismul „de jos în sus" – capitalismul construit de mica burghezie de pe vremea socialismului – a întărit alianța dintre manageri și intelectuali. Managerii și tehnocrații nu vedeau rostul capitalismului de jos în sus. Acesta nu creează condițiile unei economii pe scară largă, micii producători nu dispun de cele necesare pentru a concura pe piața mondială, iar micile afaceri sunt prea riscante pentru investiții și împrumuturi. De asemenea, managerii considerau capitalismul de jos în sus un competitor pentru politicile de stat ale capitalismului de sus în jos, deoarece resursele existente trebuiau orientate fie către privatizarea întreprinderilor de stat, fie către sprijinirea micilor întreprinzători pentru a deschide noi afaceri. Nu era posibil să se aplice ambele strategii în același timp. Din punctul de vedere al intelectualilor, capitalismul de jos în sus era o formă de populism. Nu le plăcea mica burghezie, pe care o considerau mare consumatoare de bani, și invocau în acest sens ideea larg răspândită că acest grup era o potențială bază politică pentru partidele populiste.

Am dori să subliniem că nu este implicată aici nici o teorie a conspirației. Procesul pe care îl descriem este contestat la modul cel mai serios de diferitele clase și de fracțiuni ale elitei, iar rezultatul ar putea fi unul pe care nu îl dorește nici unul dintre actorii principali descriși anterior. De pildă, un

alt actor important în această luptă este noua politocrație care, alături de tehnocrați și de intelectualii lideri de opinie, este unul dintre protagoniștii noului bloc de putere. În calitatea lor de politicieni, reprezentanții politocrației au interese diverse. Asupra lor se exercită o mare presiune pentru a face loc capitalismului de jos în sus, iar unii dintre ei s-ar putea să creadă cu putere în acest proiect. De exemplu, unii membri ai Forumului Democratic (care a format grupul principal al primului guvern maghiar postcomunist) au fost atrași de perspectiva definită drept cea de „a treia cale", similară cu ideea capitalismului de jos în sus. În același mod, politocrațiile din toate țările central-europene s-au confruntat cu o enormă presiune pentru restituirea proprietății – în cea mai mare parte din motive ideologice sau din rațiuni de legitimare – iar politicile de restituire s-au bucurat de succes îndeosebi în Republica Cehă și în Germania de Est. O altă trăsătură a acestei relații tensionate din interiorul elitei de putere este că, în primii ani ai transformării postcomuniste, noua clasă politică a făcut efortul de a-i înlătura pe foștii tehnocrați comuniști din funcțiile publice și din pozițiile de conducere din economie. Legea lustrației din Republica Cehă și politicile similare din Polonia, precum și sacrificarea multor economiști de marcă de primul guvern postcomunist din Ungaria, toate acestea constituie dovezi ale luptei pentru putere care s-a derulat cu ocazia formării noii elite de putere în primii ani ai postcomunismului. Totuși, în cele din urmă politocrația a învățat că, dacă dorea să-și consolideze puterea, era nevoită să facă serioase concesii tehnocraților și managerilor. Astfel încât, după ezitarea inițială, noua clasă politică s-a aliniat la proiectul capitalismului de sus în jos. Reușita construirii capitalismului pe această cale rămâne un subiect de discuție. Se poate argumenta că înfrângerea politică a coaliției liberal-conservatoare din Polonia și a celei naționalist-creștine din Ungaria după cel de-al doilea rând de alegeri libere ar putea fi atribuită incapacității lor de a îndeplini această sarcină, în timp ce descendentele fostelor partide comuniste și Václav Klaus au reușit să echilibreze aceste interese conflictuale. Care sunt aceste interese conflictuale în ceea ce privește privatizarea?

Până acum am folosit termenii „manageri" și „tehnocrați" ca interschimbabili, însă este vorba de o simplificare. Pe lângă linia care îi separă pe manageri și tehnocrați de intelectuali, pe de o parte, și de politocrație, pe de altă parte, există un evident conflict de interese între manageri, care au o poziție, și tehnocrați și intelectualii lideri de opinie, care au o altă poziție. Prin manageri noi înțelegem directori de întreprideri, în

general, directori de întrepinderi industriale, în particular. Prin tehnocraţi am desemnat economişti, experţi tehnici şi financiari şi specialişti în ştiinţe sociale care lucrează în bănci, în administraţia publică şi în firmele de consultanţă. Dacă sunt dedicaţi ideii capitalismului de sus în jos, managerii sunt în acelaşi timp preocupaţi de o aplicare graduală a acestuia. Ei nu sunt încântaţi de terapia de şoc, de monetarismul radical şi de ideologia sacrificării şi a purificării. Nu se supără dacă există un guvern care dispune de politici industriale ferme şi, în locul reducerilor bugetare şi restricţiilor monetare, doresc să fie menţinut fostul sistem al subvenţiilor socialiste de stat.

Fostele partide comuniste au revenit la putere în Polonia în 1993 şi în Ungaria în 1994, întrucât au fost capabile, cel puţin temporar, să reconcilieze aceste interese şi viziuni divergente privind modul în care ar trebui să se meargă spre capitalism. În Ungaria, partidul succesor al partidului comunist a primit nu numai voturile tehnocraţiei, ci şi sprijinul lor politic şi intelectual. Singura explicaţie relevantă pentru succesul electoral al Partidului Socialist Ungar din 1994 este că a fost considerat un partid competent. Sloganul principal a fost: "Un vot pentru socialişti este un vot pentru competenţă". Ca succesori ai fostului partid comunist, socialiştii au fost capabili să atragă şi încrederea managerilor industriali. Ei au promis că vor aplica terapia de şoc numai atât cât va fi absolut necesar şi au fost relativ rezervaţi în a se declara în favoarea actelor de purificare. Mesajul a fost: să continuăm transformarea radicală a economiei, privatizarea şi restricţiile monetare, însă cu precauţie şi cu suficientă grijă faţă de nevoile întreprinderilor de stat, faţă de conducătorii acestora şi chiar faţă de muncitorii lor.

Deci, capitalismul de sus în jos era inevitabil? Atât managerii, cât şi intelectualii declaraseră că era. Ei au arătat că acea formă de capitalism de jos în sus, specifică perioadei târzii a socialismului, era o stradă înfundată. Economia secundară şi noul sector privat de-abia format au coexistat cu economia de stat în mod simbiotic şi nu se putea conta pe acestea pentru a genera o evoluţie dinamică către o economie pe deplin capitalistă.

Acestea sunt argumente foarte convingătoare atâta vreme cât nu sunt luate în considerare situaţii comparative. Pe scena internaţională actuală există o cale alternativă de ieşire din socialism, exemplul cel mai bun fiind China după 1977. Se poate susţine că aici se construieşte un capitalism de jos în sus. Sectorul cel mai dinamic al economiei chineze este industria rurală. Această industrie este în general la scară redusă şi operează prin intermediul unor firme noi, care pot fi descrise ca proprietate privată, sau ca o formă de proprietate hibridă, în care se pot idendifica elemente ale proprietăţii private.

În conformitate cu statisticile oficiale chineze, aproximativ 10% din produsul intern brut de proveniență neagricolă este realizat de firmele private; o altă cotă de 40% provine din ceea ce statisticile denumesc cooperative ori mici întreprinderi deținute de municipalități; jumătatea rămasă este încă generată de întreprinderile aflate în proprietate publică. Aceste statistici ar putea să subestimeze dimensiunea sectorului privat, deoarece unele dintre așa-numitele cooperative pot fi proprietăți private. Totuși, punctul nostru de vedere este că sectorul privat este încă relativ redus, compus din firme cu un număr redus de lucrători, însă este extraordinar de productiv. O altă caracteristică importantă a modelului chinez de ieșire din socialism este că privatizarea întreprinderilor publice nu a fost până în prezent declarată politică de stat. Fără a privatiza sectorul public, economia chineză a fost una dintre cele mai dinamice economii din lume în ultimii 10-15 ani: ea a crescut cu aproximativ 10% pe an, în ciuda faptului că sectorul public în general stagnează. Este dificil să nu atribuim extraordinara dezvoltare economică a Chinei strategiei sale de construire a capitalismului de jos în sus.[14] Ar trebui să adăugăm că, în această privință, China urmează exemplul Taiwanului. La începutul anilor '50 aproape jumătate din economia taiwaneză era proprietate publică. Spre deosebire de Coreea de Sud, Taiwanul și-a bazat dezvoltarea economică pe creșterea întreprinderilor de familie, iar guvernul taiwanez a început transferul companiilor publice în proprietate individuală doar atunci când aceste familii au acumulat suficient capital.

În momentul în care, în 1977, China a intrat în faza reformelor, factorii cu putere de decizie în politica economică a acestei țări au studiat cu atenție reformele economice din Polonia, Iugoslavia și Ungaria, unde, în mod evident, apăruseră unele forme ale capitalismului „de jos în sus". Cu toate că nici una dintre țările din centrul și estul Europei nu făcuseră loc proprietății private înainte de 1988 în măsura în care o făcuse China la jumătatea anilor '80, este dificial să considerăm că impulsul inițial pentru deplasarea Chinei către reformele de piață a venit dinspre Europa Centrală. Având în minte experiența chineză, ar trebui să ne gândim dacă nu cumva capitalismul de jos în sus a fost condamnat la un eșec inevitabil în Europa Centrală. Este posibil să se fi blocat pur și simplu într-o fundătură, deoarece reformatorii comuniști fuseseră ascultați doar pe jumătate și nu se avansase suficient de departe în refoma proprietății. În China, cheia succesului a constat în crearea condițiilor propice pentru noi afaceri private. Prin contrast, explicația stagnării în Europa Centrală și de Est este aceea că reformatorii est-europeni nu au considerat necesar să permită micilor afaceri private să se lanseze – ei

au sperat să rezolve problemele economice ale socialismului prin descentralizarea procesului de decizie şi prin adoptarea unor preţuri reglate de principiile pieţei.

Această dovadă ar trebui să fie suficientă pentru a ridica semne de întrebare dacă în 1989 capitalismul de jos în sus era sau nu imposibil, aşa cum au pretins tehnocraţii şi intelectualii. Faptul că Europa Centrală a optat pentru capitalismul de sus în jos nu poate fi pus în întregime pe seama raţiunii sale economice superioare. Mai degrabă, noi susţinem că, în 1989, constelaţia forţelor de clasă explică alegerea capitalismului de sus în jos drept strategie pentru perioada postcomunistă. Victoria tehnocraţiei asupra birocraţiei, abilitatea sa de a forma o alianţă slabă cu intelectualitatea precum şi slăbiciunea micii burghezii economice au contribuit la acest rezultat. În mod similar, în China dezvoltarea capitalismului de jos în sus depinde de faptul că echilibrul de forţe dintre birocraţie şi tehnocraţie nu a fost înclinat în favoarea celei din urmă. Dacă tehnocraţia chineză ar fi reuşit să învingă birocraţia, China ar fi putut la fel de bine să adopte politica de privatizare sistematică.

Făcând comparaţia cu China, am dori să subliniem că ar fi o greşeală gravă să idealizăm „calea chineză". Deşi creşterea sa economică este într-adevăr uluitoare, China are încă un sistem politic de tip bizantin, represiv şi este neclar dacă acest sistem politic este în vreun fel legat de succesele sale economice. De fapt, este posibil ca autoritarismul politic chinez să obstrucţioneze dezvoltarea economică.[15] Din acest motiv, strategiile economice chineze ar trebui urmărite cu atenţie, pentru a se evalua ceea ce este relevant pentru problemele tranziţiei la capitalism din Europa Centrală.

Mai mult, este posibil ca nu doar capitalismul de sus în jos să fi fost singura strategie accesibilă în Europa Centrală în 1989, dar s-ar putea ca aceasta să fi contribuit la adâncirea crizei postcomuniste în timpul transformării. Deşi severitatea crizei variază în funcţie de ţară, este adevărat că, în primii cinci ani ai tranziţiei, produsul naţional brut a scăzut cu aproximativ 30% în cele mai multe ţări central-europene, că au fost eliminate aproximativ o treime din locurile de muncă şi că inflaţia a scăpat de sub control. Nu poate fi invocată o singură cauză responsabilă de această devastare economică. Problemele moştenite de la economia socialistă, dificultăţile reconstrucţiei economiei, pentru a face faţă la solicitările pieţelor internaţionale şi la dezintegrarea CAER, toate acestea au jucat un anumit rol. Iar privatizarea prin intermediul vinderii de acţiuni, aplicată ca metodă principală a terapiei de şoc, şi-a adus contribuţia la starea generală foarte

precară. Retrospectiv, probabil că nu a fost o idee grozavă să iei în primire o economie cu peste 90% proprietate publică şi să declari sectorul public muribund. Afirmând că toate întreprinderile de stat ar trebui privatizate, agenţiile de privatizare ale statului au descurajat puternic continuarea investiţiilor de conducerea acestor întreprinderi. De fapt, s-a creat un stimulent suplimentar pentru ca managerii să salveze active de valoare din întreprinderile publice cât se mai aflau la conducerea lor. Aşa cum am arătat, în acest context unii manageri au creat firme subcontractante pentru ei înşişi, pentru familiile ori prietenii lor şi au vândut acestor firme, la preţuri foarte joase, cele mai valoroase bunuri ale întreprinderilor publice. Drept rezultat, compania principală a fost devalizată şi s-a îndreptat în scurt timp spre faliment. Acesta a fost interesul managerilor când au anticipat că va veni cineva din afară să le cumpere întreprinderile sau când s-au gândit să le cumpere chiar ei. Realitatea este că privatizarea a dus la descurajarea investiţiilor, la distrugerea capacităţilor productive şi la dispariţia locurilor de muncă. Probabil că unele ar putea fi numite „distrugeri creatoare", pentru că au înlăturat ruinele socialismului şi au făcut loc întreprinderilor capitaliste moderne. Totuşi, o altă parte a acestor distrugeri a fost pur şi simplu o drenare de resurse din mari întreprinderi adesea în buzunare particulare sau pentru consumul exagerat al managerilor.

Pe scurt, capitalismul fără capitalişti a fost o strategie de a crea capitalism de sus în jos. El a fost inventat şi aplicat de elita tehnocrată şi managerială cu implicarea noii elite politice şi a intelectualilor lideri de opinie. În ciuda unor substanţiale costuri sociale, a reuşit să realizeze o restructurare economică pe scară largă şi a aşezat bazele instituţiilor principale ale economiei de piaţă şi ale democraţiei parlamentare. Totuşi, nu credem că acest capitalism de sus în jos era singura cale pe care ar fi putut să o urmeze Europa Centrală în 1989. Tocmai de aceea, scopul acestei cărţi este de a sublinia importanţa compoziţiei elitelor, a luptelor din interiorul elitei şi a dificultăţii procesului de formare a claselor, ca factori care explică de ce capitalismul s-a dezvoltat pe această cale în această parte de lume. Structura socială a societăţilor central-europene este încă în mişcare. Din acest punct de vedere, problema cea mai importantă şi nerezolvată este dacă ar putea să apară o mare burghezie economică (*grande bourgeoisie*) autohtonă care să fie capabilă să concureze hegemonia actualului bloc de putere şi, dacă da, care va fi baza exercitării puterii sale şi din ce actori se va compune. Credem că răspunsurile la aceste întrebări depind de echilibrul forţelor sociale şi de rezultatele neprevăzute ale luptelor dintre ele în viitor.

CONCLUZIE

Această carte nu sugerează că în Europa Centrală nu se va forma o clasă de proprietari. Nu ne îndoim nici că ne aflăm în plin proces de creare a unei proprietăți private deplin instituționalizate, așa cum este cunoscută și în Occident. După orice definiție, țările din Europa Centrală sunt țări capitaliste. Totuși, considerăm că tipul de agenți capitaliști în curs de apariție depinde în mare măsură de lupta pentru obținerea drepturilor de proprietate privată și de relațiile dintre clase. Lucrarea noastră se referă la tranziție. Așa cum am susținut în Capitolul 2, orice societate în care deținătorii capitalului cultural sunt dominanți este una de tranziție. Capitalul cultural are adesea un rol istoric revoluționar, dar pare oarecum incapabil să se instituționalizeze drept logică dominantă a unui sistem stabil. De fapt, reiese că este realmente inevitabil ca menținerea unei conduceri carismatice a capitalului cultural să ducă fie la formarea unei ordini sociale de status, în care dominant este capitalul social, fie la o societate bazată pe clase, în care dominant este capitalul economic.

În această carte am făcut mai multe afirmații excesiv de îndrăznețe. Mai întâi, am prezentat o nouă teorie a schimbării sociale. Prin aceasta credem că „l-am depășit pe Weber în mod weberian", înlocuind teoria sa privind rolul carismei cu ideea capitalului cultural ca forță istorică revoluționară. În al doilea rând, am sugerat nevoia de sinteză între teoria economică evoluționistă, neoclasică, teoria neoinstituționalistă a dependenței de cale și ideea noastră a ajustării traiectoriei. În al treilea rând, am pretins că am reconstruit teoria lui Bourdieu, trecând de la o explicație de tip static a reproducției sociale la o teorie comparativ-istorică dinamică, care este capabilă să explice schimbarea socială. În al patrulea rând, am rescris istoria intelectualilor prin prisma conceptului de burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*) al lui Jürgen Kocka. Aceasta este o nouă sociologie a intelectualilor, care îi prezintă ca aflându-se în căutarea unui proiect istoric de reconstruire a societății: de la avangarda burgheziei la stindardul proletariatului (la „noua clasă", dacă vrem să fim ironici), dar numai pentru a reveni la proiectul lor de a construi o burghezie și de a se constitui drept cea de-a doua burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*). Și, în sfârșit, cea mai curajoasă pretenție a noastră este că am inițiat o nouă paradigmă sociologică, anume *sociologia neoclasică*. Cititorul ar trebui să considere această idee cu precauție, însă câteva ingrediente suplimentare sunt de natură să facă dezbaterea mai atractivă.

Originile sociologiei pot fi găsite în întrebarea crucială: care sunt originile și care este caracterul capitalismului modern? Pentru teoreticienii clasici ai

sociologiei, răspunsul era că, în formele sale moderne, capitalismul era fie o necesitate, fie un miracol. Weber consideră formarea completă şi complexă a capitalismului modern, prin reunirea de actori, condiţii şi idei diferite, uimitoare şi miraculoasă. Totuşi, pentru acei dintre noi care ne plasăm undeva la sfârşitul secolului al XX-lea, ale căror concepţii sunt marcate de prăbuşirea comunismului, şi care am fost martorii înfloririi capitalismului într-o lume în curs de globalizare, formarea sistemelor socioeconomice capitaliste moderne pare a fi mai degrabă o regulă decât un miracol. Ceea ce ar constitui un miracol pentru noi ar fi ca acest capitalism să aibă o singură destinaţie, ca relaţiile de proprietate să fie aceleaşi, instituţiile pieţei identice, iar relaţiile de clasă pretutindeni aceleaşi. Sociologia neoclasică reformulează aceste chestiuni. Întrebarea nu este „care sunt condiţiile prealabile ale transformării capitaliste", ci mai degrabă „cum sunt formate şi diversificate sistemele capitaliste actuale de condiţiile variate ale transformării capitaliste".

Astfel, proiectul sociologiei neoclasice este de a explica aceste diversificări ale capitalismului şi diferenţele în ceea ce priveşte originile şi modul lor de acţiune. Acest lucru poate fi făcut pe mai multe căi. Mulţi sociologi îşi îndreaptă astăzi atenţia asupra moştenirilor instituţionale anterioare capitalismului şi asupra modului în care acestea creează condiţiile apariţiei relaţiilor sociale capitaliste. Totuşi, în această carte noi am orientat interesul analitic către altceva. Am susţinut că formarea claselor capitaliste – burgheziile – este foarte importantă pentru tipul de capitalism care se va dezvolta într-un anume loc şi timp. Pentru a fi mult mai exacţi asupra a ceea ce înţelegem aici prin procesul de formare a claselor, sperăm să oferim o idee nonteleologică privind formarea claselor prin separarea pe cale analitică a trei întrebări.[16] În primul rând, care este materia din care se formează o clasă capitalistă, care sunt diferiţii *agenţi*, fracţiuni de clase şi alianţe ale agenţilor implicate în formarea claselor capitaliste? În al doilea rând, care este modalitatea prin care aceste grupuri disparate sunt atrase în relaţii de clasă de tip capitalist? Cu alte cuvinte, care sunt *poziţiile* pe care ei le vor ocupa în calitate de actori de clasă? Care sunt caracteristicile instituţiilor prin intermediul cărora vor activa? Şi, în sfârşit, ultima şi cea mai importantă întrebare, care este spiritul sau *conştiinţa* care îi animă pe aceşti agenţi? Sau, în termenii dezvoltaţi în această carte, ce *habitus* au aceşti agenţi?

În perioada postcomunistă apar noi agenţi care se află în competiţie unii cu ceilalţi: disidenţi intelectuali, foşti comunişti tehnocraţi, mici întreprinzători, investitori străini, tehnocraţi ai organizaţiilor financiare şi de afaceri multinaţionale şi politicieni liberali, populişti şi foşti comunişti. În această

lucrare am pus în evidență natura fracționată a alianțelor și conflictele dintre acești actori, precum și faptul că nu s-a decis compoziția noii clase capitaliste, puterea de care va dispune aceasta și unde se va poziționa o astfel de clasă față de alți actori sociali importanți, cum ar fi elitele politice, actorii economici străini etc.

Acești actori ieșiți din comun activează într-un context instituțional aflat în permanentă schimbare. Contextul este dat de relații de proprietate difuze. În Europa Centrală postcomunistă există proprietate privată, marcată de puternice constrângeri bugetare, ca și proprietatea de stat (al cărei potențial de privatizare este doar nominal), precum și multe organizații care multiplică relațiile de proprietate, transferând datorii către stat, ascunzând datoriile sub forma proprietății încrucișate sau sustrăgând venit prin firme subcontractoare satelit. Există anumite domenii ale pieței în care cererea și oferta stabilesc prețurile, dar și o redistribuție subterană prin care foști funcționari comuniști iscusiți se folosesc de vechile relații pentru a-și proteja firmele proprii de puternicele constrângeri bugetare. Instituțiile politice sunt și ele în transformare. Partidele politice încă mai recrutează membri în funcție de trecutul acestora. Partidul comunist se consideră acum un partid social-democrat, însă aplică cele mai dure politici privind locurile de muncă, slujind astfel interesele burgheze ale fostelor cadre. Foștii anticomuniști intelectuali, care proclamă că au format partidele neoliberale, se implică de multe ori în apărarea cauzelor celor opresați sau exploatați. Noțiunile de „stânga" și „dreapta", de liberal și conservator sunt încă în curs de negociere. Deci, locul de formare a noii clase capitaliste (și a tuturor celorlalți actori colectivi ai capitalismului după comunism) este un teren de luptă. În cele din urmă, forma pe care acest teren ar putea să o capete din punct de vedere instituțional va fi probabil decisă de cine învinge și cine pierde în luptele pentru aceste resurse instituționale într-un nou context capitalist global. Totuși, în același timp, ponderea moștenirii instituționale sau presiunile din exterior pentru a crea instituții noi și a le desființa pe cele vechi ar putea să-i favorizeze numai pe unii actori. Ideea este că, așa cum am argumentat noi în această carte, actorii și instituțiile interacționează.

În sfârșit, noi credem că spiritul care îi animă pe acești actori, conștiința cu care ei se identifică și habitus-ul care îi ghidează sunt absolut diferite și câteodată contradictorii. De exemplu, există habitus-ul format în urma ascensiunii în ierarhia socialistă. Aceasta este mentalitatea activiștilor care știu cum poate fi manipulată organizația de partid și cum să folosească sloganurile ideologice. Există habitus-ul comuniștilor reformiști – îndeosebi

tehnocraţi – care cred că ştiu cum trebuie acţionat, care nu consideră important ce culoare are pisica atâta vreme cât prinde şoareci. Există, de asemenea, habitus-ul clasei de mijloc precomuniste, care a trecut pe linie moartă în timpul comunismului, trăind într-un „exil intern" în apartamentele lor burgheze din vechea Pragă sau Budapestă, care ştia în tot acest timp că „vechea modalitatea de a acţiona" era calea corectă. Acest habitus ar putea păstra caracteristici nobiliare în ţări precum Polonia sau Ungaria şi trăsături de mică burghezie în cazul Cehiei. În plus, acest habitus este încărcat cu un important potenţial simbolic, semnificativ pentru o societate care practică „negarea negaţiei". Există, de asemenea, habitus-ul intelectualităţii disidente, care se compune dintr-un amestec de compasiune a noii stângi faţă de cei săraci şi opresaţi şi de ataşament specific neofiţilor faţă de ideile neoliberale. Într-un mod aproape masochist, intelectualitatea luptă cu antinomia generată de aceste două angajamente, convinsă că ambele idei sunt morale, că amândouă sunt modalităţi de „a trăi în adevăr".

Am specificat anterior că edificarea capitalismului fără capitalişti era logică şi am identificat mecanismul prin intermediul căruia se petrece acest lucru. În acest moment, cititorii probabil că se întreabă despre ce este vorba. Prin ce diferă capitalismul postcomunist de alte forme de capitalism? Sau, pentru a formula acest lucru în termenii lui Walter Mondale: "Care este problema?"[17] Cui îi pasă cine construieşte capitalismul atâta vreme cât este construit? Arătaţi-ne, aşadar, că există într-adevăr diferenţe calitative pe termen lung între aceste sisteme capitaliste.

Nu suntem pe deplin pregătiţi să răspundem acum la această problemă. Ceea ce putem oferi aici este o agendă preliminară de cercetare pentru o sociologie neoclasică a capitalismului comparativ, care compară diferite sisteme capitaliste, relaţiile lor de clasă, aranjamentele lor instituţionale şi caracteristicile structurilor sociale aferente sau conturul spaţiului lor social. Există deja o întreagă bibliotecă care compară, de exemplu, capitalismul latino-american, japonez şi est-asiatic cu cel nord-american şi nord-atlantic. Un astfel de demers pune în evidenţă rolul diferit al statului în dezvoltarea economică, aspectele specifice ale relaţiilor de proprietate şi caracteristicile proprii diferitelor structuri de clasă. Cercetarea postcomunismului propusă de lucrarea de faţă porneşte de la această tradiţie, însă trece dincolo de identificarea tipurilor de capitalism prin intermediul denumirilor geografice. În Tabelul 5.1 oferim o schemă mult simplificată pentru compararea a trei tipuri de capitalism („aria centrală clasică", „noua arie" şi „postcomunismul") pe trei dimensiuni. (Tabelul nu conţine acea parte a lumii denumită în mod

obişnuit „periferie” [18] sau „lumea a treia” ori „fostele ţări coloniale”, întrucât fenomenul specific acestei arii s-a dovedit a fi mult prea divers pentru ca noi să îl putem interpreta ca reprezentând o singură formă în cadrul unei formule atât de simplificate.) Tabelul 5.1 poate fi înţeles ca reprezentând încercarea noastră de a defini „vabiabila dependentă” pentru studiul comparativ al capitalismului. Ce este acel „lucru” pentru care se luptă actorii colectivi şi care îi defineşte, ce fel de habitus au aceşti actori, cum se adaptează ei la instituţiile prezente şi cum le reconstruiesc?

Să notăm, totodată, că Tabelul 5.1 ar trebui înţeles în mod raţional. Dacă sugerăm, de exemplu, că proletariatul „ariei clasice” capitaliste este „puţin numeros şi bine organizat”, acest lucru presupune să descriem, în acest context, clasa muncitoare în comparaţie cu „noua arie” capitalistă şi cu capitalismul „postcomunist”. Clasa muncitoare din „aria clasică” este mult mai slab organizată acum decât a fost cu 30 de ani în urmă, însă este încă „bine organizată” în comparaţie cu clasa muncitoare din „noua arie” şi din ţările postcomuniste. Deci, ce anume este caracteristic capitalismului post-comunist? În termeni de relaţii de clasă, aceste societăţi au o burghezie locală mică şi slabă[19], dar o clasă intelectuală destul de largă, care a rezistat presiunii istorice de a se specializa (într-o profesie - n.trad.). În ceea ce priveşte structurile instituţionale, s-ar părea că societăţile postcomuniste sunt caracterizate ca dispunând de un stat extins, însă slab (pe care David Stark îl numeşte „statul nondezvoltării” postcomuniste). Relaţiile de proprietate sunt, de asemenea, specifice. În timp ce proprietatea privată este în creştere şi proprietatea publică se diminuează rapid, privatizarea duce deseori spre o recombinare a proprietăţii, un fel de semiproprietate de stat, în care relaţiile de proprietate sunt difuze. În sfârşit, în ceea ce priveşte caracteristicile spaţiului lor social, aceste societăţi sunt dominate de capitalul cultural şi complementar de capitalul social. Deşi capitalul economic câştigă foarte rapid în importanţă, rămâne în continuare pe locul trei în ceea ce priveşte distribuţia puterii şi a privilegiilor.

Utilizând comparaţiile din Tabelul 5.1, să explicăm pe scurt care credem că ar putea fi caracteristicile pe termen lung ale formaţiunilor sociale postcomuniste. În oricare scenariu am imagina pentru Europa Centrală, burghezia locală va fi slabă. Principalul motiv este că, şi în situaţia în care cel de-al doilea proiect *Bildungsbürgentum* şi-ar realiza obiectivele şi burghezia economică s-ar forma complet, organizaţiile şi identităţile intelectuale vor rămâne o parte importantă a societăţilor central-europene. Intelectualii din centrul Europei vor inventa oricând noi proiecte istorice sau noi misiuni de

Tabelul 5.1. Agenda de cercetare pentru o sociologie neoclasică a capitalismului comparativ

		Centrul clasic al capitalismului	Noul centru al capitalismului	Postcomunismul
Relațiile de clasă	clasa de proprietari	numeroasă și puternică	numeroasă și puternică	redusă numeric și slabă
	clasa muncitoare	redusă și bine organizată	redusă și slab organizată	numeroasă și slab organizată
	intelectualii	numeroși și specializați	numeroși și birocratizați	numeroși, specializați și nebirocratizați
Instituțiile	relațiile în cadrul statului	reduse și puternice	extinse și puternice	extinse și slabe
	drepturile de proprietate	bine definite	proprietatea individuală completată de proprietatea încrucișată	proprietatea recombinată coexistând cu proprietatea publică în scădere și proprietatea privată în curs de constituire
Distribuția capitalului	capitalul dominant	economic	economic	cultural
	capitalul dominat	cultural	social	social
	capitalul subordonat	social	cultural	economic
Exemple		SUA, Anglia, Franța	Japonia, Taiwan, Coreea de Sud	Ungaria, Republica Cehă, Polonia

reconstrucție a societății. În această privință, capitalismul postcomunist va fi mai apropiat de cel francez și german, cu o lungă istorie de fracționare a clasei intelectuale, și va fi foarte diferit de capitalismul din Japonia sau din lumea anglo-saxonă.

Cel de-al doilea motiv pentru care considerăm că burghezia locală postcomunistă va fi slabă este că habitus-urile din trecutul comunist nu creează predispoziții spre autonomie la viitorii deținători de proprietăți. Deși nu cunoaștem cu exactitate originile sociale ale noii burghezii, știm că majoritatea actorilor care aspiră la o astfel de poziție poartă cu ei habitus-uri adânc înrădăcinate în trecutul comunist. Ei sunt cât se poate de departe de modelul ideal de antreprenor a lui Schumpeter. Principala lor activitate creatoare este aceea de a găsi portițe de scăpare prin care să se strecoare, de a identifica noii lor patroni politici și de a strânge cât mai mulți subordonați. Din acest punct de vedere, dată fiind importanța continuă a capitalului social în acest context, capitalismul după comunism în Europa Centrală credem că se va apropia mai mult de capitalismul japonez sau american decât de cel vest-european.

Cel de-al treilea motiv pentru care noi considerăm că burghezia va continua să fie slabă în perioada postcomunistă ține de faptul că s-ar părea că statul central-european influențează mai mult formarea și evoluția burgheziei decât în alte țări, unde capitalismul s-a născut din relații feudale. În Anglia, de exemplu, formarea clasei capitaliste a fost legată de procesul de acumulare. Actorii capitaliști au acumulat resurse și au cerut statului să ridice restricțiile de ordin juridic, astfel încât să-și poată extinde capitalul și să profite de el. Prin contrast, în Europa Centrală sarcina principală era privatizarea și nu acumularea. Acumularea s-a produs în timpul socialismului de stat, iar sarcina capitalismului postcomunist este de a o trece în proprietate individuală. În acest context, statul îi poate îmbogăți pe oameni peste noapte – este ceea ce putem noi să înțelegem din creșterea proprietății private mijlocii la nivelul societăților pe acțiuni între 1993 și 1996 în Ungaria, pe măsură ce guvernul neosocialist a acordat recompense clienților săi. Și, spre deosebire de statele capitaliste est-asiatice, care intervin în economia de piață pentru a genera creștere economică, statele neopaternaliste din Europa Centrală par a fi deja fixate pe o traiectorie de creștere, întărindu-și mai degrabă propria autonomie decât fiind relativ autonome de o clasă capitalistă puternică. Statul central-european nu este neapărat puternic, dar este foarte extins. Este o ironie faptul că, după prăbușirea socialismului *de stat*, birocrația guvernamentală postcomunistă și antietatistă continuă să crească,

adesea sub forma structurilor birocrate care se ocupă cu „privatizarea". De fapt, unii economişti sugerează că veniturile obţinute din privatizare sunt la fel de mari precum costurile administrării procesului de privatizare – un bun exemplu a ceea ce înţelegem printr-un stat extins, dar slab. Pe scurt, predicţia noastră pentru Europa Centrală are în vedere o burghezie economică autohtonă redusă şi lipsită de putere, care acţionează în cadrul unui stat extins, dar slab, în condiţiile unei supravegheri lărgite şi puternice din partea burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum*).

Note

1. Iván Szelényi şi Bill Martin, „The Three Waves of New Class Theories", în *Theory and Society*, nr. 17(4), 1988, p. 645-667.

2. Vezi, de exemplu, Thorstein Veblen, *The Engineers and the Price System*, New York, Harcourt & Brace, (1919) 1963; Adolg Berle şi Gardiner Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, (1931) 1968; James Burnham, *The Managerial Revolution*, Bloomington, Indiana University Press, (1941) 1962; Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1972; John K. Galbraith, *The New Industrial State*, New York, Houghton Mifflin, 1967.

3. Maurice Zeitlin, „Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class", în *American Journal of Sociology,* nr. 79(5), 1974, p. 1073-1119; G. William Domhoff, *Who Rules America?*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1967; G. William Domhoff, *The Higher Circles: The Governing Class in America*, New York, Random House, 1970.

4. Această poziţie a fost adoptată de Galbraith, în *The New Industrial State*, şi, într-o anumită măsură, şi de Daniel Bell, în *The Comming of Post-Industrial Society*, New York, Basic Books, (1973) 1976. Vezi şi Alvin Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, The Continuum Publishing Corporation, 1979.

5. Roman Frydman, Kenneth Murphy şi Andrej Rapaczynski, „Capitalism with a Comrade's Face", în *Transition*, nr. 2(2), 1996, p. 5-11.

6. Eric Hanley, Natasha Yershova şi Richard Anderson, „Russia: Old Wine in New Bottle? The Circulation and Reproduction of Russian Elites, 1983-1993", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 639-668.

7. Gil Eyal şi Eleanor Townsley, „The Social Composition of the Communist Nomenklatura: A Comparison of Russia, Poland, and Hungary", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 723-750.

8. Hanley, Yershova şi Anderson, „Russia: Old Wine in New Bottle?".

9. Michael Voslensky, *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class. An Insider's Report*, New York, Doubleday, 1984.

10. David Stark, „Recombinant Property in East European Capitalism", în *American Journal of Sociology*, nr. 101(4), 1996, p. 993-1027; Larry King, *Pathways from Socialism: The Transformation of Firms in Hungary, the Czech Republic and Slovakia*, disertaţie de doctorat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1997.

11. Puţine corporaţii occidentale le-ar permite directorilor generali să subcontracteze afaceri lucrative unor firme private, aflate în proprietatea acestor directori generali. Orice director general surprins făcând aşa ceva ar fi concediat imediat.

12. Eric Hanley, „Self-Employment in Post-Communist Eastern Europe: The Emergence of a New Petty Bourgeoisie", manuscris nepublicat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1996.

13. Ibid.

14. Sachs şi Woo subliniază că, în Europa Centrală, modelul chinezesc nu ar fi putut fi repetat. China şi-a permis o abordare „pe două căi", deoarece avea cheltuieli sociale moderate şi avea puţine datorii externe: prin urmare, a putut dirija forţa de muncă din agricultură spre afacerile private nou înfiinţate. Jeffrey Sachs şi Wing Woo, „China's Transition Experience, Reexamined", în *Transitions*, nr. 7(3-4), 1996, p. 1-5. În mare, Csaba este de acord cu Sachs, dar crede că politicienii economişti au ceva de învăţat din diversitatea organizaţională a chinezilor. László Csaba, *The Political Economy of the Reform Strategy: China and Eastern Europe Compared*, Budapesta, Koping Datorg, Discussion Papers No. 34, 1995.

15. În cursul anilor '80, unii teoreticieni politici au susţinut ideea că, în ţările rămase în urmă din punct de vedere economic, pentru impulsionarea dezvoltării nu sunt adecvate structurile politice democratice şi au demonstrat că sistemele birocrate autoritare sunt mai bine adaptate acestei misiuni. De exemplu, cei din America Latină au susţinut acest punct de vedere referindu-se la Chile sub conducerea lui Pinochet. Observaţi, totuşi, că recenta analiză a lui Barbara Geddes privind dezvoltarea instituţiilor politice şi economice ale Americii Latine contestă această idee prefabricată. Geddes prezintă date care arată că tranziţia spre democraţie este benefică pentru dezvoltarea economică. (Vezi Barbara Geddes, *Politician's Dilemma: Building State Capacity in Latin America*, Berkeley, University of California Press, 1994.) În legătură cu aceasta, rămâne neclar ce relaţii există în China între politică şi dezvoltarea economică. Opinia noastră este că nu ar trebui să presupunem că dezvoltarea economică a Chinei reprezintă un rezultat al autoritarismului politic.

16. Szelényi şi Martin, „The Three Waves of New Class Theories".

17. Pentru cititorii noştri neamericani, care este posibil să nu fi urmărit îndeaproape alegerile din America, subliniem că, în timpul campaniei prezidenţiale din 1984, Walter Mondale a invocat un spot publicitar al firmei McDonald. În spotul publicitar original, o doamnă în vârstă merge la o tonetă unde se vând hamburgeri, care nu face parte din reţeaua McDonald, se uită la hamburgerul produs de acel concurent al firmei McDonald şi întreabă: „Şi unde este carnea de vită?". Faptul că Mondale a utilizat această propoziţie a aruncat o umbră de îndoială asupra contracandidatului său, sugerând: nu ai nici un fel de program, doar întrebi „unde este carnea de vită?"

18. Încercăm să ne ţinem deoparte şi de terminologia teoriei sistemului mondial. Ideea de centru, semiperiferie şi periferie presupune *un* sistem capitalist, alcătuit din diferite părţi. Într-un astfel de sistem, o parte o „exploatează" pe cealaltă; creşterea unei părţi

presupune stagnarea celeilalte. Viziunea noastră este foarte diferită – vrem să privim capitalismul ca o diversitate de forme sau tipuri interconectate atât pe orizontală cât şi pe verticală, fiecare având o existenţă - cel puţin *relativ* – autonomă.

19. Atunci când scriem despre clase şi state, folosim o distincţie între extins/redus şi puternic/slab. Prima pereche de termeni se referă la ponderea dimensiunii fenomenului iar cea de-a doua la capacitatea acestuia de a-şi atinge scopurile şi de a-şi aplica politicile. Prin urmare, un stat poate fi mic, dar suplu, putând fi în acelaşi timp foarte eficace în aplicarea politicilor sale. El poate fi mare (extins) şi poate întreţine o birocraţie imensă, dar acest lucru nu garantează că este capabil să colecteze impozitele, să menţină ordinea, să furnizeze bunuri publice; de aceea, un stat poate fi slab şi extins în acelaşi timp.

Anexa I[1]
Sursa datelor: Stratificarea socială în Europa de Est după 1989

În 1990, Iván Szelényi, Szonja Szelényi şi Donald Treiman au iniţiat un proiect la scară mare de realizare a unei serii de sondaje cu tema „Stratificarea socială în Europa de Est după 1989". Fondurile pentru acest studiu au venit de la *National Science Foundation*, *National Council for Soviet and East European Research*, *Dutch National Science Foundation*, *Hungarian National Science Foundation*, *Institute for International Conflict Cooperation* de pe lângă Universitatea din California, *Center for German and European Studies* de pe lângă Universitatea din California, *Joint Committee on Eastern Europe of the American Council of Learned Societies* şi de la *Social Science Research Council*. Studiul a fost realizat în cursul anilor 1993 şi 1994, sub conducerea lui Iván Szelényi şi a lui Donald Treiman.

Acest proiect s-a bazat pe colaborare, în cursul desfăşurării sale colaboratorii din fiecare ţară întâlnindu-se de aproximativ două ori pe an pentru a organiza cercetarea, a întocmi chestionarele, a coordona procedurile muncii pe teren şi ale prelucrării datelor culese şi pentru a analiza aceste date. Principalii membri ai echipelor din fiecare ţară sunt listaţi mai jos, coordonatorul responsabil din fiecare ţară fiind indicat printr-un asterisc (*).

BULGARIA
*Dimitrina Petrovna, *Institutul pentru Studii Sociale şi de Mediu;*
Tvetan Markov, *Universitatea din Sofia.*

REPUBLICA CEHĂ
Pavel Machonin, *Institutul de Sociologie, Academia de Ştiinţe Cehă;*
*Petr Mateju, *Institutul de Sociologie, Academia de Ştiinţe Cehă;*
Milan Tucek, *Institutul de Sociologie, Academia de Ştiinţe Cehă.*

UNGARIA (*coordonator responsabil de ţară,* Iván Szelényi)
Rudolf Andorka, *Şcoala de Ştiinţe Economice din Budapesta şi Fundaţia Ungară Naţională pentru Ştiinţă;*
Katalin Hanák, *Institutul de Sociologie, Academia de Ştiinţe Ungară;*
Tamás Kolosi, *TARKI;*

Imre Kovách, *Institutul de Ştiinţe Politice, Academia de Ştiinţe Ungară;*
János Ladányi, *Institutul de Sociologie, Academia de Ştiinţe Ungară;*
Péter Robert, *TARKI;*
János Timar, *Median.*

POLONIA
Henryk Domanski, *Institutul de Sociologie şi Filosofie, Academia de Ştiinţe Poloneză;*
Kazimierz Slomczynski, *Universitatea de Stat Ohio* şi *Institutul de Sociologie, Academia de Ştiinţe Poloneză;*
Edmund Wnuk-Lipinski, *Institutul de Ştiinţe Politice, Academia de Ştiinţe Poloneză;*
*Jacek Wasilewski, *Universitatea Iagelonă* şi *Institutul de Ştiinţe Politice, Academia de Ştiinţe Poloneză.*

RUSIA
*Ludmila Khakhulina, *Centrul Rusesc pentru Cercetarea Opiniei Publice (VCIOM);*
Natasha Yershova, *Centrul Rusesc pentru Cercetarea Opiniei Publice (VCIOM).*

SLOVACIA
*Jan Buncak, *Institutul de Sociologie, Academia de Ştiinţe Slovacă.*

OLANDA
*Harry B.G. Ganzeboom, *Universitatea din Utrecht;*
Jan van Weesop, *Universitatea din Utrecht.*

STATELE UNITE ALE AMERICII
Jozsef Böröcz, *Universitatea Rutgers;*
Iván Szelényi, *UCLA;*
Szonja Szelényi, *Universitatea din Wisconsin, Madison;*
Ákos Rona-Tas, *UC San Diego;*
*Donald J. Treiman, *UCLA.*

Asistenţi pentru cercetare, absolvenţi şi studenţi UCLA:
Gil Eyal;
Éva Fodor;
Eric Hanley;
Eric Kostello;
Matthew McKeever;
Sara Schatz;
Sergei Sibirtsev.

După 1989, societăţile postcomuniste din Europa de Est şi Centrală au suferit transformări sociale masive. Scopul principal al acestui sondaj este documentarea şi

analiza modificărilor în logica stratificării sociale, în timpul tranziției spre postcomunism. Încercăm în special să descoperim dacă membrii elitei s-au schimbat sau nu în această perioadă. Pentru a investiga aceste probleme, am ales întâi un eşantion aleatoriu din populaţia adultă a şase ţări: Bulgaria, Republica Cehă, Ungaria, Polonia, Rusia şi Slovacia. În al doilea rând, deoarece ne interesează în mod deosebit schimbările de la vârful ierarhiilor sociale, am ales eşantioane de foste şi actuale elite din cinci ţări. Pentru primăvara anului 1997, sunt disponibile datele sondajelor din toate ţările, cu excepţia Slovaciei (unde sondajul se află încă în desfăşurare). În cele ce urmează vom face o scurtă descriere a acestor două seturi de sondaje. De remarcat că majoritatea datelor analizate în Capitolul 4 al acestei cărţi provin din sondajele desfăşurate în Republica Cehă, Ungaria şi Polonia, cu mai puţine referinţe la eşantioanele din populaţia generală din aceste ţări.

I. Eşantioanele din populaţia generală

Ca parte a proiectului „*Stratificarea socială în Europa de Est după 1989*", în 1993 şi 1994 s-au executat sondaje în şase ţări: Bulgaria, Republica Cehă, Ungaria, Polonia, Rusia şi Slovacia. În fiecare dintre ţări am ales un eşantion reprezentativ pe plan naţional de aproximativ 5.000 de persoane adulte, cu care s-au organizat interviuri personale. Chestionarul parcurgea biografia respondenţilor, redând o istorie completă a activităţii acestora, incluzând informaţii despre originea socială, ocupaţia, educaţia, apartenenţa de partid şi proprietăţile deţinute de părinţi şi bunici.

Deşi echipele din fiecare ţară au avut libertatea să adauge, la sfârşitul chestionarului, întrebări de interes local, organizarea sondajului a impus ca întrebările să fie formulate astfel încât să fie perfect comparabile. Au fost permise variaţii la categoriile de respondenţi numai acolo unde circumstanţele naţionale justificau aceasta (de exemplu, o distribuţie diferită din punct de vedere al religiei). Pentru a asigura compatibilitatea, chestionarul a fost tradus în respectivele limbi, după care a fost retradus în engleză. Apoi, versiunile retraduse în engleză au fost comparate de o echipă poliglotă, care a corectat discrepanţele de formulare. În ciuda bunelor noastre intenţii, în chestionar s-au strecurat variaţii minore, dar în cea mai mare parte instrumentele sunt perfect comparabile.

II. Sondarea elitelor

Separat de proiectul „*Stratificarea socială în Europa de Est după 1989*", am luat interviuri şi unor membri ai fostelor şi actualelor elite din fiecare ţară.

Am selecţionat trei eşantioane aleatorii din elitele fiecărei ţări.

Eşantionul nomenclaturii este un eşantion aleatoriu de 1.000 de indivizi, care făceau parte din nomenclatură la 1 ianuarie 1988.

Eşantionul noii elite politice şi culturale este un eşantion aleatoriu de 400 de indivizi care, la 1 ianuarie 1993, ocupau funcţii de decizie politică şi culturală, analoage celor definite la *eşantionul nomenclaturii*.

Eşantionul noii elite economice a fost realizat prin interviuri cu preşedinţii/ directori generali din 600 de firme, alese aleatoriu dintre cele mai mari 3.000 de organizaţii economice (firme industriale, instituţii comerciale şi financiare) din fiecare ţară.

1. Definirea elitelor

(a) Nomenclatura

În toate țările comuniste, numirea în majoritatea funcțiilor de autoritate impunea o aprobare prealabilă din partea partidului comunist. Comitetele Centrale ale partidelor comuniste naționale revedeau la intervale regulate listele cu aceste poziții, de obicei din cinci în cinci ani. Membrii C.C. fie controlau personal aceste liste cu poziții, fie delegau această responsabilitate aparatului Comitetului Central. Aceste liste erau incluse în minutele documentelor "strict secrete" ale Comitetului Central, dar acum ele pot fi regăsite cu ușurință în arhivele partidului. Pozițiile incluse pe aceste liste sunt numite poziții de nomenclatură.

În decursul timpului, în diferite țări, conceptul de *nomenclatură* a fost utilizat în diferite feluri. Partidele comuniste exercitau controlul asupra unui număr diferit de poziții, la niveluri diferite, astfel că ideea de nomenclatură a trebuit să fie redată în diferite moduri în literatura referitoare la Europa Centrală și de Est. Prin urmare, este greu de estimat câte poziții cuprindea nomenclatura din fiecare țară. Dacă definim nomenclatura ca totalitatea ocupanților pozițiilor pentru care organizația de partid avea dreptul să se opună la numire, o foarte mare parte a populației s-ar încadra în nomenclatură; de exemplu, toți profesioniștii și indivizii care aveau alte persoane în subordine ar fi incluși într-o astfel de definiție. De aceea, am optat pentru restrângerea drastică a definiției nomenclaturii. Astfel, i-am definit ca membri ai nomenclaturii doar pe aceia care ocupau poziții ce impuneau o aprobare din partea vreunui organ al Comitetului Central al Partidului Comunist. Aceste organe puteau fi Comitetul Central (un organism ales, compus din membri de partid distinși, care se întrunea la intervale regulate, de obicei mai des decât o dată pe an, reprezentând un fel de „parlament" al partidului), Biroul Politic (brațul executiv al Comitetului Central, ales din rândul membrilor săi, formând un comitet permanent, care se întrunea de obicei săptămânal, ca un fel de „cabinet" din statele parlamentare), sau secretarii din aparatul Comitetului Central, sau alți oficiali ai aparatului (care reprezentau pentru partidul comunist ceea ce sunt funcționarii civili de rang înalt în sistemele parlamentare). Este important de reținut că termenul de Comitet Central se referă atât la cel mai înalt organ legislativ ales al Partidului Comunist – adică la întregul partidului comunist – cât și la aparatul Comitetului Central, incluzând secretarii, șefii și persoanele oficiale din diferite „secții", precum și angajații cu normă întreagă ai partidului (dintre care unii sunt aleși și ca membri ai Comitetului Central).

Să mai reținem că nomenclatura avea două tipuri de poziții. Un tip era reprezentat de funcții sau ocupații cu normă întreagă. De exemplu, Secretarul Comitetului Central al Partidului Comunist sau Șeful de Secție dintr-un minister erau angajați cu normă întreagă. Alte poziții din nomenclatură erau ocupate de persoane alese prin vot, fără ca acela să fie locul lor de muncă principal. Acest al doilea tip de poziții de nomenclatură putea să nu reprezinte nici măcar o sursă de venituri. În această categorie intră unii membri ai Parlamentului și membrii Academiei Ungare de Științe. Diferența dintre cele două tipuri de nomenclatură avea consecințe interesante. Una dintre consecințe era că, în cadrul ocupației lor, mulți membri ai nomenclaturii nu erau câtuși de puțin elite. Printre membrii Parlamentului și în special printre membrii

Comitetului Central al Uniunii Tineretului Comunist puteau fi găsiţi indivizi a căror principală ocupaţie şi sursă de venit era munca manuală. Tot aşa, membrii Academiei Ungare de Ştiinţe aveau funcţii profesionale de rutină, fără subordonaţi. O a doua consecinţă era aceea că unii oameni ocupau concomitent mai multe poziţii în nomenclatură. De exemplu, o persoană putea fi în acelaşi timp membru al Academiei Ungare de Ştiinţe, membru al Comitetului Central al Partidului Comunist şi rector al unei universităţi. În acest caz am hotărât că, dacă o persoană a fost selecţionată de mai mult ori, îi vom înregistra datele de fiecare dată. Echipele de sondare din fiecare ţară au raportat zeci de cazuri de selecţionare multiplă în toate ţările supuse cercetării.

În octombrie 1992, experţi ai tuturor echipelor naţionale s-au întâlnit la Budapesta pentru a trece în revistă listele cu nomenclatura. Echipelor din fiecare ţară li s-a cerut să aducă cât mai multe liste cu nomenclatura, din diferite perioade istorice, pe care le-au putut găsi în arhivele partidului.

Am analizat aceste liste şi am constatat că erau foarte asemănătoare, dar că existau variaţii substanţiale în timp şi de la o ţară la alta. De exemplu, în Ungaria cea mai lungă listă a nomenclaturii a fost valabilă în anii '60 şi la începutul anilor '70, când aproximativ 3.000 de poziţii erau monitorizate de Comitetul Central. Pe la mijlocul anilor '80, lista se redusese la circa 600 de poziţii. Doar numirea managerilor firmelor foarte mari mai impunea aprobarea din partea Comitetului Central. În Polonia, la sfârşitul anilor '80 pe listele nomenclaturii se regăseau câteva sute de poziţii. Alt exemplu: în Ungaria se urmăreau cu atenţie numirile în armată şi poliţie, în timp ce în Polonia partidul avea un control scăzut asupra problemelor de personal din aceste domenii.

Din toate aceste motive, pentru a putea asigura compatibilitatea dintre ţări, am dezvoltat un ideal-tip al nomenclaturii. Ideea era să surprindem „logica gândirii comuniste". La întâlnirea de la Budapesta din octombrie 1992, echipele naţionale au căzut de acord, în linii mari, asupra conţinutului unei asemenea liste. Am hotărât să lărgim la maximum sfera de cuprindere, astfel încât am elaborat o listă în care am inclus toate poziţiile care fuseseră monitorizate vreodată de Comitetul Central al Partidului Comunist din fiecare din ţările studiate.

Aici am avut de luat multe decizii dificile. Întâi am hotărât să-i omitem din eşantion pe cei care lucrau în forţele armate, cu toate că în perioada comunistă făceau parte din nomenclatură în aproape toate ţările. Această hotărâre a fost luată deoarece ar fi greu să se identifice membrii nomenclaturii după nume (în special în cazul celor din KGB sau din organizaţiile echivalente din ţările central-europene). În plus, ne-am îndoit că le vom putea găsi adresele şi, chiar dacă le-am fi găsit, am considerat că ar fi foarte improbabil ca aceşti indivizi, chiar dacă i-am fi localizat, să fie dispuşi să se lase intervievaţi.

În al doilea rând, au existat relativ puţine elemente pentru a defini cine aparţine „nomenclaturii economice" din fiecare ţară. Ne-am decis să utilizăm Polonia ca ghid, deoarece era ţara în care nomenclatura economică este cel mai bine definită. Am încercat să-i identificăm pe cei mai importanţi 400-500 de actori economici ai sfârşitului perioadei comuniste. Am făcut aceasta prin includerea celor trei sau patru şefi executivi din circa 50 dintre cele mai mari firme din fiecare ţară. La această listă am adăugat următoarele 200 de firme naţionale mai importante, identificate be baza

faptului că aveau „linie telefonică specială". În țările comuniste, sistemele de telefonie erau foarte nesigure, astfel încât principalele centre de putere erau conectate la o rețea specială de telefonie, mult mai eficientă. Exista o carte de telefoane strict secretă pentru abonații la rețeaua specială de telefonie, printre abonați numărându-se și întreprinderi economice. Noi i-am definit pe președinții/directori generali ai acestor firme, cuprinși în cartea de telefoane strict secretă, ca membri ai nomenclaturii.

În sfârșit, în țările care s-au destrămat după căderea comunismului - în cazul nostru, Republica Cehă, Slovacia și Rusia – a apărut o problemă suplimentară. Nomeclatura la care ne refeream era cehoslovacă sau cehă, sovietică sau rusă? Ne-am hotărât să pornim de la nomenclatura din partidul comunist ceh, slovac și rus. Prin urmare, populațiile supuse cercetării au fost definite ca nomenclatură „națională" și nu „federală".

(b) Elitele politice și culturale actuale (1993)

Criteriile de definire a elitelor politice și culturale actuale au fost mai puțin evidente decât cele pentru definirea nomenclaturii comuniste. Pentru nomenclatură am avut la îndemână expresii concrete ale conștiinței colective comuniste, sub forma minutelor ședințelor Comitetului Central. Putem afirma că lista cu nomenclatura ne-a arătat ce poziții erau considerate de conducerea superioară a regimului comunist drept cele mai importante din țară. Rămași fără un astfel de ghid al celor mai importante funcții de decizie din postcomunism, ne-am hotărât să „simulăm" o listă cu nomenclatura, adaptată condițiilor postcomuniste. Luând ca punct de plecare lista cu nomenclatura reală, am eliminat acele funcții care nu mai există (de exemplu, acelea din aparatul partidului comunist), după care am adăugat organizații noi, care ni s-au părut a avea o importanță similară cu a acelora existente înainte (de exemplu, funcții în cadrul Agenției Naționale pentru Privatizare).

Această definiție a elitelor politice și culturale actuale nu este lipsită de probleme. Există funcții care au crescut în importanță în timpul tranziției care nu sunt incluse, cel mai important exemplu fiind clerul de rang înalt. Oricum, noi nu am inclus clerul în definiția noii elite. O altă categorie care a creat probleme este compusă din membrii Academiei Naționale de Științe. În timp ce, pe vremea comuniștilor, aceștia făceau parte din nomenclatură, partidul urmărind îndeaproape cine va fi ales în acest corp, după tranziția la postcomunism puterea și privilegiile acestui grup au scăzut drastic. Cu toate acestea, i-am păstrat pe academicieni în elită, pentru a putea face necesarele comparații. Ca urmare a acestor decizii, a existat o reducere majoră a numărului de intrări între eșantionul de nomenclatură din 1988 și eșantionul de elită din 1993, nomenclaturii fiind de circa două ori mai mare decât noua elită politică și culturală.

(c) Noile elite economice (1993)

Am definit actuala elită economică ca fiind compusă în principal din președinții/directori generali ai celor mai mari 3.000 de firme din fiecare țară. Am ales numărul de 3.000 spre a stabili un eșantion suficient de mare pentru o analiză a elitei economice, deoarece nu am crezut că, pentru a colecta aceste date, ne putem baza pe

eşantionul din populaţia generală. În schimb, credem că firmele care în 1993 nu s-au găsit printre primele 3.000 erau destul de numeroase astfel încât cei care le conduceau să fie suficient de reprezentativi la nivelul eşantionului general al populaţiei.

Definirea celor mai mari firme pune şi ea o serie de probleme. Le-am cerut echipelor naţionale să contacteze institutele de statistică şi să ceară câte o listă cu 3.000 de firme, care au avut în anul 1992 cea mai mare cifră de afaceri. Am încercat să evităm folosirea numărului de salariaţi ca măsură a dimensiunii unei firme, pentru a evita astfel reprezentarea în exces a marilor întreprinderi de stat muribunde şi pentru a ne asigura că am selecţionat suficiente întreprinderi profitabile, care au un număr relativ mic de salariaţi. Am dorit iniţial să stabilim eşantioane separate pentru întreprinderile de stat, pentru cele privatizate şi cele create prin iniţiativă privată, dar am abandonat ideea, deoarece cercetarea relaţiilor de proprietate în ţările postcomuniste a indicat că relaţiile de proprietate reale diferă destul de mult de cele legale.

2. Procedurile de eşantionare

La întâlnirea de la Budapesta din 2 octombrie 1992 s-a hotărât, de asemenea, ca detaliile listelor cu diferitele tipuri de elite să fie stabilite de un grup de lucru. I s-a cerut lui Iván Szelényi să conducă acest grup de lucru, din care făceau parte şi János Timár, de la MEDIAN, şi un expert de la Muzeul de Istorie Politică, László Hubai. Acest grup a stabilit o „listă-etalon" pe baza exemplului din Ungaria. Această listă este ataşată în continuare ca Anexa II. "Lista-etalon" a fost completată până în noiembrie 1992, după care a fost expediată fiecărei echipe naţionale. Înainte de a începe operaţia de eşantionare, fiecare din aceste echipe naţionale a transmis la UCLA, în termenul cerut, "lista-etalon" adaptată la condiţiile ţării sale. După evaluarea şi aprobarea de către UCLA a listelor naţionale, s-a trecut la eşantionare.

Pregătirea pentru eşantionarea propriu-zisă a început după ce toate elitele au fost definite în acest fel. Ca prim pas, toate funcţiile din populaţie au devenit "nominale" - fiecare echipă naţională a identificat numele persoanei pentru fiecare funcţie listată. Dacă pentru elitele actuale aceasta a fost o sarcină relativ uşoară, identificarea numelor membrilor nomenclaturii a fost o sarcină deosebit de dificilă. După procedura de identificare a numelor, din fiecare populaţie s-a ales un eşantion aleatoriu.

Aceste eşantioane din elită au fost împărţite pe straturi. În seturile de date pentru majoritatea ţărilor, aceste straturi au fost codificate ca variabila "Grup". Echipele din Polonia şi Rusia au folosit o clasificare mai detaliată, codificată ca "Straturi".

Pentru nomenclatură au fost stabilite următoarele variabile:

(i) înalte oficialităţi ale partidului;
(ii) oficialităţi de rangul doi ale partidului:
(iii) parlamentari şi alţi administratori ai statului;
(iv) funcţionari ai administraţiilor locale;
(v) organizaţii de masă;
(vi) economie;
(vii) cultură, ştiinţă şi mass-media;
(viii) afaceri externe.

Pentru actualele elite politice şi culturale au fost stabilite următoarele straturi:

(i) parlamentari şi alţi administratori ai statului;

(ii) funcţionari ai administraţiilor locale;

(iii) cultură, ştiinţă şi mass-media.

Prin definiţie, noua elită economică este un strat separat – de fapt ea este un eşantion separat.

Echipele naţionale au fost instruite să trateze fiecare eşantion ca fiind stratificat - în felul acesta, în cazul că lipseşte o adresă sau că se refuză răspunsul, se va înlocui adresa cu o alta din acelaşi strat. După selecţionarea eşantionului, următorul pas a fost găsirea adreselor indivizilor plasaţi pe fiecare poziţie. Pentru nomenclatură, aceasta a reprezentat o sarcină de cercetare importantă. În cazul elitelor actuale, am folosit ca adrese de contact adresele oficiale şi am stabilit întâlniri pentru interviuri atunci când acest lucru a fost convenabil pentru respondenţi.

3. Activitatea pe teren

Munca de teren a fost executată în Ungaria şi Polonia la sfârşitul primăverii şi începutul verii 1993. În Rusia munca de teren s-a lungit până în toamna şi la începutul iernii 1993. În Republica Cehă şi Bulgaria, interviurile s-au desfăşurat în cursul anului 1994. În Slovacia interviurile s-au luat în anul 1997.

Echipele care au luat interviuri pe teren au intervievat anterior şi eşantionul populaţiei generale. În felul acesta, când a început studierea elitei, ele erau deja bine antrenate (echipele din toate ţările au fost instruite să înceapă sondajul cu eşantionul populaţiei generale). Cu toate acestea, nu dispunem de rapoarte detaliate privind activitatea pe teren iar, fără rapoarte scrise, nu avem date precise privitoare la ratele de răspuns. Credem că ratele de succes la răspunsuri au fost de circa 50%.

Majoritatea eşecurilor s-au datorat adreselor incorecte, schimbărilor de adresă şi incapacităţii firmelor care făceau sondajul de a găsi actualele adrese. Ni s-a spus că găsirea adreselor pentru membrii de rang mic ai nomenclaturii era deosebit de grea – cele mai dificile cazuri fiind acelea ale secretarilor de partid din firmele foarte mari. Deşi stratificarea eşantioanelor noastre ar fi trebuit să asigure ca diferenţele dintre ratele de răspuns pe straturi să nu afecteze reprezentativitatea eşantionului, este posibil ca rezultatele noastre să fie deplasate către nivelurile mai înalte ale nomenclaturii. Refuzul de a răspunde s-a situat la circa 10%, comparabil cu rata de refuz a populaţiei generale. Nu avem dovezi că ar fi existat vreun grup anume în care rata de refuz să fie deosebit de ridicată. Agenţiile care au executat munca pe teren au insistat că, o dată ce au găsit adresa, aveau şanse bune să finalizeze interviurile. În cazul noii elite economice şi a persoanelor care în 1993 ocupau funcţii înalte, stabilirea interviurilor a durat mai mult timp, dar disponibilitatea de a acorda aceste interviuri a fost surprinzător de ridicată în toate straturile. Se pare că Republica Cehă reprezintă o excepţie din acest punct de vedere. Aici a fost raportată o rată de refuz de 30% la elitele economice şi de 80% în rândul funcţionarilor civili (cu toate că, surprinzător, în Republica Cehă rata de răspuns în rândul persoanelor oficiale pe funcţii elective a fost apropiată de 100%).

4. Probleme cu compatibilitatea dintre țări

Elitele economice

În urma analizei datelor am constatat că cele mai mari abateri de la procedurile de eşantionare s-au produs în cazul elitelor economice.

(a) Vechea elită economică

Partenerii noştri din Republica Cehă nu au urmat instrucţiunile date de noi şi nu au stabilit cine făcea parte în 1988 din elitele economice. Ei au selecţionat un eşantion din întreprinderile existente în prezent şi au definit ca "vechea elită economică" pe acei manageri care conduceau aceeaşi firmă şi în 1988. Prin urmare, este imposibil de estimat numărul de persoane din elita anului 1988 care s-au retras din activitate.

Rusia a produs un eşantion foarte mic din vechea elită economică şi nu ne este foarte clar din ce cauză. O posibilă explicaţie ar putea consta în dimensiunea nomenclaturii din Rusia. În alte ţări, nomenclatura număra între 3.000 şi 5.000 de indivizi, dar în Rusia aceasta era de peste 10.000. Deoarece numărul de firme eşantionate era acelaşi în toate ţările, însă nomenclatura era mult mai numeroasă în Rusia, exista o probabilitate mai mică de a selecţiona membrii vechii elite economice. Oricare ar fi cauza, nu există nici un motiv să credem că eşantionul din Rusia nu ar fi reprezentativ pentru nomenclatura de rang înalt.

(b) Noua elită economică

Polonia s-a abătut cel mai mult de la procedurile propuse. Polonezii au selecţionat 200 de întreprinderi dintr-o listă de 600 întreprinderi mari şi i-au intervievat pe primii trei indivizi din vârful ierarhiei. Prin urmare, eşantionul noii elite economice este un eşantion ales dintre managerii unor întreprinderi mult mai mari decât în celelalte ţări.

Definiţia mărimii a variat şi ea de la o ţară la alta. Numai Ungaria a definit cele 3.000 de întreprinderi pe baza cifrei de afaceri. În Republica Cehă, dimensiunea a fost definită pe baza numărului de salariaţi, pe când în Polonia şi Rusia s-a utilizat o combinaţie între cifra de afaceri, profit şi numărul de salariaţi. Înţelegem că fiecare echipă naţională a făcut eforturi serioase pentru identificarea celor mai mari firme din ţările lor dar, deoarece statisticile care le-au stat la dispoziţie au variat, echipele au fost nevoite să lucreze cu informaţiile pe care le-au avut.

Nomenclatura şi actualele elite politice şi culturale

Componenţa elitelor pare să fie suficient de asemănătoare în toate ţările. Singura diferenţă majoră pe care o putem detecta este absenţa oficialităţilor din serviciul diplomatic în elita cehă dar, deoarece aceasta este o categorie foarte redusă numeric, nu pare să afecteze semnificativ compatibilitatea dintre vechile şi noile elite politice şi culturale. Trebuie reţinut, de asemenea, că nomenclatura din birocraţia de stat este mult prea puţin reprezentată în Republica Cehă. În timp ce în alte ţări nomenclatura prezentă în birocraţia de stat se ridică la circa 10% din totalul eşantionului elitei, în Republica Cehă ea reprezintă numai 2%.

O observaţie finală: ştim foarte puţine despre Bulgaria. Setul de date din Bulgaria nu conţine nici variabila „grup", nici variabila „strat". El indică numai care dintre respondenţi face parte din nomenclatură şi care din noua elită politică şi culturală. În prezent, este dificil să se evalueze cât de riguroşi au fost bulgarii în respectarea instrucţiunilor de eşantionare. Apoi, vrem să facem observaţia că datele din Ungaria, Polonia şi Rusia sunt compatibile în cel mai înalt grad (cu unele probleme, în principal în ceea ce priveşte definirea diferită a noilor elite economice în Polonia). În sfârşit, în ceea ce priveşte problema comparabilităţii subliniate anterior, sugerăm să se lucreze cu o grijă deosebită atunci când se compară datele din Cehia şi Bulgaria cu datele din celelalte ţări (vezi Tabelul A din pagina următoare, pentru comparaţia dintre structura eşantioanelor elitelor din toate ţările).

Tabelul A. Date comparative privind structura eşantioanelor elitelor din cinci ţări, interviuri efectiv realizate

	Bulgaria	Republica Cehă	Ungaria	Polonia	Rusia
NOMENCLATURA					
Total	899	734	812	860	850
	48,5 %	(37,3%)	(46,6%)	(48,7%)	(47%)
Înalte oficialităţi ale partidului		55	24	45	61
		(2,8%)	(1,4%)	(2,5%)	(3,4%)
Oficialităţi de rangul doi ale partidului		37	132	111	94
		(1,9%)	(7,6%)	(6,3%)	(5,2%)
Parlamentari şi alţi administratori ai statului		47	206	171	238
		(2,4%)	(11,8%)	(9,7%)	(13,1%)
Funcţionari ai administraţiilor locale		36	39	72	16
		(1,8%)	(2,2%)	(4,1%)	(0,9%)
Organizaţii de masă		15	99	64	61
		(0,8%)	(5,7%)	(3,6%)	(3,4%)
Economie		384	102	236	61
		(19,5%)	(5,9%)	(13,4%)	(3,4%)
Cultură, ştiinţă şi mass-media		154	187	118	214
		(7,8%)	(10,7%)	(6,7%)	(11,8%)
Afaceri externe		6	23	43	105
		(0,3%)	(1,3%)	(2,4%)	(5,8%)
NOILE ELITE POLITICE ŞI CULTURALE					
Total	561	439	353	371	366
	30,2 %	(22,3%)	(20,2%)	(21,0%)	(20,2%)
Parlamentari şi alţi administratori ai statului		159	161	190	148
		(8,1%)	(9,2%)	(10,8%)	(8,2%)
Funcţionari ai administraţiilor locale		18	33	90	79
		(0,9%)	(1,9%)	(5,1%)	(4,3%)
Cultură, ştiinţă şi mass-media		262	159	91	139
		(13,3%)	(9,1%)	(5,1%)	(7,7%)
NOUA ELITĂ ECONOMICĂ					
Total	394	800	578	534	596
	21,3%	(40,5%)	(33,2%)	(30,3%)	(32,9%)
TOTAL GENERAL					
Eşantioanele elitelor combinate	1854	1973	1743	1765	1812
	100%	(100,1)	(100%)	(100%)	(100,1%)

Notă: datorită rotunjirilor este posibil ca totalurile să difere de 100%.

Anexa II
Lista elitelor

Compilată de Lazlo Hubai în cooperare cu Iván Szelenyi şi János Timár
Noiembrie 1992

NOMENCLATURA

UNGARIA, la 1 ianuarie 1988

I. Partidul Socialist al Muncitorilor din Ungaria

1.	Comitetul Central (inclusiv Biroul Politic)	107
2.	Aparatul Comitetului Central	79

2.1 Secretari
(1 secretar general, 1 secretar general adjunct, 7 secretari)

2.2 Departamentul pentru propagandă
(1 şef de departament, 4 adjuncţi, 7 şefi de secţie)

2.3 Departamentul pentru politici economice
(1 şef de departament, 4 adjuncţi, 6 şefi de secţie)

2.4 Departamentul administrativ
(1 şef de departament, 3 adjuncţi, 4 şefi de secţie)

2.5 Secretariatul Comitetului Central
(1 şef de departament, 1 adjunct, 1 şef de secţie)

2.6 Departamentul pentru afaceri externe
(1 şef de departament, 4 adjuncţi, 1 şef de secţie)

2.7 Departamentul pentru afaceri economice şi administrare internă a partidului
(1 şef de departament, 2 adjuncţi, 6 şefi de secţie)

2.8 Departamentul pentru organizaţii politice şi de masă

(1 şef de departament, 3 adjuncţi, 4 şefi de secţie)

2.9 Departamentul pentru ştiinţă, cultură şi educaţie
(1 şef de departament, 2 adjuncţi, 4 şefi de secţie)

2.10 Aparatul Comitetului de Control Central
(1 şef de departament, 1 adjunct)

2.11 Jurnalul *Studii Sociale*
(1 şef de departament, 1 adjunct, 1 şef de secţie)

2.12 Jurnalul *Viaţa de Partid*
(1 şef de departament, 1 adjunct)

3. Organizaţii de partid judeţene şi ale altor organizaţii care au statut administrativ de judeţ 227

3.1 Comitete de partid judeţene
(19 primi-secretari, 57 secretari, 114 şefi de departament, inclusiv directorii de şcoli de partid, de exemplu ai şcolilor de marxism-leninism)

3.2 Comitetul de Partid din Budapesta
(1 prim-secretar, 4 secretari, 7 şefi de departament, inclusiv directorii de şcoli de partid, de exemplu ai şcolilor de marxism-leninism, 15 şefi de departament adjuncţi)

3.3 Organizaţii care au "statut judeţean"
Comitetul de Partid al Ministerului de Interne (1 prim-secretar, 2 secretari); Comitetul de Partid al grănicerilor (1 prim-secretar, 1 secretar); Comitetul de Partid al Ministerului de Externe (1 prim-secretar, 2 secretari); Comitetul de Partid al Ministerului Forţelor Armate (1 prim-secretar, 1 secretar).

4. Directori ai întreprinderilor de partid 5
Editura pentru ziare şi periodice; Editura "Kossuth", adică editura partidului; Compania de transport, adică firma care gestiona parcul de autovehicule ale partidului, Editura "Reflektor", adică sucursala editurii "Kossuth" pentru scopuri comerciale; Tipografia "Szikra", adică firma care tipărea materialele şi publicaţiile partidului.

5. Şcoala Centrală de Partid 28
(1 rector, 2 prorectori, 12 şefi de departament, 13 profesori care nu erau şefi de departament)

6. Şefii institutelor de cercetări ale partidului 6
6.1 Institutul de Istorie a Partidului
(1 director, 2 directori adjuncţi)

6.2 Institutul de Ştiinţe Sociale
(1 director, 2 directori adjuncţi)

7. Secretarii comitetelor de partid din ministere 14

8. Secretarii comitetelor de partid din întreprinderile mari 130
(cele 50 de intreprinderi incluse în "Cartea de telefoane specială")

9. Secretarii comitetelor de partid din universităţi şi colegii 72

TOTAL (Partidul Socialist al Muncitorilor din Ungaria): 668 de poziţii

II. Organizaţii de masă

1. Sindicate 147

1.1 Sindicatul minerilor
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 3 secretari)

1.2 Sindicatul muncitorilor din industria pielăriei
(1 preşedinte, 1 secretar general, 3 vicepreşedinţi, 2 secretari)

1.3 Sindicatul lucrătorilor din domeniul sănătăţii
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 3 secretari)

1.4. Sindicatul muncitorilor din industria alimentară
(1 preşedinte, 1 secretar general, 1 vicepreşedinte, 2 secretari)

1.5 Sindicatul muncitorilor din construcţii, din industriile de producere a materialelor de construcţii şi de prelucrare a lemnului
(1 preşedinte, 1 secretar general, 3 secretari)

1.6 Sindicatul muncitorilor din industria locală şi serviciile orăşeneşti
(1 preşedinte, 1 secretar general, 1 vicepreşedinte, 3 secretari)

1.7 Sindicatul muncitorilor din comerţ, finanţe, hoteluri, restaurante şi divertisment
(1 preşedinte, 1 secretar general, 3 vicepreşedinţi, 3 secretari)

1.8 Sindicatul funcţionarilor civili
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 3 secretari)

1.9 Sindicatul muncitorilor din transporturi
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 3 secretari)

1.10 Sindicatul muncitorilor din administrarea agriculturii, pădurilor şi apelor
(1 preşedinte, 1 secretar general, 3 vicepreşedinţi, 3 secretari)

1.11 Sindicatul artiştilor, scriitorilor şi actorilor
(1 preşedinte, 1 secretar general, 7 vicepreşedinţi, 2 secretari)

1.12 Sindicatul muncitorilor din industriile tipografică şi a hârtiei şi din edituri
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 3 secretari)

1.13 Sindicatul cadrelor didactice
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 2 secretari)

1.14 Sindicatul muncitorilor din poştă
(1 preşedinte, 1 secretar general, 1 vicepreşedinte, 2 secretari)

1.15 Sindicatul muncitorilor din industria confecţiilor
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 2 secretari)

1.16 Sindicatul muncitorilor din industria textilă
(1 preşedinte, 1 secretar general, 1 vicepreşedinte, 2 secretari)

1.17 Sindicatul muncitorilor din industria oţelului, metalurgiei şi energiei electrice
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 4 secretari)

1.18 Sindicatul muncitorilor din transporturile feroviare
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 2 secretari)

1.19 Sindicatul muncitorilor din industria chimică
(1 preşedinte, 1 secretar general, 1 vicepreşedinte, 2 secretari)

1.20 Consiliul Naţional al Sindicatelor (SZOT)
(1 preşedinte, 5 vicepreşedinţi, 1 secretar general, 4 secretari, 10 şefi de departament)

2. Uniunea Tineretului Ungar (KISZ) 127
2.1 Comitetul Central
(105 membri)

2.2 Secretarii aparatului Comitetului Central
(1 prim-secretar, 6 secretari)

2.3 Şefii de departamente ai aparatului Comitetului Central
(6 secretari ai "comitetelor pentru pături sociale", 9 şefi ai departamentelor "funcţionale")

3. Liderii Frontului Naţional Ungar 13
(1 preşedinte, 8 vicepreşedinţi, 1 secretar general, 3 secretari)

4. Consiliul Naţional al Femeilor Ungare 7
(1 preşedinte, 6 vicepreşedinţi)

5. Consiliul Naţional pentru Pace 7
(1 preşedinte, 1 secretar general, 3 vicepreşedinţi, 2 secretari)

6. Asociaţia de Prietenie Sovieto-Ungară 10
(1 preşedinte, 1 secretar general, 7 vicepreşedinţi, 1 secretar)

7. Crucea Roşie 7
(1 preşedinte, 1 secretar general, 5 secretari)

8. Societatea pentru Progresul Ştiinţelor şi Învăţământului (MTESZ) 5
(1 preşedinte, 1 secretar general, 3 adjuncţi ai secretarului general)

9. Organizaţia Mondială a Ungurilor 3
(1 preşedinte, 1 secretar general, 1 adjunct al secretarului general)

10. Organizaţiile minorităţilor etnice 12
(slovaci, slavi de sud, români, germani: pentru fiecare minoritate câte 1 preşedinte, 1 secretar general, 1 secretar)

11. Asociaţii ştiinţifice şi profesionale 10
(Avocaţi, istorici, economişti, specialişti în ştiinţe politice, doctori în medicină: pentru fiecare profesie câte 1 preşedinte şi 1 secretar general)

12. Asociaţia Jurnaliştilor din Ungaria 5
(1 preşedinte, 1 secretar general, 1 vicepreşedinte, 2 secretari)

13. Uniunea Scriitorilor 8
(1 preşedinte, 1 secretar general, 2 vicepreşedinţi, 4 secretari)

14. Alianţa Luptătorilor Unguri Antifascişti şi din Rezistenţă 7
(1 preşedinte, 1 secretar general, 4 vicepreşedinţi, 1 secretar)

15. Uniunea Pionierilor Ungari 4
(1 secretar general, 3 secretari)

TOTAL (organizaţii de masă): 372 de poziţii

III. Administraţia de stat

1. Parlamentul 391
1.1 Parlamentari
(35 pe "listele naţionale", 352 din districtele electorale individuale)
1.2 Administraţia parlamentară
(4 lideri)

2. Consiliul Prezidenţial 21
(1 preşedinte, 2 vicepreşedinţi, 1 secretar, 17 membri)

3. Membrii Consiliului de Miniştri 17
(1 prim-ministru, 2 viceprim-miniştri, 12 miniştri, 1 preşedinte al Serviciului Central de Planificare, 1 preşedinte al Serviciului Central de Control)

4. Ministere 268

4.1 Secretariatul Consiliului de Miniştri
(1 secretar de stat principal, 1 adjunct al secretarului de stat principal)

4.2 Ministerul de Interne
(1 secretar de stat, 5 miniştri adjuncţi,[3] mai mulţi şefi de secţie)

4.3 Ministerul Construcţiilor şi al Dezvoltării Urbane
(1 secretar de stat, 3 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.4 Ministerul Apărării
(1 secretar de stat, 6 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.5 Ministerul Justiţiei
(1 secretar de stat, 2 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.6 Ministerul Industriei
(2 secretari de stat, 6 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.7 Ministerul Comerţului
(3 secretari de stat, 2 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.8 Ministerul Mediului şi al Apelor
(1 secretar de stat, mai mulţi şefi de secţie)

4.9 Ministerul Transporturilor
(1 secretar de stat, 3 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.10 Ministerul Afacerilor Externe
(1 secretar de stat, 5 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.11 Ministerul Agriculturii şi al Industriei Alimentare
(1 secretar de stat, 3 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.12 Ministerul Culturii
(1 secretar de stat, 5 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.13 Ministerul Finanţelor
(1 secretar de stat, 3 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.14 Ministerul Sănătăţii şi al Protecţiei Sociale
(1 secretar de stat, 1 ministru adjunct, mai mulţi şefi de secţie)

4.15 Oficiul Central al Planificării
(1 secretar de stat, 5 miniştri adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

5. Organizaţii de stat cu „autoritate naţională" 73

5.1 Oficiul pentru Impozite şi Control Financiar
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.2 Oficiul de Stat pentru Salarii şi Muncă
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.3 Oficiul de Stat pentru Probleme de Religie
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.4 Oficiul de Stat pentru Problemele Tineretului şi Sport
(1 şef, 4 adjuncţi)

5.5 Oficiul Geografic Central
(1 şef, 1 adjunct)

5.6 Oficiul Central de Control
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.7 Oficiul Central de Statistică
(1 şef, 3 adjuncţi)

5.8 Banca Naţională a Ungariei
(1 şef, 3 adjuncţi)

5.9 Poşta Ungară
(1 şef, 4 adjuncţi)

5.10 Radiodifuziunea Ungară
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.11 Oficiul Ungar pentru Licenţe
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.12 Agenţia Ungară de Ştiri
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.13 Televiziunea Ungară
(1 şef, 3 adjuncţi)

5.14 Comandamentul Naţional al Gărzilor Civile
(1 şef, 3 adjuncţi)

5.15 Oficiul Naţional pentru Preţuri
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.16 Oficiul Naţional pentru Mine
(1 şef, 1 adjunct)

5.17 Serviciul Meteorologic Naţional
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.18 Oficiul Naţional pentru Măsuri
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.19 Consiliul Naţional pentru Securitatea Muncii
(1 şef, 1 adjunct)

5.20 Consiliul Naţional pentru Dezvoltare Tehnologică
(1 şef, 4 adjuncţi)

5.21 Oficiul Naţional pentru Inovaţii
(1 şef, 1 adjunct)

5.22 Oficiul Naţional pentru Securitate Socială
(1 şef, 3 adjuncţi)

6. Şefi ai administraţiei locale 98

6.1 Budapesta
(1 preşedinte, 5 vicepreşedinţi, 1 secretar executiv)
6.2 19 judeţe
(În fiecare judeţ câte: 1 preşedinte, 3 vicepreşedinţi, 1 secretar executiv = 91)

7. Procuratura 24

7.1 Procurorul general şi cei 3 adjuncţi ai săi

7.2 19 procurori judeţeni şi 1 procuror pentru Budapesta

8. Justiția 25

8.1 Judecătorul șef și cei 4 adjuncți ai săi

8.2 19 Președinți ai curților de justiție județene și 1 Președinte al Curții de Justiție din Budapesta

TOTAL (administrația de stat): 917 de poziții

IV. Economia

1. Președinții/directori generali și adjuncții lor, din cele mai mari 50 de firme 200

2. Președinții/directori generali ai firmelor incluse în "Cartea de telefoane specială" 250

3. Președinții/directori generali ai marilor bănci 7

TOTAL (economie): 457 de poziții

V. Cultură, știință și comunicații

1. Ziare naționale 50
(Editorii șefi și adjuncții lor; aproximativ 25 de corespondenți în străinătate)

2. Editorii șefi ai ziarelor locale 21

3. Radiodifuziunea Ungară 23
(1 președinte, 2 vicepreședinți, 12 redactori-șefi de departament, 8 corespondenți în străinătate)

4. Televiziunea Ungară 35
(1 președinte, 3 vicepreședinți, 1 director principal și 2 președinți/directori generali pentru comerț și producție; 20 de redactori-șefi – șefi ai birourilor editoriale și șefi de departamente; 8 corespondenți în străinătate)

5. Agenția Ungară de Știri (MTI) 35
(1 director executiv și 2 directori adjuncți; 12 redactori-șefi și șefi de diviziuni; 20 de corespondenți în străinătate)

6. Editori-șefi ai revistelor săptămânale 15

7. Editorii revistelor săptămânale 10

8. Președinții/directori generali ai editurilor de ziare 24
(4 firme naționale, 20 de firme locale)

9. Directorii editurilor 20

10. Academia Ungară de Științe 285
(166 de membri, 76 de membri corespondenți, 20 de șefi și adjuncți ai departamentelor, șefi ai Consiliului Național pentru Titluri Științifice - 1 președinte, 1 secretar, 1 secretar executiv, directori ai celor mai importante 12 institute de științe sociale și 8 institute de științe naturale ale

Academiei Ungare de Ştiinţe)[5]

11. Cadre executive ale universităţilor şi colegiilor 147
(100 de rectori şi adjuncţii lor, 47 de preşedinţi de colegii)

12. Directori ai instituţiilor culturale naţionale 40
(ex: Arhiva Naţională, Muzeul Naţional, Biblioteca Naţională, Galeria Naţională de Artă, Teatrul Naţional, Opera Naţională etc.)

TOTAL (cultură, ştiinţă şi comunicaţii): 705 poziţii

VI. Afaceri Externe

1. Ambasadori 96

2. Şefi ai oficiilor comerciale 84

3. Şefi ai oficiilor culturale 54

4. Şefii delegaţiilor ungare la organizaţiile internaţionale (ONU, CAER etc.) 6

TOTAL (Afaceri Externe): 240 de poziţii

TOTALUL ELITEI (nomenclaturii) la 1 ianuarie 1988: 3359 de poziţii

ACTUALA ELITĂ POLITICĂ ŞI CULTURALĂ DIN UNGARIA, 30 septembrie 1992

I. Elita politică

1. Parlament 390
(384 de parlamentari, 2 decedaţi, 6 şefi ai administraţiei parlamentare)

2. Organizaţii de stat alese de parlament 33

2.1 Preşedinţia Republicii
(1 preşedinte, 1 şef de cabinet)

2.2 Curtea Constituţională
(1 preşedinte, 8 membri, 1 secretar executiv)

2.3 Agenţia Centrală de Control Financiar
(1 preşedinte, 2 vicepreşedinţi)

2.4 Agenţia Proprietăţii de Stat
(1 preşedinte, 1 director executiv, 8 membri)

2.5 Biroul Superior de Justiţie
(1 preşedinte, 2 vicepreşedinţi)

2.6 Biroul Procurorului-Şef
(1 procuror-şef, 4 adjuncţi)

3. Membrii guvernului 20
(1 prim-ministru, 13 miniştri cu portofoliu, 6 miniştri fără portofoliu)

4.1 Biroul primului ministru
(4 secretari de stat politici, 1 administrator-şef de stat, 3 secretari de stat onorifici, 4 adjuncţi ai secretarilor de stat, 2 purtători de cuvânt, 1 şef de cabinet, mai mulţi şefi de secţie)

4.2 Ministerul de Interne
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 3 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.3 Ministerul Agriculturii
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 4 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.4 Ministerul Apărării
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 3 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.5 Ministerul Justiţiei
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 3 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.6 Ministerul Industriei şi Comerţului
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 4 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.7 Ministerul Mediului şi al Dezvoltării Regionale
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 4 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.8 Ministerul Transporturilor, Comunicaţiilor şi Apelor
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 4 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.9 Ministerul Afacerilor Externe
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 4 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.10 Ministerul Muncii
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 2 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.11 Ministerul Culturii şi Educaţiei
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 3 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.12 Ministerul pentru Relaţii Economice cu Străinătatea
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 4 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.13 Ministerul Protecţiei Sociale
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 3 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţie)

4.14 Ministerul de Finanţe
(1 secretar de stat politic, 1 secretar de stat administrativ, 4 secretari de stat adjuncţi, mai mulţi şefi de secţii)

5. Organizaţii de stat cu "autoritate naţională" 79

5.1 Oficiul pentru Impozite şi Control Financiar
(1 preşedinte, 2 vicepreşedinţi)

5.2 Serviciul Naţional pentru Sănătate
(1 medic naţional, 1 farmacist naţional)

5.3 Registrul Naţional pentru Evidenţa Populaţiei
(1 şef)

5.4 Agenţia Naţională pentru Protecţia Consumatorului
(1 şef)

5.5 Institutul pentru Controlul Frecvenţelor
(1 director general)

5.6 Oficiul pentru Concurenţa Economică
(1 preşedinte, 2 vicepreşedinţi)

5.7 Oficiul pentru Industria Militară
(1 preşedinte)

5.8 Oficiul pentru Ungurii de peste Hotare
(1 preşedinte)

5.9 Comandamentul Naţional pentru Controlul Frontierei
(1 comandant naţional)

5.10 Agenţia pentru Protecţia Mediului
(1 şef, 2 adjuncţi)

5.11 Oficiul Geografic Central
(1 preşedinte)

5.12 Oficiul Central de Statistică
(1 preşedinte, 3 adjuncţi)

5.13 Comandamentul Militar Central
(1 comandant naţional, 1 şef de stat-major)

5.14 Agenţia de Informaţii a Republicii Ungaria
(1 director general)

5.15 Oficiul pentru Securitatea Naţională

(1 director general)
5.16 Banca Națională a Ungariei
(1 președinte, 4 adjuncți)

5.17 Radiodifuziunea Ungară
(1 președinte, 1 vicepreședinte, 1 director executiv)

5.17 Oficiul Ungar pentru Licențe
(1 președinte, 1 adjunct)

5.19 Agenția Ungară de Știri
(1 director general, 2 adjuncți)

5.20 Televiziunea Ungară
(1 președinte, 1 adjunct, 2 directori executivi)

5.21 Oficiul pentru Cercetări Spațiale
(1 președinte)

5.22 Oficiul pentru Refugiați
(1 șef)

5.23 Oficiul pentru Minorități Naționale
(1 președinte, 1 vicepreședinte)

5.24 Comisia Națională pentru Energie Nucleară
(1 șef, 1 adjunct)

5.25 Oficiul Național pentru Mine
(1 președinte, 1 adjunct)

5.26 Oficiul Național de Turism
(1 președinte)

5.27 Oficiul Național pentru Compensații
(1 președinte, 1 vicepreședinte)

5.28 Serviciul Meteorologic Național
(1 președinte, 1 vicepreședinte)

5.29 Oficiul Național pentru Măsurători
(1 președinte)

5.30 Consiliul Național pentru Securitatea Muncii
(1 președinte, 1 adjunct)

5.31 Consiliul Național pentru Dezvoltare Tehnologică
(1 președinte, 4 adjuncți)

5.32 Comandamentul Poliției Naționale
(1 șef, 2 adjuncți)

5.33 Oficiul Național pentru Inovații
(1 președinte, 1 adjunct)

5.34 Oficiul Național pentru Securitate Socială
(1 șef, 3 adjuncți)

5.35 Consiliul Național pentru Sport
(1 președinte, 1 vicepreședinte)

5.36 Oficiul Național pentru Gospodărirea Apelor
(1 director general)

5.37 Consiliul Național pentru Apărare civilă
(1 comandant național)

5.38 Agenția pentru Supravegherea Jocurilor de Noroc
(1 șef)

5.39 Comandamentul Național al Pompierilor
(1 comandant național)

6. Administrația locală 97

6.1 Consilii județene
(19 președinți, 26 de vicepreședinți,[6] 19 șefi ai birourilor județene)

6.2 Budapesta
(1 primar general, 3 adjuncți, 1 șef de birou)

6.3 20 de primari din localitățile cu "statut de județ"

6.4 Reprezentanții regionali ai Președintelui Republicii (cei 8 reprezentanți regionali supervizează cele 19 județe; pentru aceasta, cele 19 județe sunt grupate în 8 "regiuni". La nivel de județ se aplică numai autoguvernarea; reprezentanții regionali supervizează legalitatea organelor de autoguvernare.)

7. Sistemul de Justiție 40
(20 de președinți ai curților județene și 20 de procurori-șefi județeni)

TOTAL (actuala elită politică): 954 de poziții

II. Cultura, știința și comunicațiile în masă

1. Cotidiene naționale 60
(35 de redactori-șefi și adjuncții lor, 25 de corespondenți în străinătate)[7]

2. Cotidiene locale 23 [8]

3. Radiodifuziunea Ugară 25
(1 președinte, 1 vicepreședinte, 1 șef de birou; 12 redactori-șefi și șefi de departamente, 10 corespondenți în străinătate)

4. Televiziunea Ungară
(1 președinte, 1 vicepreședinte, 2 șefi de birou; 16 redactori-șefi, 10 corespondenți în străinătate)

5.	Agenţia Ungară de Ştiri (1 director general, 2 adjuncţi, 8 redactori şefi, 10 corespondenţi în străinătate)	
6.	Redactorii-şefi de la 20 de reviste săptămânale principale	20
7.	Redactorii-şefi de la 15 reviste lunare principale	15
8.	Preşedinţii/directori generali ai principalelor 25 de firme care editează ziare	25
9.	Preşedinţii/directori generali ai principalelor 20 de edituri care publică cărţi	20
10.	Academia Ungară de Ştiinţe (166 de membri, 76 de membri corespondenţi, preşedinţi şi vicepreşedinţi ai 10 departamente, şefi ai Consiliului Naţional pentru Titluri Ştiinţifice - 1 preşedinte, 1 secretar, 1 secretar executiv, directorii celor mai importante 20 de institute de cercetări - 12 institute de ştiinţe sociale şi 8 institute de ştiinţe naturale)	285
11.	Universităţi şi colegii (23 de universităţi – 1 rector şi 3 prorectori pentru fiecare, preşedinţii a 41 de colegii)	133
12.	Şefii instituţiilor culturale naţionale	40
13.	Principalele fundaţii culturale	3

TOTAL (cultură, ştiinţă şi comunicaţii în masă): 798 poziţii

TOTALUL ELITELOR POLITICE ŞI CULTURALE la 30 septembrie 1992: 1662

Note la Addenda

1. Această Addenda a fost compilată cu ajutorul lui Larry King.

2. În rare ocazii, şefii de departamente au lucrat şi pe poziţia de adjuncţi ai respectivelor departamente. În astfel de cazuri, ei au fost clasificaţi conform funcţiei mai înalte.

3. Secretarii de stat sunt şi miniştri adjuncţi, dar ei nu au mai multă autoritate decât adjuncţii obişnuiţi.

4. În limba ungară *„foosztályvezeto"*: o divizie cuprinde mai multe departamente; aceştia sunt „şefi ai şefilor de departament".

5. Notă: apare o numărătoare dublă. Şefii de depatament şi adjuncţii şefilor de departament sunt aproape întotdeauna membri ai HAS; directorii pot fi şi ei membri.

6. În majoritatea judeţelor există numai câte 1 vicepreşedinte, dar în Bekes sunt 4, în Szolnok sunt 3, în Pesta sunt 2 iar în Veszprem sunt 2.

7. Sunt catalogate 11 cotidiene naţionale.

8. Există 24 de astfel de ziare, dar numai 2 au acelaşi editor.

Anexa III
Seturile de date create de TARKI

În Capitolul 4 folosim două seturi de date din Ungaria la nivel de firmă. Ambele au fost pregătite de centrul TARKI şi ne-au fost puse la dispoziţie de Matilda Sági.

Primul sondaj TARKI a fost desfăşurat în toamna anului 1993. A fost ales un eşantion aleatoriu din totalul firmelor incluse în Anuarul comercial Hoppenstadt. Au fost organizate interviuri cu preşedinţii/directorii generali, utilizând un chestionar similar cu cel dezvoltat pentru sondajul Szelényi-Treiman, cu tema „Stratificarea socială în Europa de Est după 1989". Totuşi, după cum s-a subliniat în Capitolul 4, au existat unele îmbunătăţiri importante ale modului de măsurare a relaţiilor de proprietate la nivel de firmă.

În toamna anului 1996, TARKI a organizat un alt sondaj pe un eşantion aleatoriu ales dintre firmele incluse în Anuarul comercial Hoppenstadt, dar de data aceasta s-a concentrat exclusiv pe firmele cu peste 50 de salariaţi. Au fost desfăşurate cu succes 290 de interviuri. Chestionarul a fost similar, dar nu identic, cu acela folosit la sondajul TARKI din 1993. Spre deosebire de sondajul din 1993, în 1996 au fost intervievaţi unii membri din conducerea superioară (dar nu neapărat preşedinţii/directorii generali). Chestionarul a conţinut întrebări referitoare la activităţile şi la relaţiile de proprietate din firme, dar nu a cuprins întrebări privind condiţiile sociale sau poziţia în actuala structură socială a respondenţilor.

Bibliografie

Abrams, Bradley F., „Morality, Wisdom and Revision: the Czech Opposition in the 1970s and the Expulsion of the Sudeten Germans", în *East European Politics and Societies*, nr. 9(2), 1995, p. 234-255.

Alexander, G. şi G. Skapska (ed.), A *Fourth Way? Privatization, Property and the Emergence of New Market Economies*, London, Routledge, 1994.

Andorka, Rudolf , „Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében", în *Táirsadahni Riport 1994* (Social Report), ed. Rudolf Andorka, Tamás Kolosi şi György Vukovics, Budapest, TARKI, 1994.

Andorka, Rudolf şi Hedvig Lehman, „Az átmenet politikai következmenyei", în *Táirsadahni Riport 1996*, ed. Rudolf Andorka, Tamás Kolosi şi György Vukovics, Budapest, TARKI, 1996, p. 500-527.

Anderson, Perry, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, Verso, 1974a.

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, London, Verso, 1974b.

Anderson, Perry, *English Questions,* London, Verso, 1992.

Anderson, Perry, „The Notion of Bourgeois Revolution", în *English Questions*, de Perry Anderson, London, Verso, (1976) 1992, p. 105-118.

Arató, Andrew, „Civil Society Against the State: Poland 1980-81", în *Telos*, nr. 47, Spring, 1981, p. 23-47.

Arató, Andrew, „Revolution and Restoration: On the Origins of Right-Wing Radical Ideology in Hungary", în *The New Great Transformation, Change and Continuity in East-Central Europe,* ed. C. Bryant şi E. Mokrzycki, London, Routledge, 1994, p. 99-119.

Aslund, Anders, *Private Enterprise in Eastern Europe: The Non-Agricultural Private Sector in Poland and the GDR., 1945--1983,* New York, St Martin's Press, 1985.

Aston, T H. şi C. H. E. Philips, *The Brenner Debate*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Atkinson, A.B. şi John Mickleright, „Economic Tansformation", în *Eastern Europe and the Distribution of Income,* Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

Bakunin, N., „Marx, the Bismarck of Socialism", în *Patterns of Anarchy,* ed. L. Krimmerman şi L. Perry, New York, Anchor Books, 1966, p. 80-97.

Balzer, H. (ed.), *Russia's Missing Middle Class: The Professions in Russian History*, Armonk, NY, M.E. Sharpe, 1996.

Bauer, Tamás, *„Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*", Budapest, Közgazdasági es Jogi Kiadó, 1981.

Bauman, Zygmunt, „Officialdom and Class: Bases of Inequality in Socialist Society", în *The Social Analysis of Class Structure,* ed. Frank Parkin, London, Tavistock, 1974, p. 129-148.

Bayard, C., „The Changing Character of the Prague Intelligentsia", în *Telos*, nr. 94, Winter 1992-1993, p. 131-144.

Bell, Daniel, *The Gaming of Post-Industrial Society*, New York, Basic Books, 1973, 1976.

Benda, Václav, „The Parallel Polis", în *Civic Freedom in Central Europe,* ed. Gordon Skilling and Paul Wilson, London, Macmillan, 1991, p. 35-41.

Benda, Václav, Milan Simecka, Ivan M. Jirous, Jiri Dienstbier, Václav Havel, Ladislav Hejdanck şi Jan Simsa, „Parallel Polis, or An Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry", în *Social Research,* nr. 55(12), 1988, p. 211-260.

Berend, Ivan, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1998.

Berle, Adolf şi Gardiner, Means, *The Modern Corporatian and Private Property*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, (1931) 1968.

Bian, Yanjie şi John Logan, „Market Transition and the Persistence of Power: the Changing Stratification System in Urban China", în *American Sociological Review*, nr. 61(5), 1996, p. 739-758.

Blackbourn, David şi Geoff Eley, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*, Frankfurt şi Berlin, Ullstein, 1980.

Blackbourn, David şi Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford, Oxford University Press, 1984.

Bloch, Mark, *Feudal Society*, London, Routledge, 1961.

Bloomstein, Hans şi Michael Marrese (ed.), *Transformation of Planned Economies: Property Rights Reform and Macroeconomic Stability*, Paris, OECD, 1991.

Böröcz, Jozsef, „Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery", în *Politics and Society*, nr. 2(11), 1992, p. 77-104.

Böröcz, Jozsef , „Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary", în *Archives Européennes de Sociologie*, nr. 34(1), 1993, p. 81-107.

Böröcz, Jozsef şi Ákos Rona-Tas, „Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 751-781.

Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

Bourdieu, Pierre, „The Forms of Capital", în *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* , ed. John G. Richardson, New York, Greenwood Press, (1983) 1986, p. 241-258.

Bourdieu, Pierre, *Distinction: A Sociological Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1984.

Bourdieu, Pierre, „What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Social Groups", în *Berkeley Journal of Sociology,* nr. 32, 1987, p. 1-18 .

Bourdieu, Pierre, *Homo Academicus*, Cambridge, Polity Press, 1984) 1988.

Bourdieu, Pierre, *The Logic of Practice*, Cambridge, Polity Press, 1990.

Bourdieu, Pierre, *In Other Words: Essays Toward a Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity Press, (1987) 1990.

Bourdieu, Pierre, *The State Nobility*, Cambridge, Polity Press, (1989) 1996.

Bourdieu, Pierre şi Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, London and Newbury Park, CA, Sage, 1977.

Bourdieu, Pierre şi Loic Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.

Van Brabant, Jozef M., *Privatizing Eastern Europe: The Role of Markets and Ownership in the Transition*, London, Kluwer Academic Publishers, 1992.

Brom, Karel şi Michael Orenstein, „The Private Sector in the Czech Republic: Government and Bank Control in a Transitional Economy", în *Europe-Asia Studies*, nr. 46(6), 1994, p. 893-928.

Brüggermeier, Franz-Joseph, „Der deutschen Sonderweg", în *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland,* ed. Lutz Niethammer, München, Fischer Taschenbuch Verlag, 1990, p. 244-249.

Bryant, C. şi E. Mokrzycki (ed.), *The New Great Transformation: Change and Continuity in East Central Europe*, London, Routledge, 1994.

Bunce, Valerie, „Comparing East and South", în *Journal of Democracy,* iul. 1995a, p. 87-100.

Bunce, Valerie, „Should Transitiologists Be Grounded?", în *Slavic Review*, nr. 55, Spring 1995b, p. 111-127.

Burawoy, Michael, „Why Coupon Socialism Never Stood a Chance in Russia: The Political Conditions of Economic Transition", în *Politics and Society*, nr. 22(4), 1994, p. 585-594.

Burawoy, Michael, „From Sovietology to Comparative Political Economy", în *Beyond Soviet Studies,* ed. Daniel Orlovsky, Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1995, p. 72-102.

Burawoy, Michael, „What is Russia and Where is it Going? Towards a Theory of Economic Involution", studiu prezentat la *Comparative Social Analysis Workshop*, UCLA, ian. 1997.

Burawoy, Michael şi Pavel Krotov, „The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry", în *American Sociological Review*, nr. 57(1), 1992, p. 16-38.

Burawoy, Michael şi Pavel Krotov, „The Economic Basis of Russia's Political Crisis", în *New Left Review*, nr. 198, mar.-apr. 1993, p. 49-69.

Burawoy, Michael şi János Lukács, *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.

Burchell, Graham, Colin Gordon şi Peter Miller (ed.), *The Foucault Effect*, Chicago, University of Chicago Press, 1991.

Burnham, James, *The Managerial Revolution*, Bloomington, Indiana University Press, (1941) 1962.

Campbell, John, „The Fiscal Crisis of Post-Communist States", în *Telos*, nr. 93, Fall 1992, p. 89- 110.

Campbell, Robert W. (ed.), *The Post-Communist Economic Transformation: Essays on Honor of Gregory Grossman*, Boulder, CO, Westview Press, 1994.

Carlo, Antonio, „The Socio-Economic Nature of the USSR", în *Telos*, nr. 21, Fall 1974, p. 2-86.

Caute, D., *The Fellow-Travelers: Intellectual Friends of Communism,* London, Yale University Press, 1988.

Chiesa, Giulietto şi Douglas Taylor Northtrop, *Transition to Democracy. Political Change in the Soviet Union 1987-1991,* Hanover and London, University Press of New England, 1993.

Chirot, Daniel (ed.), *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left*, Seattle, WA, Washington University Press, 1991.

Chvatik, Ivan, „The Solidarity of the Shaken", în *Telos*, nr. 94, Winter 1992-1993, p. 163-166.

Clarke, S., „Privatization and the Development of Capitalism in Russia", în *New Left Review*, nr. 196, nov.-dec. 1992, p. 3-27.

Coffee, John C. Jr, „Shareholders Versus Managers: The Strain in the Corporate Web", în *Knights, Raiders, and Targets: The Impact of Hostile Takeover,* ed. John Coffee Jr, Louis Lowenstein şi Susan Rose-Ackerman, New York, Oxford University Press, 1988, p. 77-134.

Cohen, Jean şi Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory,* Cambridge, MA, MIT Press, 1992.

Collins, Randall, *The Credentialling Society,* New York, Academic Press, 1979.

Collins, Randall, „Predictions in Macrosociology: The Case of Soviet Collapse", în *American Journal of Sociology*, nr. 100(6), 1995, p. 1552-1593.

Connor, Walter şi Piotr Ploszajski, *The Polish Road From Socialism*, New York, Sharpe, 1992.

Conze, Werner şi Jürgen Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert,* vol. 1-4, Stuttgart, Klett-Cotta, 1985-1992.

Crawford, B. (ed.), *Markets, States, Democracy: The Political Economy of Post-Communist Tansformation,* Boulder, CO, Westview Press, 1995.

Csaba, László, *Privatization, Liberalization and Destruction: Recreating the Market in Central and Eastern Europe,* Sydney, Dartmouth, 1994.

Csaba, László, *The Political Economy of the Reform Strategy: China and Eastern Europe Compared,* Budapest, Koping Datorg, Discussion Papers No. 34, 1995.

Csurka, István, „Önátvilágitás", în *Magyar Forum*, 30 iun. 1993.

Dahrendorf, Ralf, *Class and Class Conflict in Industrial Society,* Stanford, CA, Stanford University Press, 1959.

Dahrendorf, Ralf, *Reflections on the Revolutions in Europe,* London, Times Books, 1990.

Defert, Daniel, „Popular Life and Insurance Technology", în *The Foucault Effect,* ed. Graham Burchell, Cohn Gordon şi Peter Miller, Chicago, University of Chicago Press, 1991, p. 211-234.

Djilas, Milovan, *The New Class: An Analysis of the Communist System,* New York, Holt, Rinehart & Winston, 1957.

Dobosiewicz, Zbigniew, *Foreign Investment in Eastern Europe,* London, Routledge, 1992.

Domanski, Henryk, „Occupational Mobility Careers in Six East European Countries: Basic Continuities", în *Polish Sociological Review*, nr. 112(4), 1995, p. 304-324.

Domanski, Henryk, „Constant Fluidity and Rise in Total Mobility Rates: Social Mobility in Six East European Nations", în *Polish Sociological Review*, nr. 2, 1997.

Domhoff, C. William, *Who Rules America?*, Englewood Club, NJ, Prentice Hall, 1967.

Domhoff, C. William, *The Higher Circles: The Governing Class in America,* New York, Random House, 1970.

Domhoff, G. William, *Who Rules America Now?A View from the 1980's,* New York, Simon & Schuster, 1986.

Earl, John S., Roman Frydman şi Andrzej Rapaczynski (ed.), *Privatization in the Transition to a Market Economy: Studies of Preconditions and Policies in Eastern Europe*, New York, St Martin's Press, 1993.

Earl, John S., Roman Frydman, Andrzej Rapaczynski şi Joel Turkewitz, *Small Privatization: The Transformation of Retail Trade and Consumer Services in the Czech Republic, Hungary and Poland*, Budapest, Central European University Press, 1994.

Ehrenreich, Barbara şi John Ehrenreich, „The Professional-Managerial Class", în *Radical America*, nr. 11, mar.-apr. 1977, p. 7-31.

Einhorn, Barbara, *Cinderella Goes to Market: Citizenship and Women's Movements in East Central Europe,* London, Verso, 1993.

Eisenstadt, SN., „The Breakdown of the Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity", în *Daedalus*, nr. 121(2), 1992, p. 21-41.

Eley, Geoff, *Reshaping the German Right: Radical Materialism and Political Change after Bismarck*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1980.

Eley, Geoff, *From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past*, Boston, MA, Allen & Unwin, 1992.

Ely, J., „The Politics of <<Civil Society>>", în *Telos*, nr. 93, Fall 1992, p. 173-191.

Engelhardt, Ulrich, *„Bildungsbürgertum", Begriffs- und Dogmengeschichte eines Etikett*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1986.

Erdei, Ferenc, „Hungarian Society Between the Two World Wars", în *Selected Writings by Ferenc Erdei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, (1976) 1988, p. 7-94.

Estrin, Saul (ed.), *Privatization in Central and Eastern Europe*, London, Longman, 1994.

Estrin, Saul, Josef C. Brada, Alan Gelb şi Inderjit Singh (ed.), *Restructuring and Privatization in Central Eastern Europe: Case Studies of Firms in Transition*, Armonk, N.Y. Sharpe, 1995.

Evans, Peter, Dietrich Rueschemeyer şi Theda Skocpol (ed.), *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Ewald, François, „Insurance and Risk", în *The Foucault Effect*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Mille, Chicago, University of Chicago Press, 1991, p. 197-210.

Eyal, Gil şi Eleanor Townsley, „The Social Composition of the Communist Nomenklatura: A Comparison of Russia, Poland, and Hungary", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 723-750.

Eyal, Gil, Iván Szelényi şi Eleanor Townsley, „Capitalism Without Capitalists: The Theory of Post-Communist Managerialism", în *New Left Review*, nr. 222, mar.-apr. 1997, p. 60-92.

Fehér, Ferenc, „Paternalism as a Mode of Legitimation in Soviet-Type Societies", în *Political Legitimation in Communist Societies*, ed. T.H. Rigby şi Ferenc Fehér, London, Macmillan, 1982, p. 64-81.

Fehér, Ferenc, Agnes Heller şi Gyorgy Markus, *Dictatorship Over Need*, Oxford, Basil Blackwell, 1983.

Ferge, Zsuzsa et al., *Social Costs of Transition. International Report*, Viena, Institute of Human Studies, 1995.

Fichte, Johann Gottlieb, *Reden an die deutsche Nation*, Leipzig, F. Meiner, (1807-1808), 1944.

Fidelius, Petr [Petr Pithart], „The Mirror of Communist Discourse", în *Goodbye Samizdat: Twenty Years of Czechoslovack Underground Writing*, ed. Marketa Goetz-Stankiewiez, Evanston, IL, Northwestern University Press, 1992, p. 193-204.

Fligstein, Neil, *The Transformation of Corporate Control*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1990.

Fligstein, Neil, „Networks of Power or the Finance Conception of Control?", în *American Sociological Review*, nr. 60(4), 1995, p. 500-503.

Fligstein, Neil şi Peter Brantley, „Bank Control, Owner Control, or Organizational Dynamics: Who Controls the Large Modern Corporation", în *American Journal of Sociology*, nr. 98(2), 1992, p. 280-307.

Fodor, Éva, „Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland and Slovakia", în *East European Politics and Societies*, nr. 11(3), 1997a, p. 470-500.

Fodor, Éva, *Power, Patriarchy and Paternalism: An Examination of the Gendered Nature of State Socialist Authority*, disertaţie de doctorat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1997b.

Foucault, Michel, *The History of Sexuality*, New York, Vintage Books, 1978.

Foucault, Michel, „The Subject and Power", în *Michel Foucoult: Beyond Structuralism and Hermeneutics,* ed. Hubert L. Dreyfus şi Paul Rabinow, Chicago, University of Chicago Press, 1983, p. 208-226.

Foucault, Michel, *The Use of Pleasure,* Harmondsworth, Penguin, 1984.

Foucault, Michel, „Governmentality", în *The Foucault Effect,* ed. Graham Burchell, Colin Gordin şi Peter Miller, Chicago, University of Chicago Press, 1991, p. 87-104.

Foucault, Michel, „On the Beginnings of the Hermeneutics of the Self", în *Political Theory*, nr. 21(2), 1993, p. 198-227.

Fretzel-Zagorska, J. şi Zagorski, K., „East European Intellectuals on the Road to Dissent", în *Politics and Society*, nr. 17, mar. 1989, p. 89-113.

Friedman, Milton, *A Program for Monetary Stability*, New York, Fordham University Press, 1959.

Friedman, Milton, *Capitalism and Freedom*, Chicago, University of Chicago Press, 1962.

Frydman, Roman, Cheryl W. Gray şi Andrzej Rapaczynski, *Corporate Governance in Central Europe and Russia*, Budapest, Central European University Press, 1996.

Frydman, Roman, Kenneth Murphy şi Andrzej Rapaczynski, „Capitalism with a Comrade's Face", în *Transitions*, nr. 2(2), p. 5-11 , „Az elvtársi arcú kapitalizmus", în *Magyar Hirlap,* 8 mar. 1996, p. 9.

Frydman, Roman, Andrzej Rapaczynski şi John S. Earle, *The Privatization Process in Central Europe*, Budapest, Central European University Press, 1993.

Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992.

Furet, François, „The Catechism of the French Revolution", în *The Social Origins of the French Revolution, The Debate on the Role of the Middle Classes,* ed. Ralph W. Greenlaw, Lexington, MA, D.C. Heath, 1975, p. 61-97.

Galbraith, John K., *The New Industrial State*, New York, Houghton Mifflin, 1967.

Garcelon, Mac, „The Estate of Change: The Specialist Rebellion and the Democratic Movement in Moscow 1989-1991", în *Theory and Society,* vol. 26, 1997, p. 38-85.

Geddes, Barbara, *Politician's Dilemma: Building State Capacity in Latin America*, Berkeley, University of California Press, 1994.

Geertz, Clifford, *Agricultural Involution: The Process of Ecological Change in Indonesia*, Los Angeles, University of California Press, 1963.

Gellner, Ernest, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals,* Harmondsworth, Penguin, 1994.

Gerschenkron, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1966.

Glasberg, Davita Silfen şi Michael Schwartz, „Ownership and Control of Corporations", în *Annual Review of Sociology*, nr. 9, 1983, p. 311-332.

Glasman, M., „The Great Deformation: Polanyi, Poland and the Terrors of Planned Spontaneity", în *New Left Review*, nr. 204, mar.-apr., 1994, p. 59-86.

Goetz-Stankiewicz, Marketa (ed.), *Goodbye, Samizdat: Twenty Years of Czechoslovak Underground Writing*, Evanston, IL, Northwestern University Press, 1992.

Gouldner, Alvin, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, The Continuum Publishing Corporation, 1979.

Gowan, Peter, „Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe", în *New Left Review,* nr. 213, sep.-oct. 1995, p. 3-60.

Gowan, Peter, „Eastern Europe, Western Power and Neo-Liberalism", în *New Left Review*, nr. 216, mar.-apr. 1996, p. 129-140.

Granovetter, Mark, „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", în *American Journal of Sociology*, nr. 91(3), 1985, p. 481-510.

Greenlaw, Ralph W. (ed.), *The Social Origins of the French Revolution: The Debate on the Role of the Middle Classes*, Lexington, MA, D.C. Heath, 1975.

Hajnal, Lászlo, „Visszaállamositották a Polgári Bankot", *Magyar Hirlap,* 31 dec. 1996.

Hankiss, Elemér, *East European Alternatives,* Oxford, Clarendon Press, 1990.

Hanley, Eric, „Self-Employment in Post-Communist Eastern Europe: The Emergence of a New Petty Bourgeoisie", manuscris nepublicat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1996.

Hanley, Eric, *Privatization and Marketization in Eastern Europe*, disertaţie de doctorat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1997.

Hanley, Eric şi Petr Mateju, „The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe: A Comparison of Political and Economic Elites in the Czech Republic, Hungary and Poland", în *Eliten im Wandel,* ed. Magarditsch Hatschikjan şi Franz-Lothar Altman, München, Oldenbourg Verlag, 1998.

Hanley, Eric şi Iván Szelenyi, „Changing Social Structure During Market Transition: The Case of Central Europe", material prezentat la seminarul *Economic Transformation and the Reform of the State,* Washington, DC, National Academy of Sciences, 1996.

Hanley, Eric, Natasha Yershova şi Richard Anderson, „Russia: Old Wine in New Bottle? The Circulation and Reproduction of Russian Elites, 1983-1993", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 639-668.

Hausner, J., „*Populist Threat in Transformation of Socialist Society*", Warsaw, Friedrich-Ebert Foundation, 1992.

Hausner, J şi C. Mosur, *Transformation Processes in Eastern Europe: Western Perspectives and the Polish Experience*, Cracow, Institute of Political Studies, 1993.

Havel, Václav, „The Power of the Powerless", în *The Power of the Powerless,* ed. John Keane, London, Hutchinson, 1985, p. 23-96.

Havel, Václav, „Politics and Conscience", în *Václav Havel or Living in Truth,* ed. Jan Vladislav, London, Faber & Faber, 1986, p. 136-157.

Havel, Václav, „Anti-Political Politics", în *Civil Socity,* ed. John Keane, London, Verso, 1988, p. 381-398.

Havel, Václav, *Summer Meditations*, New York, Vintage, 1993.

Havel, Václav, „Article 202", în *Chronicles from Prague,* ed. John Miller and Kirsten Miller, San Francisco, Chronicle Books, 1994, p. 1-16.

Hejdanek, Ladislav, „Prospects for Democracy and Socialism in Eastern Europe", în *The Power of the Powerless,* ed. John Keane, London, Hutchinson, 1985, p. 141-151.

Holton, R.J., „*The Transition from Feudalism to Capitalism*", New York, St Martin's Press, 1976.

Holy, Ladislav, *The Little Czech and the Great Czech Nation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Hoorn, Erich, „Tschechische Banken haben zu viel Macht", (The Czech Banks Have Too Much Power), în *Die Presse,* 20 iun. 1996, p. 17.

Horváth, Agnes şi Arpád Szakolczay, *The Dissolution of Communist Power: The Case of Hungary*, London, Routledge, 1992.

Huang, Philip, *The Peasant Family and Rural Development in the Yangzi Delta, 1350-1988*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1990.

Jorgensen, Knud Erik, „The End of Anti-Politics in Central Europe", în *Democracy and Civil Society in Eastern Europe,* ed. Paul G. Lewis, London, Macmillan, 1992, p. 32-60.

Jowitt, Kenneth, „Soviet Neo-Traditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime", în *Soviet Studies*, nr. 35(3), 1983, p. 275-297.

Jowitt, Kenneth, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley, University of California Press, 1992.

Keane, John (ed.), *The Power of the Powerless*, London, Hutchinson, 1985.

Kennedy, Michael D., *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Kenway, Peter şi Eva Klvacova, „The Web of Cross-Ownership among Czech Financial Intermediaries", în *Europe-Asia Studies*, nr. 48(5), 1996, p. 797-809.

King, Larry, *Pathways from Socialism: The Transformation of Firms in Hungary, the Czech Republic and Slovakia*, disertaţie de doctorat, Departamentul de Sociologie, UCLA, 1997.

Klaus, Václav, „Socialist Economics, Economic Reforms and Economists: Reflections of a Czechoslovak Economist", în *Communist Economies*, nr. 11, 1989, p. 89-96.

Klaus, Václav, „Radical, Realistic Economics: An Interview with Václav Klaus", în *After the Velvet Revolution: Václav Havel and the New Leaders of Czechoslovakia Speak Out,* ed. Tim. D. Whipple, New York, Freedom House, 1991, p. 157-165.

Klima, Ivan, *My Merry Mornings*, London, Readers International, 1985.

Klima, Ivan, *Judge on Trial*, New York, Vintage, 1994.

Kocka, Jürgen (ed.), *Angestellte in europäischen Vergleich*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1981.

Kocka, Jürgen, „Einleitung", în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert,* vol. 1, ed. Werner Conze şi Jürgen Kocka, Stuttgart, Klett-Cotta, 1985, p. 9-26.

Kocka, Jürgen (ed.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert: Varianten ihres Verhaeltnisses im europäischen Vergleich*, München, Oldenbourg, 1986a.

Kocka, Jürgen, „Problems of Working-Class Formation in Germany: The Early Years, 1800-1875", în *Working-Class Formation,* ed. Ira Katznelson şi Aristide Zolberg, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1986b, p. 279-351.

Kocka, Jürgen (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen, Vandehoeck & Ruprecht, 1987a.

Kocka, Jürgen, „Einleitung", în *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert,* ed. Jürgen Kocka. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987b, p. 7-20.

Kocka, Jürgen, „Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte von späten 18. zum früher 20. Jahrhundert", în *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert,* ed. Jürgen Kocka, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987c, p. 21-63.

Kocka, Jürgen, „*Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich*", München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 1988a.

Kocka, Jürgen, „Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklung und deutsche Eigenarten", în *Bürgertum im 19. Jahrhundert,* vol 1, ed. Jürgen Kocka, München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 1988b, p. 11-78.

Kocka, Jürgen, „Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklung und deutsche Eigenarten", în *Bürgertum im 19. Jahrhundert,* vol 1, ed. Jürgen Kocka şi Ute Frevert, München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 1988c.

Kocka, Jürgen, „Bildungsbürgertum: gesellschaftliche Formation oder Historiker-konstrukt?", în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert,* vol. 4, ed. Werner Conze şi Jürgen Kocka. Stuttgart, Klett-Cotta, 1989, p. 9-20.

Kocka, Jürgen, *Weder Stand noch Klasse: Unterschichten um 1800*, Bonn, Dietz, 1990.

Kocka, Jürgen (ed.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Oxford, Providence, 1993.

Köhler, Ernst, *Bildungsbürgertum und nationale Politik*, Bad Homburg, Atheum, 1970.

Komarek, Martin şi Jana Kasalova, *GEN: 100 Cechu Dneska*, Prague, Fischer, 1994-1995.

Konrád, György, *Antipolitics*, London, Quartet, 1984.

Konrád, George şi Iván Szelényi, „*The Intellectual on the Road to Class Power*", New York and London, Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

Konrád, George şi Iván Szelényi, „Intellectuals and Domination under Post-Communism", în *Social Theory for a Changing Society,* ed. James Coleman şi Pierre Bourdieu, Boulder, CO, Westview Press, 1991, p. 337-361.

Kornai, János, *Economics of Shortage*, New York, Elsevier North-Holland, 1980.

Kornai, János, *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System*, New York, Norton, 1990a.

Kornai, János, „The Affinity Between Ownership Forms and Coordination Mechanisms: The Common Experience", în *Journal of Economic Perspectives*, nr. 4(3), 1990b, p.131 -147.

Kornai, János, *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Princeton, Princeton University Press, 1992.

Kornai, János, „Transformational Recession: The Main Causes", în *Journal of Comparative Economics*, nr. 191, 1994, p. 39-63.

Koselleck, Reinhart, „Einleitung – Zur Anthropologischen und Semantischen Structur der Bildung", în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert,* vol. 2, ed. Werner Conze şi Jürgen Kocka. Stuttgart, Klett-Cotta, 1990, p. 11-46.

Koselleck, Reinhart, Ulrike Spree şi Willibald Steinmetz, „Drei Bürgerliche Welten? Zur vergleichenden Semantik der bürgerlichen Gesellschaft in Deutschland, England und Frankreich", în *Bürger und Gesellschaft der Neuzeit,* ed. Hans-Jürgen Puhle, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, p. 14-58.

Krasnodebski, Zdzislaw, „Longing for Community: Phenomenological Philosophy of Politics and the Dilemmas of European Culture", în *International Sociology*, nr. 8(3), 1993, p. 339-353.

Kuczynska, Teresa, „The Capitalists Among Us", în *Telos* nr. 92, Summer 1992, p. 159-163.

Kusa, Zuzana, „To Be of Bourgeois Origins: An Insurmountable Stigma? ", (*On the Erosive Power of Social Networks in the Period of Communism*), material prezentat la cel de-al XIII-lea Congres Mondial de Sociologie, Bielefeld, Germania, 1994.

Kusy, Miroslav, „Chartism and Real Socialism", în *The Power of the Powerless,* ed. John Keane, London, Hutchinson, 1985, p. 152-177.

Laki, Mihály, „The Chances for the Acceleration of Transition: The Case of Hungarian Privatization", în *East Europeon Politics ond Societies*, nr. 7(3), 1993, p. 440-451.

Laki, Mihály, „Opportunities for Workers' Participation in Privatization in Hungary: The Case of the Eger Flour Mill", în *Participation and Changes in Property Relations in Post-Communist Societies,* ed. Mihály Laki, Julia Szalai şi Ágnes Vajda, Budapest, Active Society Foundation, 1994-1995, p. 15-39.

Laki, Mihály, Julia Szalai şi Ágnes Vajda (ed.), *Participation and Changes in Property Relations in Post-Communist Societies*, Budapest, Active Society Foundation, 1994-1995.

Lampe, John (ed.), *Creating Capital Markets in Eastern Europe*, Washington, DC, The Woodrow Wilson Center Press, 1992.

Lane, David (ed.), *Russia in Transition: Politics, Privatization and Inequality*, London, Longman, 1995.

Langewische, Dieter, „Bildungsbürgertum und Liberalismus im 19. Jahrhundert", în *Politischer Einfluss und Gesellschaftliche Formation,* ed. Jürgen Kocka, Stuttgart, Klett-Cotta, 1989.

Latour, Bruno, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1987.

Lepsius, *M.* Rainer, „Das Bildungsbürgertum als standische Vergesellschaftung", în *Lebensfuhrung und standische Vergesellschaftung, ed.* M. R. Lepsius, Stuttgart, Klett-Cotta, 1992, p. 8-18.

Levitas, A. şi P. Strzalkowski, „What Does "Uwlaszczenie Nomenklatury" Really Mean? ", în *Communist Economies*, nr. 2(3), 1990, p. 413-416.

Lincoln, James R., Michael L. Gerlach şi Peggy Takahashi, „Kereitsu Networks in the Japanese Economy: A Dyad Analysis of Intercorporatc Ties", în *American Sociological Review*, nr. 57(5), 1992, p. 561-585.

Machonin, Pavel, „Modernization and Social Transformation in the Czech Republic", în *Czech Sociological Review*, nr. 4(2), 1996a, p. 171-186.

Machonin, Pavel, „Social Metamorphoses", în *Czechoslovakia 1918-1992: A Laboratory for Social Change,* ed. J. Krejci and Pavel Machonin, New York, St Martin's Press, 1996b, p. 111-226.

Machonin, Pavel şi Milan Tucek, „A Historical Comparison of Social Structures in the Czech Republic in 1984 and 1993", în *Czech Sociological Review*, nr. 2(2), 1994, p. 149-172.

Major, Ivan, *Privatization in Eastern Europe: A Critical Approach*, Brookfield, VT, Edward Elgar, 1993.

Manchin Robert şi Iván Szelényi, „Social Policy under State Socialism", în *Stagnation and Renewal in Social Policy,* ed. Gosta Esping-Anderson, Lee Rainwater şi Mary Rein, White Plains, NY, Sharpe, 1987, p. 102-119.

Mankiw, Gregory N., „A Quick Refresher Course in Macroeconomics", în *Journal of Economic Literature*, nr. 28(4), 1990, p. 1645-1660.

Mannheim, Karl, *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, San Diego, CA, Harcourt Brace Jovanovich, 1985.

Marer, Paul, „Economic Transformation in Central and Eastern Europe", în *Making Markets: Economic Transformation in Eastern Europe and the Post-Soviet States,* ed. Shafiqul Islam şi Michael Mandelbaum, New York, Council on Foreign Relations, 1993, p. 173-188.

Martin, Bill şi Iván Szelényi, „Beyond Cultural Capital: Towards a Theory of Symbolic Domination", în *Intellectuals, Universities and the State in Western Societies,* ed. Ron Eyerman, Lennart C. Svensson and Thomas Söderqvist, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1987, p. 16-49.

Martinsen, Kare Dahl, „From Impotence to Omnipotence: The State and Economic Transition; 1989-1994", în *Bohemia*, nr. 36, 1995, p. 330-361.

Marx, Karl, „The Communist Manifesto", în *The Marx-Engels Reader,* 2nd edn., ed. Robert C. Tucker, New York and London, W.W. Norton, (1848) 1978, p. 469-500.

Marx, Karl, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*, Hamburg, Meissner, 1919.

Marx, Karl, *Critique of Hegel's „Philosophy of Right"*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

Marx, Karl, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, Dietz, 1974.

Mateju, Petr, „In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries", în *International Journal of Comparative Public Policy*, nr. 7, 1997a, p. 43-82.

Mateju, Petr, „Who Votes Left After the Fall of Communism?", în *International Journal of Comparative Sociology*, nr. 32, 1997b.

Mateju, Petr şi Nelson Lim, „Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic", în *Czech Sociological Review*, nr. 3(2), 1995, p. 117-136.

Meseznikov, Grigorij şi Sona Szomolanyi (ed.), *The Slovak Path of Transition to Democracy*, Bratislava, Interlingua, 1994.

Mészáros, István, *Marx's Theory of Alienation*, New York, Harper Torchbooks, 1970.

- - - *Meyers Enzyklopaedisches Lexikon*, vol. 4, 5, 24, Mannheim, Lexikon Verlag, 1972-1977.

Miller, John şi Kirsten Miller, *Chronicles from Prague*, San Francisco, Chronicle Books, 1994.

Miller, Peter şi Nikolas Rose, „Governing Economic Life", în *Economy and Society*, nr. 19(1), 1990, p. 1-31.

Mizsei, Kálmán, „Privatization in Eastern Europe: A Comparative Study of Poland and Hungary", în *Soviet Studies*, nr. 44(2), 1992, p. 283-296.

Mladek, Jan, „The Different Path of Privatization: Czechoslovakia", în *Making Markets: Economic Tranformation in Eastern Europe and the Post-Soviet States,* ed. Shafiqul Islam şi Michael Mandelbaum, New York, Council on Foreign Relations, 1993, p. 121-146.

Moore, Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston, MA, Beacon Press, 1966.

Musil, Jiri (ed.), *The End of Czechoslovakia*, Budapest, Central European University Press, 1995.

Mizruchi, Mark, *The American Corporate Networks, 1904-1974,* Beverly Hills, CA, Sage, 1982.

Mizruchi, Mark and Michael Schwartz, *Intercorporate Relations: The Structural Analysis of Business*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

Mosse, Georg, „Das deutsche-jüdische Bildungsbürgertum", în *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert,* vol. 2, ed. Werner Conze şi Jürgen Kocka, Stuttgart, Klett-Cotta, 1990, p. 168-180.

Nee, Victor, „A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism", în *American Sociological Review*, nr. 54(5), 1989, p. 663-681.

Nee, Victor, „Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China", în *American Sociological Review*, nr. 56(3), 1991, p. 267-282.

Nee, Victor, „The Emergence of Market Society: Changing Mechanisms of Stratification in China", în *American Journal of Sociology*, nr. 101(4), 1996, p. 908-949.

Nee, Victor şi P. Lian, „Sleeping with the Enemy: A Dynamic Model of Declining Political Commitment in State Socialism", în *Theory and Society,* nr. 23(2), 1994, p. 253-296.

Nee, Victor şi Rebecca Matthews, „Market Transition and Societal Transformation in Reforming Socialism", în *Annual Review of Sociology,* nr. 22, 1996, 401-436.

Niethammer, Lutz, „Einführung - bürgerliche Gesellschaft als Projekt", în *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland,* ed. Lutz Niethammer, München, Fischer Taschenbuch Verlag, 1990, p. 17-40.

Offe, Claus, „Capitalism by Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe", în *Social Research*, nr. 58(4), 1991, p. 865-892.

Offe, Claus, *Der Tunnel am Ende des Lichts*, Frankfurt, Campus Verlag, 1994.

Ost, David, *Solidarity and the Politics of Anti-Politics*, Philadelphia, PA, Temple University Press, 1990.

Ost, David, „The Politics of Interest in Post-Communist East Europe", în *Theory and Society*, nr. 22(4), 1993, p. 453-486.

Palous, Martin „The Parallel Polis after 12 Years", în *Uncaptive Minds*, nr. 2(5), 1989, p. 36-40.

Parkin, Frank, *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, New York, Columbia University Press, 1979.

Passin, Herbert, *Society and Education in Japan*, New York, Columbia University Press, 1965.

Patocka, Jan, „Wars in the 20th Century and the 20th Century as War", în *Telos*, nr. 94 Winter 1993-1994, p. 116-126.

Patterson, Perry L. (ed.), *Capitalist Goals, Socialist Past: The Rise of the Private Sector in Command Economies*, Boulder, CO, Westview Press, 1993.

Paul, C. Edward, „Toward an Explanation of Variation in the Reproduction and Circulation of Elites Both Within and Between Countries, in the Transition from Socialism in Eastern Europe", în *Journal of Political and Military Sociology,* iun. 1997.

Pithart, Petr, „Social and Economic Development in Czechoslovakia in the 1980s", (part I) în *East European Reporter*, nr. 4(1), 1989-1990, p. 42-45.

Pithart, Petr, „Social and Economic Development in Czechoslovakia in the 1980s" (part II) în *East European Reporter*, nr. 4(2), 1990, p. 4-7.

Pithart, Petr, „Towards a Shared Freedom", în *The End of Czechoslovakia*, ed. Jiri Musil, Budapest, Central European University Press, 1995, p. 201-222.

Przeworski, Adam, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, New York, Cambridge University Press, 1991.

Przeworski, Adam, „The Neoliberal Fallacy", în *Journal of Democracy*, nr. 3(3), 1992, p. 45-59.

Puhle, Hans-Jürgen (ed.), *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.

Puhle, Hans-Jürgen, „Einleitung", în *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit*, ed. H.-J. Puhle, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, p. 7-13.

Ray, Larry J., „*Social Theory and the Crisis of State Socialism*", Cheltenham, Edward Elgar, 1996.

Rigby, T.H. şi Ferenc Fehér (ed.), *Political Legitimation in Communist Societies*, London, Macmillan, 1992.

Ringer, Fritz, *The Decline of the German Mandarins*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1969.

Robert, Péter, „Vállalkozók és vállalkozások", în *Társadalmi Riport 1996*, ed. Rudolf Andorka, Tamás Kolosi and Gyorgy Vukovics, Budapest, TARKI, 1996.

Rona-Tas, Ákos, „The First Shall Be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism", în *American Journal of Sociology*, nr. 100(1), 1994, p. 40-69.

Rona-Tas, Ákos, „*The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*", Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997.

Rona-Tas, Ákos şi Jozsef Böröcz, „Small Leap Forward: Emergence of the New Economic Elites", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 751-781.

Rondinelli, Denis A. (ed.), *Privatization and Economic Reform in Central Europe. The Changing Business Climate*, London, Quorum, 1994.

Runciman, Walter G., *A Treatise on Social Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

Rutland, P., „Thatcherism Czech-Style: Transition to Capitalism in the Czech Republic", în *Telos*, nr. 94, Winter 1992-1993, p. 103-130.

Sachs, Jeffrey, „Postcommunist Parties and the Politics of Entitlements", în *Transitions*, nr. 6 (3), 1995.

Sachs, Jeffrey and Wing Thye Woo, „China's Transition Experience, Reexamined", în *Transitions*, nr. 7 (3-4), 1996, p. 1-5.

Sági, Matilda, „Menedzserek. Az uj gazdasagi elit rekrutációja", în *Társadalmi Riport 1994*, ed. Rudolf Andorka, Tamás Kolosi şi Györgry Vukovics, Budapest, TARKI, 1994, p. 334-350.

Scruton, Roger, „The New Right in Central Europe (I): Czechoslovakia", în *Political Studies*, nr. 36, sep. 1988, p. 449-462.

Siegrist, Hannes (ed.), *„Bürgerliche Berufe - zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe in internationalen Vergleich"* (Vorwort von Jürgen Kocka), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.

Siklova, Jirina, „Lustration, or the Czech Way of Screening", în *East European Constitutional Review*, nr. 5(1), 1996, p. 57-62.

Silberman, Bernard S. şi H. D. Harootunian (ed.), *Modern Japanese Leadership: Transition and Change*, Tucson, University of Arizona Press, 1966.

Skilling, Gordon şi Paul Wilson (ed.), *Civic Freedom in Central Europe*, London, Macmillan, 1991.

Slomczynski, Kazimierz M. şi Goldie Shabad, „Systemic Transformation and the Salience of Class Structure in East Central Europe", în *East European Politics and Societies*, nr. 11(1), 1997, p. 1-26.

Smith, Adam, *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford, Oxford University Press, (1779) 1976.

Staniszkis, Jadwiga, *The Dynamics of Breakthrough*, Berkeley, University of California Press, 1991a.

Staniszkis, Jadwiga, „Political Capitalism in Poland", în *East European Politics and Societies*, nr. 5(1), 1991 b, p. 127-141.

Staniszkis, Jadwiga, *The Ontology of Socialism*, New York, Oxford University Press, 1992.

Stark, David, „Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective", în *American Sociological Review*, nr. 51(4), 1986, p. 492-504.

Stark, David, „Coexisting Organizational Forms in Hungary's Emerging Mixed Economy", în *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*, ed. David Stark and Victor Nee, Stanford, CA, Stanford University Press, 1989, p. 137-168.

Stark, David, „Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? ", în *East European Politics and Societies*, nr. 4(3), 1990, p. 351-392.

Stark, David, „Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe", în *East European Politics and Societies*, nr. 6(1), 1992, p.17-51.

Stark, David, „Recombinant Property in East European Capitalism", în *American Journal of Sociology*, nr. 101(4), 1996, p. 993-1027.

Szalai, Erzsébet, *Kiemelt vállalat - beruházas - érdek*, Budapest, Akademiai Kiadó, 1981.

Szalai, Erzsébet, *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989a.

Szalai, Erzsébet, „The New Elite", în *Across Frontiers*, nr. 5, Fall-Winter 1989b (în maghiară *Beszélő*, nr. 26, 1989), p. 25-31.

Szalai, Erzsébet, „Integration of Special Interests in the Hungarian Economy: the Struggle Between Large Companies, the Party and State Bureaucracy", în *Journal of Comparative Economics*, nr. 15, iun. 1991, p. 304-324.

Szalai, Erzsébet, *Gazdaság és hatalom*, Budapest, Aula, 1992.

Szalai, Erzsébet, „The Power Structure in Hungary after the Political Transition", în *The New Great Transformation,* ed. Christopher G.A. Bryant şi Edmund Mokrzycki, London and New York, Routledge, 1994a, p. 120-143.

Szalai, Erzsébet, *Utelagazás. Hatalom és érteimiség az államszocializmus után*, Budapest, Pesti Szalon Kiadó, 1994b.

Szalai, Erzsébet, *Az elitek átváltozása*, Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1996.

Szelényi, Ivan, „Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies", în *International Journal of Comparative Sociology*, nr. 19, 1978, p. 63-87.

Szelényi, Ivan, „Prospects and Limits of the East European New Class Project", în *Politics and Society*, nr. 15(2), 1986-1987, p. 103-144.

Szelényi, Ivan, „Socialism in an Epoch of Crisis", în *Remaking the Economic Institutions of Socialism,* ed. David Stark şi Victor Nee. Stanford, CA, Stanford University Press, 1988a, p. 208-232.

Szelényi, Iván, *Socialist Entrepreneurs*, Madison, University of Wisconsin Press, 1988b.

Szelényi, Iván, Eva Fodor şi Eric Hanley, „The Left-turn in Post-Communist Politics: The Hungarian and Polish Elections, 1990-1994", în *East European Politics and Societies*, nr. 11(1), 1997, p. 190-224.

Szelényi, Iván şi Eric Kostello, „The Market Transition Debate: Toward a Synthesis? ", în *American Journal of Sociology*, nr. 101(4), 1996, p. 1082-1096.

Szelényi, Iván şi Bill Martin, „The Three Waves of New Class Theories", în *Theory and Society*, nr. 17(4), 1988, p. 645-667.

Szelényi, Iván şi Bill Martin, „The Legal Profession and the Rise and Fall of the New Class", în *Lawyers in Society,* vol. 3, ed. Richard L. Abel şi Philip S.C. Lewis, Berkeley, University of California Press, 1989, p. 256-288.

Szelényi, Iván şi Szonja Szelényi, „Az elite cirkulációja? ", în *Kritika*, nr. 10, oct. 1990, p. 8-10.

Szelényi, Ivan şi Szonja Szelényi, „Circulation and Reproduction of Elites in Post-Communist Transformation", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 615-638.

Szelényi, Szonja, „Social Inequality and Party Membership", în *American Sociological Review*, nr. 52(5), 1987, p. 559-573.

Szelényi, Szonja, *„Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*", Stanford, CA, Stanford University Press, 1997.

Szelényi, Szonja, Iván Szelényi şi Imre Kovach, „The Making of the Hungarian Post-Communist Elites: Circulation in Politics and Reproduction in the Economy", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 697-722.

Szelényi, Szonja, Iván Szelényi şi Winifred R. Poster, „Interests and Symbols in Post-Communist Political Culture: The Case of Hungary", în *American Sociological Review*, nr 61(3), 1996, p. 466-477.

Szomolanyi, Sona, „Old Elites in the New Slovak State and their Current Transformation", în *The Slovak Path of Transition to Democracy,* ed. Grigorij Meseznikov şi Sona Szomolanyi, Bratislava, Interlingua, 1994, p. 63-82.

Tardos, Márton, „Economic Organizations and Ownership", în *Acta Oeconomica*, nr. 40(1-2), 1989, p. 17-37.

Taylor, George V., „Capitalism and the Origins of the French Revolution", în *The Social Origins of the French Revolution: The Debate on the Role of the Middle Classes, ed.* Ralph W. Greenlaw, Lexington, MA, D.C. Heath, 1975, p. 150-159.

Thygesen, Niels, „Milton Friedman", în *Contemporary Economists in Perspective,* ed. Henry W. Spiegel and Warren J. Samuels, Grenage, CT, JAI Press, 1984, p. 217-250.

Tucker, Aviezer, „Waiting for Meciar", în *Telos*, nr. 94, Winter 1993-1994, p. 167-182.

Useem, Michael, „Corporations and the Corporate Elite", în *Annual Review of Sociology*, nr. 6, 1980, p. 41-77.

Useem, Michael, „*The Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the US and UK*", Oxford, Oxford University Press, 1984.

Veblen, Thornstein, *The Engineers and the Price System*, New York, Harcourt & Brace, (1919) 1963.

Vladislav, Jan, *Václav Havel or Living in Truth*, London, Faber & Faber, 1986.

Vondung, Klaus (ed.), *Das Wielhelmische Bildungsbürgertum*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976.

Voslensky, Michael, *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class: An Insider's Report*, New York, Doubleday, 1984.

Voszka, Éva, „Spontaneous Privatization in Hungary", în *Privatization in the Transition to a Market Economy: Studies of Preconditions and Policies in Eastern Europe*", ed. John S. Earle, Roman Frydman şi Andrzej Rapaczynski, New York, St Martin's Press, 1993, p. 89-107.

Voszka, Éva, *Centralization, Renationalization, Redistribution* (The Role of Government in Changing Ownership Structure in Hungary 1989-1993), Budapest, Center for Economic Policy Research, Discussion Papers, Series No. 916, 1994.

Walder, Andrew, *Communist Neo-Traditionalism: Work and Authority in Chinese Society*, Berkeley, University of California Press, 1986.

Walder, Andrew, „Career Mobility and the Communist Political Order", în *American Sociological Review*, nr. 60(3), 1995, p. 309-328.

Walder, Andrew, „Market and Inequality in Transitional Economies: Toward Testable Theories", în *American Journal of Sociology*, nr. 101(4), 1996, p. 1060-1073.

Wasilewski, Jacek, „The Crystallization of the Post-Communist and Post-Solidarity Political Elite", în *After Communism: A Multidisciplinary Approach to Radical Social Change,* ed. Edmund Wnuk-Lipinski, Warsaw, Institute of Political Studies, 1995a, p. 117-133.

Wasilewski, Jacek, „The Forming of the New Elite: How Much Nomenklatura is Left? ", în *Polish Sociological Review*, nr. 110(2), 1995b, p. 113-123.

Wasilewski, Jacek şi Edmund Wnuk-Lipinski, „Poland: Winding Road from the Communist to the Post-Solidarity Elite", în *Theory and Society*, nr. 24(5), 1995, p. 69-96.

Weber, Max, „*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*", New York, Charles Scribner's Sons, (1904-1905) 1958.

Weber, Max, „Capitalism and Rural Society in Germany", în *From Max Weber,* ed. H. H. Gerth şi C. Wright Mills, New York, Oxford University Press, (1906) 1958, p. 363-385.

Weber, Max, *Economy and Society*, New York, The Bedminster Press, (1915-1921), 1978.

Whipple, Tim D. (ed.), *After the Velvet Revolution: Václav Havel and the New Leaders of Czechoslovakia Speak Out*, New York, Freedom House, 1991.

Windolf, Paul, „The Transformation of the East German Economy", material prezentat la conferinţa 'Territoriality and Modern Society', UNC, Chapel Hill, 29-30 mar. 1996.

Xie, Yu şi Emily Hannum, „Regional Variation of Earning Inequality in Reform-Era Urban China", în *American Journal of Sociology*, nr. 101(4), 1996, p. 950-992.

Zaslavsky, Victor, *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity and Consensus in Soviet Society*, Armonk, NY, M.E., Sharpe, 1982.

Zeitlin, Maurice, „Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class", în *American Journal of Sociology*, nr. 79(5), 1974, p. 1073-1119.

Zubek, Voytek, „The Polish Communist Elite and the Petty Entrepreneurs", în *East European Quarterly*, nr. 25(3), 1991, p. 339-362.

Zweigelhaft, Richard, „The Application of Cultural and Social Capital: A Study of the 25th Year Reunion Entries of Prep School and Public School Graduates of Yale College", în *Higher Education*, nr. 23(3), 1992, p. 311-320.

COMENTARII LA:

Making Capitalism without Capitalists:
The New Ruling Elites in Eastern Europe,
Gil Eyal, Iván Szelényi, and Eleanor Townsley, New York, Verso Books, 2001.

Postsocialist Pathways:
Transforming Politics and Property in East Central Europe,
David Stark and László Bruszt, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

SUSȚINUTE DE:

Michael Burawoy, *University of California, Berkeley*
„Neoclassical Sociology:
From the End of Communism to the End of Classes"

Michael D. Kennedy, *University of Michigan*
„Postcommunist Capitalism, Culture, and History"

Gil Eyal, *University of California, Berkeley*
Iván Szelényi, *Yale University*
Eleanor Townsley, *Mount Holyoke College*
„The Utopia of Postsocialist Theory
and the Ironic View of History in Neoclassical Sociology"

PUBLICATE ÎN:

American Journal of Sociology, vol. 106, nr. 4, ian. 2001,
p. 1099–1120, 1138–1151, 1121–1128.
© 2001 by The University of Chicago.

SOCIOLOGIA NEOCLASICĂ: DE LA SFÂRŞITUL COMUNISMULUI LA SFÂRŞITUL CLASELOR[1]

Michael Burawoy
Universitatea California, Berkeley

Sociologia americană a marcat triumfalismul perioadei ce a urmat încheierii celui de-al doilea război mondial cu emblematica teză a „sfârşitului ideologiei". Lupta de clasă pentru o ordine socialistă alternativă a fost tratată ca un anacronism, întrucât democraţia liberală şi capitalismul puteau oferi în mod real libertăţi extinse şi un standard de viaţă mai bun. America era cât se poate de bună, pe cât de disprețuit era „celălalt", „comunismul". Protagoniştii „sfârşitului ideologiei" – cei mai cunoscuţi fiind Seymour Martin Lipset, Daniel Bell şi Philip Selznick – porniseră la drum ei înşişi ca socialişti nepocăiţi în anii '30. Deriva lor către automulţumire, care a culminat cu „funcţionalismul" anilor '50, fusese depăşită de radicalismul anilor '60, un radicalism care a pus în evidenţă partea neplăcută a „capitalismului" american şi limitele „democraţiei" sale. Această revoltă împotriva sfârşitului ideologiei şi a „anticomunismului" i-a inspirat pe unii comentatori, precum Iván Szelényi şi David Stark, să dezvolte, în anii '70 şi '80, o critică alternativă de clasă a „comunismului" contemporan lor. Ei au reconceptualizat comunismul în termenii mult mai pozitivi ai „socialismului de stat", arătând atât posibilităţile cât şi limitele acestuia. Szelényi şi-a formulat noua analiză de clasă a socialismului de stat pe baza sociologiei critice elaborate în Occident şi a teoriei critice a Şcolii de la Budapesta, în timp ce interesul lui Stark pentru studiile de inspiraţie marxistă privind munca au orientat cercetarea către posibilităţile şi limitele democraţiilor muncitoreşti, mai întâi în Iugoslavia şi apoi în Ungaria.

Totuşi, în cele mai recente cărţi ale lor, Szelényi şi Stark şi-au renegat trecutul ca să se alăture altor curente teoretice contemporane – curente care se dedică unui

al doilea val al teoriilor sfârşitului ideologiei, cercetând capitalismul sub forma multiplelor sale înfăţişări, pierzând legătura cu capacităţile critice ale sociologiei. În timp ce primul val al sfârşitului ideologiei încă mai recunoştea existenţa unei clase muncitoare – chiar dacă se concentra asupra presupuselor sale patologii –, aproape o jumătate de secol mai târziu, cel de-al doilea val pare să fi abandonat complet conceptul de clasă. Baza acestei noi sociologii nu mai este, aşa cum se întâmplase în anii '50, pericolul totalitar reprezentat de „ceilalţi" – fie din afară (comunismul), fie din interior (clasa muncitoare) –, ci comemorarea dispariţiei acestora. Nicăieri nu a găsit această sociologie un sol mai fertil decât în fostele ţări socialiste ale Europei Centrale.

Europa Centrală: un laborator pentru studierea comparativă a formelor de capitalism

În cartea *Capitalism fără capitalişti*, Gil Eyal, Iván Szelényi şi Eleanor Townsley numesc noua paradigmă *sociologie neoclasică*. Dacă *sociologia clasică* a lui Karl Marx, Max Weber şi Emile Durkheim a câştigat un statut canonic datorită angajamentului său în problemele şi posibilităţile tranziţiei din secolul al XIX-lea la capitalismul modern, *sociologia neoclasică* reprezintă un angajament analog în tranziţia capitalistă de la sfârşitul secolului al XX-lea. Şi, dacă sociologia clasică era ameninţată de perspectiva unei alternative socialiste la capitalism, sociologia neoclasică marchează decesul acestei alternative. În locul preocupărilor clasice privind originile, dinamica şi reproducţia unui singur tip de capitalism, sociologia neoclasică se preocupă de diversitatea formelor de capitalism, „un mozaic al celor mai diverse structuri şi instituţii socio-economice". Nu se mai pune problema studierii originilor unei singure ordini, ci a unor origini multiple şi a unor ordini diverse. Dacă sociologia clasică insista asupra unicităţii capitalismului în comparaţie cu societăţile noncapitaliste – trecutul feudal sau viitorul socialist –, sociologia neoclasică compară capitalismul cu capitalismul. Lumea contemporană, în special înmormântarea socialismului, are nevoie de un program de cercetare comparativă a formelor de capitalism.

La un nivel similar David Stark şi László Bruszt, în lucrarea lor *Traiectorii postsocialiste*, susţin că dispariţia comunismului redirecţionează interesul şi imaginaţia sociologiei către trasee diferite, care duc toate la o multitudine de capitalisme viitoare. „Atunci când încetăm să definim capitalismul prin raportare la socialism, observăm că, în epoca noastră, capitalismul ca teorie este interesant din punct de vedere analitic numai la plural: *capitalismele* trebuie comparate între ele". La fel ca Eyal şi colaboratorii, şi aceşti autori înţeleg Europa de Est şi Europa Centrală ca laboratoare naturale pentru noua sociologie. Ambele cărţi încearcă să se lupte cu continuităţile şi discontinuităţile socialismului şi

capitalismului. Ambele încearcă să pună de acord sinistrele ecouri ale trecutului alături de forme economice, politice şi sociale complet noi. În loc să urmărească revoluţii sau evoluţii, ei gândesc în termeni de mutaţii, reconfiguraţii sau, pentru a utiliza conceptul profetic al lui Stark, „recombinaţii".

În ciuda similitudinilor, cele două lucrări se concentrează asupra unor diferite niveluri analitice ale tranziţiei. Stark şi Bruszt sunt interesaţi de *instituţii*, de prăbuşirea celor vechi şi de crearea celor noi, legate prin strategiile desprinderii (*extrication*) de comunism. Ei şi-au numit abordarea *dependenţa de cale* (*path dependency*) pentru că soluţiile instituţionale – formele democraţiei şi privatizarea – rezultate în momentul desprinderii de socialism au orientat Ungaria, Republica Cehă, Germania de Est şi Polonia pe traiectorii divergente. Pe de o parte, perspectiva lui Stark şi Bruszt este diferită de aceea neoliberală a „tranziţiei prin imitaţie" din manualele clasice de capitalism, prin ceea ce ei numesc „capitalism prin proiect" (*capitalism by design*) şi care ar putea fi denumit *dependenţa de viitor (future dependency)*. Pe de altă parte, ei pun serios în discuţie *dependenţa de trecut* promovată de abordările involuţioniste, care tratează postsocialismul ca un produs degenerat al moştenirii comuniste.[2]

Eyal, Szelényi şi Townsley adoptă o perspectivă de „cale" similară asupra tranziţiei însă, spre deosebire de Stark şi Bruszt, căile lor merg mult înapoi în comunism şi chiar în perioada anterioară comunismului în Ungaria, Polonia şi Republica Cehă. Totuşi, căile lor de cercetare nu sunt instituţiile, ci *indivizii*. De fapt au foarte puţine de spus despre transformarea instituţională – logica colapsului, a desprinderii de lumea comunistă şi a noii creaţii. Mai degrabă, ei se concentrează asupra traiectoriei diferitelor elite – indivizi, înzestraţi cu diferite forme de capital (economic, social, politic şi cultural), pe care le adaptează strategic la exigenţele presupuse de traversarea unor ordini sociale diferite. Ei îşi numesc abordarea *ajustarea traiectoriei*: instituţiile modelează dispoziţiile indivizilor care, la rândul lor, luptă şi transformă acele instituţii, ceea ce duce la reajustarea traiectoriilor individuale. Ambele lucrări împărtăşesc un punct de vedere comun asupra tranziţiei: într-o manieră optimistă, amândouă tratează caracterul nedeterminat, noutatea şi varietatea transformărilor – fie a patternurilor instituţionale, fie a alianţelor dintre elite – care au loc în societăţile postsovietice.

În acest eseu aş dori să sugerez că un astfel de optimism neoclasic este greşit şi lipsit de substanţă – bazat mai degrabă pe credinţă şi mai puţin pe realitate. Optimismul acestor autori porneşte, aşa cum susţin eu, de la o supraestimare a importanţei elitelor, a patternurilor de privatizare şi a democraţiei politice şi de la o subestimare a importanţei acumulării de capital, a relaţiilor de clasă[3] şi a forţelor globale. *Cu alte cuvinte, în „capitalismul comparativ" configurat de ei, capitalismul nu se află în cadru.* Urmărind deschiderea şi pluralitatea, sociologia neoclasică abandonează conceptele sociologiei clasice privind limitele

capitalismului – posibilitățile limitate pentru instituții democratice și pentru autoîmplinirea individuală. Astfel, Eyal și colaboratorii extind viziunea weberiană asupra diferitelor tipuri de capitalism ca proiecte ale unor burghezii diferite și lărgesc distincția lui Weber dintre clasă și status (*rank*) pentru a compara societățile precomuniste, comuniste și postcomuniste. Totuși, în acest proces ei pierd din vedere înțelegerea critică a lui Weber: perspectiva sa închisă asupra capitalismului, legătura dintre eficiența capitalistă și dominația birocratică și, la un nivel mult mai general, propria sa deziluzie privind raționalismul occidental.

Stark și Bruszt părăsesc preocuparea lui Weber în ceea ce privește soarta indivizilor, pentru a repeta preocuparea lui Durkheim pentru puterea formatoare a instituțiilor.[4] Ca și Durkheim, ei sunt foarte critici cu privire la piață și la soluțiile bune la toate ale statului – pieței presupun atât o creștere a încrederii sociale, cât și instituții de sprijin, ceea ce înseamnă că numai statul este capabil să asigure o coordonare „de la distanță". Precum Durkheim, ei se întorc la asociațiile intermediare ca punct de sprijin pentru un capitalism adevărat – însă pentru Stark și Bruszt aceste asociații sunt rețele de proprietate între firme, în timp ce, la Durkheim, sunt asociații profesionale. Așa cum Durkheim a accentuat puterea generativă a constrângerilor, Stark și Bruszt laudă responsabilitatea democratică și coerența politicilor publice. Deci, lipsește în întregime critica acerbă a lui Durkheim privind inegalitățile generate de putere și nedreptatea socială care, pentru el cel puțin, au marcat separația dintre prezentul patologic și viitorul ideal. De fapt, refuzul lui Stark și Bruszt de a lua în considerare chiar conceptul de tranziție, datorită evoluției sale implicite către un viitor de tip normativ, le permite să acorde prezentului multiple posibilități. Trecutul nu se mai poate întoarce, viitorul este incert și astfel prezentul este triumfător.

A utiliza termenul de „neoclasic" pentru a descrie noul program de cercetare sugerează paralele cu economia neoclasică, iar aceste paralele există cu adevărat. Ambele subliniază acțiunea strategică în desfășurarea capitalului, însă sociologia neoclasică extinde semnificația capitalului pentru a include resursele sociale, culturale și economice.[5] Ambele pun accent pe opresiunea și justiția socială. Ambele prezintă o evaluare optimistă a posibilităților capitalismului, care reprezintă sfârșitul istoriei. Totuși, într-un aspect fundamental, sociologia neoclasică diferă de economia neoclasică, și anume în înlocuirea modelului normativ unic de capitalism al acesteia din urmă cu capitalisme multiple derivate din origini diferite. Însă, așa cum voi susține, această ultimă pretenție este nedovedită, bazându-se pe diversitatea manifestărilor *suprastructurale* ale capitalismului (originile sociale ale elitelor, formele de proprietate și democrația politică), nu pe sublinierea diversității formelor economice de producție și a relațiilor de clasă ce le corespund.

Ca o ironie, în analizele lor anterioare asupra socialismului de stat, atât Szelényi cât şi Stark au fost orice altceva decât „neoclasici" în ceea ce priveşte orientarea. Dimpotrivă, au fost puternic influenţaţi de Marx – o influenţă care a lăsat urme în abordarea capitalismului postsocialist, chiar dacă procesele economice, relaţiile de clasă şi alternativele la capitalism au dispărut. Spunând la revedere socialismului, acum calomniat, care în mod magic şi neaşteptat s-a evaporat, ei şi-au pierdut simţul critic faţă de capitalismele de periferie pe cale de apariţie. Chiar şi în apropierea lor comună de Bourdieu, ei îi folosesc teoria ca un set de instrumente universale pentru analiza resurselor (capitalul), a înclinaţiilor (habitus-ul) şi a acţiunii strategice (în spaţiul şi domeniile sociale), însă în timpul procesului sacrifică dimensiunea politică a scrierilor lui Bourdieu – analiza *reproducţiei şi a denaturării relaţiilor de clasă*.[6] Într-o paradoxală festă a istoriei, este ca şi cum nu începutul, ci sfârşitul socialismului ar aduce cu sine sfârşitul claselor!

În cele ce urmează, mă refer la mutarea interesului de la studiul grupurilor subordonate şi al relaţiilor de clasă – atât de evident în lucrările lor de început – spre concentrarea atenţiei asupra elitelor conducătoare, patternurilor de proprietate şi formelor democraţiei. Apoi pun în discuţie baza teoretică a programului de cercetare referitor la capitalismele comparative, şi anume analizele *dependente de origini* – fie că este vorba despre analiza *dependenţei de cale* a lui Stark şi Bruszt, care porneşte de la prăbuşirea socialismului şi de la discontinuitatea dintre socialism şi ceea ce urmează după el, sau de teoria ajustării traiectoriei a lui Eyal şi colaboratorii, care oferă o mai largă cuprindere istorică şi continuitate. Supun ambele cadre testului dificil al cazului rus şi arăt modul în care conceptualizarea lor minimalizează constrângerile exercitate asupra elitelor de nonelite, a politicii de economie şi a dimensiunii naţionale de cea globală. Propun o abordare alternativă, şi anume suspendarea studiului privind originile pentru studiul relaţiilor de clasă din prezent. Împotriva optimismului neoclasic, propun o teorie postsocialistă, analoagă teoriei postcoloniale, care restaurează o cercetare critică bazată pe limitele schimbării şi în acelaşi timp recuperează alternativele subordonate. Astfel că, în final, propun nu numai o recuperare a conceptului de clasă, ci şi o cercetare aprofundată a socialismului real.

Calea către sociologia neoclasică

Iván Szelényi este principalul sociolog al fostei lumi sovietice, cel mai bine cunoscut pentru lucrarea sa clasică *Intelectuals on the Road to Class Power* (1979), pe care a scris-o împreună cu György Konrád pe la mijlocul anilor '70, când amândoi se aflau sub supravegherea statului ungar. Socialismul de stat, au

susținut ei, are un loc special pentru intelectuali în calitatea lor de arhitecți și de furnizori de legitimitate pentru „redistribuția rațională" a resurselor într-o economie planificată. Intelectualii au formulat și au justificat planul ca un instrument de satisfacere a nevoilor tuturor. Pentru a fi siguri, intelectualii nu ajunseseră încă la destinația planificată, însă erau o clasă *in statu nascendi*, o clasă opusă muncitorilor, în numele cărora ei ar fi trebuit să conducă și din munca cărora ar fi trebuit să organizeze extragerea surplusului. O importantă parte a acestui model de socialism bazat pe două clase a fost pusă în aplicare, chiar și posibila sa democratizare ca urmare a atenției acordate de intelectuali clasei muncitoare.

Szelényi a concretizat acest model teoretic în studiul său asupra inegalității în zonele urbane din Ungaria, mai precis asupra repartizării locuințelor, care a arătat că politicienii, tehnicienii, birocrații și managerii, pe scurt clasa nouă, aveau acces privilegiat la resurse (apartamente) subvenționate. Acest lucru înseamnă, așa cum a susținut el mai departe, că, în condițiile socialismului de stat, membrii clasei muncitoare au un interes în expansiunea pieței, astfel încât pot să depășească favoritismele „redistribuirii raționale" și să se angajeze într-o activitate antreprenorială, cum ar fi obținerea materialelor pentru construirea propriilor lor case. Piețele, susținea el, se opun inegalităților distribuției administrative a resurselor. De aceea, el a pus bazele dezbaterii privind tranziția de două decenii mai târziu, și anume dacă tranziția la piață ar accentua sau ar submina inegalitățile anterioare ale statului socialist.[7]

În anii '80 se părea că ascendența intelectualilor fusese oprită. Lucrând cu foștii săi studenți unguri, Szelényi a descoperit o a doua nouă clasă croindu-și drum către suprafață, și anume antreprenorii rurali care erau capabili să folosească avantajul deschiderii către piață într-o Ungarie încă socialistă. În lucrarea *Socialist Entrepreneurs*, Szelényi a susținut de această dată că vechea burghezie, a cărei existență fusese întreruptă de apariția comunismului și care își transferase resursele în sistemul de învățământ sau în partid, exploata atunci oportunitățile economiei mixte a Ungariei din anii '80. De aceea, începutul comunismului a marcat o perioadă de întrerupere a îmburghezirii, dar procesul a fost reluat către sfârșitul comunismului. Totuși, încă o dată istoria depășește teoria lui Szelényi. Socialismul de stat s-a prăbușit. Deși anumite elemente din Forumul Democratic Ungar, care a format primul guvern postsocialist, au fost atrase de ideea antreprenorială a celei de-a treia căi, realitatea nu a fost atât de indulgentă cu capitaliștii autohtoni. Cert este că nu ei au devenit noua clasă conducătoare.

În recenta lucrare scrisă în colaborare cu Gil Eyal și Eleanor Townsley, Szelényi se întoarce la ideile din *The Intelectuals on the Road to Class Power*. Efectuând sondaje care au investigat elitele sub multiple aspecte, la care se

adaugă propriile lor observaţii şi interviuri, autorii susţin că, în Ungaria postsocialistă, ca şi în Republica Cehă şi Polonia, s-a creat o nouă elită conducătoare, dominată de intelectualitate. De fapt, Szelényi şi colaboratorii se întorc la teza privind intelectualii în curs de a deveni clasă conducătoare, abia acum aceştia înţelegându-şi misiunea, mai degrabă decât în perioada socialismului de stat. Acesta este ceea ce ei numesc cel de-al doilea proiect al burgheziei culturale (*Bildungsbürgertum)*, a doua intrare în scenă a unei burghezii culturale. Cel dintâi proiect de acest tip a apărut în secolul al XIX-lea, când intelectualitatea central-europeană a elaborat un proiect de modernizare, la care s-au asociat specialiştii din administraţia statului. La sfârşitul secolului al XX-lea intelectualitatea a elaborat încă un proiect utopic al capitalismului, însă de această dată în asociere cu elita managerială socialistă – o coaliţie de agenţi lipsiţi de proprietate care în acest fel „construiesc capitalismul fără capitalişti". Asemeni primului proiect *Bildungsbürgertum,* care fusese o reacţie împotriva ordinii sociale de status specifice feudalismului, cel de-al doilea proiect *Bildungsbürgertum* este o reacţie împotriva ordinii de status comuniste. Şi, aşa cum prima ascensiune a intelectualităţii s-a dovedit tranzitorie, susţin Eyal şi colaboratorii, la fel se va întâmpla cu cea de-a doua. De fapt, la sfârşitul cărţii autorii prezintă date noi, sugerând că o nouă burghezie economică s-ar putea afla în proces de formare.

Chiar dacă pare că se întoarce la ideile sale din trecut, prezenta viziune a lui Szelényi este lipsită de perspectiva critică prezentă în lucrarea *The Intelectuals on the Road to Class Power*. Konrád şi Szelényi au abordat socialismul de stat de pe poziţia clasei muncitoare exploatate, aşa cum în *Socialist Entrepreneurs* Szelényi a început cu studiul muncitorilor agricoli. Însă în ultimele analize interesul se mută de la relaţiile de clasă la „pactul" elitelor.[8] Putem identifica o schimbare a interesului şi în scrierile lui David Stark, ale cărui lucrări de cercetare socială în Ungaria au contribuit la studiul politicilor privind locurile de muncă. Ca şi Szelényi, Stark şi-a început cariera ocupându-se de clasa muncitoare, arătând modul în care participarea indivizilor a contribuit şi a pus în discuţie reproducţia dominaţiei de clasă. Cercetarea sa din anii '80 la nivelul regimului întreprinderii ungare a scos la iveală o întreagă gamă de aranjamente organizaţionale de ordin informal ca o formă de adaptare a muncitorilor la exigenţele unei economii conduse administrativ. În cel mai cunoscut articol al acelei perioade, Stark a arătat (în 1986) modul în care sistemele interne de subcontractare dezvoltate au acţionat ca pseudopieţe în interiorul întreprinderii socialiste, compensând disfuncţiile planului, aşa cum în capitalismul modern gestiunea internă a muncii a contracarat disfuncţiile pieţei externe. Ierarhiile presupun existenţa pieţelor, după cum pieţele au nevoie de ierarhii. Capitalismul şi socialismul de stat au fost fiecare oglinda celuilalt. De aceea, socialismul de stat nu poate fi redus la

modelul totalitar al economiei de comandă însă, cel puţin în forma sa avansată, a necesitat toate formele de organizaţii subordonate ce activau de-a lungul unor linii care contraziceau logica comunistă dominantă. Aceasta i-a oferit lui Stark (1989a, 1989b) instrumentul conceptual pentru a realiza un portret mai bogat şi mai variat al socialismului de stat.

Unindu-şi forţele cu politologul ungar László Bruszt, Stark îşi transferă acum interesul iniţial pentru diversitatea formelor de socialism către pluralitatea noilor forme de capitalism. Totuşi, este destul de curios modul în care Stark şi Bruszt leagă diversitatea postsocialistă nu de diversitatea moştenirii socialiste, ci de autonomia vieţii politice, de opţiunile în tranziţia la democraţie.[9] În prima parte a lucrării *Traiectorii postsocialiste*, ei schiţează diferitele căi de „desprindere de comunism" (*extrication*) generate de interacţiunea strategică dintre (a) radicali şi reformatori şi (b) elitele conducătoare şi opoziţie. Astfel, Ungaria a dezvoltat o democraţie perfectă în regiune, deoarece opoziţia era slabă, iar elita conducătoare divizată, în timp ce, în Polonia, opoziţia, organizată în jurul *Solidarităţii*, era mult mai puternică, ceea ce a condus la compromiterea democraţiei liberale. Bulgaria, România şi Albania erau la cealaltă extremă. Acolo, opoziţia era atât de slabă încât partidele comuniste şi-au schimbat pur şi simplu numele ca să recâştige puterea. În cea de-a doua parte a cărţii lor, Stark şi Bruszt leagă diversele strategii de privatizare din Germania, Republica Cehă, Polonia şi Ungaria de căile lor diferite de desprindere de comunism – reunificare în Germania, capitulare în Republica Cehă, compromis în Polonia şi competiţie electorală în Ungaria. În ultima parte ei elaborează teza conform căreia, departe de a fi incompatibile cu capitalismul, deliberarea democratică şi asocierea strânsă sunt condiţiile lui necesare. O responsabilitate extinsă (*extended accountability*), aşa cum o denumesc ei, a promovat un capitalism vibrant în Republica Cehă, în timp ce una mai limitată a generat un capitalism mai slab în Ungaria şi în Germania.[10]

Similitudinile dintre aceste două cărţi sunt evidente. Ambele subliniază căile sau traiectoriile istorice din trecut către prezent, astfel încât unde am ajuns are anumite legături cu de unde am plecat. Pluralitatea originilor dă naştere mai multor capitalisme. Pentru a fi siguri, istoriile lor pornesc din puncte diferite şi de aceea ei ajung la concluzii diferite privind prezentul, însă ambele lucrări împărtăşesc punctul de vedere comun conform căruia originile contează. Această constatare este de bun simţ dar nu este în mod necesar una sociologică. Sociologia clasică s-ar putea să fi fost interesată de origini, însă optimismul său teoretic excesiv susţinea că, în forma sa modernă, capitalismul era atât de generalizat, încât originile sale se pierduseră. De aceea, capitalismul modern trebuia înţeles ca un sistem, construit din părţi componente rele şi mai puţin rele. Chestiunea principală avea în vedere *reproducţia* unui sistem de relaţii, îndeosebi relaţii economice, care defineau capitalismul. Concentrându-se asupra originilor,

sociologia neoclasică eşuează în ceea ce înaintaşa sa clasică a făcut atât de bine, şi anume a studia noua ordine ca un sistem format din părţi interdependente – relaţiile dintre economie şi politică, dintre elite şi nonelite.

Pentru sociologia clasică – mă refer la Weber şi Durkheim, ca şi la Marx – modul în care capitalismul a supravieţuit tensiunilor şi contradicţiilor sale interne şi a absorbit tendinţele către disoluţie şi ruptură era un mister. Însă, pentru sociologia neoclasică chestiunea continuităţii capitalismului este înlocuită de studiul originilor. Este ca şi cum, o dată cu dispariţia alternativei socialiste, a încetat să existe un reper opus, o poziţie externă din care să poată fi înţeles caracterul definit sistematic şi contradictoriu al capitalismului. Astfel, Eyal şi colaboratorii studiază formarea unor noi elite din cele vechi, în timp ce Stark şi Bruszt, deşi mai apropiaţi de o analiză sistemică, evident că studiază originile patternurilor de proprietate şi ale reţelelor corporative. Ambele cărţi studiază economia de la distanţă, ca pe o abstracţie care trebuie luată ca atare şi nu ca un set concret de relaţii productive. Dacă, în scrierile lor anterioare, s-au concentrat pe ingeniozitatea claselor inferioare de a se adapta la socialism şi pe modul în care muncitorii şi ţăranii s-au opus şi au transformat socialismul de stat prin micile acţiuni ale vieţii de zi cu zi, acum Szelényi şi Stark îşi îndreaptă atenţia către modul în care elitele manipulează formele incipiente de capitalism. Analizele lor exclud clasele subordonate, care de fapt devin confuze-liniştite şi tăcute – spectatori ai unor transformări care le cuprind şi pe ele.[11]

Reluarea teoriei lui Durkheim: căile postsocialiste

Lucrarea *Traiectorii postsocialiste* este o colecţie de eseuri scrise pe durata a şapte ani, începând cu 1990, ale căror teme se suprapun cu fazele tranziţiei: ieşirea din comunism, privatizarea şi noile forme ale reţelelor sociale de tip capitalist. Stark şi Bruszt încearcă să aducă eseurile la un numitor comun: relaţia dintre transformarea proprietăţii şi consolidarea democraţiei politice. Ei se întreabă dacă cele două transformări sunt reciproc contradictorii. Dacă transformarea proprietăţii şi restructurarea economică solicită sacrificiul populaţiei, nu vor fi blocate aceste procese pe măsură ce democraţia îşi extinde puterea de veto către clasele ce sunt victime ale acestor procese? Stark şi Bruszt susţin că a apărut o formă particulară de capitalism, care nu se bazează nici pe piaţă şi nici pe stat, ci pe o reţea de deliberare, ce va stimula o creştere economică de care vor beneficia toţi. Pe scurt, în lumea postsocialistă, tranziţia la capitalism şi aceea la democraţie se pot întări una pe cealaltă.

Însă, dacă nu socialismul, atunci care este sursa acestui avantaj comparativ al postsocialismului? De fapt, este exact ceea ce sugerează Stark şi Bruszt: statele postsocialiste nu dispun nici de pieţe puternice, nici de state coerente, ci „de

decenii de experienţă a unor reţele puternice". Aceste reţele economice, sugerează autorii, asigură baza unei noi forme de capitalism, care nu este dirijat nici de piaţă, nici de stat. Pentru a se bucura de succes – iar acum măsura succesului înseamnă coerenţa politicii – aceste reţele trebuie să fie atât deliberative, cât şi asociative, ceea ce înseamnă că trebuie să lege iniţiativele la un loc în cadrul unui proces comun şi extins de luare a deciziilor pe baze participative.[12] Rezultă că reţelele ungare sunt asociative dar nu şi deliberative, reţelele germane sunt deliberative dar nu asociative, în timp ce reţelele cehe oferă o combinaţie superioară de asociere şi deliberare.

Justeţea acestor enunţuri privind noile aranjamente mă preocupă mai puţin în comparaţie cu teoria asupra originii acestora. Dată fiind cercetarea anterioară a lui Stark, care a pus în evidenţă specificitatea socialismului ungar, cineva s-ar fi putut aştepta ca autorii să identifice originile căilor postsocialiste în tipurile divergente de socialism. Departe de aceasta. Ei preferă mai degrabă o distincţie analitică decisivă între *disoluţia* vechii ordini şi *crearea* celei noi. Pe de o parte, ei prezintă disoluţia printr-o singură modalitate: partidul-stat comunist, bazat pe „delegarea prin uzurpare", şi-a extins tentaculele în întreaga societate şi eventual s-a anemiat singur prin dizolvarea în propriul său mediu înconjurător. Socialismul s-a prăbuşit ca urmare a unei supraextinderi şi supraabsorbţii. Pe de altă parte, autorii subliniază căile multiple ale desprinderii de comunism, care nu pot fi explicate totuşi invocând un trecut singular. Mai degrabă, susţin ei, diferitele căi prin care trecutul este reinterpretat derivă din diversele conjuncturi politice ale momentelor disoluţiei. În Ungaria – fără îndoială modelul consolidării democratice – puterea este concentrată la nivelul executivului, ceea ce duce la variaţii ale politicilor tranziţiei, care au impact dezastruos asupra economiei. Republica Cehă se bucură de cel mai mare succes în dezvoltarea unei relaţii deliberative între executiv şi Parlament, iar reţelele sale economice sunt o reflectare a acestui succes. Din nou baza empirică a acestor legături este slabă, însă argumentul este interesant. Este ca şi cum fiecare ţară ar fi pornit de pe fundaţiile (în ruină) ale statului socialist, dar din complexe motive politice fiecare şi-a gândit şi construit case foarte diferite pe aceste fundaţii. Şi, pe măsură ce structura de deasupra se ridică, traiectoria se îngustează. Astfel, dependenţa de cale *este* dependenţă de trecut, numai că pentru Stark şi Bruszt „trecutul" începe o dată cu prăbuşirea comunismului. Însă, aşa cum vom vedea cu ocazia unei scurte discuţii asupra cazului rus, punctul de plecare este mult prea arbitrar ales.

Stark şi Bruszt nu acordă realmente nici o atenţie Rusiei în analiza lor comparativă, este însă bine să testăm schema lor în acest caz deosebit. Nu poate exista nici o îndoială asupra importanţei legăturilor asociaţionale dintre întreprinderi, prin intermediul a ceea ce se numeşte grupurile financiar-industriale. Sunt însă asocierile „deliberative", sunt adică responsabile în faţa

unor actori diverşi? Ca în cazul reţelei de întreprinderi ungare, însă cu atât mai mult, reţelele ruseşti dau socoteală numai faţă de ele însele şi sunt ferite de presiunea externă. Precum asocierile ungare, ele sunt în permanenţă susţinute de stat, ceea ce conduce la o distribuţie asimetrică a activelor şi pasivelor. Desigur, statul rus trebuie să fie privit ca prototipul a ceea ce Stark şi Bruszt numesc „statul antidezvoltării".[13] De fapt, revenind la domeniul politic, se poate observa că, în Rusia, aşa-numitul superprezidenţialism reprezintă o exagerare a concentrării puterii la nivelul executivului.

Şi totul se potriveşte foarte bine, prea bine! Nu există alte două economii care să fi fost mai diferite în socialism decât economia ungară şi cea rusă şi iată că acum putem observa o convergenţă postsocialistă, cel puţin în termenii proprietăţilor de reţea şi ai domeniilor politice. Arată aceasta importanţa felului în care s-a ieşit din comunism? Da şi nu. Pentru toate convergenţele pe care ei le presupun, aceste economii naţionale sunt lumi separate: în cazul uneia este vorba de o dezintegrare dramatică şi fără precedent, în timp ce, în cealaltă, aveam de-a face cu o creştere nesigură; în una se observă o revenire la relaţii de schimb primitive sub forma barterului şi a producţiei pentru subzistenţă, în timp ce în cealaltă se constată consolidarea unei economii bazate pe bani; în una are loc o criminalizare a economiei, în timp ce în cealaltă se naşte un stat de drept; în una se produce o concentrare enormă a puterii în oligarhii care controlează mass-media, resursele naturale şi sistemul bancar, în timp ce în cealaltă apare o structură economică diversificată. Astfel, dacă se înregistrează anumite convergenţe care pot fi explicate prin căile de ieşire din comunism, în acelaşi timp se înregistrează *divergenţe* mult mai adânci şi mai semnificative, care ne întorc mult în timp. Pe scurt, ar putea fi vorba despre *dependenţa de cale*, însă unde începe calea, care eveniment determină ce fel de viitor, despre cât de multe astfel de evenimente ar putea fi vorba? Este de departe evident că divergenţa cea mai semnificativă a căilor istorice începe în momentul în care partidul-stat este înlocuit de veşmintele formale ale democraţiei liberale.[14]

Cu siguranţă, unele fenomene sunt afectate de modul de desprindere de socialism, însă s-ar putea să fie vorba numai de cele mai superficiale. În sfârşit, datele oferite de Stark şi Bruszt pentru a se putea demarca diferitele capitalisme din Europa Centrală se referă la patternurile de proprietate. Ei consideră relevantă importanţa acestor patternuri de proprietate. Însă, cât de mult contează că întreprinderile ungureşti sunt deţinute unele de altele, companiile cehe sunt proprietăţile băncilor, cele poloneze sunt deţinute de companii de investiţii sau firmele germane sunt cel mai probabil în posesia *Treudhandanstalt* (Fondul Proprietăţii de Stat – n.trad.)? Care este implicaţia faptului că există forme recombinate de proprietate, undeva între stat şi piaţă? Ce dovezi există în ceea ce priveşte efectele particulare ale acestei situaţii asupra performanţelor economice,

asupra acumulării de capital şi chiar asupra inegalităţii? Deşi afirmă că sunt interesaţi îndeosebi de modul în care democraţia ameninţă reformele economice prin acordarea puterii celor care îi suportă consecinţele, nu ştim nimic despre cohortele de muncitori industriali şi agricoli, de potenţialul de subminare a reformei. Parcurgem multe pagini despre scheme de privatizare, însă nimic despre lipsirea de proprietate, somaj şi creşterea sărăciei. Simplu spus, în aceste pagini sunt puţine lucruri despre consecinţele politice şi economice ale reformei proprietăţii.

Continuarea teoriei lui Weber: a construi capitalismul fără capitalişti

Lucrarea *Capitalism fără capitalişti* utilizează o abordare diferită a tranziţiei. Mai întâi, originalitatea sa teoretică se bazează nu pe analiza instituţiilor, a căderii, a reconstruirii şi dinamicilor lor etc., ci pe modul în care indivizii îşi ajustează propriile traiectorii la exigenţele instituţiilor. În al doilea rând, din punct de vedere empiric atenţia este aţintită nu asupra varietăţii de patternuri de proprietate din Europa Centrală, ci asupra a ceea ce Ungaria, Polonia şi Republica Cehă au în comun, şi anume o formă de capitalism definit de *absenţa unei clase de proprietari*. Fără o burghezie economică, aşa cum susţin Eyal şi colaboratorii, burghezia culturală, care s-a format sub socialism şi în opoziţie cu acesta, devine elita dominantă în cadrul unui parteneriat cu elita managerială. În al treilea rând, metoda comparativă propusă de carte consideră Europa Centrală de astăzi în bloc într-o categorie mai mult sau mai puţin omogenă pentru a fi comparată cu trecutul său comunist şi precomunist, precum şi cu diferite forme de capitalism.[15] Dacă incursiunile lor în istorie te pot lăsa cu respiraţia tăiată, argumentele pe care le oferă pot fi mai greu răstălmăcite decât pretenţia provocatoare a lui Stark şi Bruszt, conform căreia diversitatea din Europa Centrală este rezultatul patternurilor recente de ieşire din comunism. În elaborarea argumentului privind ajustarea traiectoriei, Eyal şi colaboratorii folosesc instrumentarul lui Pierre Bourdieu, deja familiar, care înţelege acţiunea socială ca o desfăşurare strategică de diferite forme de capital (economic, social/politic şi cultural) într-un spaţiu social, guvernat de interese şi de înclinaţii moştenite (habitus). Acest lucru duce la formularea de alianţe între elite în termenii formelor de capital din societăţile precomuniste, comuniste, postcomuniste şi capitaliste. Astfel, elitele precomuniste au subordonat capitalul economic capitalului social; în comunism, elitele politice au subordonat elitele culturale, a căror importanţă a crescut în timp; postcomunismul subordonează capitalul economic faţă de capitalul cultural. Toate acestea trebuie comparate cu capitalismul occidental, unde elitele culturale sunt subordonate elitelor economice.[16] Autorii recunosc că lasă în suspensie întrebarea dacă în postcomunism capitalismul va fi diferit de orice alt capitalism, în ciuda originilor diferite.

Pentru a înțelege influența pe termen lung a acestor origini diferite, trebuie să ne întrebăm cum înțeleg Eyal și colaboratorii relația dintre trecut și viitor. Cum continuă să trăiască comunismul atât de puternic în capitalismul postcomunist astfel încât acesta din urmă să-și impună caracteristicile? Capitalismul postcomunist este proiectul elitelor care inițial s-au format prin opoziție față de comunism, în mod specific proiectul disidenților, care au respins ordinea politică în numele societății civile, și al comuniștilor reformiști (tehnocrați), care au respins ordinea economică în numele monetarismului. Întrebarea pe care și-o pun autorii în capitolul lor cel mai interesant (cel de-al treilea al cărții) se referă la modul în care aceste două grupuri, care ocupaseră poziții opuse în comunism, au putut forma o alianță în postcomunism. Făcând o analogie cu afinitatea electivă dintre etica protestantă și spiritul capitalismului a lui Weber, ei arată modul în care disidenții care își sacrifică propriile interese și tehnocrații dominați de spiritul capitalist au decis împreună să trăiască în adevăr și să se opună mitomaniei comuniste, să stabilească o guvernare de la distanță opusă reglementării de către stat a vieții de zi cu zi și să sprijine statul de drept în locul despotismului partidului unic. Cu alte cuvinte, noile instituții postcomuniste își au originea în „habitus-urile" care au rezistat și au fost moștenite din trecut.

Elitele pot concepe proiecte, dar important este să le realizeze. Eyal și colaboratorii recunosc că formele de capitalism pe cale de apariție sunt produsul unor compromisuri negociate. Disidenții și tehnocrații ar putea fi capabili să-și reconcilieze punctele de vedere diferite, însă și în această situație au nevoie de sprijinul managerilor care conduc economia. De aceea, ei își reformulează ideologiile despre societatea civilă și despre monetarism în cadrul unei „ideologii manageriale" care asigură coeziunea noului bloc de putere. Apoi, echilibrul relativ dintre manageri, disidenți și tehnocrați va determina caracterul și forța moștenirii comuniste.

Însă cineva s-ar putea întreba de ce compromisurile se realizează numai între elite, nu și între clase? Se poate presupune că traiectoriile postsocialiste divergente au fost modelate de activiștii mișcării *Solidaritatea,* cu accentul său pe „a se face auzită", sau de individualista clasă muncitoare ungară, care „a deviat" către economia secundară. Ori, dacă se ia în considerare întreaga Europă Centrală, se poate compara nonconformismul claselor sale proletare cu clasa muncitoare rusă care, pentru a supragenerializa, a urmat o strategie de "loialitate".[17] De fapt, de ce relațiile dintre clase nu sunt la fel de importante precum compoziția blocului de putere? Într-adevăr, s-ar putea susține că acele compromisuri realizate între clasele dominante și cele subordonate au creat condiții prealabile pentru alianțe între clasele dominante.

Chiar dacă Eyal și colaboratorii nu sunt preocupați de chestiunea relațiilor de clasă, pentru mai multă credibilitate ei se ocupă totuși de provocarea rusă. Dacă,

în Europa Centrală, ei consideră că suntem martorii unui *capitalism fără capitaliști*, în Rusia ei descoperă cu inteligență un caz al *capitaliștilor fără capitalism*. Ceea ce vrea să însemne că în Europa Centrală instituțiile capitalismului există în absența unei burghezii, în timp ce în Rusia există o burghezie, o clasă de proprietari recrutată din rândurile fostei nomenclaturi, însă care se îndreaptă spre dezastru în lipsa unei reglementări eficace. Aici nu se constată prezența unei revoluții şi nici a unei evoluții, ci avem de-a face sigur cu o involuție – o lume care se află în implozie şi în care o burghezie mercantilă, extrasă din fosta nomenclatură, a încălecat economia şi generează o dezacumulare primitivă, o întoarcere către societatea țărănească, o retragere către autoaprovizionare, expansiunea mici producții de bunuri de consum şi a schimbului primitiv în natură. Pe măsură ce se orientează către lumea globală modernă, noua burghezie împinge cea mai mare parte a populației spre situația grea specifică premodernismului. În acest caz *desprinderea de trecut* devine, s-ar putea spune, *răzbunarea trecutului*.

Catastrofa rusă justifică argumentul lui Eyal şi colaboratorii, care susțin, spre deosebire de Stark şi Burszt, că originile comuniste sunt deosebit de importante pentru rezultatele postcomuniste. Există însă un paradox. Cu siguranță acolo unde habitus-ul comunist a fost cel mai puternic iar intelectualitatea anticomunistă cea mai slabă, viziunea neoliberală a fost pusă în aplicare în modul cel mai viguros spre liberalizare rapidă, privatizare şi apoi stabilizare. Desigur, neoliberalismul nu este în acel caz un habitus moştenit, ci o ideologie de împrumut care este dezvoltată în mod oportunist pentru a justifica noile forme de exploatare şi de deposedare. Dar tocmai aceasta este problema. Concentrându-se asupra elitelor, Eyal şi colaboratorii numai atât pot merge în aprecierea caracteristicilor Rusiei postsovietice. Ei acordă atenție continuității vechii clase politice, transformată într-o elită economică, dar ratează transformarea radicală a societății. În urmărirea continuității, ajustarea traiectoriei nu-şi atinge scopul în ruptura dramatică din societatea rusă.

Dacă acum există capitaliști fără capitalism, am putea spune că, înainte de asta, a fost *socialism fară socialiști*. Prin aceasta înțeleg că societatea sovietică a fost socialistă prin economia sa redistributivă şi prin modul său de organizare centralizat – o structură socială complicată şi supraordonată care a controlat comportamentul şi recompensele cuvenite oamenilor. Indivizii au acționat pe baza locului lor în societate, nu pe baza unei perspective asupra viitorului. Drept rezultat, îndeosebi în faza sa finală nu a existat nici o clasă importantă de actori care să creadă în viitorul socialismului. Adeziunea la socialism a fost mai degrabă un ritual de obedință teatrală, astfel încât, în momentul în care sistemul s-a confruntat cu criza, nu se mai putea ajunge decât la despotism sau la colaps. Nu a existat nici un fel de angajare „socialistă" de a restaura şi a reconstrui structura.

S-ar putea afirma că Rusia s-a deplasat de la o extremă la alta, de la *o societate structurată pe poziții la o societate structurată pe proprietate;* de la competiția pentru poziții privilegiate la competiția pentru acumularea de avere; de la o societate în care indivizii ocupă locuri în cadrul relațiilor sociale preexistente la o societate în care indivizii continuă să construiască legături sociale; de la o lume a canalelor sociale la una a anarhiei sociale. Constituirea claselor se deplasează de la relațiile de dominație pe verticală la rețele de interdependență pe orizontală. Cineva s-ar putea gândi la Rusia de astăzi ca la prima societate cu adevărat „poststructurală", care refuză dirijismul și investițiile în viitor și este menținută unită prin intermediul unui sistem de legături personale. Reacția față de eșecul celor mai moderne proiecte (societatea planificată) a dus astfel la cea mai postmodernă și egoistă lume. În timp ce schema lui Bourdieu cu privire la capitalurile convertibile reușește într-adevăr să spună ceva despre societatea post-sovietică, este o greșeală să proiectăm această schemă în trecut, să impunem o teorie bazată pe proprietate în cazul unei societăți bazate pe poziții. Universalizând categoriile teoretice ale lui Bourdieu, Eyal și colaboratorii pierd din vedere importanța lor istorică și critică și eludează astfel diferențele profunde dintre ordinea socială sovietică și cea postsovietică.

Ambele lucrări menționate se concentrează asupra căilor divergente care în mod prezumtiv duc către capitalisme diferite, însă acolo unde una dintre ele identifică aceste divergențe la nivelul *habitus-urilor individuale* formate în timpul comunismului și chiar înainte de comunism, cealaltă se concentrează asupra *soluțiilor instituționale* la problema desprinderii de comunism. Diferă, de asemenea, evaluarea capitalismului. Una abordează capitalismul prin prisma *elitelor conducătoare*, a negocierilor dintre foștii disidenți, tehnocrați și manageri, pe când cealaltă studiază *patternurile de proprietate*, formele recombinate noi care depășesc modelele convenționale. Așadar, ambele se preocupă mai mult de formele fenomenologice de capitalism și mai puțin de realitatea concretă a acestuia, mai mult de suprastructuri și mai puțin de baza lor economică. Elite, patternuri de proprietate și politică, toate acestea ar putea fi divergente și s-ar putea transforma, în timp ce relațiile sociale ale capitalismului rămân aceleași. Nici una dintre lucrări nu se preocupă de relațiile sociale ale economiei, care este definită drept capitalistă în primul rând de relațiile dintre clase.

Reinventarea marxismului: relații de clasă solide

Karl Marx oferă un model alternativ pentru studierea tranzițiilor, care nu se bazează pe origini. În timp ce capitalismul modern ar putea avea origini multiple (iar Marx oferă diferite interpretări în scrierile sale), odată ce este instituționalizat, capitalismul își creează propriul sistem de reproducție a claselor

şi de acumulare dinamică. De fapt, logica sistemică nu se interesează de origini.[18] Chiar dacă formele capitalismului ar putea să fie diferite de la un sector la altul, de la o ţară la alta şi de la o regiune la alta, diferenţele sunt interconectate, rezultat al unor procese economice de bază. Pentru a studia astfel de procese economice *sui generis*, ar trebui să subordonăm studiul căilor istorice şi al traiectoriilor unei atente analize la faţa locului a relaţiilor sociale actuale. Acest lucru presupune date etnografice care să pună în evidenţă viaţa de zi cu zi reprezentată de acţiunea socială determinată de schimbarea constrângerilor, adică acele analize detaliate pe care le-a extras Marx din cărţile albastre ale inspectorilor guvernamentali sau munca de teren pe care a efectuat-o Engels în Manchester.

Avem deja exemple de cercetări etnografice în societăţile postsovietice care, în loc să se preocupe de influenţa originilor, pornesc de la examinarea constrângerilor din prezent. De exemplu, în studiul său asupra decolectivizării din România, Katherine Verdery nu se ocupă de sursa privatizării, ci arată modul în care relaţiile de proprietate devin obiect de dispută în satul său natal. Relaţiile politice şi economice, cu siguranţă moştenite din trecut, guvernează dinamica în curs de formare a redistribuirii proprietăţii. Punctul de pornire este prezentul şi de pe această poziţie este înţeles şi trecutul. Acelaşi lucru este valabil şi pentru etnografia lui Gerald Creed referitoare la lupta pentru lichidarea cooperativelor agricole în Bulgaria. Ţăranii acţionează aici ca un zid împotriva decolectivizării, invocând trecutul pentru a-şi proteja un fel de viaţă colectiv şi individual. Cercetarea de teren a Slawomirei Zbierski-Salameh în zona rurală a Poloniei arată cum terapia de şoc a întărit poziţia organizaţiilor monopoliste – centrele de aprovizionare, fermele de stat şi băncile – în detrimentul ţărănimii care, pentru a se proteja, s-a retras într-un ciclu închis de producţie de subzistenţă. Din nou accentul este pus aici şi acum pe tranziţie, pe disputa dintre diferitele clase în ceea ce priveşte interpretarea şi desfăşurarea reformei economice. În mod similar, observaţiile atente făcute de David Woodruff asupra întreprinderilor ruseşti arată modul în care se combină forţele locale pentru a se opune monetarizării cu caracter punitiv impuse de stat de la distanţă, prin reinventarea schimbului în natură (barter). Concluzia comună a acestor etnografii privind viaţa de zi cu zi este că trecutul devine teren de luptă, manipulat de forţe care se confruntă în prezent.

Trecutul este obiect şi teren de conflict, însă este în acelaşi timp un punct de referinţă faţă de care poate fi raportat prezentul. Revizuirea studiilor de antropologie a socialismului reprezintă o altă posibilă tehnică a unei astfel de evaluari înainte-şi-după a tranziţiei. În mai 1999, eu şi János Lukács ne-am întors în locurile cercetărilor noastre de etnografie industrială ungară din anii '80. Ce se întâmplase cu muncitorii noştri în ultimii zece ani? Am fost surprins să constat că, în ciuda disponibilizării multora din cei 15.000 de lucrători, cu excepţia

câtorva mii, la care se adăuga şi administratorul atelierului, Gyuri, care se retrăsese în satul său natal, toţi membrii brigăzii „Revoluţia Socialistă din Octombrie" încă mai lucrau în ceea ce pe vremuri se numea Oţelăria „Lenin". Format în socialismul târziu, habitus-ul lor rezistase tranziţiei. Csaba încă mai trăia şi bea cu tatăl său în mica lor garsonieră. Béla, căruia o grindă de oţel îi strivise un picior, îşi păstrase spiritul protestatar, nefiind deloc influenţat de faptul că fiii săi urcau pe scara socială. Aşa cum se descurcase foarte bine şi în anii '80, Karcsi continua să practice arta meşteşugărească în afara orelor de muncă. Bandi şi soţia sa (împreună cu rude şi prieteni) erau dedicaţi construcţiei noii lor case, în timp ce Laci încă mai locuia în apartamentul său cu două camere, împreună cu soţia casnică şi cei doi fii care îşi găseau din când în când câte ceva de lucru. Habitus-ul muncitorului de la fabrica de oţel a rezistat, asta este sigur, însă erau evidente degradarea statusului social, condiţiile de lucru deplorabile, salariile de mizerie, la care se adăuga spectrul şomajului.

În timp ce muncitorii erau concediaţi, de cealaltă parte a demarcaţiei de clasă câţiva manageri se comportau necruţător, separând anumite secţii ale fabricii în societăţi cu răspundere limitată şi încărcând nota de plată a întreprinderii cu cheltuieli de regie, taxe, transport etc. Este vorba de proprietatea recombinată definită de Stark şi Bruszt – întreprinderea mamă, încă proprietate de stat, era încărcată cu pasive, în timp ce sateliţii căpătau activele. Nimeni nu a dorit acest dinozaur. De-al lungul anilor '90 întreprinderea a fost pasată de ici-colo, până când, în cele din urmă, o companie slovacă a împărţit-o pe din două cu guvernul ungar, într-o încercare de resuscitare. Tânărului şi energicului manager Gabi i s-a părut că slovacii şi-au luat banii şi au plecat. Nu părea să fie vorba despre o nouă investiţie, ci numai de un alt nivel de birocraţie. Un an mai târziu, o companie americană a preluat conglomeratul slovac. Întreprinderea ar putea fi închisă chiar mâine, aruncând în stradă şi ultimii oameni care mai lucrează acolo.

Să comparăm această situaţie cu aceea existentă la Csepel Auto, o diviziune a celei mai mari întreprinderi de camioane din Ungaria, care a fost cumpărată de corporaţia germană ZF, la rândul său unul dintre cei mai mari producători de cutii de transmisie din lume. Nu mi-a venit să cred în momentul în care am păşit în clădirea cu pereţii numai din sticlă, ridicată acolo unde odinioară fusese un atelier electric auto întunecat şi murdar. Tineri tehnicieni, relaxaţi şi foarte exigenţi, au înlocuit echipele de lucrători ingenioşi, însă grăbiţi şi superficiali. Tomás, managerul sistemului de informare care ne-a condus, era unul dintre puţinii care rămăseseră în fabrică şi supravieţuiseră tranziţiei. Ceilalţi fuseseră disponibilizaţi. Jumătate din numărul muncitorilor de altădată produc acum de 30 de ori mai mult! Relaţiile de proprietate s-ar putea să fie difuze, dar consecinţele nu sunt. Sociologii neoclasici s-ar putea să se gândească la caracterul nedeterminat şi la nesiguranţa viitorului, însă pentru mulţi aceasta înseamnă nesiguranţă.

Capitalismul ar putea să fie construit fără capitaliști, însă cu siguranță nu și fără muncitori – o mică parte a lor urcând treptele sociale, majoritatea nefericiți și degradați moral. Pentru furnaliștii mei, capitalismul nu era altceva decât degradarea socialismului. Nu este clar dacă acest capitalism de după socialism este diferit de oricare altul, cel puțin din perspectiva celor care și-l asumă.

Așa cum arată aceste exemple, nu numai comunismul, ci și forțele globalizării obsedează prezentul. Stark și Bruszt descriu modul în care programele neoliberale au generat deziluzie, au deviat curentul principal dinspre Vest către Est, dinspre soluțiile pieței către elixirul statului. Ei susțin că ambele modele au fost „decuplate" de la realitatea Europei Centrale – o realitate a rețelelor deliberative care nu erau nici piețe, nici ierarhii. Stark și Bruszt au dreptate atunci când sunt sceptici în ceea ce privește inexorabila putere a globalizării, însă „decuplarea" devine sinonimă cu scuza conceptuală pentru ignorarea totală a factorilor globali. Stark și Bruszt supraestimează posibilitatea ca „proprietatea recombinată" să fi fost la fel de mult o barieră strategică împotriva competiției sau expropierii de către capitalul internațional, ca și o funcție a echilibrului de forțe la momentul ieșirii din socialismul de stat. În mod similar, așa cum arată și datele lui Eyal și colaboratorii, „managerialismul" se află acum în retragere în fața năvalei capitalului străin.

Aceasta este cea mai mare provocare sociologică a proiectului „capitalismelor comparative". Rusia și Ungaria pot să difere în importante feluri, însă această divergență este atât un produs al integrării lor diferite în ceea ce reprezintă un singur sistem capitalist mondial, cât și al originii lor comuniste. Sau, mai bine spus, este un produs al modului în care capitalismul global se combină cu forme anterioare de producție pe măsură ce acestea traversează tranziția la piață. Este dificil să se vorbească despre capitalisme naționale sau regionale independente – așa cum implicit rezultă din formula „capitalismelor comparate" – atunci când ordinea globală este atât de interconectată. Trebuie să înțelegem modul în care dimensiunea globală are efecte mediate, prin instituții supranaționale, conexiuni transnaționale sau discursuri postnaționale, asupra a ceea ce a ajuns să fie denumit „local".

Etnografia oferă o înțelegere nuanțată a constrângerilor de clasă în prezent, precum și buna cunoaștere a dimensiunii globale. Lynne Haney, de exemplu, a arătat modul în care modelul (neo)liberal al statului bunăstării a fost adoptat de managerii ungari de stat și chiar de sociologi pentru beneficiile materiale foarte reale pe care le oferă. Totuși, beneficiile pentru clasa birocraților au fost acordate pe cheltuiala clienților bunăstării, care au revendicat, în schimb, grija din partea statului pe care o pierduseră, apelând la universalismul socialist al trecutului. Precum un paratrăznet, statul a transferat presiunile globale, dând naștere unei populații care are nevoie de asistență. Însă dimensiunea globală poate lovi și

dincolo de domeniul de competenţă al statului. Zsuzsa Gille arată că fragila democraţie ungară postcomunistă a dovedit o slabă rezistenţă faţă de puternicul capital multinaţional din domeniul incinerării deşeurilor care ar fi putut transforma Ungaria într-o curte de depozitat gunoiul din Occident. Proiectul s-a bucurat de sprijin popular în rândul sătenilor, care au cerut o parte din lucrările pentru neutralizarea unor deşeuri rezultate din arderi. Ei locuiau în imediata apropiere a unui depozit de deşeuri toxice, provenind de la cea mai mare întreprindere chimică din Ungaria. Mulţi ani, în perioada socialistă, această întreprindere a fost mituită să producă ceea ce era prea periculos să fie produs în Austria. Acea parte a populaţiei rurale care nu a beneficiat de profituri de pe urma incinerărilor a fost uşor mobilizată de ecologişti pentru a se opune proiectului, însă efectul nu a fost pe măsura aşteptărilor. Contestările şi negocierile s-ar fi putut să aibă loc, însă rezultatele au fost proaste pentru populaţia rurală din Ungaria.

Aceste studii etnografice oferă un antidot postsocialist la optimismul neoclasic, pentru că identifică constrângerile negative ale trecutului istoric şi ale prezentului global, chiar dacă pun în evidenţă ingenuitatea şi inovaţia. Puţini reuşesc să-şi reafirme controlul asupra proprietăţii şi profitului, asupra capitalului organizaţional şi cultural, iar majoritatea este supusă nesiguranţei şi sărăciei în creştere. Vederea etnografică expune partea neplăcută a capitalismului – însemnând testări, incinerări de deşeuri şi şomaj. După cum spune o glumă, s-ar putea ca învăţătura sovietică să fi greşit în ceea ce priveşte comunismul, însă cu siguranţă a fost corectă în ceea ce priveşte capitalismul. Desigur, ideologii occidentali au propriile lor răspunsuri: reformele liberale au fost introduse prea lent (sau prea repede), managerii stalinişti au sabotat (sau nu au putut să înţeleagă) tranziţia la piaţă, oamenii nu sunt încă pregătiţi pentru capitalism, sunt prea corupţi de comunism şi aşa mai departe. În această perspectivă, problema este legată de cei chemaţi să aplice viziunea, nu de viziunea însăşi. La fel cum teoria dezvoltării de prin anii '60, care şi ea învinovăţea victimele pentru suferinţele lor, a dat naştere teoriei dependenţei şi apoi teoriei postcoloniale, ne-am putea aştepta ca sociologia neoclasică să inspire un nou curent teoretic postsocialist care să-şi mute interesul de la limitele capitalismului global spre contestarea transplanturilor occidentale prin alternative şi viziuni locale.

Calea către o teorie postsocialistă

Intelectualii din Europa Centrală şi-au găsit o cale proprie pentru a ajunge la înţelegerea slăbiciunii capitalismului postcomunist. După cum arată Eyal şi colaboratorii, aceşti intelectuali ai celui de-al doilea proiect de burghezie culturală (*Bildungsbürgertum)* blamează şi victimele socialismului pentru

colaborarea – implicită sau explicită – cu vechiul regim imoral. Pentru a plăti pentru trecut, pentru a-şi răscumpăra păcatele, cetăţenii Europei Centrale trebuie să fie mult mai dispuşi la sacrificiu, la confesiune şi să se supună la ritualuri de purificare. Încă mai este nevoie de extirparea acelor habitus-uri rele formate în timpul socialismului. Însă câtă vreme vor continua intelectualii să dea vina pe trecut pentru bolile prezentului, să atribuie patologiile capitalismului contemporan originilor sale socialiste?

Teoria dependenţei de origine a lui Eyal şi colaboratorii surprinde bine această învinuire a trecutului, însă nu este singura interpretare posibilă a situaţiei prezentului. Eyal şi colaboratorii s-ar putea să fi tras anumite concluzii din propria descriere a eşecului celui dintâi proiect de burghezie culturală (*Bildungsbürgertum*) – modul în care, la începutul secolului al XX-lea, intelectualii din centrul Europei au renunţat la proiectul capitalist pentru a se dedica fie dreptei radicale, fie stângii radicale. Astăzi am putea foarte bine să întrebăm cât va mai dura până când intelectualii postcomunişti vor respinge acele recomandări occidentale pe care le-au adoptat atât de avid – democraţia liberală şi piaţa liberă? Cât timp va trece până când teoria neoclasică, care condamnă socialismul şi găseşte scuze capitalismului, va face loc teoriei postsocialiste, care să promoveze o abordare mai critică a capitalismului, pentru a salva potenţialul pozitiv al socialismului?

Teoria postsocialistă ar putea urma teoriei postcoloniale. Aşa cum deziluzia produsă de ideea de „independenţă naţională" a făcut teoria postcolonială să respingă ţelurile eliberării, pentru că erau prea contaminate de ideologia opresorului, deziluzia ar putea să-i determine pe intelectualii postsocialismului să se gândească la alternative, la modelele occidentale de import. Aşa cum teoria postcolonială s-a întors către studii secundare, iar căutarea de oportunităţi şi de viziuni a lăsat în umbră lumea colonială şi chiar precolonială, teoria postsocialistă s-ar putea să exhumeze alternative care fuseseră rapid trecute pe linie moartă în momentul în care comunismul a început să se clatine.[19] Teoria postsocialistă s-ar putea foarte bine întoarce la alternativele subterane pe care mai tinerii Stark şi Szelényi s-au străduit atât de mult să le scoată la iveală – fie diferitele forme ale socialismului de piaţă specifice economiei secundare din Ungaria, fie ale societăţii mobilizate de *Solidaritatea* poloneză. Punctul de vedere al unei astfel de critici postsocialiste nu este un proiect de import deja fabricat, ci o imaginaţie concretă care încă nu a fost fructificată – ceea ce Erik Wright, de exemplu, a numit utopia reală.

Este probabil prea curând să ne întoarcem din nou la socialismul de stat şi la posibilităţile sale, cărora anterior nu li s-a permis să se dezvolte. Fără îndoială, cu timpul, va exista o teorie revizionistă care, fără să nege ororile comuniste, va recunoaşte potenţialităţile socialismului. Istoria timpurie a capitalismului nu a

fost mai puțin terifiantă decât cea a comunismului, însă capitalismul a reușit să-și pună în practică potențialitățile și să gestioneze contradicțiile, reconstruindu-se permanent. Socialismul nu a avut șansa – mai curînd din motive istorice mondiale decît datorită propriilor sale limite – de a se reînnoi înainte de a fi înlăturat. Capitalismul a avut ocazia să facă ceea ce socialismul nu a reușit niciodată, și anume să pună stavilă tendințelor sale barbare – sau, mai ales în cazul capitalismului, să le exporte unor națiuni neexperimentate și deschise, cum ar fi cele recent eliberate din captivitatea comunistă. Pachetul de export nu a fost constituit din economia mixtă a secolului al XX-lea, specifică capitalismului avansat, ci din utopismul pieței de la începutul secolului al XIX-lea, care duce astăzi la o dezvoltare dependentă. În fond, câte capitalisme avansate pot să existe în lume? Sociologia neoclasică poate să proclame o multitudine de capitalisme, însă s-ar putea să rezulte că nu există nici o diferență între centru și periferie, între dezvoltare și subdezvoltare. Originile multiple se pot ușor dizolva într-o singură lume capitalistă. Optimismul neoclasic va da cale liberă criticii postsocialiste care va asimila nu numai lecțiile experimentului socialist, ci și pe cele ale tranziției la capitalism. Istoria celui de-al doilea proiect de burghezie culturală (*Bildungsbürgertum)* încă nu s-a tranșat.

NOTE

1. Doresc să le mulțumesc lui Erik Wright și Pavel Krotov pentru comentariile și conversațiile avute. Coresponența directă cu Michael Burawoy: Departamentul de Sociologie, 410 Barrows Hall, University of California, Berkeley, California 94720. E-mail: *Burawoy@socrates.berkeley.edu*

2. Într-un anume fel, abordarea lor este și „dependentă de trecut", însă trecutul merge înapoi numai până la prăbușirea comunismului. Acest lucru nu înseamnă că moștenirea comunismului nu intră în analiza lor, însă ei susțin că urmările respectivei moșteniri sunt stabilite de modul în care s-a ieșit din comunism. Pentru o prezentare completă a logicii lanțului cauzal, vezi Stark și Bruszt (p. 164 în originalul în limba engleză).

3. Prin relații de clasă înțeleg relațiile de dominație și de exploatare dintre clase, ceea ce înseamnă că trebuie să studiem clasele în relație una cu cealaltă, iar structura de clasă ca un sistem integrat.

4. În timp ce Eyal și colaboratorii sunt foarte clari în ceea ce privește situarea lor în interiorul programului de cercetări al lui Weber, Stark și Bruszt nu menționează nici o legătură cu Durkheim. Analogiile nu pot fi totuși trecute cu vederea, mai ales atunci când Stark și Bruszt se apropie atât de mult de sociologia economică influențată de Durkheim, cum ar fi lucrarea lui Mark Granovetter privind integrarea piețelor, ideea lui Charles Sabel despre asocierile cu scop de dezvoltare, noțiunea lui Wolfgang Streek referitoare la ordinele de asociere și, la un nivel mult mai general, de neoinstituționalismul promovat de

John Meyer, Walter Powell, Paul DiMaggio şi alţii, care au pus în evidenţă constrângerile de ordin normativ asupra formelor şi modurilor de acţiune ale organizaţiilor.

5. Cineva ar putea fi contrariat de analogia cu renaşterea sociologiei în anii '50 sub forma funcţionalismului structural, derivat din teoria acţiunii sociale a lui Talcott Parsons, ea însăşi o tentativă explicită de a transforma economia neoclasică într-un caz particular al unei sociologii mai cuprinzătoare. În pretenţia de a sintetiza economia neoclasică şi teoria dependenţei de cale, Eyal şi colaboratorii propun şi o teorie foarte generală a acţiunii sociale (vezi, de exemplu p. 48-57).

6. Astfel, Eyal şi colaboratorii pretind că au „reconstruit teoria lui Bourdieu, trecând de la o explicaţie de tip static a reproducţiei sociale la o teorie comparativ-istorică, dinamică, capabilă să explice schimbarea socială" (p. 248).

7. Vezi, de exemplu, dezbaterea asupra tranziţiei din revista *American Journal of Sociology*, vol. 101, nr. 4, ian. 1996.

8. Studiile privind elita pot marca separaţia dintre elite şi mase, însă nu identifică sursa acestei separaţii într-o relaţie specifică de subordonare (de clasă). Astfel, Eyal şi colaboratorii semnalează că tranziţia la postcomunism a generat o structură socială polarizată, însă ei încă insistă asupra analizei elitei întrucât capitalismul este construit de sus în jos. O perspectivă de clasă susţine că a fi „construit" de sus înseamnă a fi „suportat" de jos.

9. Aici influenţa teoreticienilor tranziţiei din America Latină – Philippe Schmitter, Terry Karl, Adam Przeworski şi alţii – este evidentă. Şi ei subliniază deschiderea şi oportunităţile specifice tranziţiei democratice.

10. Cineva ar putea constata că succesul Cehici este, în ultimii doi-trei ani, mai degrabă controversat, fiind marcat de o serie de scandaluri politice şi de performanţe economice discutabile.

11. Ar trebui reţinut faptul că Szelenyi şi-a păstrat interesul pentru clasele populare în studiul său încă nepublicat referitor la evoluţia ţiganilor rurali unguri în ultimii 150 de ani. În prezent el lucrează şi la un studiu multinaţional privind sărăcia şi etnicitatea. Totuşi, în această recenzie mă refer numai la *Capitalism fără capitalişti.*

12. Aici autorii se inspiră în mod explicit din ideile lui Charles Sabel, la care capitalismul democratic bazat pe o specializare flexibilă şi pe asocieri cu caracter deliberativ poate rezolva conflictele şi contradicţiile.

13. Statul antidezvoltării iroseşte resursele din economie în loc să genereze dezvoltare economică (Stark şi Bruszt, p. 151-152, în originalul în limba engleză - n. trad.). Cea mai incisivă analiză statului rus şi a instabilităţii sale în aplicarea reformelor economice se poate găsi la Woodruff.

14. De exemplu, Anna Selenyi susţine că noua ordine politică este în mod decisiv modelată de formele de opoziţie şi experimentare ale vechii ordini. Diferenţa constă în faptul că Ungaria a fost capabilă să experimenteze reforme economice timp de două decenii, în timp ce în Rusia exeprimentele de acest tip au fost mult mai limitate.

15. În cadrul concluziei lor, Eyal şi colaboratorii speculează asupra faptului că habitus-urile, adică înclinaţiile înrădăcinate, moştenite nu numai de la comunism, ci şi din perioada precomunistă, au putut să ducă la forme diferite de capitalism în Europa Centrală. Însă acestea nu sunt decât speculaţii iar ei nu explică modul în care habitus-urile sunt transmise

de la o generație la alta. Mult mai convingător este studiul lui Gil Eyal intitulat „Pastors and Prognosticators" (2000), care examinează diferitele alianțe dintre elite din Slovacia în comparație cu Republica Cehă.

16. Să reținem că Eyal și colaboratorii utilizează diferitele forme de capital pentru a identifica alianțele dintre elite, însă nu se ocupă de problema acumulării capitalului și în special a capitalului economic. De fapt, ei înțeleg că sarcina principală în Europa Centrală este privatizarea, nu acumularea. „Acumularea s-a produs în timpul socialismului de stat, iar sarcina capitalismului postcomunist este aceea de a o trece în proprietate individuală" (Eyal și colaboratorii, p. 254-255). Acumularea primitivă – de exemplu, deposedarea unei largi părți a populației de accesul la mijloacele de subzistență – s-ar fi putut produce, însă acumularea este un proces continuu care nu încetează o dată cu proletarizarea. De fapt, nu trebuie decât să observăm economia rusă pentru a înțelege că, deși se poate realiza, privatizarea se face cu uriașe costuri de dezacumulare și chiar de deproletarizare.

17. Utilizez aici terminologia lui Albert Hirschman pe care și David Stark a folosit-o atunci când s-a referit la diferențele dintre Ungaria, Polonia și Germania de Est.

18. Max Weber este interesant din acest punct de vedere. El și-a dedicat o mare parte a vieții studiului originii capitalismului modern și a făcut acest lucru pentru că prima dintre caracteristicile acestuia constă în ștergerea tuturor urmelor care duc la respectivele origini. Cu alte cuvinte, semnificația universală a capitalismului modern constă în independența sa față de propriile origini, de capacitatea sa de a se extinde în întreaga lume. De fapt, s-ar putea spune că această interpretare a lui Weber a inspirat și analiza sistemului mondial a lui Wallerstein. Pe de altă parte, spre deosebire de Marx, Weber nu a dispus de o teorie a dinamicii capitaliste, bazată pe acumularea capitalului ori pe lupta de clasă.

19. Mă gândesc aici la studiile derivate caracteristice unor istorici sociali atât de cunoscuți pe subcontinentul indian cum sunt Ranajit Guha, Gayatri Chakravorty Spivak, Partha Chatterjee și Dipesh Chakrabarty. În contexul istoriei socialismului, cercetările efectuate în Cuba și Germania de Est de Linda Fuller în ceea ce privește realitățile și posibilitățile de evoluție a politicii bazate pe ideologia clasei muncitoare sunt exemplare.

CAPITALISM, CULTURĂ ŞI ISTORIE POSTCOMUNISTĂ

Michael D. Kennedy
Universitatea din Michigan

Michael Burawoy este, pe drept cuvânt, renumit pentru abilitatea de a lansa sociologiei cele mai interesante întrebări şi provocări. Invitaţia sa la o teorie postsocialistă nu este o excepţie, dar opoziţia pe care o realizează între sociologia marxistă şi cea neoclasică poate fi încadrată în curentul care duce la recunoaşterea unei sociologii critice, istorice şi culturale dincolo de Marx.

În această dezbatere îmi place descrierea pe care o face Burawoy diferenţei dintre sociologia neoclasică şi cea clasică. Sociologii neoclasici Eyal, Szelényi şi Townsley, la care se adaugă Stark şi Bruszt, sunt mai interesaţi de explorarea posibilităţilor capitalismului pe baza pluralităţii formelor sale decât de aprofundarea preocupării clasice pentru distincţia sistemică a capitalismului. Interesul sociologilor neoclasici faţă de varietatea capitalistă se apleacă insuficient şi asupra integrării la nivel global a variantelor naţionale de capitalism. Burawoy utilizează în special preocuparea comună a lui Marx, Weber şi Durkheim privind înstrăinarea în capitalism, pentru a surprinde diferenţele critice dintre teoria postsocialistă şi sociologia neoclasică.

Teoria postsocialistă a lui Burawoy dovedeşte o apropiere culturală de clasici şi de autorii pe care el îi trece în revistă, ceea ce limitează, totuşi, capacităţile critice ale sociologiei. Sociologia clasică nu este preocupată numai de anomie, alienare şi lipsa sensului în activităţile umane. Wuthnow explică şi el cum această sociologie tratează cultura ca pe o „reflexie" a ceva mult mai real, care prin „aplicarea strategică a cunoştinţelor academice critice" poate birui „autoînstrăinarea în special prin lărgirea cunoştinţelor despre lume". Deşi s-ar putea ca Eyal, Szelényi, şi Townsley ca şi Stark şi Bruszt să nu împărtăşească preocupările normative ale lui Burawoy, ei sunt mai apropiaţi de înclinaţiile culturale ale

acestuia şi, astfel, de tradiţia clasică, decât ar recomanda unele curente semnificative ale teoriei sociale critice.

Calhoun sugerează că sociologia critică ar putea fi organizată în jurul „teoriei conştiente de caracterul său istoric, de locul său în dezbatere şi între culturi, de ireductibilitatea sa la fapte şi de angajamentul său în lumea practică". Pentru Pierre Bourdieu, punctul de pornire pentru orice sociologie îl reprezintă propria sa sociologie: „Toate propoziţiile pe care le enunţă această ştiinţă pot şi trebuie să fie aplicate la subiectul care practică ştiinţa". Pentru aceşti autori, ca şi pentru alţii, capacitatea culturală critică a sociologiei depinde de un angajament extins nu numai la conştienţa subiecţilor istoriei sau la simbolurile lumii lor, ci şi la structurarea problemei care motivează teoria şi practica. Analiza lui Burawoy sugerează un anumit tip de abordare a acestei sociologii, dedicată producţiei de cunoaştere, dar angajarea lui într-un proiect ştiinţific lakatosian în tradiţia marxistă îl face să piardă din vedere provocările şi realizările semnificative ale studierii capitalismului postcomunist.*

Producţia de cunoştinţe în decursul istoriei

Burawoy îşi începe eseul cu unele reflecţii privind „sfârşitul ideologiei" în sociologia americană, atât după cel de-al doilea război mondial cât şi după prăbuşirea comunismului în Europa, precum şi în Asia de Nord şi Centrală. El identifică transformarea intelectuală a două persoane cu această transformare a ştiinţelor umaniste din America, transformări pe care le găseşte tulburătoare. Fără îndoială că Szelényi şi Stark sunt lideri ai studiului claselor şi economiei după comunism, dar cadrul introductiv al lui Burawoy anticipează o problemă recurentă din sociologia acestuia. Teoria sa se concentrează pe legătura dintre momentul etnografic şi o tendinţă sistemică, în acest caz biografia cercetătorului şi tendinţa ideologică a sociologiei americane. Această strategie teoretică îşi îndreaptă atenţia asupra problemei unei orientări mai largi şi a adaptării sau împotrivirii actorului la aceasta. Teoreticienii postsocialişti se împotrivesc acestei tendinţe ideologice, în timp ce sociologii neoclasici sunt prinşi în cursa hegemoniei capitaliste. Critica lui Burawoy se referă la un presupus fals caracter conştient, dar nu este departe când sugerează că optimismul lor „se bazează mai mult pe credinţă decât pe realitate". Aici, însă, mă tem că Burawoy scapă din vedere realitatea producţiei de cunoştinţe; el se concentrează asupra celor doi, a căror ideologie o critică fără să ţină seama de implicaţiile teoriei şi practicii lor.

* Terminologia variază. Stark şi Bruszt (1998) precum şi Burawoy şi Verdery (1999) se referă la societăţile conduse anterior de comunişti considerându-le „postsocialiste", în timp ce Eyal şi colaboratorii (1998) precum şi alţii preferă noţiunea de „capitalism postcomunist". Diferenţa semantică este importantă, dar necesită o dezbatere mai amplă decât îmi pot permite aici. Pentru abordarea acestei teme şi a altora ridicate în acest eseu, vezi Kennedy (2002).

Burawoy face abstracție de coautorii, colaboratorii, furnizorii de date din teren, instituții și de publicul alternativ care au participat la elaborarea lucrării analizate. Aceste condiții ale producției de cunoștințe se află, în cel mai bun caz, în culise, dispărând în spatele poveștii despre retragerea sociologiei americane din studiul conceptului de clasă. Europa de Est și Centrală sunt prezentate ca un „sol fertil" pentru dezvoltarea unei sociologii americane care îi displace lui Burawoy, nu ca un loc în care s-au format istoria și erudiția. Citirea acestor două cărți prin prisma sociologiei americane aplicate ar fi o idee foarte nefericită. Ele reprezintă mult mai mult decât aceasta. Cele două volume sunt rodul unei colaborări internaționale și a angajării practice a intelectualilor din estul și centrul Europei, îndeosebi a celor unguri, în schimbările sociale. Sunt sigur că Burawoy nu intenționează să consolideze etnocentrismul american pe care Hughes (1961) l-a subliniat cu decenii în urmă dar, neînțelegând rolul producției globale de cunoștințe relative la căderea comunismului și la alternativele capitalismului postcomunist, el ratează ocazia extraordinară de a extinde sociologia critică.

În alte contexte, Burawoy recunoaște importanța angajării practice în științele umaniste, în special atunci când a găsit o motivare pentru teoria superioară a revoluției, elaborată de Trotki, pentru a-și justifica propriul discurs ca venind din interiorul cursului istoriei. Autorii ale căror lucrări le examinează scriu și ei din interiorul cursului istoriei, dar ei stau aparent în partea greșită a curentului. Burawoy este mâhnit de aparenta abandonare a conceptului de clasă de către Stark și Szelényi sau cel puțin de pierderea de către aceștia a legăturii cu clasa muncitoare și cu categoriile subalterne, precum și de nerecunoașterea importanței acestora. Îi displace la ei aparenta ignorare a ideii de dreptate socială și acceptarea capitalismului. Dar, pentru a amplifica tragedia optimismului lor implicit, el sfârșește prin a scrie o poveste despre transformările individuale, al cărei fir epic este modelat mai mult de ideologia pe care o critică decât de biografiile intelectuale pe care le deplânge.

Deși Szelényi și colaboratorii s-au preocupat îndeosebi de inovațiile sociale generate de țărănime, cartea care i-a creat lui Szelényi reputația mondială, împreună cu György Konrád (Konrád și Szelényi, 1979), nu se baza pe o subordonare totală a temei. Ea teoretiza o intelectualitate aflată pe calea preluării puterii de clasă. Originea sa datora mai mult populismului ungar decât marxismului, dar Szelényi s-a racordat atunci cu interes crescând pentru sociologia critică a intelectualității și a cunoașterii. În felul acesta, Szelényi a putut fi recunoscut ca luând parte la cercetările privind marxismul, chiar dacă el și Gouldner ar fi fost mai bine caracterizați ca acționând la granița dintre marxism și sociologie. Disertația lui Stark s-a concentrat asupra noii configurații de clasă în societățile capitaliste și socialiste etatiste, dar lucrarea sa ulterioară privind piețele muncii a anticipat deja manifestările sale viitoare din domeniul

instituționalismului. Eu recunosc în lucrările acestora mai multă continuitate decât Burawoy, însă cred că Burawoy are dreptate în altă privință. Noțiunea de clasă nu mai este ce a fost odată, iar socialismul nu mai este considerat contracultura capitalismului. Domeniul intelectual legat de schimbările sociale s-a modificat dramatic, în parte pentru că Europa de Est a devenit mult mai importantă pentru sociologia americană decât a fost vreodată. Dar se pierde din vedere semnificația acestei deplasări a interesului prin concentrarea atenției asupra a ceea ce s-a întâmplat cu analiza de clasă și cu socialismul.

Una dintre cele mai dramatice schimbări din sociologie s-a produs ca urmare a creșterii explozive a oportunităților de a realiza studii etnografice în Europa de Est. Regimurile comuniste restricționaseră cu severitate astfel de studii (Verdery, 1996). Practic, în timpul regimului comunist Burawoy a lucrat în Ungaria deoarece nu a reușit să obțină accesul în fabricile din Polonia. Totuși, astăzi etnografia este una din cele mai importante metodologii disponibile pentru studiul caracterului capitalismului postcomunist. Iar etnografia nu se limitează la platforme industriale sau la comunitățile adiacente. Studiile etnografice efectuate de Burawoy și Verdery includ și tribunalele, politicile fiscale și bibliotecile. Verdery a susținut în altă parte că una din cele mai mari provocări pentru înțelegerea socialismului și a sechelelor sale este studiul etnografic al statului. Dacă unii sociologi critici s-ar fi mulțumit să transporte susceptibilitatea dreptății sociale direct în lumea postcomunistă, etnografii ne-au avertizat că activitățile politice, de la alegeri la egalitatea sexelor, nu ar trebui să fie evaluate pe baza criteriilor occidentale. Dată fiind preponderența naționalismului în generarea discursului public în special în Europa de Est, sociologia critică riscă mult și atunci când nu reușește să surprindă conexiunile sale cu națiunea.

Al cui capitalism postcomunist?

Atât autorii analizați de Burawoy, cât și el însuși minimalizează provocarea conexiunii cu naționalul. Desigur, acești autori, ca și Burawoy, se referă la spații naționale diferite, dar le tratează în primul rând ca *situri* utilizate pentru comparație, nu ca *terenuri* diferite pentru producerea de cunoștințe și încă mai puțin ca zone pentru formarea subiecților. Să luăm, pur și simplu, poziția centrală a Ungariei. Aceasta a fost prima țară în care Michael Burawoy a studiat regimul comunist. David Stark a început cu Iugoslavia, dar de la sfârșitul anilor '80 a lucrat mai mult în Ungaria. Iván Szelényi este una din figurile centrale ale științelor sociale din Ungaria. László Bruszt nu este numai fostul prorector al Universității Central-Europene de la Budapesta, ci și un participant la negocierile în jurul mesei rotunde care au avut loc în Ungaria în 1989. Dacă avem în vedere o sociologie mai largă a schimbărilor postcomuniste, rămânem uimiți de nivelul

la care cercetările din Ungaria, datele culese în Ungaria şi intelectualii unguri din diaspora sau de acasă modelează dezbaterile din Statele Unite. Economia politică a lui János Kornai reprezintă punctul de pornire pentru multe evaluări ale socialismului. József Böröcz, Martha Lampland, Ákos Rona-Tas şi Szonya Szelényi, figuri de seamă ale sociologiei americane a postsocialismului, sunt originari din Ungaria.

Burawoy pune sub semnul întrebării poziţia centrală a Ungariei în această dezbatere, introducând în scenă Rusia. De ce Rusia? Desigur, mărimea şi puterea ei politică, precum şi faptul că acolo s-a declanşat Revoluţia din Octombrie îi conferă Rusiei o anumită importanţă, dar generează în acelaşi timp un pesimism profund în ceea ce priveşte viitorul capitalist. Aşa cum au susţinut Burawoy şi Krotov, după colapsul Uniunii Sovietice capitalismul de aici putea fi catalogat, în cel mai bun caz, capitalism mercantil. Poate că, atunci când capitalismul este construit atât de prost, Burawoy este tentat de „o abordare mai critică a capitalismului, cu scopul de a sprijini potenţialul pozitiv al socialismului". Cu toate acestea, în acelaşi timp Rusia nu produce prea mult optimism nici în ceea ce priveşte posibilităţile socialismului. Deşi partidul comunist ar putea chema la o reîntoarcere la drepturile statului socialist, comuniştii nu au o idee prea clară despre cum s-ar putea realiza aceasta în noul mediu economic şi politic. Dar poate că nu ar trebui să privim socialismul prin prisma fezabilităţii. Poate că ar trebui să îl privim prin prisma rezistenţei şi să luăm în calcul ţara cel mai bine cunoscută pentru modul de mobilizare a opoziţiei.

Polonia este singura ţară din lume care a fost condusă de comunişti cu puternice tradiţii ale mişcării muncitoreşti. *Solidaritatea*, sindicatul care s-a autonomizat în 1980-1981, a reprezentat o mişcare de emancipare, care a inclus tot felul de alternative ce au fost repede eliminate o dată cu impunerea legii marţiale (Kennedy, 1991). Atunci când încercăm să deshumăm socialismul, nu putem să uităm că violenţa statului comunist a fost cea care a distrus de multe ori alternativele – unele dintre ele socialiste – în special în Ungaria în 1956, în Cehoslovacia în 1968 şi în Polonia în 1981. Această teorie este valabilă îndeosebi în cazul Poloniei. Ea face parte din tradiţia care este invocată pentru a configura formele politice de protest, viaţa politică a partidelor şi însăşi politica mişcărilor muncitoreşti (Kennedy şi Stukuls, 1998, Ekiert şi Kubik, 1999). Aceste istorii diferite afectează caracterul plauzibil al teoriilor care, în raţionamentul lor, trec cu vederea relevanţa la nivel naţional. Anticiparea pe care Konrád şi Szelényi (1979) o fac cu privire la calea urmată de intelectuali pentru a prelua puterea de clasă s-a bazat pe condiţiile sociale şi pe istoria Ungariei, chiar dacă referirile s-au făcut la socialismul de stat (Kennedy, 1992). Atunci când Eyal şi colaboratorii scriu că acest proiect de clasă fusese realizat, manifestându-se prin guvernul de coaliţie format din partidele descendente din intelectualitatea culturală disidentă şi din

reformatorii partidului comunist, ei generalizează experienţa ungară. Polonia nu a reuşit (încă?) o astfel de coaliţie la nivel naţional şi numai foarte ocazional la nivel local. De fapt, controversa legată de hotărârea cunoscutei activiste a *Solidarităţii*, Barbara Labuda, de a lucra în cabinetul foarte popularului preşedinte Aleksander Kwasniewski, fost comunist, sugerează că politica culturală a Poloniei este foarte diferită de cea din Ungaria. Deşi am putea găsi dovezi pentru succesul celui de-al patrulea proiect de a crea o nouă clasă în Polonia, această problemă nu a fost subliniată în nici un fel de cercetătorii polonezi. Persistenţa semnificaţiei ideii de „noi şi ei" în imaginarul popular şi sociologic sugerează că trecutul comunist rămâne o parte foarte importantă a prezentului, cel puţin în Polonia.

S-ar putea ca Burawoy să contracareze, afirmând că eu fac aceeaşi greşeală ca şi autorii pe care îi analizează. Eu mă concentrez prea mult pe originile diferite ale colapsului comunismului şi prea puţin pe relaţiile care definesc capitalismul. La urma urmei, aşa cum arată şi Burawoy, „logica sistemică a capitalismului elimină efectiv originile", ceea ce conduce apoi la un studiu care subordonează „cercetarea căilor şi traiectoriilor istorice pentru a analiza cu grijă, *in situ*, relaţiile sociale actuale ... datelor etnografice care vor arăta lumea concretă a acţiunii strategice". În acest cadru, conexiunile de nivel naţional par aproape irelevante, având în vedere globalismul capitalismului şi dinamica formării claselor. Astfel, Marx poate renaşte în timpul priveghiului socialismului. Totuşi, *acest* optimism implică o altfel de credinţă şi un set compatibil de interpretări istorice. Burawoy scrie: „Istoria timpurie a capitalismului nu a fost mai puţin terifiantă decât cea a comunismului, însă capitalismul a reuşit să-şi pună în practică potenţialităţile şi să gestioneze contradicţiile, reconstruindu-se permanent. Socialismul nu a avut şansa – din raţiuni istorice internaţionale şi mai puţin datorită propriilor limite – de a se reînnoi înainte de a fi înlăturat."

Pentru ca a-şi stăvili acest optimism, Burawoy a fost nevoit să lucreze la *Marxism as Tradition*. Pentru ca pomul marxismului să nu se usuce, adepţii săi trebuie să-i reteze ramurile bolnave, în speranţa ca boala să nu se extindă (Burawoy, 2000). Totuşi, acesta este punctul de vedere cultural: el îşi constituie ştiinţa în cadrul tradiţiei cercetării ce se bazează pe interpretările istoriei şi prin care îi apără esenţa. Cei care consideră marxismul putred până la rădăcini sau numai un element al unei tradiţii intelectuale critice *ar putea* întreţine ideea că „socialismul nu a avut o şansă" *datorită propriilor limite*. Dar, la urma urmei, cine a depăşit socialismul? Este sigur că în 1956, 1968 şi 1981 conducerea comunistă a încălcat promisiunile socialismului. Confruntarea cu această istorie ne solicită să ţinem seama de „chestiunile insurmontabile" ale marxismului

Marxismul poate evita „chestiunile insurmontabile" care îi contestă esenţa prin concentrarea asupra unor probleme ştiinţifice, cum ar fi traiectoria

capitalismului şi relaţiile de clasă, pe care le stăpâneşte cel mai bine. Această modalitate este foarte potrivită pentru o abordare de tip lakatosian a ştiinţei. Dar, dacă esenţa marxismului constă în însăşi lupta pentru socialism, cum pare să sugereze Burawoy, cea mai critică provocare a marxismului nu constă în deshumarea socialismului. Dacă Europa de Est are relevanţă pentru viabilitatea socialismului, cea mai critică provocare a marxismului constă în efectul discursului cultural al socialismului. Pentru cei care nu au trăit într-o societate condusă de comunişti, socialismul poate funcţiona mai degrabă ca „un deziderat epistemologic structurat, dar ontologic absent" decât ca o experienţă trăită cu mare efect emoţional şi cu semnificaţii naţionale foarte diferite. Chiar şi după dispariţia acestei generaţii, conotaţiile regimului comunist nu se vor şterge din memorie. Această memorie va afecta modurile în care ar putea fi articulat socialismul, chiar bazat pe rezistenţă faţă de capitalism. Dacă socialismul este o formă anonimă de rezistenţă la capitalism, care foloseşte formele organizaţionale moştenite de la regimul comunist, atunci, poate, etnografia neînregimentată ar fi suficientă. Însă, dacă socialismul este o contracultură care presupune o teorie postsocialistă elaborată de est-europeni, atunci însemnătatea regimului comunist nu poate fi trecută cu vederea. A aborda istoria regimului comunist contează mai mult decât pare să accentueze lucrarea *Marxism as Tradition*. Înţelegerea implicaţiei sale la nivelul politicii culturale este esenţială pentru „salvarea potenţialului pozitiv al socialismului". Dar dacă punem în discuţie o altă chestiune insurmontabilă? Ce se întâmplă în cazul în care concentrarea asupra socialismului este un obstacol în calea sociologiei critice?

În măsura în care esenţa teoretică şi ştiinţifică a marxismului se identifică cu lupta pentru socialism, el s-ar putea găsi în faţa unor bariere inutile în calea dezvoltării unei sociologii critice pentru şi dincolo de Europa de Est. Dacă marxismul sau sociologia critică se referă la relaţia dintre cunoaştere şi practică, dintre sărăcirea şi îmbogăţirea diferiţilor actori sociali şi la relaţia dintre cultură şi putere, lumea postsocialistă este mai mult decât un teren fertil sau un laborator de studiu. Unii au susţinut că aceasta este însăşi geneza, deşi exprimarea este cam prea hiperbolizată decât pot înţelege eu. Dar, consider că invitaţia de a gândi alături de colegii mei din Europa de Est pe tema schimbărilor sociale şi intelectuale este în acelaşi timp irezistibilă şi eliberatoare. Accentul pus de Calhoun pe locul teoriei în dialogul dintre culturi este de aceea foarte important pentru misiunea sociologiei critice şi, în acelaşi timp, esenţial în ceea ce priveşte relevanţa teoriei pentru practică.

În acest sens, autorii noştri ar putea prezenta cu mai multă acurateţe tradiţia critică a sociologiei decât o face Burawoy. Socialismul nu mai reprezintă o viziune asupra viitorului, nici un ghid de acţiune în Europa de Est. Tranziţia de la economia planificată la cea de piaţă, de la dictatură la democraţie este mai

importantă ca niciodată. Există, desigur, şi alternative. Creşterea economică a Chinei a fost relativ spectaculoasă, iar Burawoy sugerează că Rusia ar trebui abordată din această perspectivă. Totuşi, situaţia democraţiei şi a drepturilor omului din China inspiră cu greu speranţa eliberatoare că socialismul a fost bun pentru foarte mulţi oameni într-un interval de timp definit. Autorii noştri unguri şi colegii lor s-au găsit în miezul schimbărilor sociale, iar schimbarea socială în această perioadă se bazează pe configuraţii diferite ale capitalismului, pe instituţionalizarea democraţiei şi pe mobilizarea societăţii civile. Bauman a susţinut că intelectualii critici au devenit, în marea lor majoritate, „interpreţii" grupurilor defavorizate, dar în ultimul deceniu al lumii postcomuniste au jucat un rol inestimabil în elaborarea de alternative pentru mai bine sau mai rău. Eyal şi colaboratorii, precum şi Stark şi Bruszt au analizat zona cea mai adecvată pentru a dezvolta sociologia critică. Eyal şi colaboratorii îşi definesc chiar sociologia schimbării sociale prin intermediul ei.

Cultura şi practica elitelor postcomuniste

Eyal şi colaboratorii iniţiază, pe de o parte, o nouă sociologie bazată pe o teorie a celui de-al patrulea proiect al noii clase, elaborat de intelectualitatea din estul şi centrul Europei şi, pe de alta, sondaje ale mobilităţii sociale a elitelor. Accepţiunea pe care o dau ei schimbării sociale se bazează explicit pe atributele modelului elitelor economice, politice şi culturale, în diferite momente, în special în Ungaria, dar într-o oarecare măsură şi în Polonia şi Republica Cehă şi într-o măsură mult mai redusă în Rusia, numai pentru o comparaţie edificatoare. Accepţiunea pe care o dau ei capitalismului se bazează pe caracteristicile acestor agenţi şi pe relaţiile teoretizate cu ceilalţi, în primul rând în interiorul propriei clase. În ceea ce priveşte teoria, oarecum complicată, a capitalismului politic, autorii susţin că au redefinit-o pentru a permite evaluarea prin sondarea elitelor. Acţiunea are loc în primul rând prin adaptarea individuală a elitelor la diferitele forme de capital – când, de exemplu, tehnocraţii socialişti şi opoziţia anticomunistă din vremea regimului comunist se aliază pentru a-şi găsi un nou loc în calitate de bloc de putere managerial, care să conducă capitalismul postcomunist.

Aceasta reprezintă mai puţin o teorie a schimbării sociale şi mai mult o evaluare a schimbărilor produse în capitalul şi habitus-ul elitei în diferite momente ale istoriei est-europene recente. Alternativele viitoare ale capitalismului postcomunist sunt prezentate pe baza dominaţiei diferitelor fracţiuni ale elitei – managerii tehnocraţi, investitorii străini şi „elita intelectuală compradoare aliată", la care se adaugă şi noii antreprenori. Nu există actori colectivi în înţelesul pe care îl cunosc majoritatea teoreticienilor luptei de clasă şi ai mişcărilor sociale. Există

actori colectivi a căror acțiune colectivă poate fi regăsită în cumulul de strategii individuale. În stilul unei adevărate sociologii weberiene, analistul este cel mai bine situat pentru a recunoaște clasele prin identificarea caracteristicilor lor comune. Este aparent imposibil să te bizui pe sistemul lor de organizare sau pe efortul lor coordonat pentru a demonstra formarea clasei, deși alții au oferit o explicație alternativă, făcând tocmai aceasta (de exemplu Gianoplus).

Pentru Eyal și colaboratorii, cultura este destul de importantă. Proiectul civic al intelectualității din estul și centrul Europei servește drept spirit care traversează istoria pentru a oferi diferite versiuni ale misiunii intelectualilor. Invocarea lui Bourdieu temperează impulsul hegelian, atunci când autorii accentuează „interacțiunea dialectică dintre agenți (înclinații, obiceiuri, biografii și memorie colectivă) și pozițiile lor (în instituții, în relațiile de clasă și în rețelele sociale)". Burghezia *culturală* construiește și orânduirea capitalistă postcomunistă. „Spiritul postcomunismului" (vezi în acest sens și Kennedy și Gianoplus, 1994) a reușit să transforme ideile de societate civilă și de monetarism într-o ideologie a blocului de putere. Acest bloc de putere folosește trei ritualuri – purificarea, sacrificiul și confesiunea – inițial pentru a-i curăța de păcate pe postcomuniștii de la putere și, mai târziu, pentru a purifica societatea de poluarea socialistă, în scopul de a construi o economie rațională.

Cu toate acestea, cultura este și ea marginală argumentului. Urmându-l pe Bourdieu, Eyal și colaboratorii tratează cultura ca pe o formă de capital și utilizează dominanța diferitelor tipuri de capital pentru a deosebi structurile sociale. Dar noțiunea de capital a lui Bourdieu nu reușește să-și recunoască funcția de mediere în constituirea actorilor sau în coordonarea acțiunii. Să analizăm, de exemplu, cum, pe baza *categoriilor* de actori, ar putea fi înțelese complicatele biografii pe care le-am putea găsi în istorie. Eyal și colaboratorii fac distincție între disidenți, al căror nivel de opoziție trece neobservat, și tehnocrații și managerii socialiști, care dispun cu toții de diferite părți de capital cultural. Relațiile lor de apropiere socială, rețelele de prietenie, traiectoriile carierelor lor anterioare și memoriile personale din perioada regimului comunist, precum și scopurile lor trec neobservate în clasificarea lor, a cărei bază de clasă, la rândul ei, modelează acțiunea care este teoretizată. Luăm cunoștință de ideologii care reflectă acele poziții de clasă și ritualuri care ajută la construirea capitalismului fără capitaliști, însă strategiile individuale dispar dincolo de clase. Lucrurile se petrec mai degrabă în baza unei imitații globale și a dependenței de cale, care schimbă valoarea anumitor tipuri de capital. În termenii lor, „indivizii care sunt capabili să-și ajusteze cu succes traiectoriile pentru a face față schimbării sociale sunt cei care dețin cel mai divers portofoliu, compus din tipuri diferite de capital". Autorii nu explică în ce condiții este aleasă imitația sau calea, dar aceasta pare a fi o problemă de decizie personală a agenților individuali, ceea ce concordă, într-un

fel, cu habitusul lui Bourdieu. Am putea să ne reamintim cuvintele lui János Kenedi: „Fă-o singur".

De fapt, întreaga argumentație, făcând abstracție de invocarea lui Bourdieu, este mult mai consonantă cu lucrările provenite din Ungaria decât cu cele din oricare altă parte. Deși inițial culese din Ungaria, Polonia, Republica Cehă și Rusia, datele din ultimii ani ai deceniului provin din Ungaria. Atunci când se elaborează descrierile, chiar dacă acestea conțin și comparații, materialul ilustrativ tinde să fie asigurat de Ungaria. Există și un anumit stil al raționamentului. Acesta îmi reamintește discuția pe care Ákos Rona-Tas a inițiat-o în 1997 cu privire la cea de-a doua mare transformare, care a fost realizată cu pași mici. De asemenea, îmi amintește de descrierea făcută de József Borócz dinamicii capitalismului postcomunist prin „fuziune", prin „reinterpretarea creatoare a elementelor vechi și noi, creând calități distinctive, palpabile ale experienței sociale", în care folosește creația muzicală al lui Béla Bartók pentru a produce ilustrația. Îl citâm pe pianistul maghiar Zoltán Kocsis: „Opera lui Bartók este o sinteză perfectă de folclor din centrul și estul Europei și de muzică elaborată, purtând pecetea unui creator deosebit de inventiv". Îmi amintește mai curând de concepția lui Burawoy și Lukács cu privire la fardarea socialismului decât de construcția unei organizații ca *Solidaritatea*. În timp ce cultura poloneză avea și simțul pentru *zalatwiać*, adică de cosmetizare a lucrurilor, sociologia poloneză din timpul regimului comunist, și chiar și astăzi luptă cu percepția unei structuri sociale conectate la trecutul în care *Solidaritatea* împărțise societatea în „noi și ei". Ungurii nu prea manifestă acest simț în științele umaniste sau în viața lor politică. De fapt, Stark și Bruszt susțin că tocmai lipsa unei societăți civile mobilizate le-a permis ungurilor să-i depășească pe polonezi atunci când, în jurul mesei rotunde, au negociat o tranziție mult mai democratică.

Poate pentru că se bazează pe povești foarte detaliate despre rețele ce produc actori nu prea cunoscuți, care preiau conducerea unui tip de capitalism pe care de-abia îl cunoaștem, Stark și Bruszt dezvoltă o sociologie a schimbării sociale care depinde mai mult de acțiune decât de clasificare. Chiar și categoriile lor – *proprietate recombinată* sau *asociații deliberative* – se bazează mult mai mult pe un model de comunicare decât pe unul format din categorii de proprietăți. Din acest punct de vedere, ei sunt mult mai apropiați de cea de-a treia generație a teoriei culturale descrise de Wuthnow decât Eyal și colaboratorii. În ciuda invocării habitusului de către cei din urmă, cultura pare să reflecte mai mult clasa în prezentarea argumentelor, decât să creeze posibilități de acțiune. Spre deosebire de ei, Stark și Bruszt caută posibilitățile și identitățile care ies la iveală în noile modele de acțiune.

Totuși, ambelor volume le este specifică o percepție a schimbării sociale foarte diferită de aceea din perioada când ne ghidam după lupta de clasă și

mişcările sociale. În loc să facă istoria, relatările sunt organizate în jurul adaptării la schimbarea socială, schimbarea socială fiind rezultatul adaptării. Cu siguranţă că „a se descurca" a fost o expresie potrivită pentru a-i caracteriza pe antreprenorii socialişti aflaţi în interstiţiile economiei primare şi secundare, dar oare asta fac cu adevărat elitele? Cu siguranţă că aceasta nu este o dispoziţie eroică, dar este un semn al vremurilor şi o reflectare a culturii care structurează acţiunea socială. În această privinţă, Burawoy are întrutotul dreptate. Aceste două lucrări reflectă vremurile nu atât ale sociologiei americane, cât ale practicii în estul şi centrul Europei, în timpul unei tranziţii la nivel global a culturii.

O sociologie critică a postcomunismului

După o astfel de încadrare, se poate face o nouă evaluare a lamentaţiei lui Burawoy. Ea nu se datorează numai faptului că autorii noştri se concentrează asupra elitelor. Problema este că aceste elite nu generează un nou spirit. Ele încearcă doar să creeze o societate normală, bazată pe o fuziune între trecut şi exemple occidentale. Ele fac eforturi să construiască o societate mai bună decât cea pe care au avut-o. Este însă numai o variaţie a ceea ce există, nu o modernitate alternativă. Dar povestea se repetă, pentru că au dispus deja de o astfel de alternativă în Europa de Est, chiar dacă diferit de la o ţară la alta, care s-a prăbuşit, în aplauze zgomotoase. Şi, desigur, o altă modernitate, deşi încă nemenţionată, se află nu prea departe.

Sunt uimit de faptul că teoriile privind schimbarea socială în postcomunism pot trece cu vederea conflictele care au însoţit-o. Nici una din lucrările analizate, nici măcar Burawoy însuşi, nu abordează războaiele din Asia Centrală, din Caucaz sau din Balcani. Oare pentru că nu fac parte din tranziţie? Oare pentru că războiul este un rezultat al naţionalismului şi nu al sfârşitului comunismului? Toţi aceşti autori încearcă să-şi structureze argumentele în cadrul unor societăţi naţionale angajate într-o tranziţie relativ paşnică, dar aceasta nu reprezintă decât o parte a problemei. Capitalismul postcomunist nu este numai un sistem naţional. Şi nu este nici numai un sistem economic global. Tranziţia reprezintă şi o cultură globală aflată în constituire. Acţiunea colectivă a elitei din estul şi centrul Europei se îndreaptă spre integrarea în organizaţii transnaţionale, din care cele mai importante sunt NATO şi Uniunea Europeană, nu numai datorită hegemoniei Occidentului, ci şi unei îngrijorări cauzate de instabilitatea politică. Războaiele din sudul zonei postcomuniste reprezintă o bună sursă de inspiraţie pentru căutarea securităţii asigurate de calitatea de membru al Occidentului. Aşadar, indiferent de locul conflictului în tradiţiile sociologiei la Durkheim, Weber sau Marx, el este esenţial pentru a medita la constituirea unei culturi care să ghideze construirea capitalismului postcomunist.

Desigur, această alternativă, care aparține unei modernități barbare, ar putea fi acceptată cu greu de elite. Cu toate acestea, existența ei modelează cultura în cadrul căreia se plămădesc deciziile privind variantele de viitor și viziunea asupra normalității. În cultura de tranziție, Occidentul este construit ca o alternativă la purificarea etnică, la violuri în masă, la terorism și la bombardarea civililor, iar această alternativă, la rândul ei, este legată de sfârșitul încă neanalizat al socialismului precum și de căutarea unui nou principiu de legitimare prin naționalism. Bombardarea Serbiei de NATO a complicat, desigur, calculul normativ cu care se confruntau conducătorii est-europeni, dar nici al doilea război dus de Rusia în Cecenia nu a avut darul să-i liniștească. Sunt de acord cu Burawoy că, atunci când imaginăm alternative la viitorul Europei de Est, trebuie să privim dincolo de variațiile capitalismului. Însă, în același timp, atunci când avem în vedere Europa de Est, este necesar să privim și dincolo de modul de producție, și anume spre elementele fundamentale ale securității omului. De fapt, în ciuda acestor condiții, am putea obține o mai bună abordare pe baza remarcabilei hegemonii culturale a capitalismului global.

Nu este vorba numai de numărul de investitori străini și de cel al burgheziei intelectuale de tip *comprador*. Indiferent de număr, cultura tranziției a devenit ea însăși hegemonică și atât de evidentă, încât cu greu putem discuta *de ce* elitele încearcă să-și adapteze societățile la un viitor capitalist global. Deși notează că socialiștii unguri au parcurs la mijlocul anilor '90 calea de la protectori publici la cei care au impus disciplina financiară, Stark și Bruszt au ajuns la această observație fără a explica *de ce unele traiectorii postsocialiste par evidente, iar altele apar ca imposibile*. În acest sens, trebuie să fim atenți nu numai la adaptarea elitelor la schimbare, ci și la modul în care elitele știu să aleagă dintr-un set mai mare de reguli și resurse care structurează adaptarea. Toți autorii admit aceasta, uneori făcând referire la această alegere ca la o opțiune între calea națională și exemplul occidental. Dar ei tratează aceste fenomene mult mai insistent decât ar trebui.

Atunci când elitele capitalismului postcomunist recombină proprietatea sau reconstruiesc calea națională și modelele occidentale în modalități noi, ele nu creează numai combinații noi din structuri culturale coerente. Mai degrabă aceste formațiuni culturale apar ele însele pe neașteptate, pline de contradicții și posibilități, pe care elitele cu imaginație și activiștii antreprenoriali le exploatează. Sewell ne reamintește că instituția nu derivă numai din confruntarea habitusului și a structurii sau din înnoirile ce se produc în interiorul rețelelor sociale, ci și din contradicțiile structurilor. Aceasta mi se pare a fi marea provocare a sociologiei critice.

În pledoaria sa în favoarea teoriei postsocialismului, Burawoy își îndreaptă atenția asupra căutării de alternative. Eu aș prefera să înțeleg cum a reușit

capitalismul postcomunist să devină atât de dominant. Totuşi, toţi autorii noştri, inclusiv Burawoy, admit această hegemonie, fără a explica *cum* s-a produs. O parte a răspunsului se află într-o sociologie culturală extrem de elaborată, care se concentrează asupra constituirii obiectelor investigaţiei şi asupra subiecţilor istorici care produc tranziţia, dincolo de conexiunile naţionale. El depinde şi de explicarea cauzelor pentru care unele formaţiuni culturale dobândesc puterea pe care o exercită. Modernităţile alternative din trecutul socialist şi din conflictele postcomunismului au făcut ca tranziţia prin cultură să pară un pariu destul de bun, cel puţin pentru aceia care îşi asumă o responsabilitate instituţională. Dar cred că alternativa occidentală nu ar fi atât de convingătoare dacă transformarea lumii în marfă nu ar fi atât de copleşitoare.

Aş fi considerat foarte util dacă Burawoy şi ceilalţi care urmează tradiţia marxistă ar fi pătruns mai adânc în realismul critic pentru a explica puterea capitalismului. Deshumarea socialismului ar putea fi necesară pentru identificarea injustiţiei în cadrul problematicii marxiste, dar injustiţia poate fi cercetată şi în alţi termeni, care ar putea fi mai logici. Cu toate acestea, marxismul rămâne un punct de pornire necesar pentru înţelegerea structurii profunde a capitalismului. Pentru cei interesaţi să înţeleagă, nu să presupună, puterea capitalismului, ar fi deosebit de util dacă sociologia critică ar putea reuşi cât de puţin să explice marfa şi fetişizarea ei în capitalismul postcomunist. Cel mai renumit marxist ungur, György Lukács, pune succint problema atunci când întreabă: „În ce măsură este capabil schimbul de mărfuri şi consecinţele sale asupra structurii să influenţeze *întreaga* viaţă exterioară şi interioară a societăţii?" În explorarea pe care o face transformării în marfă a muncii ţăranilor din Ungaria socialistă, Martha Lampland oferă o fundamentare etnografică critică şi istorică. Din nou, Ungaria este în centru, cu investigarea marxistă în miezul său. Aici aş dori să termin selecţia făcută din moştenirea marxistă.

În loc să deshumăm socialismul, am putea urma aceste tradiţii critice ale sociologiei – printre altele feminismul şi pragmatismul – pe care cercetătorii le dezvoltă în acord cu limbajul confruntărilor actuale. S-ar putea reveni la semnificaţia teoriei critice care îşi identifică intervenţia cu critica imanentă. Aici, libertatea îşi demonstrează potenţialul incredibil. Cultura de tranziţie nu se referă numai la noile forme de proprietate. Capacitatea sa normativă rezidă în asocierea sa cu libertatea. Din fericire pentru această critică imanentă a capitalismului global, Sen şi alţii dezvoltă un discurs referitor la libertate, în care consideră că, între altele, opresiunea economică, violenţa fizică şi represiunea politică sunt sursa limitării libertăţii. În loc să întrebăm cum reflectă conflictele sociale potenţialul pozitiv al socialismului, am putea să ne organizăm investigaţia în jurul modului în care înţelesul libertăţii ar putea fi extins pentru a asigura securitatea individului, deliberări democratice mai largi şi o dreptate socială mai profundă.

În loc să pledăm împotriva tranziției, am putea susține că libertatea este ceea ce ar trebui să reprezinte tranziția. Punând problema extinderii libertății în cultura tranziției, o sociologie critică, istorică și culturală ne-ar putea ajuta să deschidem un spațiu nou pentru investigare și practică în domeniul emancipării. Iar acest spațiu nu va reproduce opoziția dintre socialism și capitalism, care, în cultura de tranziție, ajută la limitarea libertății la înțelesul său burghez.

UTOPIA TEORIEI POSTSOCIALISTE ŞI IRONIA PUNCTULUI DE VEDERE ISTORIC PRIVIND SOCIOLOGIA NEOCLASICĂ

Gil Eyal
Universitatea California, Berkeley
Iván Szelényi
Universitatea Yale
Eleanor Townsley
Colegiul Mount Holyoke

Michael Burawoy oferă trei puncte de vedere critice asupra cărţii noastre: (1) abandonăm analiza de clasă, (2) nu prezentăm o alternativă la ordinea capitalistă actuală şi, drept urmare, (3) „sociologia neoclasică" pe care o propunem se dispensează de perspectiva critică specifică sociologiei clasice. La acest nivel abstract, considerăm că nu suntem vinovaţi de nici una dintre acuze. Mai întâi, în loc să abandoneze analiza de clasă, cartea noastră oferă o teorie comprehensivă a structurii de clasă în socialismul de stat şi în postcomunism. Este adevărat, acordăm o atenţie mult mai redusă clasei muncitoare decât ar considera acceptabil Burawoy, însă acest lucru se datorează faptului că analizăm o situaţie în care clasa muncitoare mai are mult până se va forma complet: clasele sociale nu credem că se pot naşte precum zeiţa Atena, care a ieşit direct din capul lui Zeus şi pe deasupra şi gata înarmată. În al doilea rând, în loc să ne alăturăm corului care cântă prohodul sfârşitului istoriei, credem că lucrarea noastră asigură o deschidere pentru analiza istorică a postcomunismului. Nu considerăm că există un singur capitalism şi că acesta este ultima gară a istoriei. Mai degrabă, ne pronunţăm în favoarea unei agende de cercetare construite în termenii „capitalismelor comparative". O astfel de agendă se adresează diversităţii economiilor de piaţă fără a ordona aceste forme în cadrul unei singure ierarhii, de la „avansat" la „înapoiat", de la „central" la „periferic". În sfârşit, nu comparăm diferitele capitalisme cu o utopie, fie ea una „concretă" sau de alt fel, ci le abordăm în mod critic, cu o anumită doză de ironie socratică.

Trecând dincolo de aceste abstracții, reformulăm critica lui Burawoy în termeni empirici și punem următoarele întrebări: (1) este lupta dintre clase principala cauză a schimbării sociale în cadrul trecerii de la comunism la capitalism, (2) putem să identificăm, cu instrumentele științelor sociale, o alternativă noncapitalistă (sau, ca să fim și mai puțin timizi în această privință, o alternativă socialistă) la „actualul" sistem socioeconomic al lumii postcomuniste și (3) este necesar să avem un punct de referință „în afara" sistemului, pentru a putea analiza în termeni critici mecanismele și dinamica acestuia? Burawoy răspunde afirmativ la aceste întrebări, în timp ce răspunsul nostru la fiecare dintre ele este un nu hotărât.

Lupta de clasă, schimbarea socială și trecerea de la comunism la capitalism

Burawoy ne face răspunzători de eludarea studiului clasei muncitoare, însă nu ne explică motivul pentru care trebuie, la urma urmei, să studiem clasele. Cea mai bună formulare pe care o găsim în recenzia lui este: „Capitalismul ar putea fi construit fără capitaliști, însă cu siguranță nu poate fi construit fără muncitori". Înțelegem că acest lucru presupune că a studia muncitorii înseamnă a identifica o contradicție internă a capitalismului în zona producției, unde acțiunea nici organizată, dar nici dezorganizată a muncitorilor ar fi capabilă să influențeze dinamica acumulării capitalului. Nu dorim să punem la îndoială meritele unei astfel de abordări. Mai degrabă, susținem că există un alt motiv, nu mai puțin important, pentru care sociologii studiază clasele sociale, în mod deosebit clasa muncitoare. Sociologii studiază clasele întrucât sunt interesați de actorii colectivi care prezintă potențialul de a face schimbarea socială. Și, considerăm noi, în actualul moment istoric al postcomunsimului din Europa de Est, problema acțiunii colective este de departe mult mai importantă decât problema limitelor interne ale capitalismului. De fapt, Burawoy, în graba cu care ne denunță ca apologeți care „am uitat de clase", pierde din vedere problema cea mai importantă a tranziției postcomuniste: unde se află clasa-muncitoare-ca-actor-colectiv pe care ar trebui să o studiem noi? În prezent, nu există nimic altceva decât o masă de muncitori demobilizată și dezorganizată! Nu suntem în căutarea unei „conștiințe revoluționare" sau a unei „mentalități sindicale", deoarece nu există dovezi că ar exista așa ceva.

Pentru a analiza acest aspect neobișnuit al structurii de clasă postcomuniste, începem cu perioada comunistă, argumentând că lupta dintre clase *nu* a constituit o forță majoră a schimbării istorice. Societățile socialiste s-au bazat mai degrabă pe „status" decât pe „clasă", iar puterea și privilegiile își aveau sursa în posesiunea „capitalului politic", nu în posesiunea economică. Drept rezultat,

formarea claselor nu era atât de avansată, iar lupta dintre clasele sociale era relativ lipsită de relevanță. Au existat anumite instanțe ale acțiunii colective a clasei muncitoare – de exemplu, *Solidaritatea* în Polonia – însă acestea au avut o viață scurtă și nu au produs niciodată o clasă socială deplin formată. În momentul în care socialismul s-a prăbușit, clasa muncitoare socialistă era deja dezintegrată și își pierduse și cea din urmă capacitate de acțiune colectivă. Referitor la acest aspect, Burawoy înțelege în mod corect analiza noastră: muncitorii „au devenit ... spectatorii transformării". Totuși, la vârful ierarhiei sociale, tabloul era mult mai complex. Socialismul, îndeosebi în ultimii săi ani, s-a confruntat periodic cu tentative de formare a clasei din partea *intelligentia* și a început să se dezvolte ca „o ordine de stratificare dual㔠, bazată atât pe principiul de status, cât *și* pe cel de clasă. În acest context, principala dinamică care a dus în final la prăbușirea socialismului nu a fost lupta *dintre* clase, ci lupta *în interiorul* unei clase, pentru a da naștere noii clase dominante.

Desigur, prăbușirea socialismului a fost un proces complex, accelerat, printre altele, de schimbări globale, cum au fost revoluția tehnologică și un nou val al competiției militare. Totuși, istoria crizei interne ne arată că rezistența la nivelul bazei sociale a jucat un rol relativ lipsit de importanță. Socialismul nu a fost doborât de „clasa muncitoare". Vechea birocrație a fost înlăturată mai degrabă de o alianță între tehnocrații comuniști reformați și intelectualitatea liberală. În susținerea acestui argument, suntem în dezacord puternic cu pretenția lui Burawoy după care „socialismul nu a avut șansa – din rațiuni istorice internaționale și mai puțin datorită propriilor limite – de a se reînnoi înainte de a fi înlăturat". Timp de 70 de ani socialiștii au experimentat diferite scheme, de la stalinism la maoism și la autoconducerea iugoslavă, pentru a reforma comunismul. Socialismul nu a fost „înlăturat"; el s-a dezintegrat datorită contradicțiilor interne, pierderii legitimității și ineficienței economice. Tranziția de la socialismul de stat la capitalismul de piață a fost unul dintre cele mai traumatizante evenimente ale istoriei umane contemporane însă, în ciuda suferințelor și degradărilor pe care le-a generat, societatea a rămas liniștită. Muncitorii și țăranii s-au angajat în ingenioase strategii individuale de adaptare, însă arareori au acționat în mod colectiv. Nu există nici o singură ocazie în istoria de un deceniu a postcomunismului în care clasa muncitoare să fi acționat colectiv în sensul unei alternative necapitaliste. Lui Burawoy îi scapă total acest fapt istoric. Noi considerăm că avem de-a face cu un mare *mozaic* al transformării postcomuniste, iar cartea noastră încearcă să îl completeze.

Teza noastră susține că o burghezie economică s-a dezvoltat lent în Europa de Est și că, în absența sa, *intelligentia* s-a constituit de una singură drept burghezie culturală și a preluat sarcina construirii capitalismului de piață. De aici și titlul nostru: *construirea capitalismului în absența capitaliștilor*. Sistemul social în

formare este unul în care principala sursă de putere şi privilegii nu este nici proprietatea economică, nici capitalul politic, ci capitalul cultural. Această propoziţie pune în discuţie ideea larg împărtăşită conform căreia membrii fostei nomenclaturi şi-au convertit privilegiile în resurse economice şi s-au transformat în noua clasă de proprietari. Prezentăm dovezi care sugerează că, de fapt, o importantă parte a fostei nomenclaturi a coborât vertiginos pe scara ierarhiei sociale. Strategia cu cel mai mare succes a fost adoptată de stratul mijlociu al fostei elite manageriale. În loc să fure proprietatea de stat, oricum ruinată şi neprofitabilă, managerii de la nivelul mediu au început să negocieze vânzarea către investitori străini şi obţinerea imediat după aceea a unor funcţii de manageri în companii multinaţionale; aceasta este strategia „intelectualităţii *compradoare*".

Teza noastră explică, de asemenea, modul în care clasa muncitoare a fost demobilizată în postcomunism. În cadrul unei ordini sociale dominate de capitalul cultural, unde intelectualitatea se străduieşte să construiască capitalismul „de sus în jos", formarea clasei muncitoare este întârziată. Dacă odinioară intelectualitatea a asigurat conducerea, acum i-a abandonat pe muncitori şi elaborează o formă foarte insidioasă de justificare a capitalismului. Mai mult, pentru că această burghezie culturală este un inamic „invizibil" şi deoarece nu există în mod clar o burghezie economică, muncitorilor le lipseşte un inamic bine definit – o importantă motivaţie a acţiunii colective. În sfârşit, observăm că muncitorii din fostele ţări socialiste, spre deosebire de unii universitari occidentali, ştiu din propria experienţă că socialismul nu oferă o alternativă viabilă. Astfel, lipseşte o altă condiţie prealabilă a acţiunii colective: o viziune convingătoare a unei alternative pentru viitor. Observăm că studiile de caz pe care le menţionează Burawoy susţin argumentul nostru, de vreme ce nici unul dintre ele nu asigură dovezi ale unei acţiuni colective a clasei muncitoare. Există două studii care evidenţiază rezistenţa ţărănimii la decolectivizare, însă Burawoy nu menţionează că exact aceiaşi ţărani au rezistat la fel de vehement şi la colectivizare, câteva decenii mai înainte. Dacă există acţiune comună aici, nu este în numele muncii colective în agricultură, ci pentru a bloca preluarea proprietăţii de fosta conducere a cooperativei până când se vor crea condiţii pentru dezvoltarea unor ferme familiale. Citând o altă lucrare despre proteste colective împotriva reformei, Burawoy trece cu vederea că majoritatea protestatarilor erau femei şi se aflau acolo în calitate de mame, nu de muncitoare. Când susţinem că reforma socială neoliberală a fost gândită prost, considerăm că alternativa socialistă ar fi fost, dacă ar fi fost să fie, şi mai proastă. Cei zece ani înainte de căderea comunismului au fost martorii uneia dintre cele mai serioase scăderi a speranţei de viaţă din istoria demografică, aşa că nu este nimic surprinzător în faptul că nu s-a înregistrat nici o acţiune concertată a clasei muncitoare faţă de reforma sistemului social. În mod similar, studiul privind

muncitorii unguri care s-au aliat cu ecologiştii pentru a lupta împotriva depozitării de deşeuri din Vest cu siguranţă că expune o acţiune la nivel local care a atras atenţia. Totuşi, la nivel naţional, ecologiştii au eşuat în încercarea lor de a aduna suficiente voturi pentru a obţine măcar un loc în parlament. Acest lucru este cu atât mai uimitor dacă avem în vedere că Verzii sunt moştenitorii mişcării de masă pentru protecţia mediului din anii '80.

În sfârşit, observăm că până şi propriile exemple ale lui Burawoy asigură argumente care arată că, în ciuda unor condiţii economice dificile, muncitorii unguri de rând au adoptat mai degrabă strategii individuale de supravieţuire, nu colective. Luate împreună, aceste cercetări de ordin etnografic demonstrează demobilizarea clasei muncitoare: pierderea solidarităţii, eşecul organizării colective şi absenţa oricărei alternative atractive. Burawoy spune câteva lucruri frumoase despre lucrările noastre anterioare, ceea ce ne face să-i apreciem generozitatea. Totuşi, exagerează mult „diferenţa epistemologică" dintre *The Intellectuals on the Road to Class Power* (1979), *Socialist Entrepreneurs* (1988) şi această din urmă carte, *Making Capitalism without Capitalists*, care este concluzia unei trilogii şi reprezintă, în esenţă, cea de-a treia expresie a unei linii de gândire şi cercetare care se întinde pe durata a două decenii. În primul volum, la momentul de vârf al comunismului reformat, Konrád şi Szelényi au considerat că intelectualitatea ar putea face un compromis istoric cu birocraţia ca să „raţionalizeze" statul socialist şi să se constituie în noua clasă dominantă.

Totuşi, în lucrarea *Socialist Entrepreneurs*, Szelényi a oferit o recunoaştere autocritică, conform căreia pe la sfârşitul anilor '70 acest „proiect de clasă" eşuase. În loc să facă concesii intelectualilor, birocraţia a făcut posibilă apariţia antreprenorilor socialişti şi, în acest fel, a demobilizat clasa muncitoare şi a menţinut intelectualitatea în afara puterii. În *Making Capitalism without Capitalists* revizuim această autocritică şi închidem cercul. Înţelegem acum că *intelligentia* a fost victorioasă în lupta împotriva birocraţilor de modă veche, însă nu prin modalitatea anticipată de Konrád şi Szelényi. În loc să continue proiectul unui socialism raţionalist, mai uman, intelectualii se comportă acum ca „o burghezie culturală". Noul lor proiect este acela al construirii „societăţii civile", a democraţiei liberale şi a capitalismului de piaţă.

Există şi alte continuităţi între cele trei cărţi. Socialismul a fost întotdeauna descris sub forma unui sistem de stratificare dual, în care logica claselor nu a înlocuit niciodată logica de status. Astfel, terminologia „elitelor" şi a „luptei dintre clase" nu este nouă: lucrarea anterioară a utilizat termenul de „elită conducătoare" (*ruling elite* sau, în ediţiile de limbă germană şi ungară, *ruling estate*) pentru a identifica principalul inamic al proiectului „noii clase" elaborat de intelectuali. Lucrarea conţinea, de asemenea, embrionii unei teorii a structurii sociale, acum prezentată integral în *Making Capitalism without Capitalists*.

Oare „am abandonat clasele", după cum susține Burawoy? Nu. Mai întâi, noi nu am susținut niciodată că societatea socialistă era stratificată pe clase. Clasele erau analizate *in statu nascendi*, adică în curs de constituire. În al doilea rând, această din urmă carte continuă același mod de analiză, întrucât diagnosticăm postcomunismul ca o formă de tranziție pe cale de a deveni o societate stratificată pe clase. Sunt foarte puține dovezi că luptele *dintre* clase au jucat un rol major în tranziție, dar este foarte evident că lupta *în interiorul* claselor în procesul de constituire a noii clase dominante a fost centrală în cadrul transformării. Pe scurt, bătăliile decisive din Europa de Est postcomunistă sunt cele pentru formarea claselor.

Putem identifica o alternativă la capitalism în lumea postcomunistă?

Ipoteza centrală a cărții noastre este aceea că nu se dovedește util pentru cercetarea socială să înțelegem „capitalismul" ca un sistem unitar sau ca destinația finală a istoriei. S-ar putea ca, în trecut, să fi fost utilă compararea „logicii" socialismului de stat cu aceea a capitalismului, însă din 1989 pare neinteresant să păstrăm dihotomia doar de dragul acesteia. O dată cu sfârșitul bipolarității războiului rece, devine posibil să observăm cât de divers este realmente acest „sistem unitar", de fapt cât de divers fusese întotdeauna. Deși economiile de piață sunt definite pretutindeni de proprietatea privată și de integrarea de piețe cu prețuri adaptate, este din ce în ce mai evident că există diferențe la nivelul aranjamentelor instituționale și al relațiilor de clasă în rândul societăților capitaliste, care au consecințe profunde asupra celor care trăiesc acolo. Din acest motiv, la care se adaugă o oarecare lipsă de modestie, am sugerat termenul de „sociologie neoclasică". Prin aceasta ne întoarcem la Marx, Weber și Durkheim și la preocuparea principală a sociologiei clasice pentru procesul istoric de tranziție la capitalism. De ce anume apare capitalismul? Care sunt forțele ce propulsează sau obstrucționează tranziția la capitalism? Ce fel de societate este creată de tranziție? Acestea au fost marile întrebări ale sociologiei clasice și credem că trebuie să ne reîntoarcem la ele. Totuși, diferența dintre agenda noastră și aceea a sociologilor clasici este că aceștia au avut tendința să vadă capitalismul ca un sistem unitar, ca o destinație unică (pentru unii chiar finală) către care converg toate societățile. Acest lucru nu mai poate fi valabil pentru sociologii neoclasici de la începutul secolului al XXI-lea. Ideea unei logici capitaliste unice nu furnizează nici un instrument pentru a analiza diversitatea lumii cu care ne confruntăm. Cu excepția Cubei și a Coreei de Nord, întreaga lume este capitalistă și de aceea, susținem noi, sociologia neoclasică trebuie să abordeze o agendă a „capitalismelor comparative".

Tocmai din acest motiv (și în ciuda a ceea ce afirmă Burawoy) sociologia neoclasică *nu* este similară cu economia neoclasică. Economiștii neoclasici (ca

Burawoy) operează *concret* cu noțiunea unei singure logici capitaliste, în timp ce sociologia neoclasică formulează o largă și multiplă agendă de cercetare empirică. Prin aceasta, admitem că propunerea pentru o sociologie neoclasică nu este absolut originală. Un anumit timp, sociologia economică instituționalistă a urmat un program similar de cercetare. Termenul de „capitalisme comparative" vine de la Neil Fligstein, iar cartea lui Bruszt și Stark urmărește această tradiție a sociologiei economice, ca și lucrările lui Andrew Walder și Victor Nee, care analizează formele particulare de capitalism care apar în China. „Capitalismele comparative" includ și cercetările asupra statului bunăstării efectuate de cercetători precum Gösta Esping-Anderson și Bruce Western, studiile asupra specificului capitalismului japonez ale lui Chalmers Johnson și Ronald Dore, lucrările lui Peter Evans, Juan Linz și Phillipe Schmitter asupra Americii Latine, literatura empirică despre globalizare a lui Arjun Appadurai și Neil Fligstein și multe alte exemple, pe care spațiul la dispoziție nu ne permite să le menționăm. Desigur, Max Weber a fost cel dintâi care a cercetat capitalismul pe bază comparativă, chiar dacă a ajuns la concluzia (clasică) conform căreia capitalismul primitiv și capitalismul prusac reprezentau fundături care nu duceau nicăieri. În lumina acestor lucrări colective ar trebui să renunțăm la modestie și să pretindem numai că aportul nostru la ideea de sociologie neoclasică are în vedere stabilirea unui program de cercetare mai larg, care ia în considerare nu numai organizarea economică, ci și cultura, ideologia și, mai ales, structura de clasă.

Burawoy enunță două critici la adresa acestui program. Mai întâi, sugerează că există o singură logică de fier a capitalismului, care se aplică pe întregul glob. „Rusia și Ungaria s-ar putea să difere în importante feluri, însă acea divergență este ... un produs ... al integrării lor ... în ceea ce este un singur sistem capitalist mondial". Cu alte cuvinte, consideră Burawoy, diversitatea destinațiilor pe care ne propunem să le studiem reprezintă de fapt numai simpla diferență dintre centru și periferie. Suntem aici într-un total dezacord. Lumea noastră este în curs de globalizare, însă nu este un unic sistem capitalist global. Cât de omogenizatoare este globalizarea – cât de diverse sunt reacțiile la nivel național, regional și organizațional față de provocările globalizării – reprezintă o chestiune de ordin *empiric*. Ne punem această întrebare în cartea noastră atunci când analizăm importanța capitalului străin pentru a explica întârzierea dezvoltării unei burghezii economice autohtone. Am constatat că fostele cadre comuniste nu au furat proprietatea de stat, ci au preferat să fie manageri în firme multinaționale care au investit în economiile din Europa de Est. De fapt, cel mai bun indicator al unei tranziții de succes, cel puțin până în prezent, a fost măsura deschiderii către piețele internaționale de capital. Țările cu o mai mare cotă de investiții străine sunt și țările în care „burghezia culturală" este cea mai puternică – Ungaria, Polonia și, într-o mai mică măsură, Republica Cehă – iar ele traversează

acum o puternică creştere economică. Prin contrast, ţările care s-au angajat în politici autarhice şi nu atrag investitorii străini – care sunt în acelaşi timp şi ţările în care vechea nomenclatură prosperă acum (Rusia, Ucraina, Bulgaria) – încă sunt dominate de depresiunea economică a tranziţiei postcomuniste. Aceste efecte, care sunt întrevăzute în cartea noastră, sunt cu siguranţă opuse celor invocate de teoria sistemului mondial a lui Burawoy, cu accentul ei pe beneficiile autarhiei şi protecţiei faţă de piaţa mondială.

Cel de-al doilea punct de vedere al lui Burawoy se referă la faptul că noi nu luăm în considerare alternative socialiste la ordinea hegemonică a capitalismului. El ne oferă propria sa versiune a „unei teorii postsocialiste": „Cât va mai dura până când intelectualii postcomunişti vor respinge acele recomandări occidentale ... democraţia liberală şi piaţa liberă. (...) Deziluzia ar putea să-i determine pe intelectualii postsocialismului să imagineze alternative la modelele occidentale de import. (...) Este probabil prea curând să ne întoarcem din nou la socialismul de stat şi la posibilităţile sale, cărora anterior nu li s-a permis să se dezvolte. (...) Cu timpul, va exista o teorie revizionistă, care... va recunoaşte potenţialităţile socialismului." Pentru că am eşuat în a prezenta o alternativă la socialism, recunoaştem că suntem vinovaţi. Desigur, Burawoy nu prezintă nici el nici o alternativă clară şi nici nu sugerează modul în care specialistul în ştiinţe sociale ar putea studia o astfel de alternativă. Nu cunoaştem când sau dacă intelectualii postcomunismului vor refuza democraţia liberală şi piaţa liberă şi credem că nici Burawoy nu ştie. Nici măcar nu ştim dacă aceştia *ar trebui* să refuze democraţia liberală. Totuşi, suntem siguri că, chiar dacă unii intelectuali îi vor reciti pe Marx şi Troţki, vor reinterpreta lecţiile socialismului de stat şi vor elabora o nouă „utopie reală" socialistă, situaţia societăţilor postsocialiste nu se va schimba mult. Ar trebui să considerăm eforturile acelor intelectuali ca o dovadă că există o astfel de utopie, o astfel de alternativă? Nu credem. Alternativele există *nu* în minţile teoreticienilor, ci, aşa cum ne-a învăţat Marx, în acţiunile claselor, ale actorilor colectivi. Nici noi, nici Burawoy nu suntem capabili să identificăm o alternativă la capitalism, care să se materializeze în acţiunea colectivă din Europa de Est contemporană.

Este necesar să dispui de o poziţie avantajoasă „în afara" unui sistem pentru a-l putea analiza critic?

Am fost luaţi pe nepregătite de acuzaţia că analiza noastră este lipsită de spirit critic şi că ne-am alăturat în acest fel triumfaliştilor care sărbătoresc „capitalismul ca sfârşit al istoriei". Noi credem că am elaborat o critică vitriolantă a ideologiilor şi practicilor elitei de putere postcomuniste. Mergând pe acest fir, am constatat că, pur şi simplu, suntem în dezacord cu Burawoy în ceea ce reprezintă critica.

Burawoy insistă că „a compara capitalismul cu capitalismul" nu este decât o apologie a acestuia. El înțelege prin analiză critică raportarea la „o utopie reală" plasată în afara capitalismului. De asemenea, ne acuză de abandonarea perspectivei critice de care am dat dovadă anterior. Greşeşte în ambele aspecte.

Modul nostru de lucru a fost întotdeauna „o critică imanentă" şi suntem reținuți față de acea critică care este "teleologică". Astfel, în analiza anterioară făcută de Konrád şi Szelényi socialismului de stat, critica *nu* a fost formulată de pe o poziție „externă" specifică capitalismului de piață, ci a explorat posibilitățile din interiorul comunismului reformat „existent în prezent". În mod similar, în această carte oferim o critică imanentă a capitalismului, însă fără a-l raporta la o formă mai oportună a „socialismului existent în prezent" sau la o anumită „utopie reală". Este suficient să demonstrezi, aşa cum face Foucault, că fenomenele supuse investigației sunt arbitare, fără a dovedi că trebuie înlocuite de forme mai raționale. În acest fel, prin analizarea capitalismului ca un set divers de destinații alternative, fiecare caracterizată de propriile conflicte, fiecare apărând în circumstanțe accidentale, noi le oferim actorilor o schiță mult mai completă şi mai deschisă a câmpului în care ei pot acționa conform propriilor interese. În fond şi la urma urmei, soluțiile la problemele postcomunismului pot veni numai din imaginația critică a celor care trăiesc în condițiile sociale analizate, nu de la analiştii care măsoară realitatea în funcție de o alternativă imaginară. Prin aceasta, credem că tipul de critică teleologică pe care o propune Burawoy eşuează în stabilirea rolului teoreticianului față de investigația critică; ea este insuficientă pentru o sociologie critică a intelectualilor. Când Burawoy invocă necesitatea unei „istoriografii revizioniste" – când recomandă revizuirea istoriei socialismului de stat pentru a-i scoate la iveală potențialitățile şi pentru a găsi o alternativă la democrația liberală şi la piața liberă – aceasta nu este o apologie a socialismului de stat? Critica imanentă scoate la iveală o serie de alternative, însă nu recomandă sau nu îmbrățişează nici una dintre ele. Ea oferă mai degrabă o perspectivă ironică a istoriei pentru a provoca îndoiala în mințile celor care cred că sunt deținătorii adevărului, care cred că ştiu ce este de dorit sau inevitabil. Adevărul, ironia şi îndoiala nu oferă soluții rapide la problemele lumii, însă s-ar părea că ne fac să fim mult mai preocupați de identitatea şi de acțiunile noastre. Poate ştiința socială să facă mai mult?

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial"

149.000

„Capitalismul fără capitaliști este o strategie de a crea capitalism de sus în jos. El a fost inventat și aplicat de elita tehnocrată și managerială cu implicarea noii elite politice și a intelectualilor lideri de opinie. În ciuda unor substanțiale costuri sociale, a reușit să realizeze o restructurare economică pe scară largă și a așezat bazele instituțiilor principale ale economiei de piață și ale democrației parlamentare."

G. Eyal, I. Szelenyi, E. Townsley

ISBN 973-99460-8-9